

Məhəmməd Əmin
Rəsulzadə

Azərbaycan şairi
NİZAMI



Nəşrə hazırlayan: Nəsiman Yaqublu





МƏНӘММӘД ӘМІН РӘСУЛЗАДӘ
(1884-1955)

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

**AZƏRBAYCAN ŞAİRİ
N İ Z A M İ**

Bakı - 2021

Yazıları toplayıb nəşrə hazırlayan, Türkiyə türkcəsindən transliterasiya edən, lüğətin və izahların tərtibçisi, giriş məqalənin müəllifi, redaktor

Nəsiman Yaqublu

Tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin professoru

Rəyçilər: **Yavuz Akpınar** (Türkiyə)

professor

Ömər Özcan (Türkiyə)

Rəssam: **Rais Rəsulzadə**

Korrektor: **İradə Quliyeva**

Yığıcı: **Nəzakət Muradova**

Mətn dizaynı: **Günay Seyidli**

Qapaq dizaynı: **Rafael Qasım**

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. AZƏRBAYCAN ŞAİRİ NİZAMİ

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2021, 576 səh.

Ölçü: 145x210 mm

Cild: qalın

Çapa imzalandı: 06.12.2021

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadənin oxuculara təqdim edilən bu kitabı böyük şair Nizami Gəncəvi haqqındadır. Kitabda Azərbaycan oxucusuna geniş məlumat olmayan N.Gəncəvi sənəti haqqında çox maraqlı məlumatlar araşdırılıb. Ciddi axtarışlar nəticəsində M.Ə.Rəsulzadənin Nizami haqqında digər nəşr edilmiş yazıları da ilk dəfə olaraq toplanıb və oxuculara təqdim edilir. Kitab Azərbaycan ədəbiyyatı və Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə maraqlanan mütəxəssislər, tədqiqatçılar, eləcə də geniş oxucu dairəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Qanun Nəşriyyatı

İstanbul Copyright Awards-ın qalibi

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212-42-37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

www.fb.com/Qanunpublishing

www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-38-029-3

© Qanun Nəşriyyatı, 2021

**Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin
“Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
SƏRƏNCAMI**

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqi misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır.

Nizami Gəncəvi ömrü boyu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə yaşayıb yaradaraq, Yaxın və Orta Şərq fəlsəfi-ictimai və bədii-estetik düşüncə tarixini zənginləşdirən ecazkar söz sənəti incilərini də məhz burada ərsəyə gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin geniş şöhrət tapmış “Xəmsə”si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanır. Mütəfəkkir şair çox sayda davamçılarından ibarət böyük bir ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Nizaminin ən məşhur kitabxana və muzeyləri bəzəyən əsərləri Şərq miniatur sənətinin inkişafına da təkan vermişdir.

Nizami dühası hər zaman dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmizdə Nizami sənətinin öyrənilməsi və tanındılması sahəsində xeyli iş görülmüş, əsərlərinin nizamişünaslıqda yüksək qiymətləndirilən elmi-tənqidi mətni hazırlanmış, kitabları nəfis tərtibatda və kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. Nizaminin ədəbiyyatda və incəsənətdə yaddaqalan obrazı yaradılmışdır. Mütəfəkkir şairin doğma şəhəri Gəncədə məqbərəsi, Bakıda, Sankt-Peterburqda və Romada heykəlləri ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan

Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi uğurla fəaliyyət göstərir.

Nizami Gəncəvinin yubileyləri ölkəmizdə hər zaman təntənə ilə keçirilmişdir. Dahi şairin 800 illik yubileyi onun irsinin tədqiqi və təbliğində əsaslı dönüş yaratmışdır. Azərbaycanın klassik ədəbi-mədəni irsinə həmişə milli təəssübkeşlik və vətənpərvərlik mövqeyindən yanaşan ümummilli lider Heydər Əliyev Nizami irsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1979-cu ildə qəbul olunmuş “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərar Nizami yaradıcılığının tədqiqi və təbliği üçün yeni perspektivlər açmışdır. Ölməz sənətkarın 1981-ci ildə Ulu Öndərin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə keçirilən 840 illik yubiley mərasimləri ölkənin mədəni həyatının əlamətdar hadisəsinə çevrilmişdir. 2011-ci ildə Nizami Gəncəvinin 870 illiyi dövlət səviyyəsində silsilə tədbirlərlə geniş qeyd edilmişdir.

2021-ci ildə dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi tamam olur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, qüdrətli söz və fikir ustasının insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 2021-ci il Azərbaycan Respublikasında “Nizami Gəncəvi İli” elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Nizami Gəncəvi İli” ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

İlham ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 5 yanvar 2021-ci il

İçindəkilər

Redaktordan	9
<i>C.Feyziyev</i> . Əbədi yaşayan şair – Nizami Gəncəvi	11
<i>N.Yaqublu</i> . M.Ə.Rəsulzadə irsində Nizami yaradıcılığı	21
<i>M.Ə.Rəsulzadə</i> . Azərbaycan şairi Nizami	59
Azərbaycan Kültür Gələnəkləri	532
Azərbaycan şairi Nizami və dünyanın bugünkü durumu	534
Nizamidə türklük	540
Doğu islam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu	547
“Amerikanın səsi” radiosunda Nizami	552
<i>H.Ə.Yücel</i> . Rəsulzadə	556

REDAKTORDAN

Bu il Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyidir.

Tanınmış dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadənin **“Azərbaycan şairi Nizami”** əsərini ilk dəfədir ki, birinci mənbə – 1951-ci ildəki nəşri əsasında çap edirik. Qeyd edək ki, bu kitab N.Gəncəvinin 800 illiyi münasibəti ilə nəşrə hazırlanmışdı.

Bu kitabda orijinaldakı bütün yazılar, rəsmlər, “Adlar göstəricisi”, “Bibliografiya” saxlanılıbdır.

Əsas odur ki, M.Ə.Rəsulzadənin üslubu, yazı dili təhrif edilməyib, qorunubdur. Qeyd edim ki, bundan əvvəl həmin kitabdan müəyyən hissələr nəşr olunsada, bu qaydalar ciddi pozulmuş, fikirlər sovet quruluşunun sözləri, yaxud müəllif müdaxilələri və digər nöqsanlarla müşahidə edilirdi.

Xüsusən, mühacirət irsindən – yəni arxivlərdən, kitabxanalardan, şəxsi adamlardan böyük çətinliklərlə əldə etdiyimiz bu sənəd və yazıları həm də Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə çevirdik, farsca yazılanların tərcüməsini və oxucuya rahat olması üçün latınca yazılışlarını da verdik.

Bu işin hazırlanmasında, xüsusən mətnaltında olan farscadan tərcümələrdə, ərəb əlifbası ilə yazılmış fars sözlərinin latın əlifbasında təqdimatında mərhum professor, şərqşünas Rüstəm Əliyevin yazılarından faydalanaraq ona məxsusluğunu belə qeyd etdik – “farsca”, “tərcüməsi”. Əlavə edim ki, mətn daxilində farscadan çevirmələr M.Ə.Rəsulzadəyə məxsusdur. Mətn altında olan M.Ə.Rəsulzadənin öz tərcümələrini ayırmaq üçün “M.Ə.R.” işarəsini qoyduq.

Kitabda olan yazılardakı osmanlı, ərəb, fars tərkibli çoxlu sayda sözlərin oxunuşunu və başa düşülməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə

lüğət tərtib etdik. Həmin sözlər mətnin daxilində, mötərizədə təqdim olunub.

Qeyd edim ki, mətnin asan oxunması üçün müəyyən sözlərin Azərbaycan dilində yazılışlarına üstünlük verdik. Bu sözlərin müəllifin yazılarının üslubunda nöqsan yaratmayacağı qənaətimdəyik. Məqsədimiz kitabdakı yazıların Azərbaycan auditoriyasına anlaşılıq çatdırılmasıdır.

Həmin sözlər aşağıdakılardır: iyilik-eyilik, ayni-eyni, həpsi-hamısı, diyə-deyə, üzərə-üzrə, iləri-irəli, diyor-deyir, yıl-il, deniliyor-deyiliyor, firsət-fürsət, övmək-öymək, kadar-qədər, bana-mənə, bir kaç-bir neçə, genə-yenə, şimdiki-indiki, denilmiş-deyilmiş, de-giliş-deyiliş, yüzündən-üzündən, yüzyl-yüzil, sembol-simvol, dermiş-deyirmiş, şöylə-böylə, nevi-növü, tavrı-tövrü, kavım-qövm və s.

Kitabda N.Gəncəvi haqqında 1952-ci ildə “Amerikanın səsi” radiosunda efirə getmiş verilişin mətnini də təqdim etdik. Bu da Nizami irsinin öyrənilməsi baxımından bir yenilikdir. Yəni Nizami haqqında ilk beynəlxalq radio verilişi nə zaman olmuşdur? Bu suala həmin yazı ilə cavab verilir.

Kitabın bir əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, burada sovet tədqiqatçılarından fərqli olaraq, azad düşüncəli tədqiqatçının “Nizami” araşdırmaları yer almışdır. Yəni sovet tədqiqatlarındakı “Nizami” ilə M.Ə.Rəsulzadənin araşdırmalarındakı “Nizami” arasında ciddi fərq vardır.

Bu nəşrdə M.Ə.Rəsulzadənin N.Gəncəvi haqqında yazdığı digər məqalələri də toplanmışdır.

Kitabın nəşrə hazırlanmasına müəyyən sənədlərlə dəstək verdiklərinə görə Türkiyədən və Azərbaycandan olan tədqiqatçılara – professor Yavuz Akpınar, Ömər Özcan, professor Vaqif Sultanlı və Dilqəm Əhmədə təşəkkürümüzü bildiririk.

İnanırıq ki, oxucular bu kitab vasitəsi ilə böyük Azərbaycan şairi Nizami haqqında yeni bilgilər və məlumatlar əldə edib faydalanacaqlar.

ƏBƏDİ YAŞAYAN ŞAİR – NİZAMİ GƏNCƏVİ

Yazdığı əsərlərlə yalnız Şərqlə dünyasının deyil, eləcə də dünya ədəbiyyatının görkəmli şairi sayılan Nizami Gəncəvinin adı həqiqi mənada xalqımız üçün böyük qürur mənbəyidir. XII əsrdən başlayaraq N.Gəncəvinin yaratdığı əsərlər müxtəlif xalqlar tərəfindən sevilərək oxunur, dəyərləndirilir.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İ.Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli sərəncamı verilmişdir. Sərəncamda doğru olaraq qeyd edilir ki, “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir”.

Qeyd edək ki, Nizaminin həyatı haqqında məlumatlar məhdudluq təşkil edir. Onun həyatı ilə bağlı olan bilgiləri, əsasən, yazdığı əsərlərdən əldə etmək mümkündür. Nizaminin doğum tarixi dəqiq qeyd olunmasa da, 1141-ci il göstərilir. UNESKO da onun doğum tarixini belə qəbul etmişdir. Belə ki, 1991-ci il Nizaminin anadan olmasının 850 illik yubileyi şərəfinə UNESKO tərəfindən “Nizami ili” elan edilmişdir.

Mənbələrdə şairin əsl adı İlyas, atasının adı Yusif, babasının adı Zəki olduğu qeyd olunur. Ədəbi ləqəb kimi şair “Nizami” sözünü seçmiş və bu adla məşhurlaşmışdır. Nizami Gəncədə doğulmuş və ömrünün sonuna qədər bu şəhərdə yaşamışdır. Onun yaşadığı dövrdə Gəncə şəhəri Böyük Səlcuq İmperiyasının (və onun yerli təmsilçiləri olan Azərbaycan Atabəylərinin) hakimiyyəti altında idi (1077-1307-ci illərdə). Nizaminin yaşadığı dövrdə fars mədəniyyəti hakim olmuş və o, da əsərlərini bu dildə yazmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Nizami yüksək təhsil almış, ərəb, fars ədəbiyyatına dərinləndən bələd olmuş, riyaziyyat, astronomiya, astrologiya, əlkimya, tibb, botanika, teologiya, Quranın təsfi, xristianlıq, iudaizm, İran mifləri və əfsanələri, tarix, etika, fəlsəfə, musiqi, təsviri sənət sahələrini də mükəmməl öyrənmişdir.

Nizaminin vəfat tarixi ilə bağlı müxtəlif rəqəmlər göstərsə də, 1209-cu ildə dünyadan köçməsi qeyd olunmaqdadır. Əlavə edək ki, əsərlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, N.Gəncəvi Azərbaycan şairidir və belə də tanınmaqdadır.

N.Gəncəvinin yaratdığı beş poema (“Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”) dünya ədəbiyyatının zənginləşməsinə mühüm təsir göstərmişdir. N.Gəncəvi ədəbi-fəlsəfi dühasının genişliyi ilə ölməz sənət nümunələrini yaratdığına, tarixin yaddaşında əbədi yaşayacağına inanırdı:

*Yüz il sonra sorsan harda, hardadır,
Hər beyiti səslənər, burda, burdadır.*

Böyük Azərbaycan şairinin irsi ilə tanış olarkən burada yalnız Şərqlə məxsus ədəbi-mədəni dəyərlərin əksini deyil, Qərb mədəniyyətinin də nümunələri ilə qarşılaşmaq mümkündür.

Nizami sənətinin böyüklüyü insan psixologiyasının mürəkkəbliyini açıb göstərə bilməsi bacarığındadır. O, bu yanaşması ilə ədəbiyyatın bəşər mədəniyyətinin inkişafındakı böyük əhəmiyyətini əsaslandırır.

Nizami yaradıcılığında zülm və zorakılıqlara, haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı ciddi etirazlar vardır. O, insanın xoşbəxt yaşamasına mane olan bütün məqamları özünəməxsus üslubda və formada tənqid edir, etiraz səsini ucaldır.

Bu baxımdan onun yazılarının istiqamətləndiyi bir yol vardır – **humanizm**. Onun yaradıcılığındakı humanist fikirlər olduqca zəngindir, dəyərlidir və işıqlıdır.

Nizaminin yaradıcılığını öyrənərkən burada müxtəlif ictimai problemlərin qoyuluşu ilə də rastlaşırıq. O, əsərlərində ictimai prob-

lemlərə toxunmaqla yanaşı, həm də onun həlli yollarını da göstərir. Nizami yazır ki, cəmiyyəti idarə edən şəxslər adil hökmdarlar olmalı, insanların qayğısına qalmalı, onları incitməməli, yaxşı yaşamalarına şərait yaratmalıdır.

Nizami yaradıcılığındakı fəlsəfi yüklü, humanist xarakterli, nəsihətli olması ilə seçilən problemlərin ilk qoyuluşuna “Sirlər xəzinəsi”ndə rast gəlirik. O, bu əsərini 1174-cü ildə yazmışdır. Nizami böyük peşəkarlıqla cəmiyyət üçün vacib olan problemləri hekayə və rəvayətlərdən faydalanaraq oxucuya təqdim edir. Bundan ötrü o, müxtəlif qaynaqlara əsaslanır, folklor nümunələrindən ciddi bəhrələnir. Giriş hissədən, 20 məqalət və hekayətdən ibarət olan “Sirlər xəzinəsi” Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında yaradılan maraqlı əsər idi. O, bununla həm də yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoydu.

1180-ci ildə Nizami “Xosrov və Şirin” romanını yazaraq, yaradıcılığında ilk olaraq romantik cığırın izini açdı. Əsərin mövzusu İran Sasani hökmdar sülaləsinin tarixindən götürülüb. Nizami bu əsərini məhəbbətin tərənnümünə həsr edərək, onun insanı mənən zənginləşdirməsini, kamilləşdirməsini, uca mərtəbələrə qaldıra bilmək gücünü təqdim etmişdir. Poemada məhəbbətin gücü ilə insanın xarakterinin bütövlükdə dəyişə bilməsi məqamları açıqlanmışdır.

Nizaminin say etibarilə “Xəmsə”yə daxil üçüncü poeması “Leyli və Məcnun”dur. O, bu əsərini 1188-ci ildə başa çatdırmışdır. Əsər Şirvanşah Axsitanın sifarişi ilə yazılmışdır. Nizami bu əsəri ilə ölməz bir məhəbbət dastanı yaratmağa nail olub. Yaxın və Orta Şərq mühitində bu mövzu geniş yayılsa da, bu haqda ilk ədəbi əsəri Nizami yazmışdır. Məlum olduğu kimi, Nizamidən sonra da bu mövzuda əsərlər yazıldı. Digər böyük Azərbaycan şairi Füzuli də “Leyli və Məcnun” adlı əsər yazmışdır.

Nizami “Leyli və Məcnun” əsərində insanın azadlıq duyğularını, azad sevib-sevilmək hisslərinin vacibliyini təsirli sözlərlə təqdim etməyi bacarmışdır. Əsərin sonluğu faciə ilə yekunlaşsa da, Nizami burada əsas günahkar olaraq ictimai mühiti, buradakı qaydaları təqsirli sayır.

1197-ci ildə Nizami “Yeddi gözəl”, 1203-cü ildə isə “İskəndərnamə” poemalarını yazdı. Bu əsərlər onun ciddi axtarışlarının nəticəsi idi. Tarixi mövzuda yazılmış bu əsərlərində Nizami, əslində, reallığı əks etdirmiş, humanist fikirlərini təbliğ etmişdir. O, İskəndər obrazı ilə ədalətli hökmdarın üzərinə düşən vəzifələri, xüsusyyətləri açıqlamışdır.

Nizaminin ən böyük yaradıcı xidmətləri əsasında ədəbiyyatda yüksək insan idealları əksini tapmışdır. Onun əsərləri ədəbiyyatla real həyatı əlaqəli şəkildə oxucuya təqdim etmək gücündədir.

Böyük bəşər şairi olan Nizami milliyyətindən, dinindən asılı olmadan bütün insanları alicənab olmağa, ləyaqətli davranışa çağırırdı. Nizaminin əsərlərində sevgi mövzularının üstünlük təşkil etməsinin səbəbini isə bunun o dövrdə Şərqi ədəbiyyatında daha geniş yayılması ilə əlaqələndirmək olar.

Nizami dünyanın çox məşhur filosoflarının əsərlərini oxumuş və ciddi bəhrələnmişdi. Nizami yaradıcılığının gücü həmin filosofların zəngin fikirlərini gerçək həyatla əlaqələndirib təqdim edə bilməyindədir.

Nizami böyük vətənpərvər şair idi. Onun əsərlərində öz xalqının keçmişinə, adət və ənənələrinə böyük bağlılıq vardır.

Nizaminin əsərlərində Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri böyük sevgi, məftunluqla təqdim olunur:

*Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, yayı da güldür, çiçəkdir.*

Nizami ədəbiyyatda zəhməti, əməyi, çalışdığı ilk tərənnüm edən, gənc nəsli dözümlü olmağa və çətinliklə mübarizə aparmağa səsləyən ilk şairlərdəndir. Onun yaradıcılığında qadın yüksək keyfiyyətləri olan, cəsur və qorxmaz bir varlıq kimi təsvir edilir.

Nizami yaradıcılığını Şərqi intibahının zirvəsi saymaq mümkündür. Onun əsərlərində ümumbəşəri ictimai-siyasi ideyalar aparıcı xəttə çevrilmiş, üstünlük təşkil etmişdir.

Qeyd edək ki, Avropa ictimaiyyəti XVII əsrin sonlarından başlayaraq Nizaminin ecazkar sənət dünyası ilə tanış olmağa başladı. Onun ölməz əsərləri ingilis, alman, fransız, italyan, ispan dillərinə tərcümə edilib, şairin adını daha da məşhurlaşdırdı.

Nizaminin yaratdığı əsərlər böyük təsir imkanına malik olmuşdur. Dünyanın müxtəlif bölgələrində Nizami yaradıcılığının təsiri ilə formalaşan çoxlu şairlər vardır. Azərbaycanda, Əfqanıstanda, Gürcüstanda, Hindistanda, İranda, Pakistanda, Tacikistanda, Türkiyədə, Özbəkistanda ədəbiyyatın, mədəniyyətin formalaşmasına Nizami yaradıcılığının ciddi təsiri olmuşdur.

Qeyd edək ki, müxtəlif tarixi-siyasi səbəblərlərdən Nizaminin yaradıcılığı Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən gec araşdırılıb. Nizami haqqında ilk məlumata görkəmli alim, tarixçi Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində rast gəlirik. O, bu yazısında Nizami yaradıcılığının bəzi vacib məqamlarını açıqlayır.

Bir müddət sonra görkəmli ədib, yazıçı, dramaturq Mirzə Fətəli Axundov məqalələrinin birində çox da geniş olmasa da, qısa məzmununda Nizaminin yaradıcılığı haqqında məlumat verir.

Nizami haqqında daha geniş araşdırmanın müəllifi isə görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərlidir. F.Köçərli 1903-cü ildə yazdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” araşdırmasının 1909-1911-ci ildəki yekununda Nizami haqqında oxucuları bilgiləndirir.

1909-cu ildə M.M.Axundov Gəncədə Nizami haqqında kitab çap etdirir.

Bu yazılar böyük Nizami dühasını geniş açma bilməsə də, bu şəxsiyyətin zəngin yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində atılan ilk uğurlu addımlar idi.

Təbiidir ki, Nizami irsinin ilk tədqiqatçıları fars alimləridir. Onun əsərlərinin toplanılmasında, araşdırılmasında İran alimlərinin xüsusi rolu vardır. Nizaminin əsərlərinin mükəmməl elmi-tənqidi mətnlərini hazırlayıb nəşr etdirən V. Dəstgirdi olmuşdur. Digər İran alimi Səid Nəfisi də Nizami əsərlərinin tədqiqində önəmli rol oynamışdır.

Qeyd edək ki, Avropa və Rusiya şərqşünas alimlərindən də Nizami yaradıcılığına böyük diqqət göstərən, araşdırmalar aparana olmuşdur.

Qeyd edək ki, Sovet Azərbaycanında Nizami sənətinin öyrənilməsinə, tədqiqinə, təbliğinə 1920-ci illərdən başlanılsa da, bu proses 1930-cu illərdə daha da sürətləndi. Bu da onunla əlaqələndirdi ki, 1939-cu ildə Nizaminin anadan olmasının 800 illiyi ərəfəsində geniş tədbirlərin keçirilməsinə sovet rəhbərliyi imkanlar yaratdı. Nizaminin yubileyi isə müharibədən sonra, 1947-ci ildə keçirildi.

Yazılan ilk məqalələrdən birinin müəllifi Yevgeni Eduardoviç Bertels oldu. Onun yazdığı “Azərbaycanın dahi şairi Nizami” məqaləsi 1939-cu ildə “Kommunist” qəzetində çap edildi. Y.E.Bertelsin məqaləsində Nizaminin fars dilində əsərlər yazmasına və bunun başlıca səbəblərinə də toxunulurdu. Qeyd olunurdu ki, o dövrün ənənələrinə görə, saray dili farsca idi və yaradıcı sənətkarlar da əsərlərini bu dildə yazırdılar. Nizaminin yaşadığı dövrdə böyük bir coğrafi məkanda – Hindistandan Aralıq dənizinə qədər olan geniş bir yerdə şairlər əsərlərini fars dilində yazmağa məcbur idilər. Nizaminin də farsca yazmasının səbəbini həm də bu məqamlarda axtarmaq lazımdır.

Elə həmin dövrdə 1939-1947-ci illərdə tanınmış Azərbaycan tədqiqatçısı Həmid Araslı Nizami yaradıcılığının daha dərin çalarlarını izah edib, elmi ictimaiyyətə çatdıran aşağıdakı məqalələrini çap etdirdi: “Azərbaycan poeziyasının parlaq qüvvəsi – Nizami Gəncəvi” (1939); “Ölməz dastan” (1947); “Cahanşümul sənətkar” (1947); “Qəlb şairi” (1947). Bu məqalələr Nizami dövrünün və yaradıcı şəxsiyyət kimi böyüdüüyü mühitin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətli idi.

1939-cu ildə tanınmış ədəbiyyatşünas Mikayıl Rəfilı çap etdirdiyi “Azərbaycan incəsənətinin çox qiymətli əsəri” məqaləsində Nizaminin “İskəndərnamə” poemasının Leninqradda (indiki Sankt-Peterburqda) yeni tapılan əlyazması haqqında məlumat yayıldı. Və bu fakt Nizami irsinin araşdırılması sahəsində faydalı işlərin görüldüyünü sübut edirdi.

Sonrakı illərdə isə aşağıdakı yazıçı və tədqiqatçılarımız Nizami irsinin öyrənilməsində əhəmiyyətli araşdırmalar apardılar. Yazıçı Mirzə İbrahimov, akademik Heydər Hüseynov, yazıçı Mir Cəlal Paşayev, Cəfər Hacıyev (Xəndan), Məmməd Mübariz, Mirzəağa Quluzadə, Məmmədəğa Sultanov, Rüstəm Əliyev, Azadə Rüstənova, Nüşabə Araslı, Xəlil Yusifli və digərləri.

Bu araşdırmalarda Nizaminin “Xəmsə” yazmağa qədərki yaradıcılığı, onun yaratdığı divan haqqında məlumatlar da elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılırdı.

Zaman keçdikcə Azərbaycan cəmiyyətində Nizami şəxsiyyətinə maraq artırdı. Yazıçı və şairlərimiz Nizaminin əsərlərini daha dərin-dən öyrənir, onun ideyalarından faydalanır, ona istinad edərək bədii yazılar ortalığa qoymağa başladılar. Əslində, bu yanaşma da Nizami dünyasının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli idi.

1941-ci ildə görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğun Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının motivləri əsasında “Fərhad və Şirin” pyesini yazdı və əsər teatrda tamaşaya qoyuldu.

Tanınmış şair və yazıçı Abdulla Şaiq isə Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasından qaynaqlanaraq “Fitnə” pyesini yazdı. A.Şaiqin Nizaminin “İskəndərnamə” əsərindən ilhamlanaraq qələmə aldığı digər pyesi isə belə adlanırdı: “Nüşabə”.

Böyük yazığımız Mir Cəlal Paşayev də Nizaminin zəngin irsinə müraciət etdi. Onun yazdığı “Xeyir və Şər”, “Kərpickəsən” hekayələri “Sirlər xəzinəsi”ndən; “Fitnə” hekayəsi isə “Yeddi gözəl”dən qaynaqlanırdı.

Digər Azərbaycan yazıçı və şairlərinin də yaradıcılığında Nizami irsinin təsirlərini tapmaq mümkündür. Bu faktlar Nizaminin əsərlərinin ölməzliyini, gücünü, qüdrətini, bütün dövrlər və yaradıcı şəxsiyyətlər üçün ilham qaynağı olduğunu sübut etməkdədir.

Nizaminin yaradıcılığı Azərbaycanın musiqi sənətinə təsirsiz qalmamışdır. Görkəmli musiqi xadimlərimiz onun yaradıcılığına üz tutub maraqlı əsərlər yazıblar.

Böyük bəstəkarımız, Azərbaycan operasının banisi Üzeyir Hacıbəyli Nizaminin “Sənsiz” qəzəli əsasında təkrarsız romans yazdı və bu romans görkəmli müğənnilərimiz olan Bülbül, sonradan isə Müslüm Maqomayev tərəfindən yüksək peşəkarlıqla ifa olundu.

Tanınmış bəstəkarlarımız – Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Tofiq Quliyev, Cahangir Cahangirov, Süleyman Ələsgərov, Şəfiqə Axundova, Ağabacı Rzayeva, Qəmbər Hüseynli və digərləri Nizaminin qəzəlləri əsasında gözəl musiqi əsərləri bəstələdilər.

Böyük dirijor Niyazinin isə “Xosrov və Şirin” operasını yazması Nizami sənətinə böyük töhfə oldu.

Bundan əlavə, tanınmış bəstəkarımız Qara Qarayev “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” baletlərini yazıb, musiqi xəzinəmizi daha da zənginləşdirdi.

Eyni zamanda, Azərbaycan bəstəkarları Nizami şəxsiyyətinə musiqi əsərləri ithaf etdilər: Əfrasiyab Bədəlbəyli “Nizami” operasını, Fikrət Əmirov “Nizami” baletini yazdı.

N.Gəncəvi şəxsiyyətinə yazıçı və şairlərimiz də diqqətli yanaşıblar. Tanınmış yazıçı M.Ordubadı Nizami haqqında çox dəyərli “Qılinc və qələm” romanını yazdı və oxucuların böyük marağına səbəb oldu.

Nizami şəxsiyyətinə böyük diqqət kino sənətində də görünməyə başladı. Əsərlərini, yazılarını sevərək, öyrənərək oxuduğumuz Nizaminin kino obrazının da yaradılması sahəsində 1950-ci illərdə ilk addımlar atılmağa başladı. 1959-cu ildə Azərbaycan kino sənətində yeni bir hadisə baş verdi – Nizami haqqında ilk dəfə olaraq qısametrajlı sənədli film çəkildi. Filmin ssenari müəllifi Əhmədağa Qurbanov, rejissoru isə Mikayıl Mikayılov idi.

1982-ci ildə Nizami haqqında daha bir sanballı filmin çəkilişi oldu. Rəngli və yüksək texniki qaydalarla çəkilən bu filmdə Nizami obrazını böyük müğənni Müslüm Maqomayev yaratdı. Filmin rejissoru isə görkəmli sənətkar Eldar Quliyev idi. Ecazkar səsi ilə dünyanı heyrətə gətirmiş M.Maqomayevin Nizami obrazında filmə çəkilməsi böyük şairin ekranlar vasitəsi ilə geniş ictimaiyyətə təq-

dimatının təsirli, diqqəti cəlb edən forması idi. Nizami böyüklüyü, M.Maqomayev zirvəsi – bu tandem filmin əhəmiyyətini daha da artırır.

Nizami irsinin öyrənilməsinə ən böyük töhfə M.Ə.Rəsulzadənin 1951-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi “Azərbaycan şairi Nizami” əsəridir. Bu əsər sonradan 1992-ci ildə İstanbulda Türk Dünyasını Araşdırmaları Vəqfi tərəfindən yenidən nəşr olunmuşdur.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan və Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da Nizami haqqında aşağıdakı dəyərli kitablar çap olundu: 1) V.Arzumanlı “Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti”, B., 1997; 2) T.Babayeva “N.Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi”, B., 2000; 3) Ə.Əhmədov “Nizami – elmşünaslıq”, B., 2001; 4) T.Kərimli “Nizami və tarix”, B., 2002; 5) S.Rzasoy “Nizami poeziyası: Mif-tarix konteksti”, B., 2002; 6) E.Əlibəyadə “Nizami və tariximiz”, B., 2004; 7) R.Qeybullayeva və Kristin Van Ruymbeke “Nizami mədəni irsinin müasir dövrdə inteqrasiyası”, B., 2020.

2013-cü ildə isə Zəncan Universitetinin professoru, azərbaycanlı alim Hüseyn Türksöyün Misirin Xədəviyyə kitabxanasında Nizami Gəncəviyə aid olduğu iddia edilən azərbaycanca-türkcə divan nüsxəsi tapması və onun sonradan nəşr edilməsi böyük şairin ədəbi irsinin öyrənilməsinə əsaslı töhfə oldu.

Nizami dühası yaşayır, o, sərhədləri keçir, dünyanın ayrı-ayrı xalqlarının ciddi söz sənətinə çevrilir. 2012-ci ilin aprelin 20-də İtaliyanın paytaxtı Roma şəhərində Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Azərbaycanın İtaliyadakı səfirliyinin iştirakı ilə Roma şəhərindəki məşhur “Villa Borghese” parkında Nizami Gəncəvinin abidəsinin açılışı oldu. Abidənin açılışında Neapol Şərqsünaslıq Universitetinin professoru Mineli Bernardini çıxış edərək Nizami Gəncəvini yüksək qiymətləndirib və Azərbaycanın Gəncə şəhərində dünyaya göz açan dahi şairin əsərlərini bütün dövrlər üçün əvəzsiz xəzinə adlandırıb, onun yaradıcılığının Azərbaycan xalqına xidməti ilə yanaşı digər xalqlar üçün də böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulayıb.

Bu gün doğma vətəni Azərbaycanda Nizaminin adı ilə fəaliyyət göstərən müxtəlif qurumlar mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi də Bakının mərkəzindədir və bir qədər aralıda isə böyük şairin heykəli ucalır.

2012-ci ildə yaradılan Beynəlxalq Nizami Mərkəzinin fəaliyyəti təsirliliyi və geniş fəaliyyəti ilə diqqət cəlb edir. Dünyanın tanınmış şəxsiyyətlərinin bu mərkəzdə toplaşması və Azərbaycana faydalı işlər görməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Zaman keçdikcə Nizami irsinin daha yeni və əhəmiyyətli məqamları tədqiqatçılarımız tərəfindən araşdırılır, geniş oxucu kütləsinə çatdırılır.

Cavanşir FEYZİYEV,

*Millət vəkili, Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisinin Beynəlxalq münasibətlər və
parlamentlərarası əlaqələr komitəsinin üzvü,
Avropa İttifaqı – Azərbaycan Parlament Əməkdaşlıq
Komitəsinin həmsədri*

M.Ə.RƏSULZADƏ İRSİNDƏ NİZAMİ YARADICILIĞI

Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının ideoloqu, Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi **M.Ə.Rəsulzadənin** siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, onun zəngin, lakin az öyrənilmiş ədəbi-bədii və tərcümə əsərləri irsi vardır. Bu faktı qeyd etməkdə məqsədimiz M.Ə.Rəsulzadənin sonralar Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə əlaqəli araşdırmalarının təsadüfi olmadığını göstərməkdir.

M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı və tanınmış yazıçı, şairlərimizlə bağlı da ciddi araşdırmaları vardır.

M.Ə.Rəsulzadənin ilk şeiri “**Müxəmməs**” adlanırdı və 1903-cü ildə may ayının 18-də Tiflisdə M.A.Şahtaxtinskiinin redaktorluğu ilə nəşr edilən “Şərqi-Rus” qəzetində çap olundu.¹

M.Ə.Rəsulzadənin “Şərqi-Rus” qəzetinin 20-ci sayında çap edilən şeiri belə adlanırdı: “Elm tərifində deyilibdir”.

Sonradan, 1906-cı ildə, fevralın 16-da M.Ə.Rəsulzadə “İrşad” qəzetində “Razi” təxəllüsü ilə “Qara pul” adlı şeir çap etdirir.²

1907-ci ilin yanvarın 12-də M.Ə.Rəsulzadənin görkəmli mütəfəkkir Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə nəşr edilən “Füyuzat” jurnalında “Həsbi-hal” adlı üsyankar ruhlu şeiri çap olunur və o, yazır: “Qaranlıqdır mənə dünya”.³

M.Ə.Rəsulzadə bu illərdə tərcümə ilə də məşğul olur və 1907-ci ildə A.Blyumun “Fəhlə sinfinə hansı azadlıq lazımdır?” kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə edib, “Orucov qardaşları” mətbəəsində çap etdirir.⁴

¹ “Şərqi-Rus” qəzeti, 1903, №20.

² “İrşad” qəzeti, 1906, №48.

³ “Füyuzat” jurnalı, 1907, №30.

⁴ N.Yaqublu. “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası”. B., 2013, s.20.

M.Ə.Rəsulzadə bədii yaradıcılıq sahəsində axtarışlarını davam etdirir, onun yazdığı “Qaranlıqda işıqlar” adlı ilk pyesi 1908-ci ilin dekabrın 5-də tamaşaya qoyulur.¹

M.Ə.Rəsulzadə 1908-1911-ci illərdə İranda olur, 1909-cu ilin avqustun 23-dən 1911-ci ilin mayın ortalarınaqə Tehrandə Avropa tipli “İrani-Nov” (“*Yeni İran*”) qəzetini fars dilində nəşr etdirir.² Bu qəzet gündəlik olaraq milli, siyasi, ictimai, iqtisadi, ədəbi, bədii, əxlaqi və məzhəbi bir mətbuat orqanı kimi nəşrə başlamışdır.

1910-cu ildə onun Tehrandə “Faros” mətbəəsində farsca “Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi” əsəri, 1911-ci ildə isə Ərdəbildə fars dilində “Səadəti-bəşər” (“*Bəşəriyyətin xoşbəxtliyi*”) kitabı çap edilir.³ M.Ə.Rəsulzadə 1912-ci ildə İrandan sonra Türkiyədə məcburi olaraq yaşamaq məcburiyyətində olarkən tanınmış mütəfəkkir Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin “Milli birlik fəlsəfəsi” əsərini farscadan çevirib “Türk Yurdu” jurnalında çap etdirir.

Bundan əlavə, M.Ə.Rəsulzadə tərcümə sahəsində fəaliyyətini genişləndirmiş, rus yazıçısı M.Qorkinin “Ana” romanından bir hissəni, F.M.Dostoyevskinin “Qartal” hekayəsini rus dilindən tərcümə edərək “İqbal” qəzetində çap etdirmişdir.⁴

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcı fəaliyyətində onun teatr tamaşalarını ciddi izlədiyi, səhnə əsərləri haqqında əsaslı məqalələr yazdığını da görürük. M.Ə.Rəsulzadənin, ümumilikdə, on bir pyes, opera və operettalar haqqında yazıları vardır: “Əhdə vəfa”, “Əsli və Kərəm”, “Arşın mal alan”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Siyavuş”, “Qaçaq Kərəm”, “Rüstəm və Söhrab”, “Ölülər” və s.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın memarlıq abidələri haqqında maraqlı yazılar çap etdirmişdir. Bu baxımdan onun “Bakı abidələri”, “Atababa – Şeyx Yusif Türbəsi”, “Möminə Xatun” türbəsi, “Qarabağlar” türbəsi ilə bağlı məqalələri ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

¹ N.Yaqublu. “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası”. B., 2013, s.21.

² Yenə orada: s.64-65.

³ Yenə orada: s.65.

⁴ Yenə orada: s.175.

Bu mövzulara – incəsənətə M.Ə.Rəsulzadənin dərinədən bələdçiliyidir ki, sonradan yazdığı Nizami haqqında kitabında rəsmlərin seçim və təqdimatında da diqqətli mövqə sərgiləmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə sonradan mühacirətdə yaşadığı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatını, şair və yazıçılarımızın yaradıcılığını araşdırmış, təhlil etmiş, dəyərləndirmişdir.

Qeyd edək ki, 1920-ci illərdən başlayaraq mühacirətdə yaşamış Azərbaycan ziyalıları da Nizami irsi ilə bağlı ciddi araşdırmalar aparmışlar.

1934-cü ildə İstanbulda professor Ə.Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr edilən “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalında azərbaycanlı mühacir **Məhəmməd Əli Rəsulzadənin (Rəsuloğlunun) “Gəncəli Nizami”** məqaləsi çap olundu.¹ Qeyd edək ki, o, həm də M.Ə.Rəsulzadənin doğma əmisi oğludur.

Bu məqaləyə qədər Türkiyədəki tədqiqatlarda, eləcə də Azərbaycandakı araşdırmalarda böyük şair Nizaminin azərbaycanlı və türk mənşəli olması əsaslı şəkildə elmi auditoriyaya təqdim edilməmişdi.

Bu dövrə qədər isə mühacirlərimizin nəşrlərində və yazılarında Nizami mövzusunə ümumilikdə toxunulmamışdı. Yalnız M.Ə.Rəsulzadənin 1923-cü ildə nəşr edilən “Azərbaycan Cümhuriyyəti, keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti” kitabında, yenə eyni müəllifin 1928-ci ildə çap olunan “Qafqasya türkləri” əsərində Nizaminin adı qısa məlumatla verilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə irsində N.Gəncəvi ilə bağlı ilk məlumatları 1920-ci illərdə əldə etmək mümkündür. Məlum olduğu kimi, 1920-ci ilin 27 Aprelində Azərbaycan Rusiya bolşevikləri tərəfindən işğal edildi, ilk Cümhuriyyətimizi yaradan digər şəxsiyyətlər kimi M.Ə.Rəsulzadə də vətəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Rusiya, Finlandiya və başqa ölkələrdə yaşamaq məcburiyyətində qalan M.Ə.Rəsulzadə böyük çətinliklə 1922-ci ilin dekabrında Türkiyəyə getdi. Həmin

¹ M.Ə.Rəsulzadə. “Gəncəli Nizami”. “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalı, İstanbul, 1934-cü il, il: 3, sayı: 31-32.

dövrədən başlayaraq o, həm siyasi mücadiləsini, həm də tarix, ədəbiyyat sahəsində olan araşdırmalarını davam etdirdi.

M.Ə.Rəsulzadə 1923-cü ildə nəşr etdirdiyi **“Azərbaycan Cümhuriyyəti, keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti”** (**“Azərbaycan Cümhuriyyəti: yaranması və formalaşması”**) kitabında¹, **“Ədəbi və milli intibah”** bölümündə Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu belə ifadə edirdi: **“Bu türklər Azərbaycanı ikiye bölən Araz çayının iki tərəfində yaşayıb və qismən İrana bu və ya bu surətlə bağlı müstəqil bir halda yaşadıkları zaman məhkum bir millət deyil, hakim olaraq yaşayırlardı. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil edirdi...”**

Azərbaycan xalqı idarəcə gördüyü ağırlığı başqalarından deyil, öz cinsindən gördüyü üçün həqiqi məhkumiyyətini, mənəviyyatca başqa bir mədəniyyətin məhkumu olduğunu dərk etmirdi. O, get-gedə farslaşdı. Yuxarı təbəqə təhsilini farsca görür, fars tərbiyəsi alır, fars kimi düşünür və özünün doğrudan-doğruya iranlı olduğuna qane olurdu. Xalqın həll və əqdini əlində saxlayan bu yuxarı təbəqə kimi mənəviyyatına hakim olan bilikli adamlar sinfi də eyni ruhda, eyni tərbiyədə və eyni zehniyyətdə idi.

Fars ədəbiyyatına Nizamilər, Xaqanilər, Məhsətilər kimi ustadlar bəxş edən bu torpaqda yetişən Azərbaycan ziyalısı pək təbii idi ki, bir zaman Süleyman Qanununun belə az qala qəbul elədiyi Sədi dili qarşısında əriyib özündən keçmiş, türk ilə türkcəyə xor baxmışlardı”.²

M.Ə.Rəsulzadənin bu təqdimatında Nizami Azərbaycan şairi, türk şairi kimi təqdim olunur.

1928-ci ildə İstanbulda “Türk Ocaqları” İdarə Heyəti heyəti tərəfindən Yusif Akçuranın topladığı yazılar əsasında və onun da redaktorluğu ilə “Türk ili” məcmuəsi nəşr edilir. Bu məcmuədə M.Ə.Rə-

¹ Mehmet Emin Resulzade. “Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyeti-teşekkülü və şimdiki veziyyəti)”. İstanbul, 1923.

² Mehmet Emin Resulzade. “Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyeti-teşekkülü və şimdiki veziyyəti)”. İstanbul, 1992; M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929). I c., B., 2016, s.43.

sulzadənin böyük əhəmiyyət kəsb edən **“Qafqaz türkləri”** əsəri də çap olunur.¹

M.Ə.Rəsulzadə bu əsərində də tanınmış Azərbaycan ziyalılarının fars dilində yazması probleminə toxunur, A.Bakıxanovun “Gülüstanı-İrəm”ini, M.F.Axundovun əsərlərinin bir qismini farsca yazdığını qeyd edir. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Atabəyliyi dövründə yaşamış Azərbaycan şairi Fələki Şirvaninin fars ədəbiyyatının ustadlarından sayıldığını qeyd etdikdən sonra, Nizami haqqında üç sətirdən ibarət olan çox qısa məzmunlu bu cümlələri yazır: “Nizaminin mənşəyində ixtilaf olduğu üçün onu azərbaycanlı bir türk şairi olmasa da, Gəncədə yaşamış və bu mühit içərisində yetişmiş bir şair olaraq qəbul edə bilirik. Şamaxıdan, Bakıdan, Gəncədən, Dərbənd ilə Təbrizdən bir çox alimlər, şairlər, həkim və filosoflar çıxmışlar ki, əsərlərini farsca yazmışlardır”.²

Çox ehtimal ki, M.Ə.Rəsulzadə “Nizaminin mənşəyində ixtilaf” fikrini bəzi fars tədqiqatçılarının şairin əslinin İrənin Qum şəhərindən olması fikri ilə əlaqələndirib təqdim edirdi. M.Ə.Rəsulzadə sonrakı araşdırmalarında isə Nizaminin əslən Gəncədən olduğunu, onun Azərbaycan şairi kimi qəbul edildiyini əsaslandırır.

1936-cı ildə M.Ə.Rəsulzadə Almaniyada, Berlində “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını³ Türkiyə türkcəsində çap etdirir.

M.Ə.Rəsulzadə bu araşdırmalarında görkəmli Azərbaycan şair və yazıçıları olan M.Füzuli, Ş.İ.Xətai, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, M.Hadi, H.Cavid, C.Məmmədquluzadə və digərləri haqqında bilgiler vermişdir. Burada sovet rejimində yaşayan C.Cabbarlı, Ə.Abidin yaradıcılığını əhatə edən məlumatlar da vardır.

M.Ə.Rəsulzadə 1936-cı ildə Parisdə “Qafqaz, Türküstan və Ukrayna xalqlar dostluğu” cəmiyyətinin toplantısında rus dilində “Müasir

¹ Mehmet Emin Resulzade. “Kafkasya Türkleri”. (Hazırlayan – Yavuz Akpınar) İstanbul, 1993; M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929). I c., B., 2016.

² M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929). I c., B., 2016, s.441.

³ M.Ə.Rəsulzadə. “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”. (Yeni hərfərlə). Berlin, 1936.

Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda məruzə etmişdir. Həmin məruzə kitab olaraq da 1936-cı ildə Parisdə rus dilində nəşr edilmişdir.

Öz məruzəsini “Azərbaycan türkləri Ümumtürk mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışlar” sözləri ilə başlayan M.Ə.Rəsulzadə böyük şair Füzulinin XIX əsrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatına təsir imkanlarını qeyd edir və sonra Nizami Gəncəvinin həqiqi Azərbaycan şairi olduğunu xüsusi vurğulayır: “Əgər diqqətə alsaq ki, ona qədər (*yəni Füzuliyə – red.*) və ondan sonra Azərbaycanın ən yaxşı şairləri fars dilində yazmışlar, fars ədəbiyyatının böyük klassikləri olan Fələki və Xaqani Şirvanilər, eləcə də Nizami Gəncəvi əsl azərbaycanlı idilər, bax onda aydın olar ki, sözün həqiqi mənasında, Füzuli hansı ədəbi inqilabı etmişdir”.¹

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə 1936-cı ildəki çıxışında və elə həmin ili nəşr edilən kitabında Nizaminin “azərbaycanlı” olduğunu qeyd edir.

M.Ə.Rəsulzadənin Nizami haqqında geniş araşdırmalara əsaslanan əsərini yazması İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasından (1939-cu il, sentyabr) sonraya təsadüf edir. Bu, daha çox onun Rumıniyada yaşadığı illərə (1940-1944) aiddir.

Aydın olur ki, M.Ə.Rəsulzadə bu əsərini Rumıniyada yazıb və 1941-ci ildə başa çatdırıb. Onun məqsədi böyük şairin anadan olmasının 800 illiyinə bu əsərini töhfə etmək idi. Əslində, M.Ə.Rəsulzadə bu ağır və əsaslı araşdırmasını başa çatdırdı. Lakin II Dünya savaşının o dövrdə davam etməsi, savaş bitəndən sonrakı dönmədə gərgin şərait kitabın nəşrinə imkan yaratmadı.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə 1939-cu ilə qədər Polşada yaşamışdı. 1939-cu ilin sentyabrın 1-də Polşanın bir hissəsi Almaniya tərəfindən, digər bölgələri isə sentyabrın 18-də sovet qoşunlarının hücumu ilə işğal edildi.

M.Ə.Rəsulzadə Polşanın işğalından əvvəl – 1939-cu ilin avqustunda dostu Ayaz İshaqi ilə birlikdə Rumıniyanın Dobruca bölgə-

¹ M.Ə.Расулзаде. “Современная Азербайджанская литература”. Парис, 1936, с.4

sində, Köstəncə (*Konstansa*) şəhərində idi.¹ Burada onlar Dobruca Mədəniyyət Birliyinin onların şərafinə keçirdiyi tədbirdə iştirak edirdilər (o dövrdə, burada çoxlu sayda türklər yaşayırdı).

Polşanın işğal edilməsi səbəbindən M.Ə.Rəsulzadə polyak əsilli xanımı ilə birlikdə Köstəncədə dostu, Türkiyəni Rumıniyada böyükelçi olaraq təmsil etməyə gələn Həmdulla Sübhi Tanrıövəri qarşılayır və onunla birlikdə Buxarestə gedir. Burada 1944-cü ilin sonlarına qədər yaxın dostu H.S.Tanrıövərin himayəsində “Kiryazi” otelində yaşayır.

1941-ci ilin 10 avqustunda **Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi “Azərbaycan şairi Nizami”** əsərini tamamlayır.

M.Ə.Rəsulzadə irsinin tanınmış tədqiqatçılarından olan **Ö.Özcan “Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bilinməyən yazıları”** məqaləsində bu haqda yazır: “Rəsulzadənin Rumıniyada yaşadığı illərdə Gəncəli Nizami ilə ilgili araşdırmalarını tamamladığı və 1941 ilində basıma hazır hala gətirdiyi bilinməkdədir”.²

M.Ə.Rəsulzadə Buxarestdə yaşasa da,eyni zamanda, Almaniyada da olur, azərbaycanlı əsirlərin xilas edilməsi üçün Almaniya hökumət dairələri ilə danışıqlar aparır.

1944-cü ilin aprelində Rumıniya bombalandıqdan sonra burada baş verən çevrilişlə hökumət devrilir. Yeni hökumət Sovet dövləti ilə atəşkəs elan edir. Bu hadisələrdən və Rumıniya işğal edildikdən sonra M.Ə.Rəsulzadə Avstriyaya gedir, “İmperial” mehmanxanasında yaşayır. O, sonradan Almaniyanın Mittenvald bölgəsindəki düşərgədə qalır.

M.Ə.Rəsulzadənin Almaniyaadan Türkiyəyə getməsində yaxın dostu, o dövrdə Türkiyənin Böyük Millət Məclisinin üzvü, H. S. Tanrıövərin xidməti olmuşdur. Məlum olur ki, Həmdulla bəy bu məsələ ilə bağlı Daxili İşlər nazirinə rəsmi müraciət ünvanlamış və nəticədə razılıq alınmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyəyə qayıdışı 1947-ci ilin sentyabrında mümkün olur.³

¹ Ö.Özcan. “Mehmet Emin Resulzadenin bilinmeyen yazıları”. “Türk Yurdu” jurnalı, İstanbul, avqust 2010, №276, s.73.

² Yenə orada: s.75.

³ N.Yaqublu. “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası”. B., 2013, s.36.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə getdiyi ilk illərdə ehtiyatlı davranmağa məcbur olmuşdur. Görünür, Türkiyə rəsmiləri Sovetlər Birliyini çox da “qıcıqlandırmaq” istəməmiş, M.Ə.Rəsulzadənin və digər siyasi mühacirlərin Türkiyəni tərk etməsi ilə bağlı israrlı tənqidlərini unutmamışlar. 1931-ci ildə isə Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə dövləti arasında imzalanan rəsmi sənədin gizli saxlanılan bir bəndində siyasi mühacirlərin Türkiyə ərazisindəki fəaliyyətlərinin tamamilə dayandırılması əks etdirilmişdir.

Bəlkə, elə bu “ehtiyatlılığa” görə M.Ə.Rəsulzadə 1950-ci ilə qədər Türkiyə mətbuatında (xüsusən, millətçilərə məxsus olan “Ulus” qəzetində) yazılarını “M.Ə.Yalvacoğlu” imzası ilə çap etdirmişdir.¹

M.Ə.Rəsulzadənin “**Ulus**” qəzeti ilə yaxınlığı səbəbini Ö.Özcan onun əmisi oğlu M.Ə.Rəsuloğlunun o dövrdə Türkiyədə hakimiyyətdə olan Cümhuriyyət Xalq Partiyasına bağlı “**Xalq evləri**” kitabxanasında məmur vəzifəsində çalışması ilə əlaqələndirir. Çünki “Ulus” qəzeti CXP-nin yayın orqanı idi.

1950-ci ilin 14 mayında Türkiyədə keçirilən seçimlərdə Demokrat Partiyası qalib gəldikdən sonra M.Ə.Rəsulzadə “Ulus” qəzeti ilə əməkdaşlığı dayandırmışdır. Bu müddətdə isə onun “Ulus” qəzetində üç yazısı çap edilmişdir.

Lakin M.Ə.Rəsulzadə fəaliyyətini getdikcə genişləndirmiş, ümumi təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə yaxın dostlarının dəstəyi sayəsində 1949-cu ilin fevralın 1-də Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaratmağa nail olmuşdur. Eyni zamanda o, həmin dərnəyin Fəxri Başqanlığına seçilmişdir.²

Bu dövrdə M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə aşağıdakı fəaliyyətlərini görürük: 1) 28.05.1949-cu ildə “Azərbaycan mədəniyyət ənənələri” mövzusunda konfransda çıxışı; 2) 27.11.1949-cu ildə “Çağdaş Azər-

¹ Ö.Özcan. “Mehmet Emin Resulzadənin bilinmeyen yazıları”. “Türk Yurdu” jurnalı, İstanbul, avqust 2010, №276, s.75.

² N.Yaqublu. “Məmməd Əmin Rəsulzadə”. B., 1991, s.30.

baycan ədəbiyyatı” mövzusunda konfransda çıxışı; 3) 28.05.1950-ci ildə “Çağdaş Azərbaycan tarixi” mövzusunda çıxışı.¹

Bu konfransların hər üçü Ankara “Türk Ocağı”nın binasında keçirilmiş və M.Ə.Rəsulzadənin çıxışları maraqla qarşılanmışdı.

1952-ci ilin aprelindən isə M.Ə.Rəsulzadənin ümumi təşkilatçılığı ilə Ankarada “Azərbaycan” jurnalı nəşrə başlamışdır.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə getdikdən az müddət sonra Nizami haqqında araşdırmasını 1949-cu ildə nəşr olunmaq üçün Millî Təhsil Nazirliyinə təqdim etmişdir. Lakin əsərdə rusların əleyhinə ifadələr olduğu müəllifə irad bildirilmişdir. Əsərin nəşrinin bu ifadələrin çıxılmasından sonra mümkün olacağı söylənilmiş, lakin M.Ə.Rəsulzadə bununla razılaşmamışdır.

Qeyd edək ki, Nizami haqqında olan kitabın nəşri Cümhuriyyət Partiyasının hakimiyyətdə olduğu 1950-ci ilə qədərki dövərdə mümkün olmadı. O dövərdə Milli Təhsil naziri (Milli Eytim Bakanı) Həsən Təhsin Banguoğlu idi (ondan əvvəl isə 1938-1946-cı illərdə Həsən Əli Yücəl Milli Təhsil naziri olmuşdu). Həsən Əli Yücəl sonradan “Cümhuriyyət” qəzetində M.Ə.Rəsulzadə haqqında bir məqalə də yazmışdı.

1950-ci ildə Türkiyədə baş verən iqtidar dəyişikliyinə ilk dövrlərində də kitab nəşr edilmədi. Çünki Demokrat Partiyasından olan ilk Təhsil naziri Hüseyin Avni Basman CHP meyilli bir şəxs idi. O, qısa müddətdən sonra istefa etdi (onun nazir olduğu müddət yalnız iki ay davam etdi). Onun yerinə təyin olunan Tofviq İlərinin nazir işlədiyi zamanda M.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” kitabı nazirliyin nəşri olaraq 1951-ci ildə çap edildi.

Bu haqda məlumatları o dövərdə Türkiyənin Təhsil nazirliyində çalışmış F.Dəvətoğlunun nəşr etdirdiyi “Mənim gördüyüm bugünkü Rusiya” kitabından öyrənmək mümkündür. Müəllif yazır: “...Yenə bir kiçik xatirəmi qeyd etmədən keçə bilməyəcəyəm. Özünü şəxsən və yaxından tanımaq bəxtiyarlığına çatdığım **Azərbaycanın bö-**

¹ Ö.Özcan. “Mehmet Emin Resulzadenin bilinmeyen yazıları”. “Türk Yurdu” jurnalı, İstanbul, avqust 2010, №276, s.74.

yük mücahid övladı Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy Nizami haqqında dəyərli əsərini yazmış, tamamlamışdı. Kitabda mövcud ruslar əleyhindəki bəzi cümlələri münasib görməyən sovet heyranı vəzifəlilər kitabın nəşr edilməsi üçün bunların çıxarılmasını istədikləri vaxt rəhmətlik: **“Bunları mən yazmadım ki, böyük Nizami yazmış. Onları çıxarmaq nə mənim haqqım, nə də kimsənin kərarıdır!”** – demiş və kitabı nəşr etdirməkdən imtina etmişdi. Bu kitab ancaq daha sonra rəhmətlik Tovfiq İləri Milli Təhsil naziri olunca nöqsansız bir halda nazirlik tərəfindən nəşr edilmişdi”.¹

1938-1946-cı illərdə Türkiyənin Milli Təhsil naziri vəzifəsində çalışmış, İzmirdən Türkiyə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmiş Həsən Əli Yücel bəyin (1897-1961) də M.Ə.Rəsulzadənin kitabı ilə bağlı maraqlı bir yazısı 1955-ci ilin 27 martında “Cümhuriyyət” qəzetində nəşr edilmişdir. **H.Ə.Yücel bəy** yazısını bu təsirli sözlərlə başlayır: “Üç həftə qədər öncə Ankarada bir qərib həyata gözlərini yumdu. **Hər türk ay-yıldızlı bayrağının dalğalandığı hər yerdə vətənidədir. Buna şübhə yox!** Fəqət yenə hər türk evini, köyünü və kəndini ayrıca sevdiyi, onlara könlünü ayrıca bağladığı üçün evindən, köyündən və kəndindən uzaqda olunca kəndini “qərib” hiss etməkdən uzaqdı. Rəhmətlik Məhəmməd Əmin Rəsulzadə işdə (*əslində*) böylə bir qəribdi. Bu mənada evindən və köyündən və yurdundan uzaqda qaldığı üçün... O da türkdü, mən də türkdüm. Bağlandığımız bu müştərək kutsal varlıq üstündə söz açıb fikir qarşılaşdırmaya ehtiyac dururmadan anlaşıramıza yetmişdi”.²

Sonra H.Ə.Yücel bəy M.Ə.Rəsulzadənin Nizami haqqında nəşr etdiyi kitabla bağlı bilgilər verir: “Nizamiyə dair 1951-də Milli Təhsil Nazirliyi tərəfindən nəşr edilən kitabın mənə lütf edib gətirdiyi zaman söylədiyimiz fikirlər həp o mühüm nöqtənin ətrafında dönüb durmuşdu.

¹ F.Tevetoğlu. “Benim gördüğüm bugünkü Rusya”. Ankara, 1968, s.198-200.

² H.A.Yücel. “Resulzade”. “Cumhuriyet” qəzeti, 27 mart, 1955.

... Bu kitab böyük şairin 800-cü (1141-1941) ildönümü münasibəti ilə yazılmışdı. Yazar şairin adının üstünə bu qeydi qoymuşdu: **Azərbaycan şairi.**

Bu 400 səhifəlik əsərin ruhu Azərbaycandır. Fars və dünya ədəbiyyatının ən önəmli simalarından biri olan Nizaminin şəkildə iranlı, üzdə türk olduğunu isbat etmək üçün Rəsulzadə bütün diqqətini hər məqama yönəltmişdi. Nizaminin ilk qadınının qıpçaqlı bir türk qızı olduğunu və tək oğlu Məhəmmədin öldüyünü və məsnəvinin sonunda Xosrovun cənazəsi üstündə can verən Şirin üçün “O, mənim qıpçaqlı Afaqıma bənzərdi, bəlkə də onun ta kəndisi (*özü*) idi” – deyişini öylə içli anladır ki, bütün bu həzin macərələr sanki Rəsulzadənin başından keçmişdir.

Rəsulzadə Nizamidə türk ruhunu haqlı olaraq bulmuşdu (*tapmışdı*).¹

Türkiyə arxivlərindən əldə olunan sənədə görə (bu sənədi Ö.Özcan bəy tapmışdır), M.Ə.Rəsulzadənin Nizami haqqında kitabının nəşri ilə bağlı Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyinin qərarı 1949-cu ilin 10 may tarixində qəbul edilmişdir. Lakin müəyyən səbəblərdən (bu səbəbləri açıqlamışıq) kitabın nəşri gecikdirilərək 1951-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Kitabın nəşri 1951-ci ildə reallaşdı.² Bu kitab Türkiyə cəmiyyətində böyük maraqla qarşılandı və 1991-ci ildə Türk Dünyasını Araşdırma Vəqfi tərəfindən kiçik bir təqdimatla heç bir əlavələr olmadan, eynən yenidən nəşr edildi.³

M.Ə.Rəsulzadənin N.Gəncəvi haqqında araşdırması yalnız Şərq, Türk, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində deyil, ümumilikdə, bəşər mədəniyyəti sistemində maraqlı bir hadisə idi. M.Ə.Rəsulzadənin bu tədqiqatında Azərbaycan şairi Nizami yaradıcılığının ümuminsanlıq, ayrı-ayrı xalqların inkişafına görə olan dəyərlərindən danışılır və ciddi faktlar təqdim edilirdi. M.Ə.Rəsulzadə bu əhəmiyyətli araş-

¹ H.A.Yücel. “Resulzade”. “Cumhuriyet” qəzeti, 27 mart, 1955.

² “Azerbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951.

³ “Azerbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) İstanbul, 1991.

dırmasında Nizamini Azərbaycanın böyük şəxsiyyəti, fəxri olaraq dəyərləndirirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin kitabı “Müəllifdən”, “Başlanğıc”dan, dörd bölmədən, “Əkləmələr”dən (“*əlavələr*”dən), “Bibliografiya”dan, “Nizamidən mətnlər”dən, “İndeks”dən, “Mətn xarici rəsmlər”dən ibarətdir.

Kitabın başlanğıcında M.Ə.Rəsulzadənin əsas mövqeyi ilə tanış olmaq mümkündür: “Nizami – Azərbaycan şairi”, “Unudulmuş Nizami”, “Nizamiyə qarşı borcumuz”.

Müəllifin seçdiyi bu başlıqlar, əslində, narahatlıq doğuran həm də çağırışlardır, yəni oxucunu maraqlandırmaq, onun diqqətini Nizami şəxsiyyətinə yönəltmək.

Kitabdakı bölüm başlıqları da diqqəti cəlb edir: “Nizami kimdir”, “Nizaminin beş kitabı”, “Mövzuları baxımından Nizami”, “Nizamidə sənət və ideoloji”.

Müəllif birinci bölmədə “Nizaminin hal tərcüməsi”ndən başlayaraq şairin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyinə qədər maraqlı araşdırmalar aparır. Ümumilikdə 70 səhifəni əhatə edən bu bölmədə oxucuya böyük şairin şəxsiyyəti haqqında əhatəli bilgiler verilir.

İkinci bölüm Nizaminin beş kitabını – “Xəmsə”sini əhatə edir: “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”.

Bu əsərlərin hər birinin əhəmiyyətliliyi və dəyəri M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən təhlil edilir, yeni faktlar, yanaşmalar və məlumatlarla oxucunun ixtiyarına verilir.

Üçüncü bölmədə Nizaminin əsərlərinin mövzuları araşdırılır. Müəllif bu mövzuların da seçimini maraqlı sistemləşdirib: “Nizamidə farslıq”, “Nizamidə türklük”, “Nizamidə Qafqasya”, “Nizami görüşü ilə rus”, “Nizamiyə görə qadınlıq”.

Burada təqdim olunan hər bir mövzu Nizami irsinin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Xüsusən, Nizaminin əsərlərində “türklük” dəyərlərinin tədqiqi bu kitabda ilk dəfə idi ki, yeni yanaşmalardan oxucuya çatdırılırdı

Dördüncü bölümdə Nizami yaradıcılığının sənətkarlığı, ideoloji istiqamətləri öyrənilir. Bu bölümdə müəllif Nizami şeirinin özəl xüsusiyyətlərinə diqqət edərək bu yaradıcılığın əsas mənbəyinə, onun inkişafına, həyatın inkişafı və insan probleminə, eşq fəlsəfəsinə, dini dəyərlərə və sosial ideallara, dövlət məsələsinə, ideal hökmdar istəyinə də diqqət yetirir.

Kitabda təqdim olunan “Əlavələr” bölümü də diqqəti cəlb edir.

“Əlavələr” bölümündə müəllif Nizami haqqında mənzum bir xülasəni təqdim etdikdən sonra, iki “Leyli və Məcnun”unun (Nizami və Füzuli) müqayisəli təhlilini aparır, şairin doğulduğu yer və məzarı haqqında bilgiler təqdim edir, Nizami əsərlərində olan türkcə sözləri seçib müəyyənləşdirir, Vəhid Dəstgirdinin yazılarında nöqsanları qeyd edir. Bu bölümdə M.Ə.Rəsulzadə Nizami irsinə daha bir diqqətini də ortaya qoyur. Onun əsərlərindən, yəni orijinaldan – fars dilindən müəyyən seçmələri türkcəyə çevirir. Hansılardır M.Ə.Rəsulzadənin Nizamidən çevirmələri? Diqqət edək: 1) “Allah haqqında”, 2) “Söz”, 3) “Sözçü”, 4) “İnsanlığın dəyəri”, 5) “Yaşlı qadın və Sultan Səncər”, 6) “Kərpickəsən qoca”, 7) “Bayquş düyünü”, 8) “Qıpçaq qadınları”, 9) “İskəndərin qulaqları”, 10) “Xosrov və Fərhad”.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadənin Nizamidən bu çevirmələri şeiriyyət və poetika baxımından olduqca yüksək səviyyəlidir.

“Bibliografiya” bölümündə müəllif Nizamiyə yazılan bənzətmələri qeyd edir. Nizami “Xəmsə”sinin əski əlyazmaları ilə bağlı məlumatlar verir, Nizamiyə aid Avropada nəşr edilmiş əsərlərin və özünün faydalandığı qaynaqların siyahısını təqdim edir.

Kitabın “Nizamidən mətnlər” başlığında şairin əsərlərindən on beş qədər hissəni orijinal olaraq farsca yazılışı ilə oxuculara çatdırır.

“İndeks” başlığında isə müəllif şəxs adlarını, coğrafi, qövmi və siyasi adları, tarixi abidələr, qurumlar, elmi, ədəbi əsərlərin adlarını yazmışdır.

Kitabın sonunda “Mətn xaricində rəsmlər” başlığı çap olunub. “Xəmsə”nin əlyazmaları” ilə başlayan və “Füzuli” miniatürü ilə yekunlaşan bu rəsmlərin sayı on doqquzdur.

M.Ə.Rəsulzadə kitabın “Başlanğıc”ında Nizaminin məşhur sözlərini təqdim etməkdə çox doğru mövqedədir:

*Yüz ildən sonra desən, harda bu?
Beytlərdən nida gəlir ki, burda bu.*

M.Ə.Rəsulzadə əsərinin **“Müəllifdən”** başlıqlı ilk təqdimat yazısında oxuculara maraqlı məlumatlar verir. Yazır ki, bu əsəri Nizaminin 800 illik yubileyi münasibəti ilə 1941-ci ildə bitirsə də, müharibə dövrü ilə bağlı nəşr etdirə bilməmişdir.

Bu “gecikmə” müddətində isə müəllif əsərə yeni faktlar, məlumatlar daxil edib daha da məzmunlu formaya salmışdır. Əsərdə sonradan yer alan məlumatlarla yanaşı, **“Əkləmələr”** (“əlavələr”) bölümündə **“Nizamidən çevirmələr”** də oxucuya çatdırılıb.

M.Ə.Rəsulzadə Nizamidən tərcümələrin müəllifi olduğunu və bu məqamlarda çevirmələrinin şairin “əsərinə layiq bir şəkildə” olması iddiasından uzaqda dayandığını qeyd edir.

Müəllif “Əkləmələr” bölümündə Nizaminin əsərlərindən hissələri həm də ona görə təqdim edir ki, mətndəki mövzular oxucular üçün aydınlaşsın.

Müəllif giriş sözlərini bu məzmununda yazır: “Yüz deyil, səkkiz yüz ildən sonra dəxi “ha, hu!”sunu (orijinalda belədir, yəni “burda bu”) duyduğumuz Nizami Müsəlman Şərfinin irfan (elm) xəzinəsinə daxil İran və Cahan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi deyə tanınan şairdir.

Müsəlman Şərqi deyincə Nizaminin məmləkəti Gəncəni içinə alan Azərbaycan da hesaba qatılmaq üzrə Yaxın Şərq ilə Orta Asiyayı qavrayan coğrafi bir bölgə anlaşılır”.¹

M.Ə.Rəsulzadənin bu dəyərli əsərində Şərq İslam mədəniyyətində Azərbaycanın əhəmiyyətinə xüsusi önəm verilir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “... Ədəbiyyat alanına (*sahəsinə*) gəlincə Azərbaycanın rolu daha böyük bir ölçüdədir.

¹ “Azərbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.5.

Azəri türklərin klassik türk ədəbiyyatına Nəsimi, Həbib və nəhayət, Füzuli kimi tanınmış və böyük simalar verdikləri məlumdur. Azərbaycanlıların klassik İran ədəbiyyatındakı payları da önəmli bir dərəcədədir.

Başda Gəncəli Nizami olmaqla İran ədəbiyyatına Azərbaycan bir sıra məşhur isimlər vermişdir. Bunlardan Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirü Beyləqani, Əbül-Üla Gəncəvi və başqalarını qeyd edə bilərik.

Bunlar XII yüzilin şairləridir. Kəndilərindən (*özlərindən*) əvvəl XI yüzildə şair və həkim (*filosof*) Təbrizli Qətran bulunmaqdadır ki, o zamankı Azərbaycan hökmdarlarının həyat və icraatını nəzm etmişdir.

Bu dövrlərdə farsca müsəlman Doğuda ədəbi və rəsmi bir dil hökmündəydi. Fars olmayanlar da əsərlərini bu dillə yazarlardı”¹

Bəs “Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı” necə yaranırdı?

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, oxşar hadisələr dünyanın ayrı-ayrı xalqlarının da tarixində baş verib. Məsələn, XVIII yüz ildə fransız olmayan avropalı yazarlar da öz əsərlərini fransızca yazmışlardır. Bəs İslam Şərqi və vəziyyət necə olmuşdur?

M.Ə.Rəsulzadə bu sualı belə əsaslandırır: “İslam Doğusunda biz bu olayın bir bənzərini bulmaqdayız (*görməkdəyiz*): Miladi X yüzil ilə XIII yüzil arasında İslam Doğusu üçün farsca genəl bir dövlət və ədəbiyyat dili olmuşdur. İranlı, yəni fars olmayan müəlliflər belə elmi və ədəbi əsərlərini bu dildə yazmışlardır. Zamanın bu gərəyinə bilxassə (*xüsusilə*) türk aydınları uymuşlardı. Bu surətlə, kəndilərindən qalan əsərlər, təbiidir ki, yazdıqları dilə görə İran və fars ədəbiyyatının malı olmuşdur”²

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatçı Y.E.Bertelsin məqaləsindəki İran ədəbiyyatı haqqında olan fikrini də təsdiqləyir: “Yeni İran ədəbiyyatını fars ədəbiyyatı deyə almaq doğru olamaz. Bu ədəbiyyat İranın oldu-

¹ “Azərbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.15.

² Yenə orada: s.16-17.

ğu kimi Hindistanın, Orta Asiyanın, qismən Türkiyənin və Əfqanıstanın da ədəbiyyatıdır”.¹

M.Ə.Rəsulzadə bu fikri bir qədər də əsaslandırır ki, “fars ədəbiyyatı türk cinsindən olan şairlər tərəfindən dəxi yaradılmışdır”.²

M.Ə.Rəsulzadə Nizami ilə bağlı olan bir mühüm problemə toxunur: şairin kimliyi. Və yazır: “Nizami indiyə qədər Doğu (*Şərq*) və Batı (*Qərb*) araşdırıcıları tərəfindən daha çox İran ədəbiyyatının bir müməssili (*nümayəndəsi*) olaraq incələnməmiş və şəxsiyyəti ancaq bu sifətlə tanınmışdır. Bu kökləşmiş şöhrətə rəğmən Nizami bizə görə bir Azərbaycan şairidir və bu, onun sadə “Gəncəvi” olmasından dolayı deyildir. Gəncəli Nizaminin Azərbaycanla olan maddi ilgisi hal-tərcüməsi yazılırkən mümkün olduğu qədər bəliirtəcəkdir (*aydınlaşdırılacaqdır*). Mənəvi ilgisinə gəlincə, bunu söyləmək lazımdır: dilinin farsca olmasına rəğmən şairin daşdığı hissiyyat ilə işlədiyi konular (*mövzular*) kəndisinin Azərbaycan duyushlarından doğmuş bir zövqə şahid olduğunu göstərməkdədir”.³

M.Ə.Rəsulzadə bu problemin, yəni Nizaminin məcburən farsca yazmasının təkrarsız hadisə olmadığını qeyd edir. O, yazır ki, tarixin gedişatında müəyyən xalqlarda da belə problemlər yaşanıb. Məsələn, Finlandiyada yaşayan fin şairləri əsərlərini isveçcə yazıblar. Hətta həmin şairlərə Finlandiyanın paytaxtında “milli şair” adı ilə abidələr ucaldılıb. Eyni zamanda, İrlandiya ədəbiyyatı müəyyən dövrdə ingiliscə yazılmışdır. İngilislərin təsirində olan Hindistanda da ingiliscə yazılarla rastlaşmaq mümkündür.

M.Ə.Rəsulzadə bu məqamları qeyd etdikdən sonra “Nizami Azərbaycan şairidir” fikrini daha geniş olaraq açıqlayır: “Nizaminin yaradıcılığı şəkil baxımından Azərbaycana nisbətə milli deyilsə də, seziş və duyuş nöqtəsindən şair içindən çıxdığı mühitə dərindən

¹ “Azərbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.17.

² Yenə orada: s.17.

³ Yenə orada: s.28.

bağlıdır. Və bu bağlılıq onu bizim gözümüzdə Azərbaycanlı bir şair olmaqdan başqa, bir Azərbaycan şairi dəxi yapmaqdadır”.¹

M.Ə.Rəsulzadə tədqiq edir ki, Nizaminin əsərləri araşdırıldıqca onun farsçılıqdan uzaq olduğu da aydınlaşır. O, yazır: “Konuları (*mövzuları*) araşdırılınca Nizaminin fars nasyonalizmindən uzaq, türk sevgisiylə dolğun, Qafqasya mühit və şərtlərinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddəratı və geopolitikindən doğan daimi qayğılarla ilgili olduğu görülür ki, bu surətlə o, əlbəttə, bir Azərbaycan şairidir”.²

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında Nizaminin hal-tərcüməsi ilə bağlı yanlış yazılara da aydınlıq gətirir, düzəlişlərini edir. Məsələn, İran tədqiqatçısı V.Dəstgirdi Nizaminin anasının adının “Rəisə” olduğunu açıqlayır. M.Ə.Rəsulzadə bunun doğru olmadığını, Nizaminin də anası haqqındakı yazdığı “rəiseyi-Kürd”ün qadın adı kimi anlaşılmasına qarşı çıxır. O, qeyd edir ki, Nizaminin anasının adı bilinmir və o, Gəncədə yaşamış Azərbaycan kürdlərindən olan bir ailənin qızıdır. Yəni burada işlədilən “rəiseyi” sözü bir ad yox, ünvanadır: “kürd əşrafından” (*tayfasından, qəbiləsindən*) mənasını anlatmaqdadır.

Müəllif Nizaminin doğum və ölüm tarixləri ilə də bağlı dəqiqləşmələr aparır. Yəni təxminə görə, şair 1141-ci ildə (hicri 535-də) doğulmuşdur. Nizaminin ölüm tarixinin isə 1204-cü il olduğunu yazır və əlavə edir ki, avropalı müəlliflər də bu qaynaqla razılaşırlar. (Əlavə edim ki, sovet qaynaqlarında bu tarix 1947-ci ildə Nizaminin məqbərəsində tapılan sinə dəşindəki yazıya istinadən 1209-cu il olaraq əsaslandırılır.)

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin 1204-cü ildə dünyadan köçdüyünü belə əsaslandırır: “Son böyük əsəri “İskəndərnamə”yi Nizami h. 597-də (m. 1201-də) yazmışdır. Bu tarixdən 4 və ya 5 il sonra təsvir etdiyi bütün qəhrəmanları kimi, o da müqəddər aqibətə uğramışdır. İskəndərin və ətrafındakı yunan filosoflarının öldükələrini birər-birər təsvir edən həkim (*filosof*) kəndi ölümünü də təsəvvür etmiş, “onların uyuduqları kimi, Nizami də uyudu” demişdir. 63 ilə yaxın ömrünün

¹ “Azərbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.30.

² Yenə orada: s.31.

yarım əsrlik mühüm bir qismini sənət, hikmət və irşada (*işıqlı yol göstərməyə*) sərf etmişdir. Nəhayət, kəndi sözü ilə söyləsək, 1204-də “Müvəqqət qəlibini” tərک ilə əbədiliyə qovuşmuşdur”.¹

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, bəzi tədqiqatçılar Nizaminin ölümü ilə bağlı beyitlərin sonradan başqaları tərəfindən əlavə edildiyini söyləyənlər də, şairin uzaqgörənliyinə sübut kimi hələ sağlığında ikən həyatdan getdikdən sonra türbəsinin düşəcəyi vəziyyəti – xarabalığa çevriləcəyini təsvir etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin əslən Gəncəli olduğunu qeyd edərək onun doğum yeri ilə bağlı bəzi müəlliflərin yanlışlıqlarına da aydınlıq gətirir. Şairin İranın Qum şəhərindən olması fikri ilə razılaşmır. Müəllif bildirir ki, bu yanlışlığın əsasını Nizamiyə aid olunan iki beyit təşkil edir və bu beyitlərin də mənbəyi şübhəlidir.

M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Bəzi “Xəmsə” nüsxəsində bu iki beyitdən yalnız birincisi yazılıdır. Fəqət bu beyitlərin mətnə sonradan əklənmiş olduğu sözün gəlişindən dəxi anlaşılmaktadır”.²

Müəllif həmin yazıya aid olan hissəni farsca oxucuya təqdim etdikdən sonra tərcüməni də çatdırır. Həmin hissədə bu sözlər də yazılıb: “Bir inci kimi Gəncə dəryasında qərқ olsam da, əslim Qum şəhərinin Gahistanındandır. Təfrişdə “Ta” adında bir köy vardır. Nizami adını oradan almışdır”.³

M.Ə.Rəsulzadə əsaslandırır ki, Nizaminin əlyazmalarının yalnız bəzi nüsxələrində bu beyitləri görmək mümkündür və “əski təzkiyələrin heç birində böylə bir rəvayət yoxdur”.

M.Ə.Rəsulzadə kəskin olaraq bu fikri belə yekunlaşdırır: “Bütün bunlar Nizamiyi “Gəncəli” deyə yazmışlardır. Babasının Arran vilayətindən Gəncədə yaşadığı və anasının da Gəncəli bir ailəyə mənsub olduğu açıqca qeyd olunmuşdur”.⁴

Müəllif Nizaminin mükəmməl təhsil aldığı, pəhləvicəni, nəstüricəni, yəhudicəni bildiyini, yunan fəlsəfəsinə dərinədən bələd oldu-

¹ “Azerbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.56.

² Yenə orada: s.321.

³ Yenə orada: s.321-322.

⁴ Yenə orada: s.322.

ğunu və “əxi”lərin mücadiləsi ilə şairin təlimatı arasındakı münasibətlərlə də bağlı məlumatlar verir.

Professor Y.E.Bertelsin Nizaminin şeirlərində “Əxilik” düşüncəsinə uyğun fikirlərə istinad etməsinə M.Ə.Rəsulzadə “elmi surətdə” yox, “ədəbi bir ehtimalla” yanaşılmasını vacib sayır. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, “əxilərin” Nizami dövründəki durumu ilə bağlı əsaslı bilgiler yoxdur. “Əxilər” haqqında məlumatlar verən İbn Bətutənin əsəri isə XIV əsrə aiddir.

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə araşdırmalarında olduqca diqqətlidir.

Bəzi rəvayətlərdə isə Nizaminin Şeyx Əbu Fərruxi Reyhanidən, yaxud Əxi Fərəc Zəncanidən dərs aldığı qeyd olunmuş və buna istinadən Nizaminin ustadlarının “əxilik təriqət və cəmiyyətinə mənsub bir mürşid” olacağı təxmin edilməkdədir.

M.Ə.Rəsulzadə belə tədqiqatçılara məsləhət bilir ki, onlar “həmin şəxslərin “əhli fütuvat” deyilən bu əxilik mənsublarının nə kimi bir fikir cərəyanını təmsil etmiş olduqlarını” incələyib öyrənsinlər. Və o zaman Nizaminin hansı ictimai-fəlsəfi bir məktəbə mənsubluğu üzə çıxacaq.

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, araşdırıcılardan bir qismi Nizaminin tam bir sufi olduğunu qəbul etməsələr də, onun suficə bir həyat sürdüyü fikri ilə razılaşırlar. Müəllif yazır: “O, yalnız şair deyil, eyni zamanda, yüksək növidən bir həkim (*filosof*) və Şeyx deyə tanınmışdır”.¹

Maraqlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin həyat yoldaşının adı ilə bağlı da yanlışlığa aydınlıq gətirir. Məlumdur ki, onunla bağlı bilgiler belədir: “Dərbənd sahibinin ona göndərdiyi qıpçaqlı bir kəviz, türk qızı Afaq”.

Məlumatlarda Nizaminin bu qadınla 1173-cü ildə evləndiyi, onu son dərəcə sevdiyi və bu xanımdan Məhəmməd adlı oğlunun olması, Afaqın isə “Xosrov və Şirin” yazılarkən, 1180-ci ildə vəfat etdiyi qeyd olunur.

¹ “Azerbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.44.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin ailə həyatı qurduğu Afaqı ona göndərən, V.Dəstgirdinin yazdığı kimi, Ərzincan hökmdarı Bəhram şah olduğu ilə razılışmır. Yazır ki, həmin şəxs Dərbənd sahibi Seyfəddin Müzəffər ibn Məhəmməddir.

M.Ə.Rəsulzadə həmin xanımın adının “Afaq” deyil, “Apağ” olması ehtimalına üstünlük verir. Yazır ki, bu ad bu gün belə qırğızlarda vardır. M.Ə.Rəsulzadə fikrini həm də belə əsaslandırır: “Qıpçaq sözü klassik İran ədəbiyyatında çox kərə “p”nın “b”ya çevrilməsiylə “Qıbçaq” şəklini alır. “Xəmsə”nin bəzi nüsxələrində belə bu sözün “p” ilə qıpçaq şəklində yazılmış olduğu görülməkdədir. Bu halda Nizaminin qıpçaqlı “türkü”nün adı türkcə Ap aq və Apağdır. Ap ağ mənasında Azərbaycanın dəxi qadın adı olaraq Ağca isminə çox rastlanır”.¹

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında daha bir yanlışlığı aydınlaşdırır: Nizaminin “İskəndərnamə” əsəri haqqında V.Dəstgirdinin əsaslı fikir açıqlamaması. V.Dəstgirdi araşdırmasında belə qeyd var ki, “Şərəfnamə” ilə “İqbalnamə”nin hər biri ayrıca müstəqil əsərlərdir.

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, bu, doğru deyildir. İlk öncə “İskəndərnamə” “Şərəfnamə”dəki qeydə görə, 1199-cu ildə yazılıb. Nizami bu əsəri 1193-cü ildə artıq padşah olmayan Mosul Atabəylərindən I Məsuda ithaf edə bilməzdi. Onun bu əsəri II Məsuda ithaf etməsi də qeyri-mümkündür. Çünki Nizami 1204-cü ildə dünyadan köçmüş, II Məsud 1211-ci ildə taxta çıxmışdı. M.Ə.Rəsulzadə fikrini belə yekunlaşdırır: **“Demək ki, “İskəndərnamə”nin hər iki bölümü ancaq 1191-dən 1210-a qədər iqtidarda bulunan Azərbaycan Atabəyi Nüsrətəddin Əbu-Bəkrə ithaf olunmuşdur”**.²

Müəllif bir mənbəni də əsas götürərək yazır ki, M.Ə.Tərbiyətin “Danışməndani Azərbaycan” kitabında əsaslandırıdığı kimi “İskəndərnamə”nin hər iki bölümü bir kitabdır.

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında Nizami şəxsiyyətinin böyüklüyünü faktlarla təqdim etməkdədir. Yəni öyrənirik ki, böyük şair hətta

¹ “Azərbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.48-49.

² Yenə orada: s.66.

əsərlərini ithaf etdiyi hökmdarlara münasibətdə özünü onlara bərabər tutmuş, aşağı mövqeyə enməmişdir. M.Ə.Rəsulzadə şairin bu məğrurluğunu belə təqdim edir: “Hətta ruhunun içdən bir qüvvətlə mədh etdiyi tac daşıyanlara babaca (*yəni baba kimi*) öyüdlərdə bulunmuşdur”.¹

Bu fikirlərini davam etdirən M.Ə.Rəsulzadə əsərində Nizaminin “Leyli və Məcnun”undan Şirvanşah Axsitana verdiyi öyüdləri də açıqlayır və şairin böyüklüyünü təqdir edir: “Qüdrətli ol, fəqət təmkinini əldən buraxma! Mey iç, fəqət sərxoş olma! İkiüzlüləri yanına soxma! Xalqın etimadını qazanmaq üçün sözünü tut! Qəlbində yeri olmayanlara inanma!...”²

M.Ə.Rəsulzadə araşdırmasının “Nizaminin cahən ədəbiyyatındakı yeri” bölümündə şairin mövqeyini belə mənalandırır: “Nizaminin açdığı Şərq intibahının cığırı”.

Şərq intibahı yolu ilə çox şairlər Nizaminin təsiri ilə getmək məcburiyyətində qaldı. Buna sübut olaraq, Nizamidən sonra onun əsərlərinə yazılmış çoxlu sayda bənzətmələri göstərmək mümkündür. Ona bənzətmə yazan aşağıdakı məşhurları qeyd etmək olar: Əmir Xosrov Dəhləvi, Hacıyü Kirmani, Səlmani Savəçi, Katibi, Cami, Hətibi, Fəxrəddin Əttar və b. Bu sıraya Əlişir Nəvai, Füzuli də daxil edilə bilər.

M.Ə.Rəsulzadə əsaslandırır ki, Gürcüstanın məşhur şairi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinə də Nizaminin təsiri vardır: Tariyel – Qeys, Avtandil – Nofəl oxşarlığı. Gürcü tədqiqatçısı professor Pavel İnqorovka yazılarında bu haqda bilgilər vermişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin araşdırmasından öyrənirik ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Nizamiyə aid İngiltərədə, Almaniyada, Fransada, İtaliya və Rusiyada çoxlu əsərlər nəşr edilib. Şərq ədibləri Nizaminin ədəbiyyat tarixindəki yerini belə fikirlə ifadə edirlər: “Məs-nəviçilərin imamı və Şərq əfsanəsi yazanların şeyxi”.

¹ “Azerbaycan şairi Nizami. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.72.

² Yenə orada: s.72.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin ölümündən sonra unudulmadığını və yazılan ayrı-ayrı əsərlərdə, ifalarda yaşadıldığını qeyd edir. Yazır ki, Nizaminin ölümündən təqribən əlli il sonra Şəmsi Qeysi adına bir şair özünün “Elmi-cəm” əsərində şairin “Xosrov və Şirin” poemasından parçaların xoş bir səslə oxunduğunu bildirir.

XIII əsrdə yaşamış Məhəmməd Öfvi isə “Lübabül-ərbab” (“*Cöv-hərlərin seçilməsi*”) əsərində Nizamini yüksək dəyərləndirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında M.Öfvinin sözlərini belə təqdim edir: “Gəncəli Nizami ifadəsindəki məharətiylə bilginliyin sərvətini savurmuş (*mənimsəmiş*) və incəliklər xəzinəsini dünyadakıların başlarına saçmışdır”.¹

XIV əsrdə yaşamış Zəkəriyyə Qəzvini və Əbdül-Rəşid Bakılı, XV yüzilin müəlliflərindən Dövlətşah Səmərqəndli Nizami sənətini yüksək dəyərləndirmişlər.

Nizami “Xəmsə”sinə ilk bənzətməni isə Əmir Xosrov Dəhləvi yazıb.

Məşhur İran şairi Sədi Şirazi də “Bustan”ında, Hafiz Şirazi isə “Muğannamə”sində Nizamiyə istinadlar etmişlər. İran klassiklərindən Əbdürrəhman Cami də “Baharıstan” əsərində Nizamidən bəhs etmişdir.

XVIII əsrdə yaşamış Lütfəli bəy özünün məşhur “Atəşgədə” əsərində Nizamini “sözün dörd dirəyindən biri” adlandırmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə bu sırada Nizaminin külliyyatını nəşr etdirən “Ərməğan” dərgisinin müdiri Vəhid Dəstgirdinin xidmətlərini ayrıca qeyd edərək vurğulayır ki, V.Dəstgirdinin “Eşqin tərifində o, (*yəni Nizami – red.*) Firdovsiyə belə üstündür” – yazması da önəmlidir. V.Dəstgirdi Nizaminin “Firdovsinin şeirinə gümüş, özününkünə qızıl, geri qalanlarınkinə mis” – söyləməsinin tamamilə doğruluğu qənaətindədir.

M.Ə.Rəsulzadə Avropa tənqidçiləri və şairlərinin də Nizamiyə böyük dəyər verdiklərini tədqiqatında əsaslandırmışdır.

Onun araşdırmasından öyrənirik ki, alman tədqiqatçısı Georq Cakov Nizamini şairlikdə Firdovsidən üstün tutmuşdur.

¹ “Azerbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.84.

Alman şairi Höte Nizami haqqında bu məşhur fikirləri yazmışdır: “Nizami yüksək düha sahibi, incə bir zəkadır”.¹

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında V.Baxerin, P.Hornun, H.Ritterin, E.Brounun, C.Barbye de Meynardın, İ.Pittsinin, A.Krımskinin, S.F.Oldenburqun Nizami sənətini yüksək dəyərləndirdiklərini qeyd edir.

M.Ə.Rəsulzadə sovet tədqiqatçısı Y.E.Bertelsin 1940-cı ildə Bakıda rus dilində nəşr etdiyi “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası ilə də bağlı bilgilər verir. O, Bertelsin əsərinin Nizamini “dəyər və böyüklüyünə layiq” olduğunu qeyd etsə də, onun monoqrafiyalarında təqdim edilən bəzi fikirlərə də münasibət bildirir: “Bertelsə görə, Nizami Səlcuq İmperatorluğunun çöküşü üzərinə yer-yer bəli-rən aristokrat dərəcəyə zorbalıqları ilə şəhərlilər arasında çıxan mücadilə şərtləri içində meydana gəlmişdir. Marksist və materialist təsnifinə və tarixi anlama metoduna uyduraraq Bertels Nizamini o zaman üçün inqilabçı bir topluluq olan şəhərin və şəhərlilərin ideoloqu və fikirlərinin tərcümanı deyər tələqqi ediyər”.²

1924-cü ildə Nizamini “Yeddi gözəl” əsəri London Universitetinin professoru S.E.Vilson tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edildi. M.Ə.Rəsulzadə əsərində S.Vilsonun Nizami sənətindən heyranlığını belə təqdim edir: “Həyəcan və ehtiras təəssürünü ifadədə” Nizamiyi Şekspir və Petrark ilə eşi (*bərabər*) götürməkdədir”.³

M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatında Nizamini əsərlərinin ümumi həcmi haqqında da dəqiq rəqəmlər yazılır. Nizamini ədəbi irsi 48 min beyiti əhatə etməkdədir ki, bunların 19 min şairin divanındakı qəzəllərə, qəsidələrə və başqa hissələrə aiddir, qalan 29 min beyiti isə ona böyük məşhurluq gətirən, beş əsərindən ibarət olan – “Xəmsə”sidir. Yenə öyrənirik ki, Nizami sağlığında beş əsərinə “Pənc gənc” (“*Bəş xəzinə*”) adını vermiş, lakin təzkiyəçilər, nəşirlər sonradan ərəbcə “Xəmsə”, yəni “Beşlik” adlandırmışlar.

¹ “Azərbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.101.

² Yenə orada: s.108-109.

³ Yenə orada: s.104.

Qeyd edək ki, Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində təqdim olunan Şirinin ermənilərlə heç bir əlaqəsinin olmadığı faktlarla təsdiq olunmaqdadır. **Tədqiqatlardan aydın olur ki, bu sözün kökü “erməni” yox, “ərmən”dir və o dövrdəki “ərmən” tayfaları xristian dininə mənsub olsalar da, türk mənşəli olublar.** Ermənilər isə “hay”ların törəmələridir. Əsərdə Məhinbanu da (Şirinin bibisi) özlərinin türk olan Əfrasiyab nəslindən olduğunu söyləyir.

Görünür, M.Ə.Rəsulzadənin bu məqamları araşdırmaq imkanları məhdud olub. Bu, həm də onun Nizami haqqında olan kitabını İkinci dünya müharibəsi dövründə yazması, mənbələrdən istifadənin çətinliyi və imkansızlığı ilə bağlı idi.

M.Ə.Rəsulzadə araşdırmasının “Nizamidə farslıq” başlığında bölümündə Firdovsi ilə Nizamini qarşılaşdırır və maraqlı təhlillər verir. Yazır ki, Firdovsi 60.000 beyitdən ibarət “Şahnaməsi” ilə “fars ənənələrini” canlandırmaq və “yaşatmaq” istəmişdir. Nizami isə ondan fərqli olaraq tarixi hadisələrdən qaynaqlanıb “haqq fikriylə, gözəllik sənəti adına faydalanmışdır”. Bu onun başlıca məqsədi olmuşdur.

Tədqiqatda Nizami – Firdovsi fərqliliyini belə müəyyənləşdirmək mümkündür: 1) Firdovsidə irq təəssübü var, Nizamidə yoxdur; 2) Firdovsidə ərəb və türk düşmənçiliyi varsa da, Nizamidə bunlar yoxdur və Təkallahlıq əqidəsi, ədalət mövcuddur; 3) Firdovsidə “İran yaxşılıq əsası kimi Hörmüzd, Turan isə pislik əsası olan Əhrimən kimi verilir”. Bu yanaşmaların heç biri Nizamidə mövcud deyil.

Böyük hökmdar İskəndərə olan münasibətdə də Firdovsi ilə Nizami arasında fərqlər vardır.

Əgər Zərdüştçülük və atəşpərəstlik farslığın parlaq bir ənənəsi idisə, Nizami bunlara qarşı düşmən münasibət bəsləyirdi. O, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Təkallahlığı üstün sayırdı. Onda farslıq duyğusu yox, müsəlmanlıq şüuru və hissi vardır.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin “türklüyü”nü ciddi faktlarla araşdıraraq təqdim edir. Nizaminin türk sevgisi elə onun əsərlərindən dəyərli misralarla təqdim olunur:

*Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki, sən zülmə amil olursun,
Bir türk deyil, çapulcu bir hindusun!*

Bu mısralar Nizaminin “Qoca qarı ilə Sultan Səncər” hekayəsindən götürülüb. M.Ə.Rəsulzadə “türk” sözünün Nizaminin yaradıcılığında “yüksəklik”, “pəklilik və gözəllik” mənasına gəldiyini belə yazır: “Şairin bolca qullandığı “türk” isim və sifətlərini genəl (*başlıca*) bir tərifi təbə tutarsaq, görürüz ki, Nizami “türk” deyir – gözəl, mərd, qəhrəman, əsgər, komandan, bilgi, ər, rəhbər və şef anlıyor; Türklük diyor – gözəllik, eyilik (*yaxşılıq*), təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, komandanlıq, şeflik anlıyor. Türkistan deyir – vəfa, doğruluq və aranılan yer ilə ərmişlik (*vüsəl*) anlıyor”.¹

M.Ə.Rəsulzadə əsərində “Nizamidə Qafqasya” mövzusunun da maraqlı təhlil edir, müqayisəli faktlarla əsaslandırır. O, yazır: “Qafqasyanın Nizamidə sadə coğrafi bir anlam deyil, geopolitik baxımdan – qövmi, ictimai və siyasi bütün ünsürləriylə bir məsələ olaraq dəxi əkisləri vardır”.²

Müəllif qeyd edir ki, Xosrov və Şirin” əsərində baş verən hadisələr, əsasən, Qafqazda cərəyan edir. Lakin Nizaminin “İskəndərnamə”sində Qafqaz mühitini daha çox və geniş görürük. Nizaminin xəyalında yaratdığı Makedoniyalı İskəndər iki dəfə Qafqaza gəlmişdir. Birinci hücumunda atəşpərəstliyi aradan qaldırır, Abxaziyaya basqın edir, Tiflis şəhərinin əsasını qoyur. Sonra o, Bərdənin şöhrətini eşidib buraya gəlir. Şahzadə Nüşabə ilə görüşür. Və bu görüşdə şair Nüşabənin dərin ağıl və cəsarətini açıqlayır.

İskəndərin Qafqaza ikinci gəlişinin səbəbi rusların Bərdəyə hücum edib, Nüşabəni əsir aparmalarıdır. İskəndər bu xəbəri Çində eşidib dərhal Qafqazın yardımına gəlir, ayrı-ayrı xalqların əsgərlərindən topladığı böyük bir ordu ilə rusları məğlub edir, Nüşabə də əsirlikdən xilas olur.

¹ “Azerbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.179.

² Yenə orada: s.190.

M.Ə.Rəsulzadə araşdırmasının bir başlığını da belə təqdim edir: “Nizaminin görüşü və rus”. Bu bölümdə o, Xəzər dənizi sahilində yaşayanların rus hücumlarına məruz qalmasına və Nizaminin Bərdənin ruslar tərəfindən dağıdılmasına diqqəti yönəldərək, şairin dili ilə onların vəhşətlərini təsvir edir.

M.Ə.Rəsulzadə əsərində Nizaminin yaratdığı qadın obrazlarının dərin çalarlarını açıqlaya bilər. Onun araşdırmasına görə “Beşlik”də (*yəni Xəmsə*”də – red.) bəhsi keçən müsbət qadın tiplərinin həmən həpsi ya Qafqasya, ya da türk damğasını daşımaqdadır”.¹

M.Ə.Rəsulzadə Nizami yaradıcılığının daha da dərinliklərini açıb təqdim etmək gücündədir ki, bu, tədqiqatçıların öyrənməli olduğu məqamlardır: “Nizami yalnız qəhrəmanlarının iç aləmini təsvir edən ruhi təhlilçilikdəki məharətiylə və ya olayların keçdiyi mühit və bu-lunduqları şərtləri təsvirdəki qüdrətiylə qalmaz, O, eyni zamanda, misli çox az bulunan bir təbiət yazarıdır. Təbiət Nizami şeirinin ən canlı bir ünsürüdür”.²

Müəllif yazır ki, Nizami sənətində təbiət və təbiətdəkilər “sevinən və iztirab çəkən insanla” çox yaxındır, onu anlayır, başa düşür və burada “Leyli və Məcnun”da Məcnunun insanlardan qaçıb, təbiətə sığınması, heyvanlarla dostluğu, onun ağacla danışması konkret mi-sal olaraq göstərilir.

M.Ə.Rəsulzadə Nizamidə “eşq fəlsəfəsi”, “din”, “sosial ideal” problemlərini dərinliklərlə açıqlayır.

M.Ə.Rəsulzadə gərgin axtarışları ilə Nizami sənətində elmi dəyərləri olan məqamları tədqiq edir. Sonralar İngilis alimi İ.Nyutonun kəşf etdiyi Ümumdünya cazibə qanununun məqamlarına (hər konkret kütlənin özünə cəzb etmə sahəsi yaratması) böyük şairin ir-sində rast gəlmirikmi? M.Ə.Rəsulzadə həmin fikirləri belə təqdim edir: “Miqnatis (*maqnit*) aşiq olmasa idi, öylə bir şövq ilə dəmiri nasıl qaldırırdı?” “İçində bir eşq mayası olmasa idi, kəhrəba samanı nasıl çəkərdi?” “Dünyada nə çox daş və nə çox cövhər vardır,

¹ “Azerbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.213.

² Yenə orada: s.234.

fəqət bunlardan heç biri nə dəmiri qaldırır, nə də samanı çəkər?” “Növiləri çox olan şeylərdə kəndi mərkəzlərinə doğru axmaq vəsfi vardır. Atəş yerin mərkəzində qərarlaşmamış olsaydı, yuvarlağımız (*kürəmiz*) partlar, havaya uçardı!”; “Su havada fəzlə (*çox*) durunca ağırlığının təsiriylə yerə dönüyor”; “Təbiətlər arasında daimi bir yaxlaşma (*yaxınlaşma*) və qovuşma vardır ki, həkimlər (*filosoflar*) buna eşq demişlərdir”.¹

Bu maraqlı təqdimat şairin “Xosrov və Şirin” əsərində göstərilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə N.Gəncəvinin dərin astronomiya savadına malik olduğunu da bildirir və qeyd edir ki, dünyanın məşhur alimlərinin sonrakı kəşflərinə böyük şairin hələ XII əsrdə yazdığı əsərlərdə rastlaşmaq mümkündür. Müəllif yazır: “Əskilər dünyanı mərkəzi yer olmaq üzrə bir göy yuvarlağından ibarət bulurlardı, ulduzlar göyə nəsb (*bərkidilmiş*) edilmiş birər işıldaqdı. Bunlardan Günəş də daxil olmaq üzrə yalnız yeddi səyyarənin yerin çevrəsində dönmək üzrə özəl bir seyirləri təsəvvür olunurdu”.²

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, ilk dəfə olaraq məşhur alim N.Kopernik (əlavə edim ki, o, əslən polyakdır və 1473-1543-cü illərdə yaşayıb-red.) bu sahəyə yenilik gətirdi. Məlumdur ki, 1500 ilə yaxın idi ki, dünya sistemi haqqında yunan alimi Ptolemeyin nəzəriyyəsi əsas götürülürdü. Bu nəzəriyyəyə görə Yer kürəsi kainatın mərkəzində yerləşir, Günəş və digər planetlər isə onun ətrafında fırlanır. Otuz illik gərgin axtarış və müşahidələrdən sonra Kopernik sübut etmişdi ki, Yer bir planetdir və bütün planetlər günəş ətrafında dövr edir. Sonradan XVI əsrdə isə İtaliya filosofu C.Bruno (1548-1600) isə kainatın ulduzlardan ibarət olduğunu və ulduzların ayrıca müstəqil bir aləm təşkil etdikləri fikrini irəli sürdü.

M.Ə.Rəsulzadə əsaslandırır ki, N.Gəncəvi bu fikirləri həmin alimlərdən 400 il əvvəl söyləmişdir. Burada o, Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərindən vəziri Büzürgümüdə sorgular edən Xosrov Pərvizin aşağıdakı sözlərini xatırladır:

¹ “Azerbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.262.

² Yenə orada: s.239.

*Eşitdim mən ki, hər ulduz bir cahandır,
Ki hər biri birər yer, asimandır.*

Bu misralar Nizami yaradıcılığında maraqlı dünya kəşflərinin mövcudluğunu təsdiq etməkdədir.

Bundan əlavə, Nizami yaradıcılığında yanmayan materiallar haqqında da məlumatlar var ki, bunu yalnız XX əsrin kəşflərində tapmaq mümkündür.

Nizami “Xəmsə”sində “təlq” (*açıq yaşıl rəngdə bəzən rəngsiz, yağlı görünüşlü mineral*) sözünü işlədir. Bu sözün oda və yanğına davamlı “mədəni bir cövhəri” anlatdığı qeyd edir. Beyitlərin birində şair yazır:

*Arslan ol da, qorxma kədi soyundan,
Təlq olub da, qorxma tamuğ odundan.*

M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Yanmaz kasalar və atəşə dayanan başqa cihazlar zamanımızın texnik yeniliklərindəndir. Bu cihazların yapılmasında qullarılan yanmaz maddələrdən azbestin tərkibindəki ünsürlərdən biri də təlqdir”.¹

Bu təqdimatdan sonra M.Ə.Rəsulzadə Nizamının bir böyük alim kimi də xüsusiyyətlərini açıqlayır: “Sözün qıyası, şair kəndi çağının mütəbəhhiridir (*çox bilgili, böyük alim*), heç bir şeydən bilgi qədər zövq duyduğu yoxdur. Şair bütün gecələrini və gündüzlərini aramaq, düşünmək və yaratmaqla keçirmişdir”.²

M.Ə.Rəsulzadə böyük şairin yaradıcılığını həm də belə elmi mövqedən araşdırıb öyrənə bilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Nizamidə təlqin olunan “sosial ideal”a sovet tədqiqatçılarının düzgün yanaşmadıqlarını belə əsaslandırır: “Sovet müstəşriqlərindən Bertelsi “İskəndərnamə”nin “Cənnət-şəhər” haqqındakı fikrəsini (*yazısını*) oxurkən “həyəcanlı bir qürur və öyünmə duyğusu” qaplıyor. Çünki Nizami bu “ideal” sosializmi quzeydə, SSRİ-nin bulunduğu bir yerdə yerləşdiriyormuş!..

¹ “Azerbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.240.

² Yenə orada: s.240.

Bir kərrə “Cənnət-şəhər” pək də “SSRİ”nin bulunduğu bir yerdə deyildir. Çünki Nizami İskəndərin bu şəhərdən ayrılaraq Yunanıstana doğru aldığı yolun yönünü göstərmişdir. Çizilən bu yönə görə İskəndər “Qaradan – dənizdən keçmiş və bir çox yol aldıqdan sonra Kirmandan Kirmanşaha, oradan Babilə, Babildən Şəhri-Zura gəlmişdir. Bu qeyd və bu açıqlıq varkən “Cənnət-şəhər”in qızıl Moskva olduğunu iddia etmək coğrafiya bilgisinə ayqırıdır!.. Şairin fantazisində canlanan bu ideal şəhrin yerini təyin etmək mütləqə lazımsa, onu qırğızca ilgili bir ölkədə aramalıdır. Hər ideal şeyi türklüyə bağlayan şair “ideal şəhər”ini dəxi Türküstanda görmüşdür. Bilxassə əski yunan qaynaqlarında da Türkstanda şəxsi mülkiyyət bilməyən cəmiyyətlərdən bəhis vardır”.¹

M.Ə.Rəsulzadə Nizami ilə bağlı aparılan sovet təbliğat məşinının əsaslarını konkret faktlarla da sarsıdır. O, yazır ki, Nizaminin təsvir etdiyi “Cənnət-şəhər” dındardır, Sovet dövlətində isə dinsizlik hökm sürür, yəni biri Allahı tanısa da, o biri qəbul etmir. Birincidə yalan söylənilmədiyi halda, ikincidə – sovetlərdə isə yalan əsas təbliğat silahına çevrilib. Birincidə sevgi əsas olsa da, sovetlərdə nifrət başlıca yer tutur. Birinci fitnənin nə olduğunu bilməz, sovetlər isə bütün dünyada bir fitnə yuvasıdır və s.

M.Ə.Rəsulzadə “Nizamidə dövlət tələqqisi” (*inkişafı*) başlığında yazıda bir məqama toxunur ki, Nizami yaradılışda ikiliyi qəbul etməmişdir və bu dəyəərə üstünlük vermişdir – şüurlu insan cəmiyyətinə əsas olan “ictimai ahəng ilə ədalət”dir.

Müəllif qeyd edir ki, Nizami qavramına görə “dövlət anlamı ilə zülm anlamı”nın bir araya gəlməsi mümkünsüzdür, hücum yapan adam dövlətlə dost olamaz”.

M.Ə.Rəsulzadənin “Son söz” bölümündə yazdığı fikirlər onun tədqiqatının çox təsirli məqamlarındandır və o, burada Nizamiyə olan həm sevgisini, həm sayğısını, ona heyranlığını bildiri, onunla fəxr etdiyini açıqlayır: “Böyük və dahi şair Nizami təbiətin bir fenome-

¹ “Azerbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.270-271.

nidir. Təbiətin böyüklük, gözəllik, çeşidlilik və sevimliliyi nə qədər tamamiylə qavranılmazsa, təbiət qədər böyük və onun qədər qüdrətli Nizami yaradıcılığını da tamamiylə qavramaq mümkün deyildir...”¹

Müəllif Nizami yaradıcılığındakı inkişaf gücünü belə müqayisə ilə davam edir: “Şairdəki bu coşğun qüvvəti çağdaş bir təşbihlə anlatmaq istərsək, Nizamidəki dinamizmi atom enerjisi ilə qarşılaşdırırıq. Bu fərqlə ki, bu gün müəyyən qəlibə qoyulub istənilən yönətimdə istifadə edilmədiyindən (*istifadə edilmədiyindən*), sadəcə, dağıtmaq və yıxmağa yarıyan atoma müqabil Nizami kəndisindəki (*özündəki*) dinamizmə yapıcı bir yönətim verə bilmiş, onu kəndisində mövcud zühd, təqva və idealistlik qüvvətiylə müəyyən bir qəlibə soxa bilmişdir (*daxil etmişdir*)”²

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında Nizami ilə bağlı fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Əvət, mədəniyyət tarixində kəndinə çox şərəfli yer qazandıran bu eşsiz övladına Azərbaycan bütün varlığıyla minnətdardır. Bunun kimi əsərlərində ideallaşdırılan türklük də, şübhəsiz, türk Nizaminin böyük adıyla öyünür. Onun yüksək ruhunu rəhmət və şükranla anar!”³

Araşdırmalardan aydın olur ki, M.Ə.Rəsulzadə Nizami əsərlərinin orijinaldan ilk tərcüməçisidir. Doğrudur, bu tərcümələr Türkiyə türkcəsinə çevrilsə də, azərbaycançılıq ruhu aşkar hiss olunmaqdadır. Əlavə edək ki, 1940-cı illərə qədər Nizaminin əsərlərinin Azərbaycan dilində oxunması mümkün olmayıb. 1940-cı illərdəki tərcümələr isə sətiri tərcümələr əsasında hazırlanırdı. Bu sahədə 1933-cü ildə yaradılmış Ədəbiyyat İnstitutunun işçiləri fəallıq göstərir və şairin əsərlərini sətiri tərcümə edir, bu əsasda S.Vurğun, A.Şaiq, R.Rza, S.Rüstəm, M.Rahim, M.Rzaquluzadə kimi görkəmli şairlər isə poetik tərcümələr hazırlayırdı. Yəni Nizaminin birbaşa fars dilindən tərcüməsi ortalıqda yox idi. Bu tərcümələrdə isə bəzən də dövrün ideoloji tələbləri ilə bağlı ciddi nöqsanlar mövcud idi. 1988-ci ildə isə

¹ “Azərbaycan şairi Nizami”. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade) Ankara, 1951, s.285.

² Yenə orada: s.286.

³ Yenə orada: s.288.

şair X.Rza Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ni fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək “Bədii sözün tanrısı” adlı giriş sözü ilə nəşr etdirdi.

M.Ə.Rəsulzadə tərcümələrinin üstünlüyü fars dilindən, yəni orijinaldan edilməsi, Azərbaycan türkcəsində asan başa düşülməyidir. Digər tərəfdən, M.Ə.Rəsulzadə şeirlər və tərcümələr müəllifi kimi də Nizami əsərlərinin bütün ruhunu duymuşdur. Bu onunla bağlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə fars dilini dərinlən bilirdi və farscadan o zamana qədər kitablar tərcümə etmiş, İranda farsca nəşr edilən (1909-1911-ci illərdə) “İrani-nov” (“*Yeni İran*”) qəzetinin baş redaktoru olmuşdu. Bu üstünlüklər M.Ə.Rəsulzadə tərcümələrinin yüksək sənətkarlığının təsdiqidir. Nizaminin əsərləri onun tərəfindən çox yüksək poetik istedadla dilimizə çevrilib. M.Ə.Rəsulzadənin Nizamidən tərcümələri: 1) “Allah haqqında”; 2) “Söz”; 3) “Sözçü”; 4) “İnsanlığın dəyəri”; 5) “İxtiyar qadın və Sultan Səncər”; 6) “Tuğlaçı (Kərpickəsən-red.) ixtiyar”; 7) “Bayquş düyünü”; 8) “Qıpçaq qadınları”; 9) “İskəndərin qulaqları”; 10) “Xosrov ilə Fərhad”.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə İkinci Dünya savaşından sonra Türkiyəyə qayıtdığı 1947-ci ildən başlayaraq Nizami haqqında əsərini nəşr etdirməyə çalışmaqla yanaşı, iştirak etdiyi müxtəlif tədbirlərdə də bu mövzuda fikirlər irəli sürmüşdür. Əlavə edək ki, onun Nizami haqqındakı çıxışlarının və məqalələrinin əsasını böyük şair haqqındakı “Azərbaycan şairi Nizami” əsərindən hissələr təşkil edir. Sadəcə, müəyyən yeni fikirlər bu məqalələrdə mövcuddur və istisna təşkil edir.

1949-cu ildə Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin təşəbbüsü ilə **28 May Azərbaycan İstiqlalı Günü** ilə bağlı Ankaradakı “Xalq Evi” binasında konfrans keçirildi. M.Ə.Rəsulzadə bu konfransda “Azərbaycan Kültür Gələnləri” (*ənənələri*) mövzusunda çıxış etdi (bu çıxışın mətni elə həmin ili Ankaradakı “Sipahi” mətbəəsində ayrıca kitab olaraq çap olundu”.

M.Ə.Rəsulzadə bu çıxışında Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı maraqlı bilgiler verdikdən sonra deyir: “... Ədəbiyyata gəlinə,

Azərbaycan daha böyük bir önəmədir. Azərbaycanın ümumi türk ədəbiyyatındakı iştirakını bəliirtmədən öncə, tarixi xronoloji sırasıyla farsca yazılan İran ədəbiyyatındakı rolu üzərində bir az duralım...”¹

Sonra M.Ə.Rəsulzadə Nizami haqqındakı dəyərli fikirlərini konfrans iştirakçılara çatdırır: “... Başda Nizami olmaq üzrə Azərbaycan İran ədəbiyyatına Xaqani, Fələki, Əbül-Üla və başqaları kimi bir sıra böyük şairlər vermişdir.

Gəncəli Nizami məşhur alman şairi Hötenin kəndiləri ilə boy ölçüşməyə cəsarət etmədiyi yeddi İran şairlərindən biridir”.²

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin türk və azərbaycanlı olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır: “O, aləmşümul bir qüvvət olmaqla bərabər, hər böyük sənətkar kimi kəndi mühiti ilə səmimi bağlarla bağlıdır. O, Firdovsi tipində bir fars milliyyətçiliyinə yabançıdır, qanunları və təfəkkürləri etibariylə bir türkdür. O, bütün eyilikləri, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsiylə zikr edir. **Ədalətli dövlət ideali onun nəzərində Türk dövlətidir**”.³

M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” kitabını 1951-ci ildə nəşr etdirdikdən sonra da bu mövzuda axtarışlarını davam etdirir, mətbuatda yazılarla çıxış edirdi.

Onun “Azərbaycan şairi Nizami” kitabını nəşr etdirdikdən sonra “Azərbaycan” jurnalında çap olunan yazısı belə adlanır: **“Nizamidə türklük”**.

Ankarada “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin nəşri olaraq yayımlanan bu jurnalın 1952-ci il 1 may sayında çap edilən “Nizamidə türklük” məqaləsi 3 səhifə həcmindədir.

Məqələnin başlığında verilən qeyddən aydın olur ki, bu yazı müəllifin 1951-ci ildəki məlum kitabındandır.

Əslində, “M.Ə.Rəsulzadə” imzası olan bu yazı jurnal tərəfindən oxuculara təqdim olunur. “Azərbaycan” jurnalının təqdimatında oxu.

¹ M.E.Resultzade. “Azerbaycan Kültür Gelenekleri”. (Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 28 Mayıs 1949-da Ankara “Xalq Evi” binasında verilən konfrans.) Ankara, 1949, s.11.

² Yenə orada: s.12.

³ Yenə orada: s.12.

yuruq: “Böyük qitədə (*parça, bölüm*) 400 səhifə tutan “Azərbaycan şairi Nizami” adlı incələməsində möhtərəm ustad Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Nizaminin sadə azərbaycanlı bir şair deyil, bir Azərbaycan şairi olduğunu müvəffəqiyyətlə isbat etməkdədir. “Konuları baxımından Nizami” bölümü kitabın ən orijinal səhifələrini təşkil etməkdədir. Əsərin Nizamidə farslıq, Nizamidə türklük, Nizamidə Qafqasya, Nizami görüşü ilə rus, Nizamiyə görə qadınlıq bəhislərini incələyən müəllif bu bölümə bu nəticəyə varmışdır:

*Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.
Qafqaz deyə zövq alır,
Rusdan canı dağlıdır.
Gözəl qadın tipləri,
Ya türk, ya Qafqazlıdır.
Şübhəsi yoxdur ki, o,
Bir azərbaycanlıdır.¹*

Bu şeirin müəllifi M.Ə.Rəsulzadədir. O, qeyd edildiyi kimi, Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu və türklüyə məxsusluğunu həm tədqiqatları ilə, həm də şeir parçaları ilə sübuta çalışır.

Jurnal yazır: “Dünya ədəbiyyatı çapında müstəsna bir yer tutan Şərqi böyük şairi Nizaminin azərbaycanlılığını təşkil edən unsürlərdən biri onun türklüyə qarşı duyduğu sevgi və bağlılıqdır. Bu bağlılıq Emin bəyin əsərində “Nizamidə türklük” başlığını daşıyan səhifələrdə anlaşılmışdır. Bu fəslə ixtisasə tələüq (*toplayan*) edən haşiyə və farsca mətnlərdən ayıraraq və qismən də qısaldaraq aşağıya nəql edirik”.²

Bu yazı çap olunarkən M.Ə.Rəsulzadə sağ idi və ehtimal ki, kitabından Nizami ilə bağlı olan hissəni də jurnala özü təqdim etmişdi.

¹ “Nizamidə türklük” (M.Ə.Rəsulzadə). “Azərbaycan” jurnalı, Ankara, 1952-ci il, il:1, sayı-2, s.3.

² Yenə orada: s.3.

“Azərbaycan” jurnalının 1952-ci ilin 1 iyunundakı 3-cü sayında M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərindən seçilərək daha bir yazı təqdim olunub: **“Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu”**. Yazı başlığının altında bu sözlər yazılıb: “M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin müqəddiməsindən.

Jurnalın 3 səhifəsində (s.3-5) yer alan bu yazıda M.Ə.Rəsulzadənin təsirli və əsaslı sözləri onun bütün varlığı ilə Azərbaycan düşüncəsi ilə yaşadığını təsdiq etməkdədir: “Türk olmaları etibarlı ilə azərbaycanlıların İslam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri bulunduğu kimi, bir Doğu İslam məmləkəti olmaq üzrə Azərbaycanın bu işdə önəmli bir rolu vardır. Türkcədən başqa əsərlərini yalnız ərəbcə və farsca yazmış olan azərbaycanlı tanınmış şəxsiyyətlərin bir listəsi (*siyahısı*) yazılırsa, böyük bir cild olur”.¹

Sonra yazıda M.Ə.Tərbiiyyətin “Danışməndani Azərbaycan” (“Azərbaycan bilginləri”) adlı 400 səhifəlik kitabında əsərlərini fars və ərəbcə yazmış azərbaycanlılar haqqında məlumatlar qeyd olunduğu bildirilir.

Məqələdə təqdim edilir ki, azərbaycanlı olan Nizami ilə yanaşı, X əsrdə yaşamış Xətib Təbrizi, X əsrdə yazıb-yaratmış Əbül-Həsən Bəhmənyar (o, həm də Əbu Əli ibn-Sinanın şagirdlərindən olub), məşhur münəccim Fərududdin Şirvanlı, məşhur coğrafiyaşünas Əbdül-Rəşid Bakılı, musiqi bilicisi Əbdül Qədir Marağalı, IX əsrin tanınmış təbiblərindən Şükrullah Şirvanlı, Türküstan fatehi Əmir Teymurun tarixini yazan Nizaməddin Şam Kazani, Təbrizdəki Göy Məscidi tikdirmiş Qaraqoyunlulardan məşhur Cahan şah, Azərbaycan Atabəylərinin Naxçıvanda 1172-1185-ci illərdə Mömünə Xatun türbəsinin əsasını qoyan Azərbaycan Atabəyləri (Mömünə Xatun Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anasıdır) də azərbaycanlıdır.

Məqələdə digər sahələrdə, xüsusən də nəqqaşlıqda məşhurlaşmış azərbaycanlılar haqqında da bilgilər vardır.

¹ “Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu” (M.Ə.Rəsulzadə). “Azərbaycan” jurnalı, Ankara, 1952-ci il, il:1, sayı-3, 1 həziran (iyun), s.3-5.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadənin **“Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu”** adlı yazısının davamı “Azərbaycan” jurnalının 1953-cü ildəki 1 iyul sayında dərc edilmişdir¹.

“Azərbaycan” jurnalının elə həmin 1952-ci ilə aid 1 iyun sayında N.Gəncəvinin “Xəmsə”sindən olan “İxtiyar qadın ilə Sultan Səncər” şeiri çap edilib.² Həmin şeir M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən farscadan tərcümə edilib. Bu tarixi və həmin şeirin 1951-ci ildə “Azərbaycan şairi Nizami” kitabında çapını diqqətə alsaq, onda M.Ə.Rəsulzadənin həm də Nizaminin ilk tərcüməçilərindən biri olduğunu söyləməyimiz doğrudur. Digər tərəfdən, M.Ə.Rəsulzadə həmin kitabında ayrıca bir bölmədə həm də özünün Nizamidən çevirmələrini təqdim etmişdir. Şeirin başlığında “Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ından, yəni “Sirlər xəzinəsi”ndən və çevirəni M.Ə.Rəsulzadə” sözləri yazılıb. 44 misralıq bu şeirin yalnız bir yerində “darğa” sözünün “polis” yazılışı verilib.

Bu tərcüməni M.Ə.Rəsulzadə həm məzmun, həm də poetik baxımdan yüksək səviyyədə etmişdir.

Əli xan Qantəmirin məsul müdirliyi ilə Münhendə nəşr edilən “Qafqasya” jurnalının 1952-ci il ilin avqust ayındakı sayında M.Ə.Rəsulzadənin **“Azərbaycan şairi Nizami və dünyanın bugünkü durumu”** yazısı çap edildi.

Qeyd edək ki, bu yazının əsasını M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” kitabından götürülmüş hissələr təşkil edirdi.

Məqalənin əvvəlində Nizaminin dünya ədəbiyyatında başlıca yer tutması, Firdovsinin yaratdığı “cəngavərlik romanının dar çərçivəsini aşaraq lirik eşq əfsanəsi yazaraq hissi romançılığın” təməlini qoyması qeyd edilmişdir.

Sonra əlavə edilir ki, Nizaminin sənətkarlıq yeniliyinin təsiri nəticəsində ona farsca və türkcə yüzlərlə bənzətmələr yazılmışdır.

¹ “Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu” (M.Ə.Rəsulzadə). “Azərbaycan” jurnalı, Ankara, 1952-ci il, il:1, sayı-4, 1 təmmuz (iyul), s.9-10.

² “İxtiyar qadın ilə Sultan Səncər” (Nizami). “Azərbaycan” jurnalı, Ankara, 1952-ci il, il:1, sayı-3, 1 həziran (iyun), s.9.

Məqalədə Nizami yaradıcılığına Avropa şair və tədqiqatçılarının da böyük diqqət göstərdiyi qeyd edilməklə onların adları sadalanır. İran ədəbiyyatı tarixinin elmi əsasını qoyan M.Ethenin bir fikrinə də məqalədə toxunulur: “Şillərin “Turandot” adındakı mənşü Nizaminin hekayəsiylə ilgilidir”.¹

Müəllif bu məqaləsində Nizaminin “rus təhlükəsi” haqqındakı düşüncələrini təhlil edir və şairi bugünkü dünya durumuna bağlayan fikrinin aktuallığını əsaslandırır.

Məqalədə “İskəndərnamə”dəki hadisələr başlıca hədəfə çevrilib. İskəndərin Qafqaza gəlişi, rus işğalçılarına qarşı savaşı, Dərbənd divarının tikilməsi, Nüşabəni rus əsirliyindən azad etməsi səhnələri qısa olaraq təsvir edilir.

Müəllif qeyd edir ki, Nizaminin dövründə hələ Amerika kəşf edilməmiş, mədəniyyət dünyası yalnız Ağ dənizlə Çin dənizi arasında mövcud idi. O, yazır: “Mədəniyyət dünyasının yixici kommunizmə qarşı almış olduğu cəbhədə türk gücünə verilən önəm belə İskəndərin bu nitqində bəlihdilmişdir! (*aydınlaşdırılmışdır*)”.²

Bir qədər əvvəl isə müəllif İskəndərin nitqini əsaslandıran aşağıdakı beyitləri oxucuya təqdim edir:

*Türkün gücüylə biz fəqət gerçəkdən,
Tam kəsərik rus ayağını bu yerdən.*³

Müəllif məqalədə xüsusi olaraq vurğulayır ki, Nizamiyə görə millətlərə zorla deyil, “mənəvi avtoritet” ilə nüfuz etmək mümkündür. O, yazır: “Yetişir ki, onların vicdanlarına xitab edə bilirsən!”⁴

Məqalənin sonunda “bir ilahi müraciətlə” İskəndərə peyğəmbərlik verildiyi və onun möcüzəsinin “bütün millətlərin dilini tərcüman-sız anlayacağı” qeyd edilir.

Məqalə bu sözlərlə yekunlaşır: “Milli vicdanın tərcümanı dil deyilmidir?.. Öylə ya!.. Şair demək istiyor ki, millətlərarası nizam an-

¹ “Azərbaycan şairi Nizami və dünyanın bugünkü durumu”. “Qafqasya” jurnalı, Münhen, 1952-ci il, avqust, №13, s.5.

² Yenə orada: s.7.

³ Yenə orada: s.7.

⁴ Yenə orada: s.7.

caq milli haqların tanınmasıylə kökləşə bilir! İnsanlığın susadığı tək dünya barışının bundan daha yüksək formulunu kim vermişdir?!..”¹

Qeyd edək ki, 1950-ci illərdə N.Gəncəvi yaradıcılığına ilk dəfə beynəlxalq radio yayınlarında da rast gəlirik”. Amerikanın səsi” radiosunda böyük şairin yaradıcılığına həsr edilmiş verilişin səslənməsi əhəmiyyətli hadisə idi.

1952-ci ilin 31 iyulunda “Amerikanın səsi” radiosunda aşağıdakı başlıqda veriliş yayınladı: **“Amerikanın səsi” radiosunda Nizami**”.²

Verilişin həmin tarixdə yayınlanmasının səbəbini isə redaksiya belə izah edirdi: “Bir çox Şərq böyükləri kimi, Azərbaycanın böyük şairi Gəncəli Nizaminin anadan olduğu ilə dünyadan getdiyi gün bəlli deyildir. Fəqət şairin əsərlərindən bəzilərinin yazıldığı gün məlumdur: məsələn, sənət baxımından ən parlaq mənzuməsi “Yeddi gözəl” 1197-ci ilin iyulun 31-də yazılıb başa çatmışdır. Bu vəsilə ilə bu gün Azərbaycan şairi Nizamini xatırlatmaq istəyirik”.³

Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərinin yazıldığı gündə verilişin efirə getməsi şairin sənətinə böyük diqqətin göstəricisi idi.

Verilişin məzmunundan aydın olur ki, əsas mətnə M.Ə.Rəsulzadənin Ankarada çap edilmiş “Azərbaycan şairi Nizami” kitabından qaynaqlanıb. Bu haqda verilişin mətnindən oxuyuruq: “İstədiyi mövzular baxımından şair xalis bir Azəri türkü olduğu qədər məmləkətinin siyasi müqəddəratıyla candan bağlı bir qafqaslıdır. Rəsulzadə Mehmet Emin bəyin 1951-də Ankarada Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Maarif Mətbəəsi tərəfindən nəşr olunan 400 böyük səhifəlik “Azərbaycan şairi Nizami” kitabı bu iki bəhsi incədən-incəyə tədqiq etməkdədir”.⁴

Verilişdə bir vacib məqam da vurğulanır: “İnsaniyyətçi və sosial ədalət tərəfdarı Nizamini bolşeviklər mənimsəyir. Onu öz propaqandalarına alət edirlər. Nizami onların şairi imiş. Sovet rejiminin gələcə-

¹ “Amerikanın səsi” radiosunda Nizami”. “Qafqasya” jurnalı, Münhen, 1952-ci il, avqust, №13.

² Yenə orada: s.8.

³ Yenə orada: s.8.

⁴ Yenə orada: s.8.

yini bundan ta 800 il əvvəl xəbər vermiş imiş. Hətta “Cənnət şəhər”i “Sovet cənnəti”nin olduğu bir yerdə yerləşdirilmiş imiş”.¹

Qeyd olunur ki, dini əxlaqa və ictimai təsanüdə (*həmrəyliyə*) əsaslanan “Nizami sosializmi” ilə dini inkar edən və siniflər mübarizəsini alovlandıran bolşevik sosializminin heç bir oxşarlığı yoxdur.

Radio verilişi “Azərbaycan şairi Nizami”dən götürülmüş bu sözlərlə yekunlaşır “Bolşeviklər “zamanımızda yaşamış olsa idi, Nizami bizimlə bərabər olardı” – deyirlər. Fəqət bizə görə sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya gələ bilirlərsə, Nizami ilə bolşeviklər dəxi o qədər bərabər ola bilərlər!..”²

Qeyd edək ki, “Amerikanın səsi” radiosunda “Nizami” verilişinin mətni “Qafqasya” dərgisinin 1952-ci il avqust, 13-cü sayında və Ankarada nəşr olunan “Azərbaycan” jurnalının 1 dekabr 1952-ci il, il-1, 7-ci sayında da çap edilmişdir. Jurnalda mətn “Azərbaycan şairi Gəncəli Nizami” olaraq təqdim edilib.

Qeyd edək ki, Azərbaycan mühacirət irsinin öyrənilməsindən də aydın olur ki, N.Gəncəvi yaradıcılığının araşdırılmayan sahələri vardır və gələcəkdə tədqiqatçıların bu mövzuda yeni əsərlər ortalığa qoyması mümkündür.

Azərbaycanın dahi şairi N.Gəncəvi yaratdığı əsərləri ilə ümumbəşər mədəniyyətinin inkişafına və zənginləşməsinə müasir dövrümüzdə də böyük faydalar verməkdədir.

Nəsiman YAQUBLU,

Tarix elmləri doktoru, professor

¹ “Amerikanın səsi” radiosunda Nizami”. “Qafqasya” jurnalı, Münhen, 1952-ci il, avqust, №13, s.10.

² Yenə orada: s.9.

**SƏKKİZ YÜZÜNCÜ İLDÖNÜMÜ MÜNASİBƏTİYLƏ
1141 - 1941**

**AZƏRBAYCAN ŞAİRİ
N İ Z A M İ**

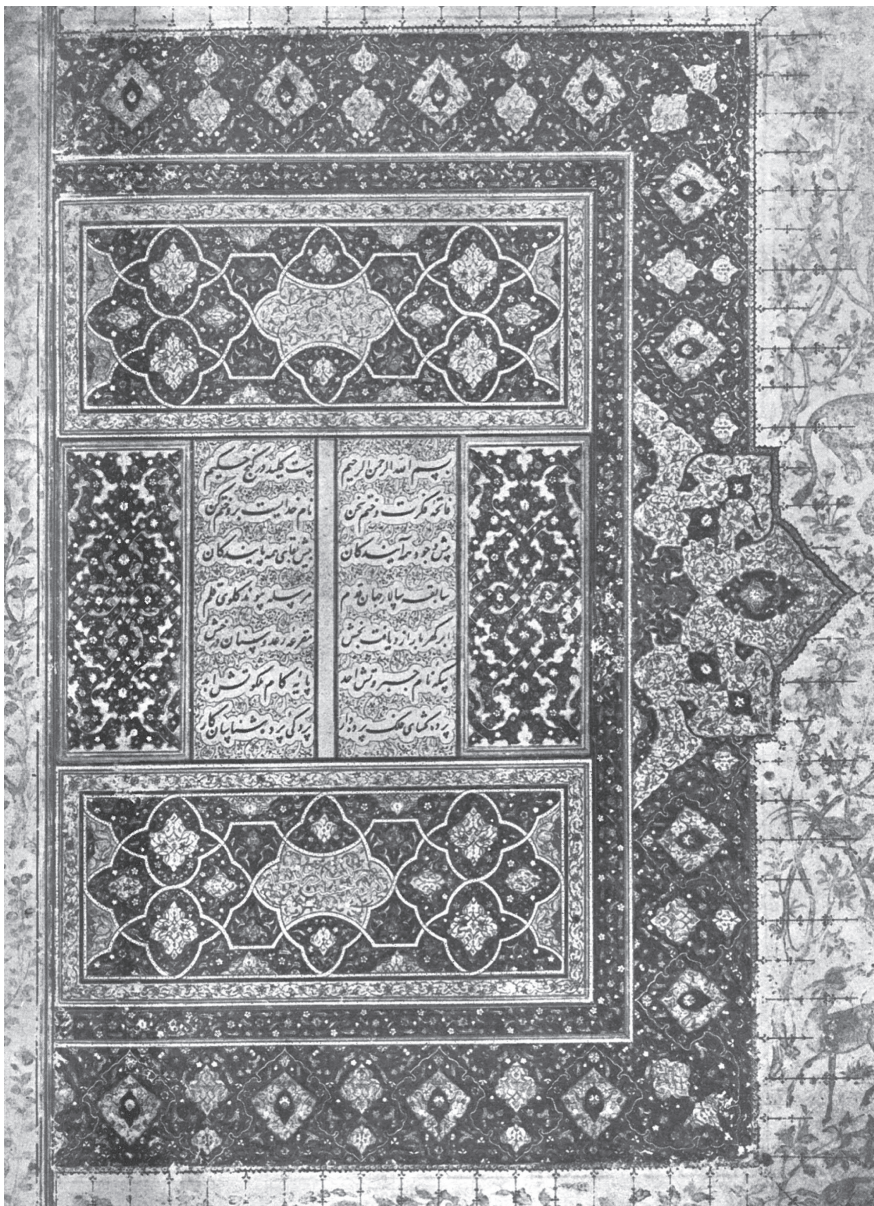
**Y A Z A N :
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə**

ANKARA, 1951 – MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ

*Şad ola ruhu o kəsin kim deyə:
Nizamiyə tanrı rəhmət eyliyə!¹*

Nizami

¹ Bu beyit farsca da yazılıb – red.



*XV yüzil başlarına aid bir "Xəmsə"
əlyazmasının ilk səhifəsi*



Nizami
Azərbaycan rəssamı Qəzənfərin əsəri

İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən.....	71
-----------------	----

Başlangıç

- 1 – Doğu islam mədəniyyəti. 2 – Doğu islam mədəniyyətinə mənsub böyük şəxsiyyətlərə yapılan yubileylər. 3 – Doğu islam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu. 4 – Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı. 5 – XII yüzildə Azərbaycan. 6 – Milliyət baxımından ədəbiyyatda şəkil və məna. 7 – Nizami – Azərbaycan şairi. 8 – Nizaminin yaradıcılığı. 9 – İhmal edilmiş Nizami. 10 – Nizamiyə qarşı borcumuz..... 77-114

Birinci bölüm

NİZAMİ KİMDİR

I. Nizaminin hal tərcüməsi.....	121-138
II. Şairin Azərbaycan hökmdarlarıyla münasibətləri	141-156
III. Kəndi gözüylə Nizami	157-162
IV. Nizaminin cahən ədəbiyyatındakı yeri.....	165-200

İkinci bölüm

NİZAMİNİN BEŞ KİTABI

“Pənc-gənc” və yaxud “Xəmsə”	205-206
I. “Məxzənül-əsrar”	207-217
II. “Xosrov və Şirin”	218-236
III. “Leyli və Məcnun”	237-251
IV. “Həft peykər” (“Yeddi gözəl”)	252-258
V. “İskəndərnamə”	259-266

Üçüncü bölüm KONULARI BAXIMINDAN NİZAMİ

Nizaminin konuları	273-274
I. Nizamidə farslıq	275-280
II. Nizamidə türklük	281-292
III. Nizamidə Qafqasya	293-307
IV. Nizami görüşü ilə rus	308-315
V. Nizamiyə görə qadınlıq	316-325
Konulardan çıxan sonuc	326-330

Dördüncü bölüm NİZAMİDƏ SƏNƏT VƏ İDEOLOJİ

I. Nizami şeirinin özəlliyi	335-350
II. Nizami sənətinin ana qaynağı	351-355
III. Nizami yaradıcılığının gəlişimi	356-362
IV. Nizamidə həyat tələqqisi və insan	363-368
V. Nizamidə eşq fəlsəfəsi	369-373
VI. Nizamidə din tələqqisi və sosial ideal	374-382
VII. Nizamidə dövlət tələqqisi	383-387
VIII. İdeal hökmdar – İskəndər və möcüzəsi	388-394
Son söz	395-398

ƏKLƏMƏLƏR

I. Nizami (Mənzum bir xülasə).....	401-409
II. İki “Leyli-Məcnun” (Nizami ilə Füzuli)	410-432
III. Nizaminin doğulduğu yer və məzarı	437-443
IV. Nizamidə türkcə sözlər	444-454
V. Vəhid Dəstgirdinin yorumları	455-458
VI. Nizamidən çevirmələr:	
1 – Allah haqqında. 2 – Söz. 3 – Sözçü. 4 – İnsanlığın dəyəri.	
5 – İxtiyar qadın və Sultan Səncər. 6 – Tuğlaçı ixtiyar.	
7 – Bayquş düyünü. 8 – Qırpaq qadınları. 9 – İskəndərin qulaqları.	
10 – Xosrov ilə Fərhad.....	459-476

VII. Bibliografiya:

- 1 – Nizamiyə yazılan bənzətmələr. 2 – Nizami “Xəmsə”sinin əski əlyazmaları¹. 3 – Nizamiyə aid Avropada çıxmış bulunan əsərlər².
- 4 – Faydaladığımız qaynaqlar³ 477-492

VIII. Nizamidən mətnlər:

- 1 – Söz haqqında. 2 – Sözçü haqqında. 3 – Kəndisi haqqında.
- 4 – İnsanın şərəfi haqqında. 5 – Mövcudatda eşq. 6 – Allah və Allah adamı.
- 7 – Həzrəti Məhəmməd və Pərviz. 8 – Bərdə kraliçası. 9 – Qırpaq qadınları.
- 10 – İxtiyar qadın və Sultan Səncər. 11 – Xosrov ilə Fərhad. 12 – Oğluna öyüdləri. 13 – Azərbaycan hökmdarları: a) Atabəy Məhəmməd; b) Atabəy Qızıl Arslan; c) Şirvanşah Mənuçehr Axsitan; d) Atabəy Nüsrətəddin Əbu Bəkr. 14 – Gəncə zəlzələsi.
- 15 – Müxtəlif parçalar 493-512

IX. İndeks:

- 1 – Şəxs adları. 2 – Coğrafi, qövmi və siyasi adlar.
- 3 – Tarixi anıtlar, təsislər və elmi, ədəbi əsərlər 513-530

MƏTN DIŞI RƏSMLƏR⁴:

- 1 – “Xəmsə”nin əlyazması. 2 – Nizami (Portret). 3 – Göy məscid (Təbriz).
- 4 – Möminə Xatun türbəsi (Naxçıvan). 5 – Divanxana binası (Bakı).
- 6 – Peyğəmbərin meracı (rəngli). 7 – Nizami ilə Səlcuqlu Prins Toğrul.
- 8 – Sultan Səncər və ixtiyar qadın (rəngli). 9 – Əlişir Nəvai (rəngli).
- 10 – Şirin rəsmi üzərinə Xosrova aşiq oluyor. 11 – Fərhad ilə Şirin (süd hovuzu).
- 12 – Məcnun vəhşilər arasında (rəngli). 13 – Məcnun ilə Leyli məktəbdə.
- 14 – Bəhram Gur məşuqələrindən biriylə. 15 – Şirin və Xosrov (rəngli).
- 16 – Bəhram Gur ovda (rəngli). 17 – İskəndər filosoflar arasında.
- 18 – Nizami (portret). 19 – Füzuli (miniatürlər XV və XVI yüzillərə aiddir).

¹ Mətn daxilindəki başlıqda “Xəmsə”yi Nizami yazmaları” yazılıb – *red.*

² Mətn daxilində “Nizamiyə aid Avropada çıxan əsərlər” yazılıb – *red.*

³ Mətn daxilində “Bu əsər üçün faydaladığımız qaynaqlar” yazılıb – *red.*

⁴ Qeyd: M.Ə.Rəsulzadənin o dövrün çətinlikləri şəraitində (xüsusən İkinci dünyü müharibəsi və sonrakı ilk illərdə) əldə etdiyi foto və miniatürləri olduğu kimi saxladıq. Bunu etməkdə məqsədimiz kitabın tarixiliyinin əhəmiyyətini azaltmamaqdır.

MÜƏLLİFDƏN

Kitabımız Nizaminin 800-cü doğum ildönümü münasibətiylə 1941-də bitmiş, fəqət savaşın doğurduğu çətinliklər üzündən basımı gecikmişdir.

Bu gecikmə bir yandan müəllifin təəssüfünü doğurmuşsa da, o biri yandan hər keçən il əsərin biraz daha dolğunlaşmasına və gözəlləşməsinə yaramış: yeni materiallar, əkləmələr (*əlavələr*), təsvirlər və haşiyələr gətirmişdir. Qaynaqlardakı bəzi – 1941 ilindən sonrakı tarixlər kitabda bu surətlə yer almışdır. “**Əkləmə**” bölümündə bilxassə “Nizamidən çevirmələr” qismi varlığını bu gecikməyə borcudur.

Fəsil başlarındakı Nizamidən alınan beyitlərin türkcə çevirmələri bu gecikmədən qazanılan zamanda yapılmışdır. Gərək bu kiçik epiqrafların və gərək kitabın haşiyələriylə sonuna **əklənmiş** bulunan mənzum parçaların müəllif ustadın əsərinə layiq bir şəkildə türkcəmizə çevrilmiş olduğu iddiasında deyildir. Bunların Nizami nəzminin ruhunu az da olsun əks etdirib-etdirmədiklərinin təqdiri təbiidir ki, oxuculara buraxılmışdır, zətən əsərin bu xüsusda müəyyən bir iddiası da yoxdur, yetişir ki, süs (*bəzək*) olsun deyə yapılan bu **əkləmələr** əsərin əsl gözə aldığı məqsədi pozmasın.

Kitabın haşiyələrində və “**Əkləmə**” qisminə mətnə bəhs edilən konuları (*mövzuları*) aydınlatmaq üzrə Nizamidən bəzi parçalar vermək faydalı görülmüşdür. Farsca beyitlərin tələffüzündə, oxuculara yardım olur deyə bunların türkcə çeviryazıları qismən verilmişdir. Yalnız farsçada önəmli olanların (**hk**= خ) doğru məxrəcləriylə oxuna bilməsi için (h)lar altda bir nöqtə ilə (h) şəklinə qonmuşdur (*qoyulmuşdur*).

İllərin məhsulu olsa da, vasitələrin pək də tam olmadığı şərtlər içində doğan bu əsərinin müəllif istər-istəməz əskikliklərdən uzaq

qalmadığına qanedir. Oxucularından dilədiyi ən səmimi şey bu əskiklikləri kəndisinə (*özünə*) bildirmələridir. Bu surətlə Nizami haqqında bizdə zətən əksik bulunan məlumatın tamamlanmasına xizmət etmiş olurlar. Eyni mülahizə ilə əsər haqqındakı ümumi mütaliələrini dəxi bəyan etmək lütfündə bulunanlar (*olanlar*) müəllifi son dərəcə məmnun və mütəşəkkir etmiş olurlar.

Ankara, 8 Nisan, 1948

AZƏRBAYCAN ŞAİRİ NİZAMİ

1141 – 1204

Şairlikdəki əsrar pərdəsi,
Yalvaçlığındır o bir kölgəsi.
Tanrı hüzurunda sıra tutmuşlar;
İkinci şairlər, ilkin yalvaçlar¹

Nizami

¹ Peyğəmbərlər.

BAŞLANĞIC

*Nizaminin bu nəzmini oxursun,
Sözündə sən onu hazır bulursun.
Cilvəsini səndən nasıl o saxlar,
Ki hər beyitində anladır bir əsrar.
Yüz sənədən sonra desən nərdə bu?
Beytlərdən nida gəlir ki: ha hu!¹*

Nizami

Yüz deyil, səkkiz yüz ildən sonra dəxi “ha, hu!”sunu duyduğumuz Nizami, Müslüman Doğusunun (*Şərqinin*) irfan xəzinəsinə daxil İran və cahan ədəbiyyatında **NİZAMİ GƏNCƏVİ** – deyər tanınan şairdir.

Müslüman Doğusu deyincə Nizaminin məmləkəti Gəncəni içinə alan Azərbaycan da hesaba qatılmaq üzrə, Yaxın Doğu ilə Orta Asiyanı qavrayan coğrafi bir bölgə anlaşılır.

Bu bölgənin dürlü çağlarda yaşamış olduğu siyasi və tarixi gəlişimi ilə mütənasib mədəni olğunlaşma (*inkişaf*) dövrləri vardır. Burası bir yandan İran və Turan, bir yandan da ərəb ilə əcəm çəkişmə və çarpışmalarına səhnə olmuşdur.

Tarixi olayların təsirilə vücuda gələn qaynaşma və qarşılaşmaların sonunda əski mədəniyyətlər yatağı olan bu yerlərdə yeni bir mədəniyyət doğulmuşdur: Doğu islam mədəniyyəti.

¹ Nezami-ra ço in mənzyme xani
Hozurəş dər soxən yabi əyani
Nehan key manəd əz to celvesazi
Ke dər hər beyit quyəd ba to razi
Pəs əz səd sal gər quyi koca u?
Ze hər beyiti neda xizəd ke: ha u!

Nezami

1. Doğu islam mədəniyyətinin üç ortağı

Məşhur ərəb tarixçisi İbni Xəldunun, daha XIV yüzildə qeyd etmiş olduğu üzrə,¹ islam mədəniyyəti sadə ərəblərin yaratdıqları bir əsər deyil, islam dininə girmiş millətlərin bərabər yapıdıqları bir binaadır.

İslam mədəniyyətinin bu xüsusiyyəti Doğuda, islam dünyasının kəndisindən bəhs etdiyimiz bu qismində gözə daha çox çarpmaqdadır.

“La literature Arabe” adlı əsərində Abbasilər dövrünü təsvir edən fransız müəllifi Hart miladi səkkizinci yüzildəki ərəb mədəniyyətinin durumundan bəhs edərkən ərəb olmayan ünsürlərin təsirlərini bilxassə (*xüsusilə*) bəlihtir (*aydınlaşdırır*). Bu dövrdə “İlahiyat ilə hüquq bilgiləri ərəb olmayanların təsirində idi: bunun kimi, idarə məqamları, dövlət mənsubları və ədliyyə işləri dəxi onların əlində idi, ədəbiyyat da onlar tərəfindən yazılıyordu”.

Doğu islam mədəniyyəti kəndini yoğuran ünsürlərdən üç milli amilə sıx bağlıdır.

Ərəblərlə bərabər onlar qədər, bəzi xüsuslarda hətta onlardan daha çox islam elm və irfanına çalışmış farslarla türklər vardır. Bu iki irqdən yetişmiş böyük islam şəxsiyyətlərini dünyaca bəlli adları cildlər dolduran yazılara konu (*mövzu*) olmuşlardır.

Bu qədər də deyil: İslam mədəniyyətinin Doğudakı irəliləməsində ərəbcə ilə bərabər farsca və türkcənin də müəyyən rolları vardır. Birər duyğu, düşünüş və bilgi vasitəsi olmaq üzrə, tarxcə bəllənmiş dövrlərdə bu iki dilin bilxassə, ədəbiyyat sahəsində və o vasitə ilə, Doğu islam mədəniyyətinin irəliləməsilə genişlənməsində pək (*çox*) önəmli təsirləri olmuşdur.²

¹ V. Bartold. “İslam mədəniyyəti tarixi”. İstanbul, 1940, s.71.

² Türk dili, daha XIII yüzildə, islam dünyasının üçüncü kültür dili sayılırdı (V.Bartold. “İslam mədəniyyəti tarixi”. İstanbul, s.125).

2. Doğu islam mədəniyyətinə mənsub böyük şəxsiyətlərə yapılan yubileylər

Son illərdə Doğu islam mədəniyyətinə mənsub böyük şəxsiyətlərin xatirələrini anmaq üçün ildönümləri yapmaq adəti xoş bir gələnek (*ənənə*) halını aldı.

Bunlardan birincisi, 1000-ci ili anılmaq üzrə İran dövləti tərəfindən Fidoysiyə yapılan ildönümüdür.

İkincisi, 1050-ci ili dolayisiylə islam aləminin və ələlümüm mədəni dünyanın dürlü mərkəzlərində avropalıların Avisenna dedikləri İbni Sinaya yapılan ildönümüdür.

Üçüncüsü də, 500-cü ili anılmaq üzrə türk dünyasının bəzi mərkəzlərində Nəvaiyə yapılan ildönümüdür.

“Şahnamə”nin böyük yaradıcısı Əbülqasim Firdovsi dünya durduqca yaşayacaq bu böyük əsərini milli bir qayğı ilə, milli qəlibdə, “Əcəm”i diriltmək üçün “farsca” yazmışdır.¹ Bu əsəriylə o, ərəb istilasilə çökmüş bulunan iranlılığı ədəbi şəkildə olsun, yenidən yaşatmışdır. Fars ənənəsini farsca olaraq canlandıran Firdovsi milli bir şəxsiyətdir. O, İran nasyonalizminin ideoloqu və fars oğlu farsdır.

Buna müqabil “**Mühakimətül-lüğətəyn**” adlı tanınmış əsəriylə türkcənin farscaya üstünlüyünü isbat edən və bu davasını bəlirtmək üzrə, fars ədəbiyyatının ana kitablarına eş (*bərabər*), cığatay türkcəsiylə, başarılı əsərlər yazan Mir Əlişir Nəvai də ədəbi türk nasyonalizminin dədəsi və türk oğlu türkdür.

Bu iki şəxsiyyətin əsərlərilə mütənasib, milliyətləri hər dürlü şübhə dıxında (*xaricində*) ikən üçüncüsünün, yəni İbni Sinanın milliyyətdə anlaşılmazlıq vardır.

Ərəblərə görə, İbni Sina ərəbdir, çünki əsərlərini ərəbcə yazmışdır. Farslara görə, başqa bir çox iranlı bilginlər kimi, əsərlərini ərəbcə yazmışsa da, İbn Sina bir farsdır, hətta farsca şeirləri belə vardır. Türklərə görə də, Türkistanın Afşina (*Buxarada*) köyündə doğulmuş

¹ Fidoysidən: Bəs rənc bordəm dər in sale-si
Əcəm zinde kərdəm bedin parsi (*farsca*).

bulunan Sina oğlu¹ bir türkdür. Farsca şeir yazmış olması türk olduğu iddiasını çürütməz, çünki ərəbcə yazmış farslar və türklər olduğu kibi, farsca yazmış türklər dəxi az deyildir.

İbn Sina haqqındaki bu anlaşılmazlıq ildönümü yapıldığı günlərdə, İran, türk və ərəb mərkəzləri arasında dartışmalara belə səbəb olmuşdur.

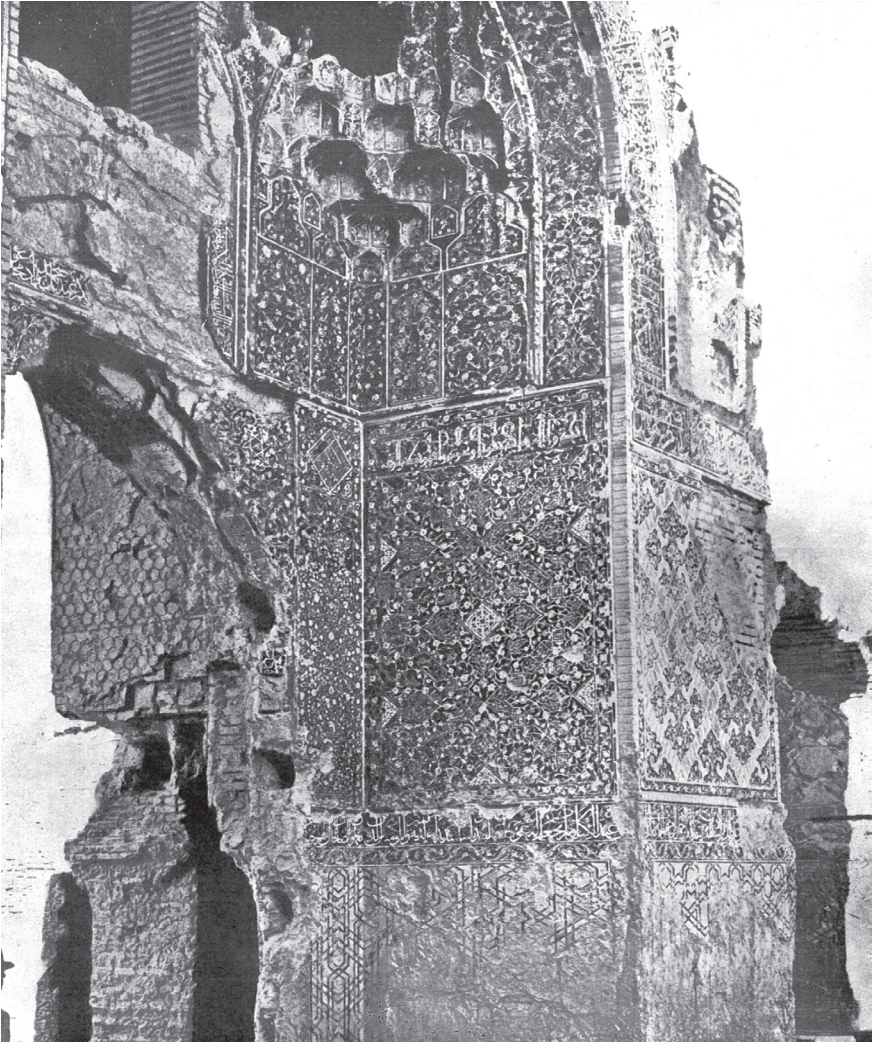
Nizamiyə aid bu qələm təcrübəsinə, şairin 800-cü yıldönümü münasibətiylə girişilmişdir. Çox ehtimal ki, ildönümü sahibinin milliyəti dəxi bir taqım (*qisim*) münəqişələrə yol açacaqdır və kəndisinə verilməyə başlanan “Azərbaycan şairi” vəsfi onu “İran şairi” deyə tanıyanlardan bir qisində, etiraz deyilsə də, alışqanlıqlarını pozan bir xoşnutsuzluq (*narahatlıq*) hissi doğuracaqdır.

Fəqət nə yapmalı, dünya böyüklərinin adları ətrafında millətlər arasında dartışma yeni bir şey deyildir. Sonra başqalarının yanlış alışqanlıqlarını pozmamalıq üçün Azərbaycan kəndi təbii haqqından nasıl vaz keçər?! Bilxassə bu dartışmada iki millət və ya topluluğu pozuşduracaq bir cəhət də yoxdur, biləkis (*əksinə*), bu iki tərəfcə sayılan şəxsiyyət ətrafında bəhs edilən millət və topluluqlar daha çox birləşmiş və anlaşmış olurlar.

Məşhur elm və irfan (*bilim*) adamlarının milliyətləri haqqında kə dartışmaya Avropa dəxi yabançı deyildir. Orta çağlarda latınca bütün avropalılar üçün ortaq bir bilgi dili idi. Hər millətdən aydınlər əsərlərini bu dildə yazarlardı. Milli oyanış və kəltür istiqlallarını qazandıqları dövrdə isə ortaq latınca dövrünə aid tanınmış kəltür simaları, milli mənsubiyyətləri baxımından qızğın dartışmalara səbəb olmuşdur.

Batıda (*Qərbdə*) və Doğudakı (*Şərqdə*) bu iki olayın kökü birdir. Latın bilginliyi, xristian topluluğuna girmiş bütün batılıların, milliyət və irq qeyrəti güdmədən, yaratdıqları bir dəyər olduğu kibi, ərəb bilginliyi də eyni şəkildə, müsəlman topluluğuna girmiş doğuluların vücuda gətirdikləri bir varlıqdır.

¹ Sinanın, filoloji baxımından, türkcə bir ad olduğu da dava edilmişdir.



Tabrizdə məşhur Gök məscid



*Naxçıvanda Azərbaycan Atabəyləri
dövründən qalma Möminə Xatun türbəsi*

Tarixin müəyyən qanuna təbii yürüyüşündən çıxan bu olayı elmi bir ədə ilə anlamaq istərsək, fikrimizi şu surətlə xülasə edə bilərik.

Ümmət dövründə milliyət və irq ayrılığına dəyər verilmədiyi üçün, pək də aranmayan “mədəniyyətdə ortaqlıq hissəsi” milliyət dövründə aranmaya başlanmış və hər millət islam mədəniyyət və irfanına kəndi cinsindən böyüklərin xidmətlərini bəliitməkdən özəl bir zövq duymuşdur.

3. Doğru islam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu

Müəyyən milliyət və irqdən olanların islam mədəniyyətinin irəliləməsindəki yerlərini bəlli etmək qeyrəti nisbətən yaxın zamanların işidir. Coğrafi bölgələrin bu xüsusdakı dəyərlərini göstərmək isə daha əskidir.

Türk olmaları etibarilə azərbaycanlıların islam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri bulunduğru kimi, bir Doğru islam məmləkəti olmaq üzrə də Azərbaycanın bu işdə önəmli bir rolu vardır.

Türkcədən başqa, əsərlərini yalnız ərəbcə və farsca yazmış olan azərbaycanlı tanınmış şəxsiyyətlərin bir listəsi (*siyahısı*) yazılırsa, böyük bir cild olur. M.Ə.Tərbiyətin “Azərbaycan bilginləri”nə ayrılmış olduğru çox qısaldılmış cildi belə 400 böyük səhifəyi aşmaqdadır.¹

Bu qədərini qeyd etmək yetər ki, islamiiyyətdən əvvəlki əski dövrlərə aid məşhurlar ilə² Batının təsiri ilə islam dünyasında başlayan yeni oyanış dövrünə aid isimlərdən³ başqa sadəcə, Nizami və çağdaşları üzərinə doğrudan-doğruya təsir yapan və onlardan təsir alan dövrlərdə yetişmiş mədəniyyətə xidmət edənlərin azərbaycanlı

¹ “Danışməndan 1 Azərbaycan” adındakı bu kitab, əsərlərini bilxassə ərəbcə və farsca yazmış azərbaycanlılara ayrılmışdır. Kitab farscadır. Tehrandə hicri 1314-də basılmışdır.

² Məsih. M.Ə.Tərbiyət məşhur fars peyğəmbəri Zərdüşti də Azərbaycan bilginləri arasında saymaqdadır. Zərdüşt gerçəkdən də azərbaycanlıdır. Əbu Reyhan Biruninin bundan 1000 il əvvəl yazmış olduğru ərəbcə əsərdə Zərdüştin Azərbaycanda (Muğanda) doğulub yetişdiyi qeyd olunmuşdur.

³ On səkkizinci yüzil Avropa hüfrikirliiyini Doğuda qüvvətlə təmsil edənlərdən biri də islahatçılığru ilə tanınmış, ilk müsəlman dramaturqu və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının qurucusu Mirzə Fətəli Axundzadədir.

olanları belə, həm sayı, həm də dəyər baxımından diqqətə layiq bir önəmdədir.

Bunlardan bir neçə önəmlisinə burada işarət etmək istərik. Bu surətlə Doğu islam mədəniyyətinin hər alanında (*sahəsində*) Azərbaycanın tutmuş olduğu yer haqqında genəl(başlıca) bir fikir verilmiş oluyor.

Hicrətdən sonra 421 ilində (m. X. yüzil) doğulmuş olan Təbrizli Xətib¹ ərəb ədibləri ilə sözlükçüləri arasında çox önəmli bir mövqe sahibidir, ərəb ədəbiyyatının ana kitablarından bir çoxunu anlatmış və aydınlatmışdır.

Hicri 458-də ölən (X yüzildə yaşamış) Mərzban oğlu Əbül Həsən Bəhmənyar “müəllimi əvvəl” Əbu Əli Sinanın böyük şagirdlərindən biridir. Ustadının fəlsəfəsini davam etdirmişdir. Əsərləri Avropa dillərinə də çevrilmişdir.²

Hicri 6-cı yüzil münəccimlərindən Şirvanlı Fəridəddin otuz illik əməyin məhsulu zicləriylə (*astronomik təqvimləriylə*) məşhurdur.³

8-ci yüzildə yaşamış bakılı Əbdül Rəşid ərəb coğrafiyaçıları arasında yüksək dəyərli bir müəllif deyə tanınmaqdadır.⁴

Yenə 8-ci yüzil adamlarından **Marağalı Əbdülqadir** musiqidəki bilgisi, bu xüsusda yazmış olduğu əsərləri və yapdığı yeni icadlarıylə tanınmışdır.

¹ *Xətibi Təbrizi (ad farsca da yazılıb – red.)* adıyla tanınan bu adam məşhur filosof Əbül Üla Məərri (*ad farsca da yazılıb – red.*) nin şagirdidir, künyəsi Əbu Zəkəriyyədir (*ad farsca, ərəb əlifbası ilə də yazılıb – red.*) Adı Yəhya oğlu Əlidir (*ad farsca da yazılıb – red.*) Konuşma dilinin Azərbaycanca olduğu xatirələriylə sabitdir.

² *Bəhmənyar* böyük ustadı Əbu Əli İbn Sinadan 30 il sonra ölmüşdür. Ustadı ilə olan *münəzzərləri (elmi mülahizələri – red.)* məşhurdur. (“*Kitab əl-behcət və s-səadət və məb-d ət təbiət*”) (*farsca – red.*) və “*Məratib-əl-mövcudət*” (*farsca – red.*) onun sonuncu əsərlərindəndir. Bunlar 1859-da S.Popper tərəfindən almanca tərcümələri ilə bərabər Leypsiqdə basılmışdır.

³ (Fəridəddin Əbu Həsən Əli ibn Əbdülkərimin (*ad farsca da yazılıb – red.*) ən tanınmış *rəsadı (astronomik müşahidəsi – red.)* h. 541 sənəsinə aiddir. Şirvanlı şair Fələkinin də nücumə aid mühüm əsəri vardır. Bundan dolayı *məxləsi (təxəllüsü – red.)* Fələki olmuşdur.

⁴ Əbdürrəşid Bakuyi (*ad farsca da yazılıb – red.*) qeydi altında anılan bu adam rus və türk tayfalarına aid maraqlı təfsilat verən “Təlxis ül-asar fi əcaib ül-əqtar” (*ad farsca da yazılıb – red.*) adlı əsəriylə Avropada da tanınmışdır.

9-cu yüzilin bilinmiş təbiblərindən Şirvanlı Şükrullah kəndi ixtisasında olduğu qədər başqa-başqa bilgilərə aid əsərləriylə də məşhurdur.¹

Türkistan fətehi Əmir Timurun tarixini yazan Nizaməddin Şam Qazani² də Azəridir.

Memarlıq, çincilik, nəqqaşlıq və gözəl yazı (*kalliqrafiya – xəttatlıq* (*bu söz ərəb əlifbası ilədir – red.*) kimi gözəl sənətlərdə azərbaycanlı sənətkarları Təbrizdə, Ərdəbildə, Naxçıvanda və Bakıda duran yüksək əsərləriylə təqib edə bilirik.

Təbrizdəki Göy məscidin³ çincilik sənəti baxımından almış olduğu şöhrət yıxıntuları üzərində araşdırmalar yapan mütəxəssislərcə bir ağızdan təsdiq olunmaqdadır. Naxçıvanda, Azərbaycan Atabəylərinin yapdıqları “Möminə xatun” türbəsi⁴ yüksək bir sənətin qalıntısıdır.

Azərbaycan memarlarından S.A.Dadaşov ilə M.A.Hüseynovların “Bakı Akropolu” dedikləri, Şirvanşahlar zamanından qalma, “Şaşal”⁵ üstündəki saraya aid binalardan ən məşhuru “Divanxana”nın, ağ daş üzərinə işlənmiş oymalarla, yapılışındakı memari özəllik zövq və sənət əhillərini heyranlıqlar içində buraxmaqdadır.⁶

¹ Fəteh Sultan Məhəmmədin xüsusi təbibi olan bu adam təhsilini Misirdə yapmışdır. Təfsir ilə hədis elmlərinə aid əsərləri də vardır.

² Şam-Qazan, Təbrizdə bir məhəllədir.

³ Göy Məscid, Qaraqoyunlulardan məşhur Cahan Şah tərəfindən yaptırılmışdır. XV yüzilin başlanğıcına aid olan bu məscidin (cami) yanında böyük bir kitabxana, elm adamlarına məxsus **zaviyələr** və bir mədrəsə dəxi varmış ki, həpsinə birlikdə “Müzəffəriyyə” deyilirmiş. Cahan Şahın bir aralıq İraq ilə Hindistan hüdduna qədər yayılan Azərbaycandakı hökuməti 35 il sürmüşdür. Bilgi və sənətin hamisi olmaqla bərabər Cahan Şah kəndisi dəxi ədəbiyata intisab etmiş “Həqiqi” adı altında şeirlər yazmışdır.

⁴ Möminə xatun, Azərbaycan Atabəylər sülaləsinin rəisi Eldənizin (Eldəgiz) qarısı və Məhəmməd Cahan Pəhlivanın annəsidir. Türbə 1172-1185-də yapılmışdır.

⁵ “Şaşal” İçərişəhər deyilən əski Bakıda Şah Məscidi ilə Xan Sarayı binalarının kümələndiyi təpəyə deyilir. “Şaşal” adı altı mənasına gələn, şeş Əlidən dəyişmişdir ki, bu da Xan sarayı qapılarında birinin üstündəki ağ daş üzərinə qazılmış **Əli (ad farsca da yazılıb – red.)** adının sənətkəranə işlənmiş bir oymadan çıxmaqdadır. Bu oymada Əli ismi altı dəfə təkrar olunuyor.

⁶ Rus mühəndislərindən birinin, Hötenin “memarlıq susmuş musiqidir” vəcizəsindən (*bənzətməsindən*) mühləm (*ilhamlanmış*) olacaq, “daşa dönmüş musiqi” deyər heyran olduğu bu binayı 1845-də nəşr olunmuş səyahətnaməsində Kazan Universitəsi professoru İ.Berezin “Müsəlman memarlığının ən gözəl abidələrindən biri” deyər tərif etməkdədir.

XIV yüzil şairi Ərdəbilli Arif Şirvanda Axsitandan qalma bir qaladan bəhs edər ki, divarlarında tikili bulunan incə yapılı birər gözəl statüdən (*heykəllərdən*) fısıqyələr (*fantan*) halında sular axarmış.

Gərək bunları, gərəkçə Bakıdakı memari anıtları bu şair nəfəs almadan anlatmaqda və “Fərhad oğullarının” bu əsərlərinə ciddən bayılmaqdadır.¹

İran nəqqaşlığının ən məşhur ustadı Kəmaləddin Behzadın öyrətməni Pir Seyid Əhməd Təbrizlidir. Bu zat Elxanlılardan, rəsm və sənətlə yaxından ilgilənən Əbu Səidin zamanında yetişən Əhməd Musa, Əmir Dövlətyar, Şəmsəddin, Pir Əhməd Baqi-Şimali kimi məruf Azərbaycan rəssam və nəqqaşlarındandır.²

Timurlulardan Hüseyn Baykaranın zamanında Heratda Əlişir Nəvainin himayəsi gözətməsi altında çalışmışdır. Timurlular dövrü miniatürçülüüyü adıyla məşhur nəqqaşlıq okulunun (*məktəbinin*) qurulmasında təsiri vardır.³

Eyni okulun bəlli ustalarından əski əlyazmalarını nəfis əsərləriylə süsləyən məşhur miniatürçülərdən Ağa Mirək dəxi təbrizlidir.⁴

Nəvainin zamanında Heratda çalışmış bulunan təbrizli məşhur rəssamlardan biri də Sultan Məhəmməddir. Bu adam sonradan oğlu Məhəmməd ilə birlikdə Səfəvilərin xizmətinə keçmişdir.⁵

Sultan Üveys Cəlayirlə oğlu Sultan Əhməd zamanlarının seçkin müsəvvirlərdən (*yaradan, təsvir verən, rəssam*) imişlər.⁶

Təbrizli Əbdül Həy müsəvvir Sultan Üveysin tələbəsi və oğlu Əhmədin ustadıdır ki, sonradan Timur tərəfindən Səmərqəndə götürülmüşdür. Azərbaycanlılardan Xacə Qiyasəddin nəqqaş, Kəməli müsəvvir ilə Mirzə Əlilərin isimləri də tanılır. Elxanlılar dövründə

1683-də Bakını ziyarət edən isveçli Kemfero Engelberto bu abidə haqqında bunları yazmışır: “Divanxana özəl bir heyranlıq verməkdə... Kəndisinə məxsus şəkli və memarlıqdakı tərzilə də bu seçkin bina sarayın ən ehtişamlı bir ziynətini dəxi, təşkil etməkdədir”.

¹ Arif Ərdəbilinin “Fərhad ilə Şirin” adındakı əlyazmasının **biricik** (*tək, yeganə*) nüsxəsi İstanbulda, Ayasofya kitabxanasındadır, qeyd nömrəsi 3335-dir.

² Binyon. “Persian miniature Painting”. Oxford, 1982, s.183.

³ Rene Grousset. “Les civilisation de Lorent”. Paris, 1929.

⁴ Rene Grousset. “Histoire de Lasie”. Paris, 1922.

⁵ Z.V.Toqan. “İslam ensiklopedisi”. “Azərbaycan” maddəsi.

⁶ Dövlətşah. “Təzkirə”. Baraun yayımı. s.292.

əvvəlcə daha çox çinlilər və uyğurların işi olan naxış və təsvir sonradan azərbaycanlı türklərin əlində qalmışdır.¹

Başda Seyrəfi² olmaq üzrə, Doğunun tanınmış bir çox xəttatları Azərbaycandan yetişmişlərdir. Bunlardan Timurun münşiliyini (*yazı işləri, katiblik*) yapmış bulunan Əmir Bədrəddinin əliylə yazılmış fərman və münşəat (*gözəl xətlə yazılmış bəlgələr*) Misirdə dövlət muzeyində mühafizə edilməkdədir. Yenə bunlardan Baysonqurun kitabxana müdirliyini yapmış bulunan Cəfər Təbrizlinin yazıları Heratın tarixi binalarını süslədiyi kimi, Hindistanda da tanınmışdır.³

Nizami “Xəmsə”sinin 1431-ə aid əski əlyazmalarından Leninqradda “Ermitaj” muzeyində mühafizə edilən nəfis nüsxə bu Cəfərin əlindən çıxmışdır.⁴

Baburlulardan Hindistan imperatoru Böyük Əkbərin Aqradakı memarlıq anıtlarını süsləyən rəssamlar arasında da təbrizlilər vardır.⁵

Osmanlı sultanları tərəfindən Bursa və İstanbulda vücuda gətirilən memari abidələrdə dəxi azərbaycanlı türk sənətkarlarının əsər-

¹ Z.V.Togan. “İslam ensiklopedisi”. “Azərbaycan” maddəsi.

² Seyrəfi islam xəttatlarından Yaqut Müstəsiminin (**ad farsca da yazılıb – red.**) şagirdi, Seyid Heydər Kündənevisin (kündənevis – qalın yazan) (**ad farsca da yazılıb – red.**) doğrudan doğruya şagirdidir. Təbrizin tarixi əski binaları və bilxassə, “Ustad-şagird” adıyla tanınmış bina onun yazılırlarıyla süslənmişdir. Malik Deyləmi onun haqqında böylə yazmışdır: Seyrəfi naqəd-e cəvaher-e xətt

K-əz ney-e gelk gəşt qoyhər-riz

Həst bər Hosn-e xətt-e u şahed

Dər-o-divar-e xəttə-ye Təbriz. (**farsca**)

(Xətt cövhərlərinin bilicisi Seyrəfi

Ki qələminin qmıışından gövhərlər tökür.

Təbriz diyarının daş-divarı

Onun xəttinin gözəlliyinə şəhadət verir. (**tərcüməsi**)

M.Ə.Tərbeyətindən qeydincə, Azərbaycanın olduğu kimi, İrənin dəxi ən iyi xəttatlarının nəsəbləri həp Seyrəfiyə varmaqdadır.

³ M.Ə.Tərbeyət. “Dənışməndani Azərbaycan”. Tehran, 1314 hicri.

⁴ Musee de Lermilage. Travauz de departement oriental. Tom III. Manuacrit de “Chamsen” de Nizami de 1431. Art. du M.Diakonov, pp. 274-286.

⁵ F.R.Atay. “Hindistanda iki ay”. “Ulus”, 29.3.1943.

lərini bulmaq mümkündür.¹ Məsələ, Bursadakı məşhur Yaşıl caminin çinilərindən pək mühüm bir qismini təbrizli ustalar yapmışlardır.²

Mücərrəd bilgilərlə maddi sənətlər alanını keçdikdən sonra azərbaycanlıların təsəvvüf, fəlsəvə və ələlümüm fikir həyatında Doğu islam kultürünə son dərəcədə önəmli yararlıqları toxunmuşdur.

Sufiliyin şəxsiyyəti mübhəmlilər (*gizli*) və mistik lejanlarla halələnmiş piri və Cəlaləddin Ruminin ilham qaynağı bulunan Şəms³ Təbrizlidir (*ərəb əlifbası ilə – red.*). Eyni okulun klassik sirlərini anladan məşhur “Gülşəni raz” (*ərəb əlifbası ilə – red farsca*) sahibi Şeyx Mahmud Azərbaycanın Şəbüstər qəsəbəsində doğulmuşdur.⁴

Yenə sufilərin tanınmış şəxsiyyətlərindən hürufi təriqətinin məşhur qurucusu Şah Fəzlullah Nəimi də⁵ azərbaycanlıdır. Xəlvətilərin (*ərəb əlifbası ilə–red.*) tanınmış mürşüdlərindən Şirvanlı Seyid Yəhya Bakıda məscid, mədrəsə və dərgah sahibi olmuşdur və orada da gömülüdür.

İrənin moralist şairi məşhur Sədi kəndi “Bustan”ında bakılı Babakuhidən⁶ iqtibas etməkdədir.

¹ Çaldıran zəfəri üzərinə Sultan Səlimin 3000-ə qədər elm və sənət adamlarını Azərbaycandan İstanbula götürdüyü kitablarda qeyd olunmaqdadır.

² Caminin mehrab qismini təşkil edən çinilərdə (“Əməl-e ostadan-e Təbriz” – Təbriz ustalarının işi) (**farsca da yazılıb – red.**) – qeydi bulunmaqdadır. Bursadakı Yaşıl türbə çinilərinə də təbrizli Hacı Əlinin imzası vardır.

³ Cəlaləddin Ruminin “Şəms-ül-həqiqət” adındakı əsərindən seçmə parçaları ingiliscəyə tərcümə etmiş bulunan Nikolson Şəms Təbriziyyə yunanlı həkim Sokratla qarşılaşdırmaqdadır.

⁴ Mahmud Şəbüstərinin (**farsca da yazılıb – red.**) “Gülşəni raz”ı h. 829-da. “Şirazi” **məxləsinə** daşıyan bir şair tərəfindən türkcəyə çevrilmişdir. (“Dan. Azər”.)

Bundan yüz il əvvəl bu əsərin almancaya tərcüməsiylə bərabər farsca mətni Vyanada basılmışdır.

“Gülşəni-raz” sufilərin “vəhdəti vücud”, “insani kamil” və başqa bir çox sufi ideyalarını sadə və aydın bir dillə anladan min beytdən ibarət bir əsərdir.

Şeyxin bundan başqa da önəmli əsərləri vardır.

⁵ Təbrizdə doğulmuş bulunan bu şeyx məşhur əsəri “Cavidannamə”yi h. 796-da Şirvan həbsxanasında ikən yazmışdır. Eyni ildə üləmanın fitvası üzərinə Miranşahın əmriylə Naxçıvanda öldürülmüşdür.

⁶ (**Farsca da yazılıb – red.**) Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Bakuya Şirazda bir dağ başında yaşadığı için kəndisinə Baba Kahi deyilmişdir. Bakudən gəlmiş idi. Vəfatı h. 442-dədir. Divanı “British muzeum”dadır, son zamanlarda Şirazda basılmışdır.

Eyni zamanda, Şeyx Sədi çağının tanınmış mürşidlərindən Təbrizli Şeyx Hümamdan dəxi feyz almışdır¹.

Səlcuqlular və onlardan sonra Elxanlılar zamanında Azərbaycanın dürlü şəhərlərində islam elminin hər bölümündə böyük bilginlər yetişmişdir. Elxanlılar zamanında Azərbaycanın tarix, coğrafiya, heyət, tibb, fəlsəfə və başqa xüsurlarda millətlərarası bir dəyərə malik olduğu professor Z.V.Toğanın istifadə etdiyimiz “Azərbaycan” məqaləsində təfsilatla qeyd olunmuşdur.

Ədəbiyyat alanına gəlcə, Azərbaycanın rolu daha böyük bir ölçüdədir.

Azəri türklərin klassik türk ədəbiyatına Nəsimi, Həbibli və nəhayət, Füzuli kimi tanınmış və böyük simalar verdikləri məlumdur². Azərbaycanlıların klassik İran ədəbiyatındakı payları da önəmli bir dərəcədədir.

Başda Gəncəli Nizami olmaq üzrə, İran ədəbiyatına Azərbaycan bir sıra məşhur isimlər vermişdir. Bunlardan Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirli Beyləqani, Əbülülə Gəncəvi və başqalarını qeyd edə bilirik.

Bunlar XII yüzilin şairləridir. Kəndilərləndən əvvəl XI yüzildə də şair və həkim Təbrizli Qətran bulunmaqdadır ki, ozamankı Azərbaycan hökmdarlarının həyat və icraatını nəzm etmişdir.

Bu dövrlərdə farsca müsəlman doğuda ədəbi və rəsmi bir dil hökumündəydi. Fars olmayanlar da əsərlərini bu dillə yazarlardı.

¹ Şeyx Hümam (**ad farsca da yazılıb – red.**) Elxanlılardan Abaqa xanın vəziri Sahibdivanın **nədimlərləndən** olmuşdur. Fəsahe (anlatma) və sələsətdə (axıçılıqda) “Azərbaycan Sədisi” deyə məşhurdur. Bir qəzəlinin məktəində (sonunda) təəssürləmi, yoxsa təvazöiləmi kəndi haqqında yazdığı aşığıldakı beyitləri M.Ə.Təbrizət nəql etmişdir:

Pəyam deh suy-e bolbol ke ba vucud-e Homam,

Rəva bovəd ke soxənh-ye eşq pərdazi?!

Homam-ra soxən-e delfərib-o-şirin-əst,

Vəli çe süd ke biçare nist Şirazi?! (**farsca**)

Hümam varkən söyləyiniz bülbülə,

Münasibmi eşqə nəğmə söyləsin?!

Könül açar dadlı dili Hümamın,

Zavallı Şirazlı deyil, neyləsin?! (**tərcüməsi – M.Ə.R.**)

² Bu şairlər türk ədəbiyatının kadrosuna girmiş olmaqla bərabər, farsca şeirlər dəxi yazmışlardır.

Fəqət sadə bu dövrlərdə deyil, daha sonrakı yüzillərə aid İran şairləri arasında da Əhməd ibn Məhəmməd Təbrizi (XVI yüzil)¹, Qasım Ənvar (XV yüzil)², Sadiq Əfşar (XV yüzil)³ və Saib Təbrizi (XVII yüzil) kimi İran ədəbiyyatının ön sıralarında yer alan bir çox azərbaycanlıları görürüz.

Bunlardan təbrizli olduğu ilə bilxassə(xüsusilə) öyünən Saib⁴ fars ədəbiyyatının sonuncu ustadlarından ən qüdrətli deyə tanınmaqdadır.

Çağdaş İran ədəbiyyatında dəxi əslində azəri olan ədiblərin rolu önəmlidir. Bunlardan “Kitabi Əhməd” – sahibi Əbdürrəhim Talibzadə, “Səyahətnaməyi İbrahim bəy” – müəllifi Marağalı Hacı Zeynalabdin və “Əxtər” qəzeti – yazarı Məhəmməd Tahir kimi simaları zikr edə biliriz.

4. Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyatı

XVIII yüzildə fransız olmayan avropalı yazarlar dəxi əsərlərini fransızca yazmışlardır. Ümumiyyətlə bu dil o çağlarda Avropanın böyük bir bölgəsi üçün genəl (*baş, əsas*) idarə, bilgi və ədəbiyyat dili olmuşdur.

¹ Bu zat Elxanlılar dövründə yaşamış bir şairdir. Əbu Səid Bahadır xan adına yazdığı “Şahənşahnamə” mənzuməsi Yafizdən başlayaraq ta Əbu Səid xana qədər keçən dünyə vəqelərini (*hadisələrini*) nəzm etmişdir. Əsərin tam nüsxəsi “Biritish Muzeum”dadır. Əsər Rəşidəddinin təşviqiylə yazılmışdır.

² Qasım Ənvar farsca ilə bərabər türkcə və giləkcə dəxi şeirlər yazmışdır. Hicri 757-də Təbriz civarındakı Surxabda doğulmuşdur.

³ Sadiq Əfşar əsərlərini həm farsca, həm də türkcə yazmışdır. Eyni zamanda, rəssamlığı da varmış. Bir tablosu Leninqrad müzesindədir.

⁴ Saib (**ad ərəb əlifbası ilə də yazılıb – red.**) kəndi zamanında müsəlman doğusunun ən tanınmış bir şairidi. Osmanlı sarayının istəyi üzərinə Səfəvilər tərəfindən Saibin əsərləri İsfahandan İstanbula hədiyyə göndərilirdi (Encic. de L’İsl.).

“Encyclopedie de L’Islam” da Saibin isfahanlı olduğu yazılıdır ki, bu yanlıdır. Saib Təbrizlidir, Azərbaycanda doğulmuşdur. Türkcə də gözəl şeirlər yazmışdır və doğum yeri olan Təbrizlə öyünməkdədir. Aşağıdakı beyitlər onundur:

Səb əz xak-e pak-e Təbriz-əst

Həst Səsi gər gel-e Şiraz. (*farsca*)

Əgər Sədi Şirazın pəlçığındandırsa,

Saib Təbrizin pak torpağındandır. (*tərcüməsi*)

İslam Doğusunda biz bu olayın bir bənzərini bulmaqdayız: Miladi X yüzil ilə XIII yüzil arasında İslam Doğusu üçün farsca genəl bir dövlət və ədəbiyyat dili olmuşdur. İranlı, yəni fars olmayan müəlliflər belə elmi və ədəbi əsərlərini bu dildə yazmışlardır. Zamanın bu gərəyinə bilxassə türk aydınları uymuşlardır. Bu surətlə kəndilərindən qalan əsərlər, təbiidir ki, yazıldıqları dilə görə İran və fars ədəbiyyatının xəzinəsinə mal olmuşdur.

“Encyclopedie de L’İslam”da, İran ədəbiyyatı haqqındakı məqaləsində E.Bertels bu fikri dəstəkləyərək bu mütaliədə bulunmaqdadır:

“İç Asyanın siyasi gəlişimi yeni İran dilini, yəni farscaı konuşma dilləri farsca olmayan millətlər və qövimlər üçün ədəbi dil halına qoymuşdur. Farsca bu millətlər üçün XVIII yüzil Avropasındakı fransızca kimi idarə edən yüksək sinif dili olmuşdur. Buna görə yeni İran ədəbiyyatını, sözün geniş mənasıyla, sadə fars ədəbiyyatı deyə almaq doğru olmaz. Bu ədəbiyyat İranın olduğu kimi, Hindistanın, Orta Asiyanın, qismən Türkiyənin və Əfqanıstanın da ədəbiyyatıdır”.

Görülüyor ki, İran, ərəb istilasından sadə siyasətə qurtulmaq üçün deyil, költürə dirilmək və yüksəlmək üçün dəxi türk qüvvət və zəkasından böyük ölçüdə faydalanmışdır.

Fars ədəbiyyatı yalnız türk saraylarında işlənmək və türk xaqanlarının himayəsini görməklə qalmamış, eyni zamanda, türk cinsindən şairlər tərəfindən dəxi yaradılmışdır.

və ya:

Ze hösne təbe to Saeb ke dər tərəqqi bad

Bolənd-nam şod əz comle şəhrha təbriz

Saib qoy ucalsın sənin ilhamın ki, onun gözəlliyindən

Təbriz bütün şəhərlərdən gözəl ad qazandı. (*tərcüməsi*)

və ya türkcə:

Sabiqən zövq verirdi şüarəyə Şiraz

İndi Şirazı keçib abü-həvayi-Təbriz

Saibin təbrizli olduğunu kəndisindən sonra gələn verimli şairlərdən Təsir (**farsca da yazılıb** – **red.**) dəxi aşağıdakı beyitlə təyid etməkdədir:

Hazeqe nəbz-e soxən dər həme-ye aləm nist,

Becoz əz Saeb-o-Təsir ke əz Təbriz-ənd. (*farsca*)

Təbrizdən olan Saib və Təsirdən başqa

Bütün dünyada sözün nəbzini duyan yoxdur. (*tərcüməsi*)

Tarixin bizə qəribə görünən bu olayı İslam Doğusunun mədəni gəlişimini haqqıyla anlamaq baxımından üzərində önəmlə durulacaq bir konudur.

Yaxın Doğunun ərəb fətuhatı (*zəfərləri*) nəticəsində islamaşdırıldığı və dolayısıyla ərəbləşdirilmiş olduğu məlumdur. Bu duruma qarşı kultür alanında ilk reaksiyon farslar, sonra da türklər tərəfindən gəlmişdir. Halbuki yıxılan ərəb imperatorluğu yerinə siyasətcə farsların deyil, əsl türklərin yerləşmiş olduqları bir həqiqətdir.

Burada xatirə bir soru gəliyor: nədən min ildən bəri İslam Doğusunun hökumət sürən sülalələri, pək az və önəmsiz istisnalarla, həmən türklərdən olmuş ikən klassik islam türk ədəbiyatının doğuşu fars ədəbiyatının qalxınmasından 3-4 yüzil sonraya qalmışdır?..

İslamiyyətdən sonrakı yeni farscanın ən böyük anıtı “Şahnamə”dir. Yunanlıların Homerosuna eş (*bərabər*) tutulan Firdovsi “İliada”ya bən-zədilən bu şah əsərini Qəznəli Sultan Mahmudun sarayında yazmışdır.

Təncərəsinin (*qazanının*) gümüşdən, sofrə takımının da altundan olmasıyla tanınan digər İran şairi Unsüri bütün bu sərvət və şöhrətini eyni Sultan Mahmuddan qazanmışdır.¹

Cahanca məşhur “Rübaiyat” şairi Ömər Xəyyam Səlcuqlu Məlikşahın sevgisini qazanmışdır. Farsca qəsidənin ən namlı müməssili (*təmsilçisi*) Ənvəri Sultan Səncərin şairidir. Sədi, Hafiz və başqaları kimi, İran klassikləri də ya Səlcuqluların, ya da kəndilərindən sonra

¹ Be dour-e kərəm bəxşəş e-nik did,
Ze Məhmud-e keşvərsetan Onsori.
Be dəh beyit səd bədre-vobərdə yaft,
Ze yek fəth-e Hendustan Onsori.
Şenidəm ke əz noğrə zəd digdan,
Ze zər saxt alat-e xan **Onsori. (farsca)**

Mənası:

Verim çağında kərəmlər gördü,
Sultan Mahmudu anan Unsüri.
On beyitə qarşı yüz bəxşiş aldı,
Hindistan fəthini yazan Unsüri.
Süfrəsində vardı qızıl qaşıqlar,
Mətbəxində gümüş qazan Unsüri.
Xaqani! (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

gələn Atabəylərin zamanında yetişmişlərdir. Klassik İran ədəbiyatının sonuncu ustadı sayılan Cami Timurlulardan Hüseyin Baykaranın sarayına və Əlişir Nəvainin məhfilinə (*məclisinə*) mənsub olmuşdur.

Səlcuqlularda və arxalarından gələn Atabəyliklərdə olduğu kimi, Çingizlilərdə, Xarəzmşahlılarda, Timurlularda da farsca idarə, elm və ədəbiyat dili olmuş, türk xaqan və sultanları fars ədəbiyatının hamisi kəsilmişlərdir, sadə hamiliklə qalmamış, içlərindən bir çoxları bizzat (*şəxsən*) farsca şeirlər belə yazmışlardır.¹

Ədəbiyatdan başqa nəqqaşlıq sahəsində dəxi, İrana millətlərarası şöhrətini təmin edənlər türk sülalələridir. İran miniatürçülüğünün ən parlaq dövrü Timurlularla Şeybanlılar zamanına rastlar. İran adına bağlanan bu sənət bilxassə Mavəraünnəhr ilə Xorasanda gəlişmişdir. Miniatürçülüğün ən məşhur ustadı Kəmaləddin Behzad Hüseyin Baykaranın sarayında yetişmişdir.

Səfəvilər dövründə İsfahanın məşhur binalarını süsləyən parlaq sənət Timurlular dövründəki nəqqaşlığın bir davamı olmuşdur.²

Təbrizdəki Göy məscidin təzyinatındakı (*bəzəyindəki*) üslub rəng və ahəng etibariylə Timur dövrü memarlığının Səmərqənddəki üslubunun eynidir.³

¹ Farsca yazmış türk şairlərdən bəzilərinin adları bu yazımızda keçmişdir. Farsca şeir yazan türk hökmdarlarının da tarixdə önəmli mürəssilləri vardır. İsimləriylə ləqəblərində belə əski İran gələnəyini (*ənənəsini*) təkid edən Səlcuq hökmdarları arasında böylələri çoxdur. Osmanlı sultanlarından dəxi farsca şeirlər yazanlar olmuşdur. Yavuz Sultan Səlimin, məsələn, farsca yazılı qoca bir divanı vardır. Bu "Divan" 1904-də Kayzer II Vilhelmin buyruğu ilə professor Paul Horn tərəfindən Berlində "Dövlət Basım Evi"ndə parlaq surətdə basdırılaraq Sultan Əbdülhəmidə hədiyyə edilmişdir.

Ziya Paşa mərhum, məruf "Xərəbat"ında Yavuzun farsca şairliyini bu beyitlərlə anladır:

"Etmiş o şahənşahi-müzəffər,
Mülki süxəni dəxi müsəxxər.
Əksər sözü fərisidir anın,
Məqbulü müsəlləmi cahanın.
Yox Rum aranır isə sərəsər,
Ol şivədə fərisi demiş ər.
Olmaqla şəhi-cahani-məna,
Divanı durur cahanda hala".

² Rene Grousset. "Les civilisations de L'orient", s.325.

³ Rene Grousset. "Les civilisations de L'orient", s.288.

Bağdad xəlifələrini dini birər simvol halına gətirərək siyasi iqtidarı kəndi əllərinə alan türk sultanlarının idarədə ərəbcədən başqa bir dil qullandırmaları anlaşıla bilir bir olaydır, fəqət bu dil nədən türkcə deyil də, farsca oluyor? Çünki Asiya çöllərinin dərinliklərindən axıb gələn və Yaxın Doğuda səltənlər quran türklər köçəbə (*köçəri*) idilər. Köçəbələrin qonduqları məmləkətlərdə yerli mədəniyyətlərə uymaları isə olağan bir şeydir. Nitəkim (*necə ki*) eyni olay Çində hökumət sürmüş türk sülalələrinin tarixində də görülmüşdür.

Eyni olay Bəni Üməyyə (*Əməvilər*) zamanında Şamda, onlardan sonra xilafət mərkəzini əski İran mədəniyyətinin ocağı olan bir sahədəki Bağdada köçürən Bəni Abbasiyyə zamanında – İraqda, ərəblər üzərində də təsirini yapmışdır: islam cəmiyyət və idarəsi çöllükdən çıxaraq şəhərliləşdiyi nisbətində əski mədəniyyətlə ilgili ünsürlərlə yunanlı və iranlı müəssisələrin təsiri altında qalaraq gəlişmişdir.

Min ildən bəri İslam Doğusundakı siyasi hakimiyyət, ümumiyyətlə, türklərə aid olmaqla bərabər, bu hakimiyyətdəki istiqrar Türkiyə çöllərindən arxa-sıra gələn axınlar üzündən zaman-zaman pək mühüm sarsıntılara uğramış, məmləkət rəqib qüvvət və sülalələrin mücadiləsinə səhnə olmuşdur.

Biri o birinin yerinə keçərək buralarda hökumətlər quran türk sülalələri, ümumiyyətlə, köçəbə əşirət (*tayfa*) rəisləri tərəfindən təsis olunuyordu. Ərəblərdən əvvəl qoca İran imperatorluğunun hökm sürmüş olduğu bu yerlərdə isə şəhər həyatı İranın əski mədəni gələnlərinin etkisini (*təsirini*) daşıyırdı. Bu gələnyə qonan köçəbə hökmdarlar istər-istəməz şəhərliləri və mədəniləşmiş digər ünsürləri idarə etmək üzrə, yerli münəvvərlərin bilgi və təcrübələrinə möhtacdılar. Bu yerli seçkinlər (elita) isə feodal (dehqan) şatolarında qorunan fars dili və kultürü ilə təmasda idilər. İdarə və siyasi mülahizələrlə yerli mirzələrə dayanan türk hökmdarları Abbasilərdə olduğu kimi, sadə, yerli mədəniyyətin ictimai və daha çox siyasi müəssisələrinin təsirinə düşməklə qalmıyordılar, eyni zamanda, bunlar kəndilərinə ərəbcədən daha qolay gələn farscağı da tutuyorlar, buna rəsmi və ədəbi həyatda önəmli bir payə (*yer, rütbə*) veriyorlar-

dı. Bilxassə, bu türklər islamiyyəti və islam kultürünü daha ziyadə Xorasandakı müsəlmanlaşmış fars ünsürünün və Mavəraünnəhrdə yerləşmiş İran mədəniyyətinin etkisi və klavuzluğu (*müşayiəti*) ilə qəbul etmiş bulunuyorlardı.¹

Bağdad xəlifəsinin siyasi iqtidarı kəndi əlində tutduğu dövrlərdə İran təsiri farscaı dinin və Quranın dili olan ərəbcənin yerinə keçirdəcək qədər irəliləmək imkanını bulmamışdı. Siyasətə ərəb mərkəziyyətçiliylə mücadilə və rəqabət halında bulunan türk sultanları isə pək (*çox*) təbii olaraq güvəndikləri yerli əyan zümrəsindən yaşadığı və yaşatdığı şəhəri “Əcəm” adətləriylə bərabər qullandıqları ədəbi dili (farscaı) dəxi həm kəndiləri qəbul ediyor, həm də onun yayılmasında amil oluyorlar. Bu surətlə, türk hakimiyyəti altında yeni farsca doğuyor, fars kultür və ədəbiyyatı canlanıyor, türk sarayları da yeni doğulan bu “çocuğun” dadılığını (*dayəliyini*) yapıyorlar.

Yüzlər keçdikdən, türk köçəbələri yerləşdikdən və əskəri ocaq həyatından çıxaraq şəhərliləşdikdən sonradır ki, türk çadırıyla obalarında yaşayan milli kultür kimi, türk dilinin dəxi saraylarla divanlarda yaşadılması düşünülüyor.

İslamiyyətin amansız bir düşməni kimi saldıran moğollar ilk dövrlərində ərəbcə ilə bərabər farscaı dəxi mən edərək (*yasaqlayaraq*) onun yerinə moğolca ilə uyğur türkcəsini qoyuyorlar. Elxanlılardan Qazan xanın dövründə moğollar islamiyyəti qəbul edincə hər nə qədər farsca təkrar əhliyyət haqqı qazanıyorsa da, kəndisiylə bərabər türkcə dəxi irəliliyor və durumunu sağlamladıdırıyor.

Timur fütuhətindən sonra və Timurluların təşəbbüsüylə saraylar türkləşməyə başlıyor. Nəticədə türk münəvvərləriylə idarə edən sınıfdə farsların klassik ədəbiyatına bənzər klassik türk ədəbiyatını özliyə bir ehtiyac doğuyor.

Üsarəsini (*şirəsini*) kökləri türk xalqları içində yaşayan milli müəssisələrdən alan ictimai digər amillərlə də qüvvətlənən bu ehtiyacın getdikcə əhəmiyyət bulan təkamülü nəticəsində, nəhayət,

¹ Z.V.Toğan. “İslam ensiklopediyası. “Azərbaycan” maddəsi və M.F.Köprülü. “Türk ədəbiyatında ilk mütəəvviflər”. İstanbul, 1919, s.25.

doğuda, Hüseyn Bayqaranın sarayilə vəziri Əlişir Nəvainin məclislərində, batıda da Azərbaycanda hökm sürən Ağqoyunlu Sultan Yaqubun, sonra da Səfəvi şahlarının (ilk dövrlərində)¹ saraylarında klassik türk ədəbiyyatı yüksəlmiş oluyor.

Cığatay türkcəsiylə azəri türkcəsinin gəlişimi XVI yüzildən sonra siyasi bir taqım (*bir sıra*) devrimlər üzündən nisbətən duraklamış (*yavaşımış*) ikən, Anadoluda qurulmuş bulunan böyük imperatorluqda Osmanlı türkcəsi təbii yürüyüşündə irəliləmiş və bütün qüvvətiylə gəlişərək qoca bir ədəbiyyat meydana gəlmişdir.

İslami yeni İran ədəbiyyatının türk hökmdarları və dövlət adamlarının himayəsi altında vücuda gəlmiş olduğu bizi ilgiləndirən dövrlərə aid ədəbi vəsiqə və anıtların gəlişi gözəl bir incələməsiylə həmən gözə çarpar. Klassik İran ədəbiyyatının ana kitabları bu və ya bu (*digər*) türk xaqan və sultanına ithaf edilmişdir. Bundan başqa, türkə məxsus dəyər və başarılar fars ədəbiyyatının məcazi tədbirlərində pək mühüm bir yer tutmaqdadır. Hətta türk hökmdarlarına aid şəxs və ya soy adları belə şairlərin dilində məcazi birər təbir (*ifadə*) olaraq qullanılmaqdadır².

Kəndi aralarında davam edən bitməz-tükənməz rəqabətlər üzündən boyuna (*daim*) çarpışma halında bulunan köçəbə sülalələrinin bir-birini dəyişdirən hakimiyyətləri nəticəsində müsəlman doğusunun həyatı müəyyən tarixi dövrlərdə qanlı olaylar və siyasi böyük devrimlər içərisində keçmişdir. Bu üzdən bizi ilgiləndirən coğrafi bölgə üzərində təsir yapan kəltür mərkəzləri də zaman-zaman dəyişmişdir. Bu dəyişmə ilə ilgili olaraq Doğu islam mədəniyyəti hər

¹ Səfəvi sülaləsinin qurucusu Şah İsmayılın “Xətai” (**ad farsca da yazılıb – red.**) mahlasıyla şeirlər yazdığı bəllidir. Türkə ilahilərdən, qəzəllərdən və başqa ədəbi parçalardan ibarət “Divan”ı vardır. Xətai Azəri türk ədəbiyyatının **ərkanından** sayılır: Şahın sarayı Azəri türk ədəbiyyatının bir nevi akademisi idi: çevrəsindəki şairlərdən Tüfeyli şeirlərindən birində kəndisinə “Türki tacdar” deyə xitab ediyor. Füzuli “Bəngü badə”sini ona ithaf etmişdir. Sultan Səlim ilə Şah İsmayıl arasındakı notalaşmalar yazıldığıqları dil baxımından diqqətə dəyərdir: Osmanlı notaları farsca ikən, İran notaları türkə yazılmışdır.

² Xaqanidən:

Bər qəraxan-e şəb-o-ağsonqor-e ruz əz şərəf,

Dər toğan-şahiş toğra dadi əhsənət ey məlik! (*farsca*)

dəfə müəyyən bir mərkəzdən himayə olunmuşdur. Bu rol XII yüzildə Azərbaycana keçmişdir.

5. XII yüzildə Azərbaycan

XII yüzil böyük Səlcuq imperatorluğunun çöküş dövrünə rastlar. Məlikşahdan sonrakı vərəsəlik qovğaları üzündən çökən səltənət yerli əmirliklərlə atabəyliklərə parçalanmışdır. Bu sıralardadır ki, islam doğusu batıdan xaçlıların, doğudan da bütperəst moğolların saldıranlıqlarına uğramış, əsrlik mədəniyyət yıxılmağa üz tutmuşdur.

Bu qarışıqlıq və düzensizlik dövründə, Anadoludakı Konya sultanlığı kimi, Şirvan şahlığı ilə Azərbaycan nisbi bir əmniyyət və asayiş içində bulunmuş, Doğu islam mədəniyyətinin, bilxassə, klassik İran ədəbiyyatının önəmli sığınaqlarından biri olmuşdur.

Gəncə ilə Şamaxı bu dövrdə Yaxın Doğunun birer kəltür mərkəzi idilər. Bilxassə, şeirin ən parlaq mütəəssilləri və İran ədəbiyyatında önəmli birer yer tutan ustadlar burada vücuda gələn okuldan (*məktəbdən*) yetişmişlərdir.

Məmləkətin o zamankı ədəbi çöhrəsi haqqında genəl bir fikir verə bilmək için Nizami ilə çağdaş Şirvan şahlığı və Azərbaycan atabəyliyi saraylarına bağılı seçkin şairlərin bir listəsini (*siyahısını*) gözdən keçirəlim:

1. Əbül-Üla Gəncəvi – Şirvanşahlardan Məhəmməd Mənuçehr ilə oğlu Axsitanın saraylarına mənsub böyük bir şairdir. Eyni sarayın parlaq şairlərindən Xaqani ilə Fələki onun şagirdləridir. Xaqanidəki böyük şairlik vergisini kəşf edərək onu Şirvan şahına təqdim ilə kəndisinə “Xaqani” məxləsini verən odur. Şeirdən anlayanlar Əbül-Ülanın böyük bir əhatə və və sənətkarlıqla yazılan əsərlərini Xaqaninin əsərlərinə **eş (bərabər)** tutarlar.

Çağdaşları kəndisinə “şairlər ustası” demişlərdir. Fəxriyələrindən birində “Gəncəlilər mənimlə öyünürsə, yeridir” deyir.¹

¹ Zəmirəm əbr-o-soxən qouhər-əst-o-del dərya,
Zəban monadi-ye in qouhər-o-zəmane bəha.

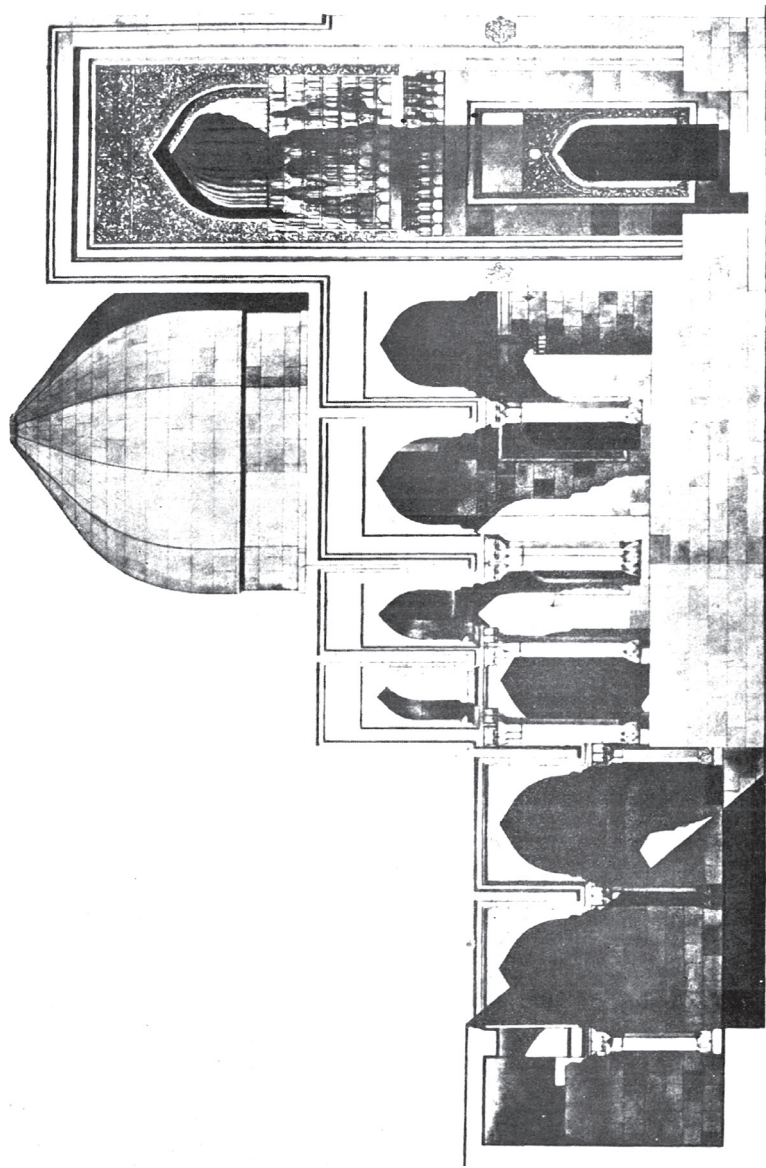
2. Xaqani Şirvani – Dağdağlı (narahat) və coşqun bir həyat sahibi olan bu şair klassik İran ədəbiyyatının məşhur simalarındandır. Onun Şirvan şahı Axsitanın rus axıncılarına qarşı qazanmış olduğu zəfəri təsvir edən parlaq qəsidəsi məşhurdur. Şirvan şahlarından başqa, Xaqaninin Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslana yazdığı qəsidə də bəllidir. Doğu tənqidçiləri arasında Xaqanini qəsidədə Ünsüri ilə Ənvəridən yüksək tutanlar vardır. Batı tənqidçiləri yanında da Xaqaninin sənəti, üslubu, həssaslıq və yaradıcılıqdakı qüdrəti təqdir olunmaqdadır. 1864-də nəşr etdiyi fransızca ədəbi bir risaləsinə Xanikov Xaqanini böyük fransız yazıçısı V.Hüqoya bənzətməkdədir.¹

3. Fələki Şirvani – Şirvan ilçəsində (*diyarında*) doğulmuş olan şair qeyd etdiyimiz vəchlə, Xaqani kimi həm Əbül-Ülanın şagirdi, həm də yenə onun kimi Şirvan sarayının şairidir. Fələki şairlikdən başqa çağının məşhur heyətsünaşlarındandır (*astornom*), məxləsini (*təxəllüs*) da o münasibətlə “Fələki” deyə almışdır. Şeirələrində yıldızlara və fələkiyata aid bir çox təşbeh və istiarələr qullanmaqdadır. Kəndisini şairlikdə Xaqaniyə eş tutanlar olmuşdur.

4. Mücir Beyləqani – Arranın əskidə məşhur şəhərlərindən Beyləqanda yaşadığı üçün “Beyləqani” deyə məşhur olan Mücirəddin Azərbaycan Atabəylərinə mənsub şairlərdəndir. Atabəylərin birincisi Eldənizə və oğlu Məhəmməd Pəhlivana yazdığı qəsidələriylə mərufdur (*məşhurdur*). Mücirini şairlikdə və üslubda böyük çağdaşlarından Xaqani və Nizami ölçüsündə görənlər vardır. Şairi təqdir edənlər arasında ədəbiyyatdakı səlahiyyəti qəbul edilən Əmir Xosrov Dəhləvi də bulunmaqdadır ki, kəndisini sənətdə Xaqaniyə belə tərcih (*üstün tutma*) edirlər.

Beçune mənı ke əz əqrən-e xod səbəq bordəm,
Ke əhl-e Gənce təfəxor kənənd həst rəva. (*farsca*)
Mənım təbiətim bulud, sözüüm gövhər, ürəyim dəryadır,
Dilim bu gövhərin carçısı, zamana qiymət verəndir.
Öz yaxınlarından üstün olan mənım kimisi ilə,
Gəncə camaatı fəxr edirlərsə, yeri vardır. (*tərcüməsi*)

¹ Chanikoff. “Memorie sur L’Chagani”. Paris, 1864.



Bakıda Şirvanşahlar dövründən qalma məşhur "Divanxana"

5. Qivami Mütərrizi – Nizaminin hal tərcüməsinə aid bölüm-də kəndisindən ayrıca bəhs edəcəyimiz bu şair də Gəncəlidir. Onun Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslana yazmış olduğu qəsidəni sənətdən anlayanlar bir xariqə deyə təqdir edərlər.

6. Zəhir Faryabi – Əslən Türkiстанlı olan bu şair Azərbaycan Atabəyləri zamanında saraya mənsub olub, Məhəmməd Pəhləvan ilə Qızıl Arslana qəsidə və mədhiyələr yazmışdır. Zəhirin qəsidə və qəzəllərindən ibarət olan divanı:

*Divani-Zəhiri Faryabi,
Dər Kəbə bedozd əgər beyabi¹*

beyitindən anlaşıldığı vəchilə əskilərlə çox bəyənilmiş və məşhur olmuşdur.

Qızıl Arslana yazdığı qəsidədən bir beyitini haşiyəyə alıyoruz. Bu beyitdəki buluş və bənzədiş şeirdəki yüksək dəyərinin bir örnəyidir.²

7. Əsirəddin Əxsikəti – Bu da Türkiстанdan gələrək Atabəylər zamanında Azərbaycanda yaşamış və o zamanın məruf şairlərindən olub himayələrini gördüyü Azərbaycan Atabəylərinə mədhiyələr yazmışdır.³

8. Seyid Zülfüqar Şirvani – Eldənizlərə mənsub şairlərdəndir.

9. Yusif Füzuli; 10. Şafur ibn Məhəmməd; 11. Cövhəri; 12. Fərrux Şirvani; 13. “Nizam ət-təvarix” sahibi Qazi Beyzavi; 14. Kəmaləddin Naxçıvani; 15. Seyid İzzəddin Ələvi və başqaları o zamankı ədəbiyat səmasında parlayan şeir mənzuməsinə daxil yıldızlardandırlar.

¹ Zəhir Faryabinin divanını Kəbədə tapsan, oğurla! (*tərcüməsi*)

² An tork-e sorxcame sərvar-e səmənd şad.

Yaran həzər konid ke atəş bolənd şad (*farsca*)

³ *Bu beyitlər onundur:*

Anəm ke bər emruz bərəd rəşk diyəm,

Canəm xordəm tənəm nədanəm ke kiyəm.

Çun porsidi, ba to bequyəm ke, kiyəm,

Ostade-soxən, Əsire-Axsikətiyəm (*farsca*)

O dövrlərin parlaq şairlərindən Məhsəti xanımı da bu işıldaqlar arasında mütaliə edə bilərik. Gəncə xətibinin oğlu şair Əmir Əhməd ilə evli bulunan bu qadın Gəncənin yoxsul bir ailəsindən yetişmiş ikən, zəka və istedadı sayəsində zamanının ən yüksək təbəqəsinə qalxmış, saraylara yol bulmuşdur, musiqidəki məharəti və konuşmadakı hazırcavablığıyla Sultan Səncərin məclislərində bulunmuşdur. Məhsəti Gəncəvi xəyyamvari rübailəri və yüksək lirizmiylə məşhurdur.

Məmləkətin genəl bayındırlığı (*vəziyyəti*) və mədəni durumu bu fəaliyyətlə ahəngdə idi. Mənuçehr Axsitan zamanındakı Şirvan kiçik ölçüdə, Sultan Mahmud dövründəki Qəznəyi andırıyordu.¹

Önəmli bir ticarət mərkəzi olan Şirvan (Şamaxı) memari anıtları, bağ və baxçalarıyla mərufdu.

Gəncəyə gəlincə, Arranın əski paytaxtı Bərdənin² dastanlar konusu olan sərvət və bayındırlığına (*var-dövlətinə*) varis olan bu şəhər zamanının ən məruf yerlərindən biriydi. İstəxrinin məlumatına görə, 1159-da³ çıxan bir zəlzələdə 300 000-ə qədər tələfat verdiyinə baxılırsa, əski Gəncənin nə böyük bir mərkəz olduğu anlaşılır.

Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə, Gəncə Orta Asiyanın ən gözəl şəhərlərindən biri sayılırdı. İbn əl-Əsir isə (XI yüzil müəllifi) buraya “Arran şəhərlərinin anası” demişdir. O sıradakı Gəncənin sadə böyüklüyü və bayındırlığı (*abadlığı*) deyil, etnik durumu haqqında dəxi məlumatımız vardır. 1070 sənələrində Gəncənin bir böyük türkmən şəhəri adlandırıldığını İbn Əzrəq adındakı müəllif

¹ Bu bənzətmənin dəyərini haqqıyla ölçə bilmək üçün qeyd etmək gərəkdir ki, M.İ. Darms-teter tərəfindən fransız kralı XIV Lüdoviqə bənzədilən Sultan Mahmudun sarayında zamanımızın belə bilmədiyi bir müəssisə vardı: şeir bakanlığı. Məlik-üş-şüəra ləqəbini daşıya baş şairin nəzarəti altında sarayda 400-dən fəzlə adları dəftərə yazılı şair vardı. Baş şairin imtahanından keçərək diplom almadıqca heç bir şair kəndisi də ən böyük şairlərdən sayılan sultanın hüzuruna çıxamazdı. İran ədəbiyyatının məşhur simalarından Ünsüri Sultan Mahmudun məlik-üş-şüərası, yəni şeir bakanı idi.

² Onuncu yüzil tarixçisi Məsudi Bərdədən bəhs edərkən ona “Arranın Bağdadı” demişdir: eyni çağın müəllifi İbn Hoyqəl də “Rey ilə İsfahandan sonra Bərdədən daha böyük, verimli və gözəl bir məmləkət yoxdur” deyər yazmaqdadır.

³ Texniki yanlışlıqdır, 1139 olmalı – red.

kəndi əsərində qeyd etmişdir.¹ Nəsəvi dəxi bu tarixdə Arran ilə Muğanda “türklərin qarınca kimi çox olduqlarını” yazmaqdadır.

Azərbaycanın daha XI yüzildə türkləşmiş olması o zamankı ədəbi anıtlarda (*abidələrdə*) da sabitdir. Məşhur “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının gəzib dolaşdıqları başlıca sahə Azərbaycandır. Bu dastanlardakı şərtlər Azərbaycan şərtləri, qulları ləhcə də azəri türkcəsidir. Oğuz boylarının X və XI yüzillərdə Azərbaycana gəlmələri ilə ilgili bulunan bu dastanların XII yüzildə Azərbaycan xalqınca bilindiyinə inanıla bilər. Nizami mənzumələrində “Dədə Qorqud” dastanlarındakı motivlərdən bəzilərinə rastlandığı iddiası da bu təxminə uyğundur.²

Nizaminin farscasına girmiş türkcə sözlərdən təfəsilatla bəhs edəcəyiz. Fəqət yalnız Nizami deyil, Xaqani kimi çağdaşlarının mənzumələrində də türkcə sözlər çoxdur.³

Sadə şairlər deyil, nəsillərini “Kəyanilər”ə bağlayan Şirvanşahların saray və ailələrinə belə türkcənin girdiyini görüyoruz. Xaqani bir mərsiyəsində Alçıçək adındakı Şirvan prinsesinə (*şahzadə*) ağlamışdır. Qızına türkcə ad taxan bir hökmdarın sarayında türkcə konuşulmadığı nə məlum?!

Gəncə böyüklüyü ilə mütənasib bir sərvətə də malik imiş. 1221-də gəncəlilər verdikləri altunlar bahasına şəhəri moğol talanından qurtarmışlardır⁴.

Gəncə gözəl sənət əsərləriylə də tanınıyormuş. İndiki halda Gürcüstanın Kutais vilayəti Gelati monastırında bulunan yüksək bir sənət əsəri olan Dəmir qapı XII yüzilin ilk yarısında gürcü kralı Dimitri tərəfindən zəlzələdən xarab olan Gəncədən çalınmış, buraya götürülmüşdür⁵

¹ Bu əsərin Mükrimin Xəlilin xüsusi kitabxanasında olduğunu, Z.V.Toğan “İslam Ensiklopedisi”ndəki “Azərbaycan” məqaləsində qeyd etmişdir.

² “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”. Bakı, 1943, cild 1, s.39.

³ Ku şəh-toğane-cud ke mən bəhre-ətməgi,

Pişəş zəbanbe qoftən-e “sən, sən” dər avərəm. (*farsca*)

⁴ Gəncənin zənginliyi Azərbaycanın ümumi zənginliyi ilə ilgili idi. Z.V.Toğanın islam qaynaqları üzərinə yaptığı tədqiqə görə, ərəblər dövründə 20.000 kq gümüş vergi verən Azərbaycanın Səlcuqluların hakimiyyəti ərəfəsindəki vergisi 27.000 kq, Elxanlılarda isə 59.000 kq gümüş olmuşdur.

⁵ Frahn. “Mem de L’Academie. VI serie, Sciensec. Politiques”. T.III, s.531-532.

Bu qısa qeydlərdən sonra Şirvanşahlarla Pəhləvanlılar dövründəki XII yüzildə Azərbaycanın önəmli bir ədəbiyyat mərkəzi olduğu anlaşılır. Bu, yıxıcı zəlzələlər ilə yaxıcı müharibələrdən az da olsa Təbrizdə, Bakıda, Naxçıvan və sairə kimi yerlərdə hələ baqi (*daimi*) qalan memarlıq anıtların (*abidələrin*) yalanlanmayan şahidlikləriylə də təsdiq olunmaqdadır.

XII yüzildə sadə Azərbaycan deyil, bütün Qafqasya nisbi bir rifah içində bulunmuşdur. Bu sıralarda Gürcüstan krallığı da tarixinin parlaq bir çağını, kraliça Tamara ilə şair Rustavelinin dövrünü yaşıyordu. Bu dövrdə Gürcüstan ilə Azərbaycan arasında genəl surətdə bir dostluq və səmimiyyət vardı. Bu eyi (*yaxşı*) münasibət bilxassə (*xüsusilə*) Şirvanşahlar ilə gürcü kralları arasındakı əqrəbəliq bağı ilə qüvvətlənmişdi. Şirvanşah Axsitanın anası bir gürcü prinsesi (*şahzadəsi*) idi. Onun ruslara qarşı qazandığı zəfərində, gürcü vəqanüsvislərinə (*salnaməçilərinə*) görə, bir müttəfiq sifətiylə gürcülərin də ortaqlıq hissələri varmış.

İki məmləkət arasında költür baxımından dəxi çox böyük ilgilər vardı. Yaxın Doğu költürünün təsirində bulunan Gürcüstan sarayında şairlərə yapılan himayə Şirvan sarayı ilə Azərbaycan gələniyi (*ənənəsini*) təqliddən irəli gəliyordu.¹

Tiflisdə kral David tərəfindən müsəlman şair və sufilərə xas bir mədrəsə bina edilmişdi. Bizzat Tamara ozamankı Azərbaycanda bilxassə himayə və və inşad olunan ədəbiyyatın təsirində idi.²

Gürcüstanın böyük şairi Şota Rustaveli Yaxın Doğu költürü ilə sıx bağlarla bağı olub azərbaycanlı çağdaşlarından və bizzat Nizamidən ilham almışdır.³

Qafqasya Batı (*Qərb*) mədəniyyəti ilə Doğu (*Şərq*) mədəniyyətinin qarşılaşdığı bir keçiddir. XII yüzildə bu keçid kəndisində bulunan iki mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini bilxassə duymuşdur. Əsərini gürcücə yazmış Şota Rustaveli konu (*mövzu*) ideyalarını demək olar ki,

¹ “Şota Rustaveli i yeqo vremya”. Moskva, 1937. K.S.Kokelidzenin məqaləsi. s.134.

² Eyni əsər. Pavel İnkörökvanın məqaləsi.

³ Eyni əsər.

tamamiylə Doğudan almış, xristian ikən müsəlmanlaşmışdır. Hətta kəndisinin müsəlman olduğu belə rəvayət edilməkdədir. Mütəəssib (*fanatik*) papaslar Şotanın əsərlərini xristianlığa müxalifdir deyərək aforoz (*rədd*) etmişlərdir.¹

Halbuki Şirvanlı Xaqani müsəlman və farsca yazmış bir şair ikən əsərlərində xristianlığın bir çox ideyaları ilə terimlərinə bolca yer vermişdir. Müsəlman Qafqasya ilə xristian Qafqasya arasındakı bu qarşılıqlı ünsiyəti biz çağının ən böyük mütəəssibi Nizamidə də görürük. Hissən türk və müsəlman olan şairin ən gözəl məxluqu – Şirvanın qafqasyalı bir erməni² prinsesi oluşu təsadüfi olmasa gərəkdir.

6. Milliyət baxımından ədəbiyyatda şəkil və məna

Nizami indiyə qədər doğu və batı araşdırıcıları tərəfindən daha çox İran ədəbiyyatının bir mütəəssibi olaraq incələnmiş və şəxsiyyəti ancaq bu sifətlə tanınmışdır.

Bu köklənmiş şöhrətə rəğmən, Nizami bizə görə bir **Azərbaycan şairidir** və bu onun sadə “Gəncəvi” olmasından dolayı deyildir.

Gəncəli Nizaminin Azərbaycanla olan maddi ilgisi hal-tərcüməsi yazılarkən mümkün olduğu qədər bəlihdiləcəkdir (*aydınlaşdırılacaqdır*).

Mənəvi ilgisinə gəlinə, bunu söyləmək lazımdır: dilinin farsca olmasına rəğmən, şairin daşdığı hissiyat ilə işlədiyi konular (*mövzular*) kəndisinin Azərbaycan duyularından doğmuş bir zövqə sahib olduğunu göstərməkdədir.

Burada biz, yaşadığımız günlər üçün bilxassə, aktual bir məsələyə toxunmuş oluruq:

– Ədəbi bir əsərin milli olması üçün sadə şəkildə milli olması yetiştir və ya gərəkdirmi? Yoxsa bir əsəri milli yapan ruh ilə mənamıdır?

¹ Şota Rustaveli i yeço vremya. Pavel İnkörökvanın məqaləsi.

² Mənbələrdə bu söz “ermən” qeyd edilir və bunun ermənilərlə bağlılığının olmadığı göstərilir – red.

– Bizə görə, sadə şəkil yetməz və bu şəkil önəmli olmaqla bərabər, zəruri də deyildir. Bir əsəri milli yapan, şəkillə bərabər, özünün də milli oluşudur. Bu iki amil arasında ahəng olmadığı təqdirdə, bizə görə, əsəri milliləşdirən şey şəkildən ziyadə öz, başqa təbirlə, dildən ziyadə mənadır. Yabançı dildə yazılmış bir əsər daşdığı mənə və ruha görə, müəyyən şərtlər içində bir millət için milli ola bilər.

Əsrimizin ədəbi olayları arasında bu davanın misallarını istədiyimiz qədər bula biliriz. Hər hanki bir əsəri yazıldığı dilə görə milli deyə almaq lazım gəlsə, iyirmi bu qədər ildən bəri Azərbaycan türkcəsi ilə yazılan kommunist **abur-cuburlarını (anlamsızlığını)** milli Azərbaycan ədəbiyatı deyə qəbul etməmiş lazım gəlir. Və ya osmanlı klassiklərindən bir çoxu kimi Nəfinin:

*Türkə haq çeşmeyi-irfanı haram etmişdir,
Eylasə hər nə qədər sözlərini sehri həlal.*

və ya:

*Necə söz söylənür ol yerdə kim şair sanır kəndin,
Qələtpərdazi mənə bir müzəvvir türki layəfhəm.¹*

beytlərinə bənzər və bunlardan daha kötü (*pis*) bir türk düşmənliyi ilə tanınmış, “türk” sözünü bayağılığın, qəddarlığın, idraksızlığın və kötülüğün qarşılığı olaraq qullanmaq çirkinlik və küstahlığını (*sayğısız, davranış*) göstərən bir çox türkcə yazar şairlərin divan ədəbiyatına keçmiş bulunan misra və mənzumələrini “milli ədəbiyat” deyə hesaba qatmaq gərəkdir.

Finlərin məşhur vətənsəvər şairlərini biliyoruz ki, əsərlərini isveçcə yazmışlardır və bunlara qəhrəman Finlandiyanın başkəndində milli şair deyə anıtlar (*abidələr*) tikilmişdir.

¹ Bax: Ağah Sirri Ləvənd. “Divan ədəbiyatı”. İstanbul, 1943, 2-ci basım, s.591-603.

Türklər haqqında bu düşməncə hökmü verən “türk şairi” haqqında çağdaşlarından Tiflinin aşağıdakı beyitini də qeyd edə bilərik:

Nəfiyi ru siyəhin nidüğünü həp bildik,
Kəndi çingənədir, amma babası kürdi pəlid.

Bax: eyni əsər, səh 511.

Bunun kimi, ingilis hakimiyyətinə qarşı milli istiqlal davasını güdən irlandiyalı ədəbiyyat müəyyən bir zamanda ingiliscə yazılmışdır.¹

Bu misala Hindistan şərtləri içində də rastlamaqdayız. Rabindranat Taqorun hind özəllik və mədəniyyətini müdafiə edən ingiliscə yazıları, şübhəsiz, millidir.

Bu şəkildə düşünürkən şəklin önəmini kiçimsəmək (*azaltmaq*) niyyətində deyiliz. Dilin çox kərə mənə üzərində də millilik baxımından etkisi olduğunu biliyoruz. Fəqət sənəti “sənət için” deyil, “qayə için” qullanmaq okulunu tutanlar səfəndə olduğumuzdan ədəbi bir əsərin milliliyini dartdıqda şəkildən, yəni dildən ziyadə özə, yəni mənaya önəm verməyi üstün tutuyoruz. Bilxassə, Nizaminin döv-ründə şəklin çağımızda milli bir önəmi yoxdu. Farsca sadə farsların deyil, müəyyən coğrafi bir bölgədə yaşayan bütün millətlərin oxumuşlarına məxsus bir dildi. Eyni zamanda, o dövrdəki “milli ruh”lar da bugünkü qədər kəskin fərqlərlə ayrılmış və büllurlanmış deyildi. Xüsusi diqqət və araşdırmalarla yalnız ayırd oluna bilən milli özəlliklərin sivil tərəfləri ortaq din və mədəniyyətin təsiriylə yumşaldılmış bulunuyordu. Buna rəğmən qəbul etmək gərəkdir ki, şüurda olmasa da, şüur altında milli varlıq və özəlliklər o zamanlarda da kəndi təsirini yapmaqdan geri qalmamış və bu, ortaq şəklə rəğmən, əsərlərin ruh və mənaları üzərində dərin izlər buraxmışdır.

7. Nizami Azərbaycan şairi

Nizaminin yaradıcılığı şəkil baxımından Azərbaycana nisbətdə milli deyilsə də, tezis və duyuş nöqtəsindən şair içindən çıxdığı mühitə dərinəndən bağlıdır və bu bağlılıq onu bizim gözümüzə Azərbaycanlı bir şair olmaqdan başqa bir **Azərbaycan şairi** dəxi yapmaqdadır.

¹ “Qayəlik” deyilən ana dilləriylə katolik dinləri vaxtiylə ingilislər tərəfindən mən olunan (qadağan edilən) irlandlılar uzun illər rəsmən ingiliscə konuşmuş və rəsmən protestant məzhəbində bulunmuşlar. Fəqət bu rəsmiyətə qarşı İrlandiya milliyətçiləri felən mübarizə etmişlərdir. Bu mücadilənin ədəbiyyatı uzun zaman ingiliscə olmuşdur. 1911-də bütün İrlandiyada qayəlikcəyi oxuyub-yazan yalnız 17.000 kişi(adam) varmış. İndi isə əhalinin 50%-i bu milli dili öyrənmişdir (Yohauneg sföye. L’Angleferre dahe le Monde. Paris, 1935, s.338).

İran ədəbiyyatının bir baxımdan bəlkə də ən böyük simasını təşkil edən Nizaminin əsərlərini ən gözəl bir farsca ilə yazması bizi bu tələqqimizdən alkoymaz (*mülahizə və mühakimədən imtina etməyə əsas verməmək*) və Nizamini xüsusi görüş nöqtəsindən incələmək həvəsindən ayırmazdı. Çünki onun zamanında farscanın Yaxın Doğu ilə Orta Asiya üçün millətlərarası bir ədəbiyyat dili olduğunu biliyorduk və İran ədəbiyyatının tanınmış ustaları arasında farslar qədər türklərin də mühüm bir yer tutduqlarına vəqifdik.

Konuları (mövzuları) araşdırılınca Nizaminin fars nasyonalizmindən uzaq, türk sevgisiylə dolğun, Qafqasya mühit və şərtlərinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddərat və geopolitikindən doğan daimi qayğılarla ilgili olduğu görülür ki, bu surətlə o, əlbəttə, bir Azərbaycan şairidir.

Nizami mühitinin kəndisini anlamadığından bəhs etdiyi bir yerdə “türkcəsinin” (*farsca yazılıb – “torkiyəmra” – “mənim türklüyümü” – red.*) anlaşılmadığından şikayət ediyor. Türkcəyi burada məcaz olaraq yüksək söz mənasına qullanan hakimin (*dahi, filosof*) konuşma dilinin həqiqətdə türkcə olmadığını kimsə isbat edəməz. Şairin o zaman Azərbaycanda artıq böyük kütlələr halında bulunan türklər arasından yetişmiş olduğunu biliyoruz.

Bunun izlərini əsərlərində gördüyümüz “türklükdən” də sezməkdəyiz.¹

Təkrar ediyoruz: Əsərlərini farsca yazmış olmasına rəğmən Nizaminin, qeyd etdiyimiz kimi, konu və duyğu baxımından azərbaycanlı bir türk zehniyyəti daşdığını okurlarımız (*oxuyucularımız*) bu səhifələri çevirdikcə bizzat görəcəklərdir.

¹ O zamankı Azərbaycanda türkcənin müəyyən bir hökmü olduğunu sadə Nizaminin deyil, çağdaşları digər şairlərin dəxi farsca əsərlərində qullandıqları türkcə sözlərdən anlıyoruz, məsələn Xaqaninin bu beyitləri:

Əvvələ-şəb Aytəkin vuşaq amədim, leyk,

Alparslan şodim be payane sobhrab.

Ku şəh Toğan-e cud ke, mən bəhre ətməgi,

Pişəş zəban beqoftən esənsən dəravərəm (*farsca*)

8. Nizaminin yaradıcılığı

Nizami sadə klassik İran ədəbiyatında deyil, bütün cahan ədəbiyatında müstəsna yer tutan parlaq bir şairdir. Onun şeiri həm kəndi yaratdığı yeni şəkil – eşq əfsanəsi, həm bu şəkil ilə tam bir ahəngdə bulunan mənə – ruhi təhlil, həm kəndisinə məxsus kəskin bir ifadə – rəmzlərin dili, həm heç bir şeyi gözdən qaçırmayan qavrayışlı görüş – qüdrətli təsvir, həm yüksəklərdə uçan geniş fantazi – parlaq təşbeh, həm də təsadüfə yer vermədən, hər şeyi incələyərək anladan və tək bir kökə bağlayan qavrayışlı fəlsəfə – vəhdəniyyətçi görüşlə eni-boyu ölçüləmiyən üstün bir əsərdir.

Bu əsərdə bizi kəndinə çəkən şey şair Nizaminin yanında eyni gözəllik, qüdrət və mətinliklə yürüyən həkim (*filosof*) Nizamidir. Şairə böyük Hötenin də təqdir etmiş olduğu dərinlik, hüzur və sakinliyini təmin edən onun bu həkim eşi (*bənzəri*), kəndi təbiriylə, “əkdəşi”dir.

Nizaməddin ləqəbini daşıyan Nizamidə Doğunun başqa heç bir şairinə, bəlkə də, nəsib olmayan bir fikir nizamı vardır. Bu nizam, daha qullanıqlı təbirlə, bu mənzumə incəliklərinə varıncaya qədər ahəngli bir ideoloji və dünyayı görüş sistemindən ibarətdir. Öylə bir sistem ki, bundan 800 il əvvəl düşünülmüş olmasına rəğmən, yaşadığımız bu böhranlı günlərdə belə aktual deyəcək qədər təzədir.

Araşdırmamızın sonuncu bölümü bu sistemin ana cizgilərini bə-lirtməyə ayrılmışdır. Orada xülasə edilmiş bulunan fikir mənzumə-si, okurların görəcəkləri kimi, bugünkü insanlığın susadığı “Nizami-ələm” (“*dünya düzəni*”) baxımından belə yeni və hərdəim (*əbədi*) yaşar ümdələri içinə almaqdadır.

İnsanlığın şərafini bilgisevərlikdə, təkin (fərdin) səadətini topluluq için çalışmaqda görən və parçanın fəidəsini bütünün səlamətində arayan şair dövləti ictimai ədalət qurmağa borclu bir varlıq deyə tanır.

Millətlər və ya dövlətlərarası nizam və ahəngə gəlinə bu, onun görüşünə, “millətlərin dillərini vasitəsiz anlamaq sürətiylə təmin edilə bilir”.

Hər böyük və həqiqi sənətkar kimi Nizami də millilik və məhəlililik damğasını daşımaqla bərabər, yaratdığı ədəbi şəkilləriylə tələqin etdiyi fikir alanında (*meydanında*) milli çərçivə dıxına çıxmış, bütün insanlığa şamil duyğularla həyəcanlanmış, millətlərin və məmləkətlərin üstündə olduđu kimi, dövrlərlə əsrlərin dəxi ötəsinə (*yarıb keçən*) keçən yüksək və dünyaya şamil bir qayğıya cavab olacaq “sözü” bulmağa çalışmışdır.

Bizə görə bu “söz” “İskəndərin möcüzəsi”ndə bulunmuşdur (*tapılmışdır*).

Bu möcüzə bugünkü insanlıqla birlikdə bizim də gerçəkləşməsinə görmək istədiyimiz idealdır:

– Millətlərə sadə mənəvi avtoritet ilə nüfuz etmək və ruhlərini anlayaraq varlıqlarına qarşı hörmətdə bulunmaq!

9. İhmal edilmiş¹ Nizami

Bir yandan İslam Doğusunun uğradığı genəl gerilikdən hissəsi olan, o biri yandan da çarlıq istilasının vasitəsiz basqısı və etkisi altında kəndi keçmişini və bu keçmişdəki mədəni dəyərləri unudan Azərbaycan Nizamiyi dəxi ihmal etmişdir.

Gəncənin yaxınında yıxıq-tökük bir məzar vardı. Bu məzar qısır qadınların çocuq dilədikləri bir “Şeyx”ə aiddi... Bu “kəramətli türbə”nin bütün Doğunun olduđu qədər, Azərbaycanın da başını ucaldan böyük bir şairin əbədi yatağı olduğunu bilənlərin sayısı pək azdı. **Bu şairin, eyni zamanda, böyük Azərbaycan şairi olduğunu isə bilən, bəlkə də, heç yoxdu.**

Milli oyanış dövrünə girən yeni Azərbaycan da Nizamini haqqiy-lə mənimsəyəcək qədər gəlişməmiş, farsca yazmış olduğunu nəzərə

¹ Unudulmuş.

alaraq onu düşünməyi milli görəvləri (*vəzifələri*) dışında (*kənarında*) sonraki işlərdən saymışdır.

Gərçi, obyektiv olaraq bunu da qeyd etmək gərəkdir ki, Nizami düşünən azərbaycanlılar tərəfindən büsbütün unudulmamışdır: məsələn, 1910-da Gəncə Dram Cəmiyyəti böyük həmsərisini düşünmüş və xarab türbəsini təmir məqsədiylə bir risalə nəşr edərək ianə toplamaq təşəbbüsündə bulunmuşdur. Müstəşriq (*şərqşünas*) A.Krımskinin də qeyd etdiyi¹ bu vəqaya əlavə olaraq, mötəbər gəncəlilərdən duyduğumuza görə, bu məqsədlə bir neçə min rubləyi bulan bir məbləğ də toplanmışdır.

Milli istiqlal dövründə də Nizaminin düşünüldüyünü və məzarı üstündə əsri bir şəkildə bir anıt (*abidə*) projesinin mövcud olduğunu Azərbaycan hökuməti sabiq Xariciyə nazir müavini Adilxan Ziyadxanın bir xatirəsindən öyrəniyoruz.²

Yazıq ki, olaylar bunun yerinə yetirilməsinə imkan verməmişdir.

Halbuki Nizami həm azərbaycanlılıq, həm də türklüyə təsəvvür olunacağından daha ciddi və səmimi ilgilərlə bağlıdır. Azərbaycan yurdçuluğu kimi, türk milliyətçiliyinin də şairlə yaxından ilgilənməsi üçün təbii və həyatı səbəblər vardır.

Azərbaycan hökmdar və padşahlarının sayğı və iltifatlarını görərək kitablarını onların adına yazan bir şairin Azərbaycan yurdsevərliyində oynayacağı mənəvi rolun kiçik görünməyəcəyi aşikardır. Hənkə mənəvi varlıq və tarixi öyünmə Azərbaycana Nizami xatirəsindən daha yüksək və dünyaya şamil bir dəyəri təmin edə bilər? Nizami kimi bir kultür dəyərini hənki azərbaycanlı yurdsevərlik gələniyi (*ənənəsi*) dışında (*xaricində*) buraxır? Hənki yurdsevər və şüurlu bir azəri Nizami ilə öyünməz?!³

¹ A.Krımski. “İstoriya Persii, yeyo literaturı i dervişskoy filosofii”. Axundzadə Mirzə Məhəmməd tərəfindən yazılan bu risaləyi V.Barthold da istifadə etmişdir (Z. V. Ot. R. O. Ob. T.XXI. S.035-036).

² Adil xan Ziyadxan. “Tayeran-i qələm”. Tehran, 1932.

³ Nizamidəki bu dəyəri bütün dəyərləri məntiqin qulağından çəkmək surətiylə də olsa, kəndi faydasına qullanmaqla əl çəbuqluğu (*çevikliyi*) göstərən sovet propaqandası da mənim-səməyə çalışmışdır.

Nizami azərbaycanlıların sadə məmləkətçilik deyil, milli duyğularını dəxi qabardacaq bir isimdir. Bu isimlə sadə azərbaycanlılar deyil, bütün türklərin öyünmələri gərəkdir. Dilinin farsca olmasına rəğmən heç bir şairdə türklük Nizamidə olduğu qədər ideallaşdırılmış deyildir.

Kitabın müəyyən bölümündə təfsil və təkrar edəcəyimiz vəchilə (*kimi*) “gözəl ilə böyüyə türk, gözəllik ilə böyüklüyə türklük, gözəl və böyük sözə türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına Türkistan” – deyən bir şairə hanki ağız türk deyildir deyə bilir?

Onun yaşadığı zaman və şərtlərdə dilin önəmi yoxdu, önəmli olan hissiyatdı. Hiss baxımından Nizaminin türklüyünü isbat edən dəlil isə bir deyil, mindir!

10. Nizamiyə qarşı borcumuz

Azərbaycanın bu böyük oğlu ilə candan ilgilenmək, ona aid maddi və mənəvi xatirələri vətəni və milli birər müqəddəsət kimi mənimsəmək, əsərlərini diqqət və etina (*ehtiram*) ilə öyrənmək, yaratdığı ədəbi tablo və timsalları çağdaş sənətin texnikiylə yenidən canlandırmaq, möcüzəli sənətindəki bütün incəliklərin zövqünə varmaq, yüksək ruhundakı böyüklük və dərinliyin həqiqi ölçülərini bilməyə çalışmaq, varlıq sırlarını araşdıran dərin hikmət və fəlsəfəsini qavrama, bir sözlə, vaxtında anlaşılmadığından şikayət etdiyi “türkcə”sini anlamaq – işlə (*budur*) yurdsevər Azərbaycan aydınlarının və milliyətçi türklərin vəzifəsi!

Bu vəzifədən bizə düşən hissəyi başarmaq üzrə tasarladığımız (*hazırladığımız*) və savaşa çağıraraq doğurduğu güclülüklərlə, qaynaqları görmək imkanının darlığı yüzündən istənilən olgunluğu bulduğuna pək qane olmadığımız bu səhifələrin Nizami ildönümünə ərməğan edilməsindən başlıca məqsəd türk gəncliyində Azərbaycanın bu böyük şairinə qarşı bir ilgi oyandırmaqdır.

Kitabımızın bu xüsusda müvəffəq olduğunu öyrənmə bizim üçün həqiqi bir sevinc qaynağı olacaqdır.

M.Ə.Rəsulzadə
Buxarest. 10.VIII. 1941

BİRİNCİ BÖLÜM
NİZAMİ KİMDİR?

*Mənimdir sözə istiqamət verən,
Ona ta qiyamət, qiyamət¹ verən*

N i z a m i

¹ Ucaldan.



Peyğəmbərin meracı

I

NİZAMİNİN HAL TƏRCÜMƏSİ

*Çöldən, dərədən bütün ərənlər,
Lütf ilə mənə salam edərlər.
Qalsam eyi gər ilə nəhayət,
Qəbrim qılınur mənim ziyarət.*

Nizami

Nizami Azərbaycanın əski paytaxtlarından Gəncədə doğulmuş, yaşamış və orada gömülmüş (*dəfn edilmiş*) olduğundan, Gəncəli Nizami mənasında, Nizamiyi Gəncəvi deyər tanınmışdır.¹

Nizami “namımüstər” deyilən taxma (*götürmə*) bir addır: əski təbirlə məxləsdir (*təxəllüsdür*). Şairin əsl adı İlyasdır. Babası (*atası*) Müəyyəd oğlu Yusifdir. Anası, kəndisinin də “Rəiseyi-kürd” deyər qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan kürdlərindən Gəncədə yaşamış bulunan bir ailənin qızıdır. Adı məlum deyildir.² Qaynaqlarda qeyd olunmamışdır. Şairin ləqəbi Nizaməddindir. Künyəsi (*adı, soyadı*) Əbu Məhəmməddir.³

¹ Eyni dövrdə yaşamış bulunan başqa Nizamilərdən ayırmaq üçün təzkirələr kəndisini daima Nizamiyi Gəncəvi (**farsca da yazılıb – red.**) qeydi altında zikr etmişlərdir.

² Bəziləri, o cümlədən V. Dəstgirdi Rəiseyi Nizamının anasının adı olaraq qəbul etmişlərdir, fəqət bizə görə bu, tərkibdən də görüldüyü kimi, bir ad deyil, sadəcə ünvanıdır, kürd rəisəsi deməkdir. Zətən qadın adı olaraq “Rəisə”nin başqa bir misalı da yoxdur. Buradakı “Rəiseyi-kürd”ün “kürd **əşrəfi**”ndən (**zadəgan**) mənasına alınması daha məntiqli olacaqdır. Kürd rəis və ya rəisəsi olmaq, eyni zamanda, tarixdə misalları olduğu kimi, bəhs edilən adamın mütləqə kürd irqindən olduğunu da isbat etmər. Çünki kürd əşirətlərinə (*qəbilələrinə*) rəislik etmiş bulunan türklərin varlığı bilgilərcə məlumdur.

³ Künyə ərəb adətidir. Bu adət o çağlarda islam kultürünün yayılı olduğu bütün məmləkətlərə şamil bulunuyordu. Bu, bir babanın oğluna nisbətə tanınmasından ibarətdir. Məsələ, hz. Peyğəmbərin künyəsi Əbül-Qasim idi, “Qasimin babası” deməkdir. Nizami də oğlu Məhəmmədə nisbətə “Məhəmmədin babası” demək olan bu künyəyi daşıyormuş.

Əski dövrlərə aid bir çox Doğu (*Şərq*) məşhurları kimi Nizaminin də nə doğulduğu, nə də öldüyü tarix kəsin olaraq bəlli olmadığından yalnız təxminlərlə təsbit olunmaqdadır. Şair 1141-də (h. 535) doğulmuşdur.

Nizami daha çocuk ikən babasını (*atasını*), sonra da anasını qeyb (*itirmək*) etmişdir. Tarixin o da bir “dürrü yetimi”dir.¹ Bu yetimin tərbiyə və bəslənməsini dayısı Xacə Həsən (*ad farsca da yazılıb*) kəndi üstünə almışdır.

“Leyli və Məcnun” mənzuməsinin müqəddiməsində şair babası ilə anasından sonra dayısını da qeyb etdiyindən üzüntüylə bəhs etməkdədir. Təzkiyələrdən bir qisminə qeyd olunduğuna görə, Nizami dayısının himayəsinə yalnız deyil, qardaşı Qivami Mütərrizi (*ad farsca da yazılıb – red.*) ilə bərabər keçmişdir. Bəzi rəvayətlərə görə, bu Mütərrizi Nizaminin qardaşı deyil, teyzəsi (*xalası*) və ya amcasının (*əmisinin*) oğlu imiş. Nə olursa olsun, uğradıqları fəlakətə rəğmən gənclər zamanına görə yüksək təhsil almış, iyi yetişmişlərdir, zira Mütərrizin də ədəbiyyatda parlaq qəsidələriylə müəyyən bir yeri vardır. Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslana yazdığı qəsidə qəsidə ədəbiyyatında şah əsər sayılmaqdadır.²

Nizaminin yüksək bir təhsil gördüyü əsərlərindən və çağdaşlarıncə “həkim” (*böyük, bilici, müdrik*) deyə anılmasından anlaşılmaqdadır. XII yüzilin bəlli irfan (*elm, bilim*) şöbələrinin həməən həpisindən (*hamısından*) şeirlərində əsər (*əlamət*) görülən bu əhatəli adamın islam elmləri ilə bərabər, yunan fəlsəfəsinin bütün qismlərindən bəh-

¹ Klassik Doğu ədəbiyyatında cahanın məşhur öksüzlərindən (yetimlərindən) bəhs olunurkən kullanılan bir təbirdir. Məsələ, Məhəmməd Peyğəmbər bir “dürrü-yetim”dir.

² Dövlətşah. “Təzkiyə”. Braun yayını. Bu parlaq qəsidənin eyni Ziya Paşanın “Xərabət”ində də basılmışdır. Bir neçə beyitini buraya alıyoruz:

Ğəme-del gər bebəst bazarəm,
Mədhe şəh miqəşayədəm bazar.
Şəh Qızıl Ərsəlan ke dəst-o-deləş,
Həst-xəsm şomare şomar.
Həzməş avərde bad-ra besokun,
Əzməş əfkəndə xak-ra bemədar. (*farsca*)

rəli olduğu da şübhə götürməz. “İskəndərnamə”sində tanınmış bütün yunan filosoflarını söylədən şair onların “aləmin təqvinini” haqqındakı düşüncə sistemlərini kəndinə məxsus nəzm dili ilə xülasə etməkdədir. Bundan başqa şair tarixə, dinlərə, hikmətə, həndəsəyə, riyaziyata, fələkiyata, sehriyat və əsatirə aid də geniş məlumat sahibi olduğunu göstərməkdədir. Əsərlərini təşkil edən canlı səhifələr zamanının adəta (*əsl*) bir ensiklopedisidir.

Musiqidəki bilgisini Barbədin Xosrovi Pərvizə çaldığı otuz lahni (*mahnı*) ustaca birər beyitlə anladığından, ədəbiyattakı qavrayışını “Kəlilə və Dimnə” masallarının (*nağıl, hekayə*) qırxını qırx beyitə sıxışdırdığından, islami bilgilərdəki dərinliyini Quran, hədis və siyeri (*həyat hekayələri, ibrətamiz fikirlər*) Nəbidən yaptığı bolca iqtibaslardan, astronomidəki məlumatını da göydəki yıldızlarla həsbühal edən Məcnunundan öyrəniyoruz.

Təbibliyin özünü də şair iki kəlimə ilə anladıyor: “Nə az ye, nə də çox!”¹

Əsərlərinə yazmış olduğu müqəddimələrdən sızan məlumata görə, Nizami əski dillərdən pəhləvicəyi, nəsturicəyi, yəhudicəyi də

¹ İştə şairin məlumatımızı təyid edən “Xosrov və Şirin”dən bir neçə beyit:

Mənəm daneste dər pərqare aləm,
Be təsrifo-be nəhv əsrar-e aləm.
Həmə zice fələk cədvəl be cədvəl,
Be ostorlab-e hekmət kərdəəm həl.
Ke porsid əz mən əsrare fələk-ra,
Ke məluməş nə kərdəm yekbəyekra?!
Ze sər ta paye in dirine qolşən,
Konəm gər quş dari bər to rövşən. (*farsca*)

Tərcüməsi:

Aləmin pərgarında bilici mənəm
Aləmin gedişini, gizlinlərini bilən mənəm
Fələyin bütün yazdıqlarını, cədvəl-cədvəl
Düşüncə gücü ilə açmışam.
Kim məndən fələyin gizlinlərini sordu,
Onları bir-bir ona analtmadım?
Bu köhnə gülşəni başdan ayağa
Qulaq assan sənə anladaram.

biliyormuş. Çünki dastanları için topladığı materyalları sadə söz qaynaqlardan almış deyil, qeyd olunan əski dillərdəki qaynaqlarda da araşdırdığını bizə anlatmaqdadır.

Nizaminin çağında islam cəmiyyəti bir yandan ələvilik (*şialik*) və sünnilik kimi məzhəb qovğaları, o bir yandan da sufilik və şəriətçilik kimi fikir dartışmaları arasında çalxanıb duruyordu. Nizami Allaha inanmış, peyğəmbərə bağlanmış dindar və sadıq bir müsəlmandı. İslam cəmiyyətini parçalayan məzhəb və parti qovğalarının üstündə daracıq təəssüb (*dar fanatizm*) və təhəmmülsüzlükdən (*dözümsüzlükdən*) uzaq bir məşrəb (*kamil bir xüsusiyyət*) və əxlaqa sahibdi. “Əli sevgisiylə dolğun idiysə də, Ömər eşqindən də boş deyildi”.¹ Din alanında (*sahəsində*) göstərdiyi bu etidalı (*müvazinət*) o, fikir səhnəsində də göstəriyordu. Bir mütəsəvvif (*sufi*) sifətiylə sufiliyə pək yabançı deyildiyə də, dünyanın tərkinə istəyən dərvişlərə də kəndini qapdırmamışdı (*bağlamamışdı*). İsrafdən, irtikabdan (*dünya nemətlərindən sui-istifadə*) və hər dürlü düşgünlükdən sakınmaqla bərabər, həyatı sevər və həyatsevərlikdə kəndinə məxsus bir özəllik və gözəllik bulurdu, gözəl yaşamayı candan tərcih (*üstün tutmaq*) edərdi.

Təsəvvüfdəki seyr və süluk (*girmək, getmək, əxlaq tərbiyəsi*) ilə təhsil və irşadını (*volgöstərən*) kimlərdən aldığı haqqında şair kəndisi sükut etməkdədir. Yalnız bəzi rəvayətlərdə onun Şeyx Əxi Fərruxi Reyhani (*farsca da yazılıb – red.*) və ya Əxi Fərəci Zəncani (*farsca da yazılıb – red.*) dən dərs aldığı qeyd olunmaqdadır.²

Araşdırıcılardan bir qismi Nizaminin tam bir sufi olduğunu qəbul etmiorlarsa da, suficə bir həyat yaşadığında hər kəs müttəfiqdir. O, yalnız şair deyil, eyni zamanda, yüksək nevidən bir hakim və şeyx deyə tanınmışdır.

¹ Be mehre Əli gər ce möhkəm peyəm,
Ze eşqe Ömər niz xali neyəm (*farsca*)

² İbn Bəttutə İsfahan şeyxi və zaviyə rəisi Qütbəddin Hüseyn (*farsca da yazılıb – red.*) kəndisinə geydirdiyi şərəfli təkyənin (*geyim*) gələniyini anladırkən ta Həzrəti Əli tərəfindən geyilmiş bulunan bu təkyənin Əxi Fərəc Zəncani tərəfindən dəxi geyilmiş olduğunu və bu Əxi Fərəcin Əbu Abbayı Nəhavəndiyə görüşmüş bulunduğunu da qeyd ediyor.

Nizaminin müəllimləri deyə adları keçən Əxi Fərrux və ya Əxi Fərəc haqqında təzkirələrlə tərcümeyi-hal kitablarında heç bir təfəsilat yoxdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şairin kəndi əsərlərində də bu xüsusda bir qeyd bulmuyoruz. Bu əskiklik üzündən şairin mənəvi şəxsiyyətinin doğrudan-doğruya hanki qaynaqdan ilham almış olduğunu kəsdirmək zordur. Gərçi müəllimləri deyə anılan şeyxlərin adlarındakı “Əxu” və ya “Əxi” qeydlərindən mənə çıxaran bəzi müəllimlər Nizaminin ustadı olan şeyxin “əxilik” təriqət və cəmiyyətinə mənsub bir mürşid olacağını təxmin etməkdədirlər. Kəndilərinə “Əhli fütüvvət” (*farsca da yazılıb – red.*) dəxi deyilən bu əxilik mənsublarının nə kimi bir fikir cərəyanını təmsil etmiş olduqlarını incələmək, dolayısıyla, Nizaminin ictimai və fəlsəfi nə kimi bir məktəbə mənsub olduğu haqqında da bizə, qəti olmasa da, bir fikir verə bilər.

Nizaminin zamanındakı əxilər haqqında məlumat yoxdur. Fəqət İbni Bəttutə XIV yüzilə aid əsərində əxilər haqqında epeyi (*çox yaxşı*) məlumat verməkdədir. Bu məlumata görə: “Əxilik hər yer, şəhər və köydə olmaq üzrə, Rum (*yəni Anadolu*) türklərinin yaşadıkları bütün məmləkətlərdə varmış. Bunlar evsizlərlə ibnüssəbillərə (*yoldan qalanlara*) baxarlar, acları yedirərlər, möhtaclara yardım edərlərmiş. Zülm və haqsızlığa qarşı gəlirlər və qan tökən hakimlərə yardım edənləri öldürürlərmiş. İbni Bəttutə “bu xüsuslarda bütün dünyada, bunlardan daha çox qeyrət və ilgi göstərən başqa bir kimsə yoxdur” deyir. Əxi, onlara görə, öz sinfindən olanları birləşdirən adama deyirmiş. Bunlar sadə kəndi siniflərindən olanları deyil, başqa əsnafdan olan gənclərlə evsiz və kimsəsizləri də təşkilatlandırırırlarmış, təşkilata üyə (*üzv*) olanlar təşkilatçıyı kəndilərinə başqan seçərlər. Bu başqanlara əxi (*yəni qardaş*) deyiliyormuş. Bu topluluqlara “əhli fütüvvət” (*farsca da yazılıb – red.*) də deyilirmiş.

Fütüvvənin kəndinə məxsus, çağdaş terimlə söylərsək, bir nevi klubu dəxi varmış. İbni Bəttutə bizə gördüyü əxi zaviyələrini (*yəni klublarını*) anladıyor:

“Bir ev yapılıyor, əşya ilə döşədiliyor. Arkadaşlar gündüz çalışıyor və gündəliklərini qazanıyorlar. Qaranlıq çökuncə həməən evə

gəliyor və qazanları ilə satın aldıkları yemək, yemiş və sairəyi kəndiləri ilə bərabər götürürlər. Şəhərə yeni səyyah gəlmişsə, onu da yanlarına alırlar və parasız pulsuz yemək verir, kəndisini qonaqlarlar, bu səyyah yoluna çıxıncaya qədər onların qonağı olur, bunlar qədər eyilik və gözəllik yapan (*farsca da yazılıb – red.*) başqa bir adama dünyada rastlamadım”.

İbni Bəttutə əxilərin qılıq və qiyafələri haqqında da məlumat verir:

“Geyimləri qaba qumaşdan və çox sadədir: ayaqlarında çizmə (*çəkmə*), başlarında ağ keçədən bir səllə vardır. Bu səllənin üst tərəfinə uzunluğu bir və enliyi iki qarış bir qumaş (*əslində teylasan – farsca yazılmışdır – red.*) bağlanmışdır. Bellərində iki qarış uzunluğunda bir xəncər daşırlar. Bir araya toplandıqları zaman başlarındakı səlləyi çıxarırlar, bir yana qoyurlar, bu halda başlarında təkyə nevindən ipək bir sərpüş (*araqçın*) qalır”.

Bu qısa anlaşıdan sezildiyinə görə, əxilik o zamankı şəhər əsnafı arasında yayılı fəal bir fikir cəmiyyəti imiş. İbni Bəttutə hökumətsizliklə keçən anarşi zamanlarında bəzi vilayətlərin əxilər tərəfindən idarə və asayişinin təmin edildiyini də qeyd edir.¹

Böyük Səlcuq İmperatorluğunun çöküşü üzərinə, yerli dərəbəylərinin artmaqda olan təhəkküm (*zülüm, hakim olma*) və zorbalıqlarına qarşı şəhərli əsnafın kəndini qorumaq ehtiyacından doğan bu təşkilatlara mənsub olanlar, şübhəsiz, zamanın fikir cərəyanını təşkil edən təsəvvüflə (*sufilik*) ilgili bulunmuşlardır. Fəqət digər təsəvvüf cərəyanlarından fərqli olaraq, əxilər sadə fikir və riyazət sahəsində çəkingən, passif bir həyat və dərvişliklə qalmamış, aktiv mücadilə məqsədilə təşkilat sahəsinə də atılmışlardır. Əxiləri orta çağdakı Yaxın Doğu şəhərlərinin təhəkkümçü dərəbəylərinə qarşı gələn, bir növü inqilabçıları deyə qəbul edənlər vardır. Məsələ, professor Bertels Nizaminin şeirlərində bir nevi profesyonel inqilab təşkilatı təsəvvür etdiyi əxilik düşüncəsinə uyğun fikirlər buluyor.

¹ İbni Bəttutə səyahətnaməsinin birinci cildinə bax: bilxassə, s.312-314.

Professor “*Leyli və Məcnun*” un müqəddiməsindəki “*Saqi-namə*”dən bu sətirləri alıyır:

*Nə vaxtadək buz kimi durmaq donuq,
Suda ölü siçan tək olmaq uyuyq?
Gəvşəkləmə, gül kimi yumşaq olma,
Mənəqşə tək iki yüzlü bulunma.
Yeri vardır tikanlı olmaq yekdir,
Dəliqanlı, çılğın olmaq gərəkdir.
Tikan kibi, sivri bulun, sərt davran,
Başına güldən çələnglər hörşün dövrən!¹*

Bertels bu şeirdəki “tikan”la əxilərin bellərindəki “xəncər” arasında bir münasibət buluyor. Əxiliyin mücadiləçiliylə Nizami təlimatı arasındakı münasibəti göstərən bir-iki beyiti də biz əlavə edəlim:

*Huşsuzlara yataq olan bir qəryə,
Zalımlara verir qolayca cizyə.
Arslan ürəkli olmadan iş aşmaz,
Öküz ürəklilərdə mərdlik olmaz.
Nədən boyun əyirsən hər qəzaya,
Nədən razı gəlirsin hər cəfaya?!
Dağ kimi dur, sırtın olsun qaya daş,
Üzünə qabar daşürəyin, əymə baş!²*

¹ Ta çənd çə yəx foşorde budən
Dər ab çə muş morde budən?
Çon qol begzar ze nərmüxuyi,
Begzər çə bənövşə əz doruyi.
Cayi başəd ke xar bayəd,
Divanegiyyi bekar ayəd.
Mibaş çə xar hərbe bərduş
Ta xermane qol kəşi dər ağuş. (*farsca*)

² İn deh ke həsare bihoşanəst,
İqta-bedehe zəbunkoşanəst.
Bi şir-deli besər nəyayəd,
Əz qavdelan hönər nəyayəd.

Nizamidən alınan bu beyitlər onun İbni Bəttutədəki hekayədə anladılan “Əxilər”lə münasibətdə olduğunu elmi surətdə bildirməyə yetməz, sadəcə, ədəbi bir ehtimal doğurur. Çünki İbni Bəttutə zamanında bu qədər gəlişmiş bulunan əxiliyin Nizami çağındakı durumunu bilmiyoruz. Gərçi bu hərəkatın digər təsəvvüf (*sufi*) təriqətləri kimi, doğrudan, Xəzər qıyılarından (*sahillərindən*) və Xorasandan gəldiyini düşünə bilərik. Daha Səlcuqlar zamanında “Əsnaf cəmiyyətləri”nin Ön Asiyada yayılı bulduğu məlumumuzdur. Sadə “Xəmsə”nin ədəbi təşbehləri arasında “Əxiliyi” andıran fikirlər deyil, əsnaf cəmiyyətləri arasında yaşayan və onları təşkil edən “Əxi” ideologiyasında da “Nizami”cə fikirlərə rastlıyoruz.

“Fütüvvətnamə”lərdəki əxlaq düsturlarıyla Nizamidəki əxlaqi beyitləri qarşılaşdırırsaq, ibrətli sonuclara varırıq.¹

Şairin xüsusi həyatına aid məlumat, yazıq ki, çox qıtdır (*azdır*). Təzkiyəçilərin bu xüsusdakı mühimsəməməzlilikləri (*laqeydlik*) bəllidir.

Gərdən çe nəhi be hər qəzai,

Razi çe şəvi be hər cəfai?

Çon guh bolənd poştıyi kon,

Ba səxt delan dorəştıyi kon. (*farsca*)

¹ “Fütüvvətnamə”lər əski dövrlərdən qalma əlyazması risalələrdir. Bunlar əsnaf təşkilatı arasında yaşayan əxiliyin bir nevi düzülkləri və proqramlarıdır. Bunlardakı əxlaqi düsturlarla Nizamının zühdə, təqvvaya, özgəgüdərliyə, hür düşüncəliyə və eyimsərliyə (*nikbinlik*) dayanan təlimatı arasında böyük bir bənzərlik vardır. “Fütüvvətnamə”lərdəki 1) “kəndi qazancına baxıla”, 2) “kəndiyə yaramazlıq edənə eyilik edə”, 3) “həvayı və həvəsi tərək edə”, 4) “əhdinə vəfa edə”, 5) “daim xalqa eyilik edici ola” kimi özgəgüdərlər və haqqsevər aforizmlərin (təfəsilat üçün bax: Elxan Tarus. Əxilər. Ankara 1947) “Xəmsə”də şairənə bir çox ifadəsini buluruq:

1) Çun məşəle dəste-e rənc-e xod xor,

Çun şəmğəha ze gənc-e xod xor. (*farsca*)

2) Ze bədquy-e bədqofte penhan konəm,

Be padaş-e nikəş pəşiman konəm. (*farsca*)

3) Ser ze həva taftən əz sərvərist,

Tərək-e həva qovvət-e peyğəmbərist. (*farsca*)

4) Dər qoul çenin kon ostovari,

K-eymən şəvəd əz to zinhari. (*farsca*)

5) Bar-e həme mikesş ər təvani,

Behlər ze çe barkeş rəhani. (*farsca*)

Təzkiyəçilər şairin üç dəfə evləndiyindən və bir oğulun dünyaya gəlmiş olduğundan bəhs edirlər. “Xəmsə”yi diqqətlə oxurkən şairin xüsusi həyatına aid daha bəzi təfsilat çıxarıla bilər.

Şairin ilk evləndiyi qadın Dərbənd sahibinin kəndisinə göndərmiş olduğu qıpçaqlı bir kəniş (*cariyə*)dir¹. Bu türk qızını Nizami son dərəcədə sevmiş və onunla “bir yastığa baş qoymuş”, yəni evlənmişdir (1173-də). Canı kimi sevdiyi və əsərləri qədər dəyərləndirdiyi biricik oğlu Məhəmməd bu türk gözəlindən doğulmuşdur. Qıpçaqlı gözəl “*Xosrov və Şirin*” yazılırkən (1180-də) ölmüşdür. Şair dünya ədəbiyyatında eşsiz (*tayı olmayan*) bir gözəllik örnəyi olaraq xəlv etdiyi Şirinin qocası Xosrovun cənazəsi üstündə fədakarlıqla can verdiyini təsvir edərkən sözü öz sevgili qarisinə gətirərək,

“O (Şirin) mənim qıpçaqlı Afaqıma bənzərdi, bəlkə də onun ta kəndisi idi” deyir².

Böyləliklə, Şirinlə qarşılaşdırdığı qıpçaqlı qarisinin Afaq adında olduğunu, bəzilərinə görə, zımnən (*yeri gəlmişkən*) bildirmiş bulunuyor. Eyni zamanda, oğlu Məhəmmədin bu qadından doğulduğunu

¹ Homayun peykəro nəğz-o, xerədmənd,

Ferestade be mən Dara-ye Dərbənd. (*farsca*)

V.Dəstgirdi bu “Dərbənd sahibi”nin “Məxzənül-əsrar”ın kəndisinə göndərilən Ərzincan hökmdarı Bəhram şah olduğuna qanıdır. Bu təxmin doğru deyildir. Dərbəndli sahib Xaqanınin də kəndisinə qəsidə yazmış olduğu Seyfəddin Müzəffər ibni Məhəmməddir. Çox ehtimal ki, şairin həyatında bu qədər önəmli bir rol oynayan gözəl hədiyyə, ədəbi sevgisinin bir könül vergisi olmuşdur.

² Səboku çon bote qefçəğə mən bud,

Gəman oftad xod ke Afaqə mən bud. (*farsca*)

– Çabuq getməkdə, san qıpçaqlım idi,

Sanardın kim, mənim Afaqım idi. (*tərcüməsi M.Ə.R.*)

Bu beyitdəki “**Afaq**”ı tədqiqçilərdən bir qismi, o cümlədən, V.Dəstgirdi, qıpçaqlı qadının adı olaraq tələqqi etmişlərdir. Fəqət bizə görə, “Afaq” deyə şəxs ismi yoxdur. Qıpçaqlı türk gözəlinin adı “Afaq” deyil, “Apağ” olsa gərəkdir. Bu ad bu gün belə qırğızlarda vardır. Qıpçaq sözü klassik İran ədəbiyyatında çox kərə “p”nin “f”ya çevrilməsiylə “qıfçaq” şəklini alır. “Xəmsə”nin bəzi nüsxələrində belə bu sözün “p” ilə “qıpçaq” şəklində yazılmış olduğu görülməkdədir. Bu halda Nizaminin qıpçaqlı “türk”ünün adı türkcə “Ap ağ” və ya “Apağ”dır. “Ap ağ” mənasında, Azərbaycanca dəxi qadın adı olaraq Ağa isminə çox raslanır.

da “türküm köçdü isə də, ilahi, türk yavrusunu (*oğlunu*) sən qoru” deməsiylə anlatmışdır.¹

Şairin oğlu Məhəmmədə qarşı bəslədiyi sevgisinin sonu yoxdur. Bu sonsuz sevginin, sevdiyi ilk qarisına bəslədiyi candan ilgisinin bir davamı olduğuna şübhə ediləməz. “Türk”ə olan bağlılığını şair “türk yavrusuna” keçirmişdir.

Eşqin ilahi şairi evlənmə məsələsində təkvlilik (*monoqamiya*) tərəfdarıdır. Həyatında üç dəfə evlənmişdir, fəqət heç bir zaman çox evli olmamışdır. Filosof Sokrata bir öyüd şəklində söylətdiyi beyitlərdən birində Nizami təkvlilik fəzilətini kəndinə məxsus bir üslubla bəyan etmiş: “Kəndinə uyan bir eş sənə yetər, çox dostu olan dostsuz qalır. Yeddi baba ilə dörd anaya malik olduğundandır ki, aləmin işləri pərişandır². Evladını tamam və ahəngdə görmək istərsən, qəlbini ancaq bir baba ilə bir anaya bağlat” demişdir³.

Nizami “**İqbalnamə**”nin sonunda filosof Arximedi başdan çıxaran çinli türk gözəlinin ölümünü anladırkən xüsusi həyatındakı talezsizlikdən şikayət ediyor.

Bu şikayətindən anlıyoruz ki, Şirini yazarkən sevgili “**Apağ**”ını, **Leyliyi** yazarkən ikinci gövhərini, çinli türk gözəlin macərəsini anladırkən də üçüncü “arus”unu (*gəlinini*) itirmişdir:

*Nəzmə çəksəm hər zaman bir dastan,
Çox tühəfdir taleyim, verməz aman.
Saçmağa başlasam ətrafa şəkər,
Sevgili bir dilbərim əldən gedər.
Dadlıca Şirini çün xəlq eylədim,
Çox şəkər bir yarımı dəfn eylədim.*

¹ Əgər şod torkəm əz xərgəh nəhani,
Xodayə, torkzadəmra to dani! (*farsca*)
Çəkildiyse əgər türküm çadırdan,
İlahi, yavrusun qurtar qadadan! (*tərcüməsi*)

² Əski kosmoqonidə (*kəvaniyat*) təsəvvür olunan yeddi təbəqə ilə dörd ünsürə kinayədir.

³ Ço yekrəng xahi ke başəd pəsər,
Ço del baş yekmadəro yekpədər. (*farsca*)

*Leylinin çün köşkünə çəkdim hisar,
Başqa bir gövhərmi mən etdim nisar.
Getdi dünyadan genə bir nazənin,
Oldu cənnətlik bizim tazə gəlin¹.*

Nə qəribə bir tale təcəllisi (*təzahürü*) ki, yaratdığı gözəl qəhrəmanlar sevdiyi gözəl qarıları alıb kəndiləriylə bərabər götürürlər. Bu, qadın qısqançlığının bir təcəllisimidir? Yoxsa, Nizami sevgili qadınlarının xəyalını sənətinin qüdrətiylə yaşatmaqmi istəmiş?! Buna “bunca arusların qüssəsiylə kədərli ikən rumla rusun hekayəsini nasıl anladayım?!.. daha eyi, dərdlərimi unudaraq bu dastanla könlümü xoş tutayım!” deyən² şair kəndisi cavab vermişdir.

İlk eşqinin yadigarı oğlu Məhəmmədi (*Mehmed*) şair daima düşünmüş, bu “türk çocuğunu” candan bir ilgi ilə bəsləmişdir. Beş böyük əsərinin dördündə, məxsus bir surətdə, şairin kəndi “Mehmedciyi”nə xitab edən beyitləri diqqətə dəyər düşüncə və duyğularla doludur.

Birər baba öyüdü şəklində olan bu xitablar hakim şairin olğun (*kamil*) adam tipinin nasıl yetişə biləcəyi haqqındakı ən səmimi duyğularına tərcüman olmaqdadır. Çox sıcaq bir ilginin məhsulu olan bu duyğuları ilə o, sevgili oğlunun xatirəsini də sevimli əsərləri ilə bərabər əbədiləşdirmişdir.

¹ Məra tale-e torfeəst əz soxən,
Ke çon nou kon-əm dastan-e kohən.
Dəran əhd kan şəkkər-əfşan konəm,
Ərus-e şəkər xənde qorban konəm.
Ço həlva-ye şirin həmi saxtəm,
Ze halva bəsi xane pərdaxtəm.
Ço bər gənce Leyli kəşidəm hesar,
Degər qouhəri gərdəm inca nesar.
Konun niz çon şod ərusi besər,
Berezvan sepərdəm ərus-e degər. (*farsca*)

² Nədanəm ke ba dağə çəndim ərus,
Çequne konəm qesse-ye Rum-o Rus.
Beh ər narəm ənduh-e pişinə piş,
Bədin dastan xoş konəm vəqte xiş. (*farsca*)

Zatən o, oğlunu əsərlərindən biri kimi tələqqi (*qəbul*) etməklə, onu kitablarına qardaş saymaqdadır¹.

Öyüdlərində şair oğlunun mənəvi tərbiyəsi və cəmiyətdə tutacağı mərtəbəsi ilə ilgiləndiyini yetər dərəcədə bəliymişdir. Fəqət Nizami oğlunun maddi tərəfini təmin etməyi də düşünmüşdür. “Leyli və Məcnun” mənzuməsini Şirvan sarayına oğlu Məhəmməd vasitəsilə göndərmiş və kitabın müqəddiməsində Şirvanın gənc vəliəhdinə xitabla yazdığı sətirlərdə “kəndi əziz oğlunu padşahın dəyərlı xələfinə əmanət etmiş” və təlmih (*eyham*) ilə kəndisinə Divanda bir iş verilməsini istəmişdir. Bu ricanın nə kimi bir nəticəyə bağlandığı məlumumuz deyilsə də, bu qeyd sevən bir babanın sevgili oğlunun müqəddəratıyla sonuna qədər məşğul olduğunu göstərmək baxımından önəmlidir.

Səmərqəndli Dövləşah, Lütf-Əli bəy Azər və digər təzkirəçilərin qeydlərinə, Nizaminin yalnız bir oğlu olmuşdur. Fəqət h. 7-ci yüzilin əvvəllərində yazılan “Lübabül-əlbab” (*farsca da yazılıb – red.*) sahibi Məhəmməd Övfi Nizaminin anlaşılan, kiçik ikən ölmüş bir oğluna yazdığı bu mərsiyəyi nəql etməkdədir:

*Cənnət gözəlləriylə bir yastığa baş qoyan,
Yavrum, gözəl üzünlə məzarə oldun rəvan.
Meyvəsini həyatın, yavrucuğum, dərmədin,
Vardın cənnətlik oldun, cəhənnəmlik olmadan.
Ömür daha çəkmədi yanağına bir xətdənin,
Kim yazdıydı başına bu qəzayı bi aman?!
Topraq gözündən axan qanlı yaşla islansa,*

¹ “Şərəfnamə”nin sonunda şair oğluna böylə xitab ediyor:

Qiyətli dörd kitab buraxdım sana,
Məndən qalır onlar birər yadigar.
Dörd qardaşın vardır, beşinci sənənsən,
Dörd rüknə sən əncüm tək bərqərar. (*tərcüməsi M.Ə.R.*)
Kitab-e geranmaye dari çəhar,
Codaqane hər yek ze mən yadqar.
Bəradər çəharəst pəncom toi,
Ke ərkan çəharəst əncum toi. (*farsca*)

*Kimsəyə gəlməz qərib, ey mənim canımda can!
Su verməmək tarlaya nasıl mümkün olur ki,
Üzündəki səbzəlik topraqda tutmuş məkan!*¹

Bu qeydə görə, Nizaminin Məhəmməddən başqa bir oğlunun da doğulmuş olduğuna hökm etmək lazım gəlir. Gərçi bu mərsiyənin yabançı bir gəncə yazıldığını iddia edənlər də vardır.

Qadınları haqqındakı hissiyatı, oğlu Məhəmmədə göstərdiyi əlaqə və bu mərsiyəsiylə Nizaminin nə içli və şəfqətli ailə babası olduğu göz önündə canlanmaqdadır.

Hal tərcüməsinə aid qeydlərdən görüldüyü üzrə, Nizaminin həyatı doğulduğu Gəncə şəhərində keçmiş, buradan həmən-həmənlər heç bir tərəfə ayrılmamışdır. Yalnız təzkiyələrdə yurddaşı şair Xaqani Şirvani ilə birlikdə bir kərrə Həccə getdiyi qeydinə təsadüf olunmaqdadır. Fəqət bundan şübhə edənlər də vardır.

Nizami çəkingən, qənaətçi və zahidcə bir həyat yaşamışdır. Çəkingənlik Nizami həyatının ana vəsfi olmuşdur. Məşhur “**Şahnamə**”sini Firdovsi Qəznə sarayında, kəndinə ayrılmış məxsus dairədə min bir etinə (*qayğı*) içində və altun vədi ilə yazmış, sonra da qələm ücreti (*haqqı*) üstündə lejanlara keçən qovğasiylə məşhur ikən, Nizami bütün mənzumələrini Gəncədəki dərvişxanəsinin dörd divarı arasında kimsədən bir şey ummadan yazmışdır. Rızqını (*ruzi*) isə “əl sofrasından” (*süfrəsindən*) deyil, “Rızq dağıdan Allah”dan bəkləmişdir.²

¹ Ey şode həmsər-e xuban-e beheşt,
An çenan arezo angəh bər xəşt.
Bərnəx ömr besər bordən xoş,
Duzəxi naşode rəftən be beheşt.
Xət nəyavərde beto ömr hənuz,
İn qəza bər sərət axer ke neveşt?
Çe əcəb gər şəvəd, ey can-e cəhan,
Xak əz dideye mən xuna-qoşt.
Səbzəzare xətət əndər xəkəst,
Ab key baz təvan daşt ze keşt?! (*farsca*)

² Gərəm nist ruzi ze xan-e kəsan,
Xodaist rəzzaqo ruzirəsan.

Çəkingənliklə eyni qaynaqdan gələn gözütoxluluq da şairə məxsus bir fəzilətdir. Bir adam onun nəzərində gözütoxluluğu ilə ancaq əsl böyüklüyünü bulur və yalnız xalqa möhtac olmadıqca hürriyyətin həqiqi zövqü dadılır. “Başqası əkməyinin köpəyi və ya sofrasının kedisi” (*pişiyi*) deyil, “kəndi əməyinin məhsulunu yeyən” və “ışığını kəndi yağından alan”lara Nizami şəxsi təcrübəsinə dayanaraq (*farsca da yazılıb – red.*) dünya padişahının kəndilərinə qulluq yapacağını vəd ediyor.¹

Nizami çağının başqa məddah şairlərindən fərqli olaraq hökmdar qapılarından çəkingən bir həyat tərzi yaşamışdır. Şair bu hərəkətinin hikmətini bizə böylə anlatmaqdadır:

“Padşahın verdiyi maaşı burax, bundan gələcək şey fənalıqla avarəlikdir. Padşahla düşüb qalxmaqdan çəkin, çünki bu, pamuqla atəşin münasibətinə bənzər. Atəş nə qədər parlaq olsa da, səlamət ondan uzaq bulunmaqdır. Kələbək (*kəpənək*) mumun işığına can atmaqda, fəqət ona yaxlaşınca yanmaqdadır”.²

Səmərqəndli Dövlətsah şairin bu düşüncəsinə uyan Nizami ilə Sultan Qızıl Arslan arasında keçən çox **enterasan (maraqlı)** bir hekayə anladıyor:

“Azərbaycanın heybətli padşahı Atabəy Qızıl Arslan Nizamiyi görmək və onunla söhbət etmək istəmiş, şairi yanına çağırmışdır. Göndərdiyi adam şeyxin itiqafda (*ibadətə*) olub kimsə ilə görüşmək istəmədiyinə dair xəbər gətirmişdir. Sultan bu cəsarətli şeyxi bizzat (*özü, şəxsən*) görmək istəmiş. Padşahın niyyətini xəbər alan şeyx sultanın kəndinə əzəmət satmasını gözə alaraq kəramət göstərmiş, indiki terimlə söylərsək, padşahı hipnotizə etmişdir. Qızıl Arslan şairin yanına gəldikdə kəndisini şahanə bir taxt üzərində oturmuş, ət-

– Sofrasından adamların yoxsa əgər nəsibim,
Rızık verən Tanrıyadır mənim bütün ümidim.

¹ Çün məşələ dəstrəncə xod xor,
Çün şəm gəza ze gənce xod xor.
Ta ba to besonnətə Nezami,
Soltane cəhan konəd gəلامي. (*farsca*)

² Pərvane beşəm bərförüzəd,
Nəzdik ke çün şəvəd besuzəd. (*farsca*)

rafi qullar, xizmətçilər, məmur və sipahilərlə əzəmətli bir tacdar qarşısında bulmuş. Bu ehtişam önündə kiçilən Sultan hörmətlə əyilərək təzimdə bulunmaq istəyincə görünüş dəyişmiş: padşah kəndisini sadə bir döşək üstündə oturmuş, önündə qələm divit (*mürəkkəb*) yazıyla məşğul bir şeyxin qarşısında bulmuşdur”.

Bu surətlə şairlə şah arasında səmimi bir dostluq peyda olmuşdur. Bu vəqadan (*hadisədən*) sonra “iki hökmdar” arada-sırada görüşməyə davam etmişlərdir.

Bu, şübhəsiz, bir lejandır (*əfsanə*). Fəqət bu lejan Nizaminin istiqlal və istiqnasını (*asılı olmayan*) göstərən böyük bir simvoldur! (*rəmzdir*)

Nizami bu əsaslı fəzilətlərinə uyğun yüksək bir əxlaq sahibi olmuşdur. Dünyanın heç bir zaman boş qalmadığı qaba tiplərlə kötü (*pis*) niyyətli adamlarından Nizaminin dəxi çox çəkmiş olduğu həsbihallarından görülməkdədir. Fəqət çağdaşları misilli¹ (*bu kimi, örnək*), şair bu kötülüklərə şiddət və hiddətlə deyil, kəndinə məxsus yumşaq və eyiliklə (*yaxşıqla*) müqabilə (*qarşı durmaq*) etmişdir. Təbiət etibariylə yumşaq və hər kəsin eyiliyini istəyən şair fənalığını istəyənlərə belə fənalıqdan çəkinmişdir. Çünki yaparsa “bu fənalıqdan kəndisinin mütəəssir olacağına” qane olmuşdur. *Eyi olmaq, eyilik yapmaq və eyilikdə qalmaq* – şairin həyatdakı ana prinsipi olmuşdur. Kötülük, ona görə, qarşılıqlı kötülüklə deyil, biləkis, eyiliklə izalə edilir: Sonuna qədər eyilik yapa bilirsə, şair kəndisinin “eyi adamlar ziyarətگاهی” olacağına inandığını yazmışdır.

Əsərlərində hər kəsə tövsiyə etdiyi həvəs və nəfsinə hakim olmaq əsasına bütün ömründə sadıq qalan bu Allah adamı kəndi “əlinin rənci” (*zəhməti*) sayəsində ömrünü “dərviş ehtişamiylə” keçirmişdir.

Zamanının o biri şairləri kimi Nizami saraylara müdavim və padşahlara mülazim olmamışdır. Hökmdarların hüzuruna çox əndər (*nadir*), yalnız xüsusi surətdə çağrıldığı zaman getmişdir.

Şairin yazmış olduğu qəsidələr zamanın böyükləri və sultanlarına qarşı yaltaqlıqlarla dolu saray qəsidələrinə bənzəməz. Nizami-

¹ Nizaminin çağdaşlarından Xaqani, Əbül-Üla, Mücir və sairlərinin yazdıqları həcvlərilə yazdıqları şiddətli dartsımlar məşhurdur.

nin qəsidələri, təzkirəçilərin ittifaqla söylədikləri kimi, sufilikdən, təcərrüddən və kamu (*hamı*) mənfəətinə çalışmaya çağıran öyüdlərdən ibarətdir. Özgəgüdərlük (*alturizm*) “Bacarırsan hər kəsin yükünü çək, yük çəkən birisini qurtarmaqdan daha eyi nə olur?”¹ deyən Nizaminin ən kəsin özəlliyidir.

Şair “Xosrov və Şirin” ilə “Həft peykər” kimi saray həyatıyla “çalğı” və “içki” məclislərinin incəliklərinə varıncaya qədər ən parlaq təsvirlərini verə bildiyi halda, bu kimi zövq və əyləncə məclislərinə getməmiş və ömründə bir dəfə olsun ağzına “içki” almamış və ya kəndi təbiriylə “dodağıyla ətəyini meyə bulaşdırmamışdır”.

Bunu mənzumələrində kəndisi söylədiyi kimi² həyatına aid məlumat verənlər də bir ağızdan təsdiq etməkdədirlər.

¹ Bare həmə mikəş ət təvani

Behlər zə çe barkeş rəhani (*farsca*)

Qatlan bütün yüklülərin yükünə,

Yük çəkəni qurtarmaqdan eyi nə?! (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

² “İskəndərnamə”nin müqəddiməsində ilham qaynağı Xızır peyğəmbərə xitab etdiyi beyitlərdə bu misralar vardır:

Ey mübarək Xızırım, sanma ki, mən,

Meyi qəsd etmədəyəm “mey” derkən.

Dediyim meylə özümdən keçərəm,

Bu keçişlə o gedər, aləm edərəm.

Tanrının vədi mənim saqimdir,

Qədəhim cəzbə, meyim sevgimdir.

Tutduğum haqq yola and olsun kim,

Dəyməmişdir meyə ağzım, ətəyim.

Meyə vurduysa Nizami bir cam,

Haqq halalı ona olsun da haram. (*mətnə türkədir – red.*)

Nə pəndar ey Xezr-e pıruzpey,

Ke əz mey mərə həst məqsud vey.

Əzin mey həmə bixodi xəstəm,

Vəzan bixodi məcles arastəm.

Mərə saqi əz vədehye izədist,

Səbuhi əz xərabi, mey əz bixodist.

Vəgər nə bean rəh ke ta budəəm,

Bemey daməno ləb nəyaludəəm.

Gər əz mey şodəm hərgəz aludə cam,

Hələlə xoda bər Nezami həram. (*farsca*)

“Ağla düşmən olduğu için haram bulduğu meydən iyərənən” şairə əsərlərində gördüyümüz saqilərin imrəndirərək (*böyük şövq və həvəslə*) sunduqları (*süzdükləri*) mey əcəba hankisidir?

– Bu, şairin səmimi anladığına görə, haram olmayan, ağla pozğunluq deyil, ancaq aydınlıq verən ilahi bir meydır. Bir mey ki, onun verdiyi məstlik cəzbəsiylə şair kəndisindən səkkiz yüz il sonra belə okurlarını (*oxuyucularını*) sənətinin cana sinən nəşəsiylə “məstü bi-huş” etməkdədir.

Nizami izzəti-nəfsinin yüksəkliyi ilə tanınmışdır. Özünü bilən bu həqiqi insan, kəndisinin dediyi kimi, sadəcə “vücudunun dışında yaşamaq sirrini” bilməklə qalmamışdır, eyni zamanda, çağdaşlarına kəndinə qarşı böyük bir sayğı hissi təlqin etməsini də bacarmışdır.

“İskəndərnamə”dəki həsbi-halında (*söhbət, dərdləşmə*) bilxassə bəlixdəyi üzrə, “Allaha sığınmaqdan başqa bir əndişəsi olmayan” həkim kəndisini məşhur yunan filosofu *Sokrata* bənzədir. İnzivada (*inzivada*) bir həyat yaşadığı halda, hörmət və etibar görüşünün səbəbini də genə Sokratın “İnsanlar kəndilərindən qaçanlara daha çox meyil edərlər”¹ cümləsiylə anlatmaqdadır.

Beş böyük məsnəvisindən birincisi “Məxzənül-əsrar”ı Nizami h. 559-da (m. 1160) yazmışdır. Bu tarixdə şair 20 yaşlarında bulunuyordu. “Məxzən” onun ilk əsəri deyildir. O tarixdə şair kifayət qədər qəzəlləri, qəzəlləri və başqa nevidən bir çox parçaları ilə zətan tanınmış bulunuyordu. Qəzəlləri kəndi zamanında hər yana yayılmış və hər kəs tərəfindən sevilmişdi. Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslanın əyləncələrində xanəndələrin onun qəzəllərini oxuduqları Nizamının kəndi tərəfindən qeyd olunmuşdur.

Son böyük əsəri “İskəndərnamə”yi Nizami h. 597-də (m. 1201-də) yazmışdır. Bu tarixdən 4 və ya 5 il sonra təsvir etdiyi bütün qəhrəmanları kimi, o da müqəddər (*almyazısı*) aqibətə uğramışdır. İskəndərin və ətrafındakı yunan filosoflarının öldüklərini birər-birər

¹ Kəsi ku ze mərdom qorizəndətər,
Bedu meyl-e mərdom sətizəndətər. (*farsca*)

təsvir edən həkim kəndi ölümünü də təsəvvür etmiş – “onların uyuduqları kimi Nizami də uyudu” demişdir.¹

63 ilə yaxın ömrünün yarım əsrlik mühüm bir qismini sənət, hikmət və irşada sərf etmişdir. Nəhayət, kəndi sözü ilə söylərsək, 1204-də müvəqqət qəlbini tərki ilə əbədiyyə qovuşmuşdur.²

Bu surətlə dünyanın ölməzləri sırasına keçən Nizaminin həyatında, arzu etdiyi kimi, sonuna qədər kəndinə sadıq qalan şəxsiyyəti irfan əhlinin mənəvi ziyarətگاهی olmuşdur.

Şairin daha həyatda ikən vətəndaşları arasında gördüyü eşsiz (*bərabərsiz*) hörmət və etibarın çox gözəl bir lejan şəklində sonrakı nəsillərə keçmiş olduğunu öyrənmişdik. Nizamiyə bu məzhəriyyəti (*sima*) verən onun sadəcə böyük bir şair deyil, eyni zamanda, xalq üçün çalışan, vətən için yanan idealist bir mücahid və cəmiyyət adamı olmasıdır.

¹ Fozun bud şeş məh ze şešto se sal,
Ke bər əzme rəh bər dohol zəd dəval.
Ço hale həkiman-e pişine qoft,
Həkiman be xoftəndo u niz xoft. (*farsca*)

Nizaminin kəndi ölümündən bəhs edən beyitlər, bəzilərinə görə, əsərə sonradan varisləri və ya başqaları tərəfindən əklənmişdir (əlavə edilmişdir) deyər təxmin olunuyorsa da, bunların ölümünü sezən şair tərəfindən bizzat yazılmış olduğunu düşünənlər də vardır. Bəhs edilən beyitlərin üslubu bu düşüncəyə haqq verəcək bir olğunluqdadır (səviyyədədir). Şair sadəcə öldüyünü deyil, ölüb getdikdən sonra keçən uzun illər nəticəsində türbəsinin alacaq şəkli belə təsvir etmişdir. (Bax: “**Əkləmə**” bölümündəki “Nizaminin mənşəyi və məzarı” qisminə.)

² Avropalı müəlliflər şairin vəfat ili olaraq 1204 sənəsini göstəriyorlar ki, bu, aşağı-yuxarı doğru qaynaqlarının təxmininə dayanmaqdadır.



Nizami Səlcuqlu Prins Toğrulla qucaqlaşıyor.

“Peintures de manuscrits arabes persans et turcs de la Bibliotheque Nationale”ində E.Blochett bu miniatürü “Nizaminin gənc bir qızla qucaqlaşdığını göstərən” səhnə deyə izah etməkdədir (Planche N 41, fol.120 v.) Halbuki Nizami o zamankı hökmdar bulunan gənc Prins Toğrulla qucaqlaşıyor.

II

ŞAIRİN AZƏRBAYCAN HÖKMDARLARIYLA MÜNASİBƏTLƏRİ

Şairin Qızıl Arslanla görüşmələrindən:

Girib dərgaha qasid ərzə gəldi,

Dedi: “şahım, nəhr dəryaya gəldi”

Nizami

Nizami “Pənc gənc” (“*Beş xəzinə*”) deyə adlandırdığı beş məsnəvisini çağdaş hökmdarların adlarına bağlamışdır. Bu münasibətlə kəndiləriylə ya yazışmaq və ya görüşmək surətiylə təmas etmiş, dolayisiylə də bunlardan bəhs etmiş və kəndilərinə mədhiyələr yazmışdır.

Şairin bilxassə mədh etdiyi sülalə zamanlarında yaşamış olduğu Azərbaycan Atabəyləridir. Əsərlərindən iki böyüyünü (“Xosrov və Şirin” ilə “İskəndərnəmə”yi) bunların adına yazmışdır.

Həyatı ilə ilgili olduğu için burada şairin əsərlərindəki ithaflar üzərində bir az durmamız gərəkir. Nizami ilk məsnəvisi “Məxzənül-əsrar”ı şair Sənainin Qəznəlilərdən Bəhram şahın adına yazdığı “Hədiqət-ül-əsrar”a bənzədərək yazmış və eyni adı daşıyan Ərzincan hökmdarı Fəxrəddin Bəhram şah Mənküçəkə¹ ithaf etmişdir.

¹ Bəhramşah Alp Arslanın sərdarlarından xəlifə Qaim Biəmrullahın iltifatını qazanmış və Alp Arslan tərəfindən Ərzincan valiliyinə təyin olunan Mənküçək Qazinin **torunu** (nəvəsi) və Davudun oğludur. Mənküçəklilər burada illərcə hökm sürmüşlərdir.

Rüknəddin Süleymanşahın Gürcüstan səfərinə aid yazdığı dastanında İbn Bibi Ərzincan padşahı məlik Fəxrəddin Bəhramşahın da Rüknəddin ilə bərabər olduğunu yazıyor. Bu zamanda İbn Bibi deyir: “Mübdüül (*ecazkar*) qələm” gəncəli Xacə Nizami “Məxzənül-əsrar”ı Bəhramşaha göndərmiş, o da qarşısında ona hədiyyələr yollamış və əsəri öyərək (*tərif edərək*) demişdir ki: “Bu kitaba qarşılıq olaraq xəzinələr dolusu hədiyyələr göndərilə yeridir. Bu kitab dolayisiylə adımın dünyada baqi (*əbədi*) qalacağı təmin edilir”.

Kitabın Bəhram şaha təslimi için Nizami bizzat Ərzincana getmək istəmişsə də, o zamankı əskəri hərəkətlər üzündən buna müvəfəq olmamışdır, çünki “yollar qapanmış bulunuyordu”. Bundan ötrü şair kitabın yalnız göndərilməsiylə yetiklənmişdir.

Bu əsərini göndərirkən şair Ərzincan sarayının şaha yaxın şairlərlə çevrilmiş olduğunu biliyordu, fəqət kəndisinin bunlara üstün gələcəyinə də əmindir. “Rumu alan və Abazayı (*Abxazı*) tutan Bəhram şaha xitabla “Onlar, yəni Ərzindəki şairlər Nizaminin hüsurunda hesab verəcək kimsələrdir” deyir və kəndisinin “sözdən yapılmış kəskin qılınc sahibi oluşu” və “qarşısına çıxanların qafalarını uçuraçağı” ilə öyünür¹.

Şairin ikinci böyük əsəri “Xosrov və Şirin”dir. İthaf və mədhiyələri baxımından bunun diqqətə dəyər özəlliyi vardır. Əsər, əslində, zamanın həqiqi sahibi və hökmdarı, Azərbaycan Atabəylərinin ikincisi Şəmsəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adına yazılmışdır. Fəqət o sırada İran Səlcuqlarının sonuncusu **Toğrul** ismən hələ sultan mövqeyində bulunduğundan kitab da rəsmən onun adına ithaf olunmuşdur.

Bu ithaflarda hər nə qədər Toğrula “sultan” və Atabəy Məhəmmədə “naib-i sultan” deyiliyorsa da, məqsədin ifadəsinə gəlincə, əsl sultanın kim olduğu meydana çıxıyor. “Pənahi mülk” ilə “xudavənd-i cahan” olan “sultan-i adil”dən, şairin istədiyi yalnız kəndisini “şahənşahlar başı” olub, “dünyayı zülümdən qurtarmış böyük Atabəyə” tövsiyədən ibarətdir. Bir Atabəy ki, “o qüdrətdə birisi daha doğulmamış, Həbəşdən ta Çinə qədər bütün ölkələr həp bu dövlət ərinin üzünə açıqdır, İraqda badə içərkən Rum ilə Şama qorxu salan bu adamın Abaza ilə Dərbənd ovlağıdır, Xarəzm ilə Səmərqəndə axın yapan, Gəncədən Xuzistani fəth edən və Əmmandan İsfahana at qoşturan (*çapan*) da kəndisidir”.

Nizami “duaçısı olduğu” bu qəhrəmanın düşmənlərini qarğışlıyır:

*Bir şey onunca deyilsə məqsud,
Od tutub yansın, olsa da gər ud.*

¹ Tiği əz əlmas-e soxən saxtəm,
Hər ke pəs aməd, sərəş əndaxtəm. (*farsca*)

*Dünyada hər kəs ona qabarsa,
Suda boğulsun, şəkər də olsa.
Hər kəs qəlbini onun daraltsa,
Yerə batsın o, xəzinə olsa.
Toz qondurarsa ona bir könül,
Solub tökülsün, olsa da bir gül!*¹

Çox canlı və mübaligəli mədhiyəsinin yuxarıya aldığımız bir parlaq parçasından da göründüyü kimi, Nizaminin gözündə Şəmsəddin Məhəmməd sadə bir atabəy və sultan naibi deyildir, “fəth-i şahı ilə ovn-i ilahi”yə məzhər (*layiq*) olan bu adam səltənətin sığınağı, “xilafətin dayanağı”dır. Bu, klassik Doğu ədəbiyatının məruf (*məşhur*) bir təşbehi ilə “İkinci Feridun” ilə “Cəmşid-i sani”dir. Hətta onlardan daha yüksəkdir. Çünki “onların taxt ilə tacları var idisə”, bunun “*möhtaclara tac bağışlaması*” vardır. “Hər xosrovun (*yəni padşahın*) yanında bir pəhlivan bulunurkən” bu, “həm pəhlivan, həm də xosrovdur”.

Atabəy Məhəmmədin xatiri bir də “şahlar şahı Atabəy Şəmsəddin Eldənizin (Eldəgiz) vəliəhdi” olmaqla əzizdir, çünki Nizami kəndisini bu “bağcanın”, yəni Eldənizlər sülaləsinin “ilk quşu”, yəni şairi saymaqdadır.

Nizami eyni əsərində Atabəy Məhəmmədin vəliəhdi bulunan və kəndisindən sonra Azərbaycan taxtına çıxmış olan qardaşı **Osman Qızıl Arslanı** da mədh etmişdir. Daha doğrusu, başda sultan Toğrul ilə Atabəy Məhəmmədə ithaf olunan əsərinin müqəddiməsində qardaşının vəliəhdi sifətiylə mədh olunmuş bulunan bu adamın adına əsərin sonuna dəxi uzunca bir “xatimə” əklənmişdir. Bu mədhiyəyə görə, Qızıl Arslan “Doğunun padşahı, Batının da pənahı”dır. “İradə

¹ Hər an cizi ke ura nist məqsud,
Be atəş suxtə behgər həst xod ud.
Hər an kəs cəhan ba u zənəd sər,
Dər ab oftəd əgər xod həst şəkkər.
Hər an şəxsi ke ura həst əz u rənc,
Bezir xək beh gər xod bovəd gənc.
Hər an xater ke u-ra zan gəbərəst,
Xəzan bada əgər xod noybəharəst. (*farsca*)

edərsə Çindən xərac, Rumdan da cizyə alır. Fəthinə qalxarsa, Hindistanı qaralıqdan təmizlər”.

Əsərin digər bir yerində şair lütfünü gördüyü bu iqtidarlı sultanın öldürülməsi dolayisiylə duyduğu acıyı anlatmışdır. “Abı həyatı dadamıyan Zülqərneyn kimi, gəncliyinin yemişini yemədən bir düşmən yarasıyla şəhid düşən” bu padşaha ağlamışdır.¹

Fəqət şair bağlı bulunduğu sülalənin iqtidar mövqeyində qalmasıyla təsəlli bulmaqda: “O öldü isə, **Əbu Bəkr Məhəmməd** sağ olsun” demişdir. Nitəkim (*necə ki*) ən böyük əsəri “İskəndərnamə”yi Eldənizlilərin bu aydın mürəssilinə ithaf etmişdir.

Üçüncü məsnəvisi “Leyli və Məcnun”u şair Şirvanşah Axsitan Mənuçehrin ismarlaması üzərinə yazmış və onun adına bağlamışdır.

Şirvanşahlar Quzey Azərbaycanda yerli bir sülalə olub hökmdarlıqları bəzən mərkəzi Gəncə olan Arran vilayətiylə, hətta, Araz nəhri (*çayı*) güneyində, Təbrizlə ətrafına belə şamil olmuş, bəzən də Güney Azərbaycanda yüksələn hökmdarlara, məsələn, Azərbaycan Atabəylərinə tabe bir durumda bulunmuşlardır. Bunlar Doğuda (*Şərqdə*) örnəkləri görünmüş olduğu kimi, kəndi nəsillərinin əskiliyini Kəyanilərə bağlarlardı. Nizami də bu ənənəyə uymuş – Şirvanşah Axsitan Məlik Mənuçehrin “Bəhram nəslindən və Adəmdən bəri şahoğlu şah olduğundan” bəhs etmişdir. Bundan başqa, şair Axsitanın Əbül-Müzəffər (*zəfər babası*) olduğunu bəlihtərək elm və irfan adamlarını himayə etdiyini də sitayişlərlə yad etmişdir.²

Ümumiyyətlə, Şirvanşahlar sülaləsindən bu adlı Azərbaycan hökmdarının Nizamidə maddi-mənəvi bütün dəyərləri qabarıq, parlaq bir portresi verilmişdir.

Şairin “Həft peykər” adındakı dördüncü məsnəvisi Marağa fərmanfərması (*hakimi*) Ağsonqurlulardan Əlaəddin Körp-Arslanın (*Körpə Arslan*) istəyiylə yazılmış və ona da ithaf olunmuşdur. Bu zat onun beyitlərində iqtidarlı bir hökmdar hüviyyətində “tac verib bac alan” bir

¹ Bəri naxorde əz bağ-e cəvani,
Ço Zülqərneyn ab-e Zəndəqani.
Şəhadət yaft əz zəxm-e bədəndiş,
Ke bada ən cəhanəş zin cəhan biş. (*farsca*)

² Şirvanşah Axsitan Mənuçehrin ruslara qarşı qazanmış olduğu zəfər saray şairi məşhur Xaqani Şirvani tərəfindən qəsidələrindən birində təsbit olunmuşdur.

“xosrov”dur. “Məmləkətlər alan bu arslan tac və taxt etibarıyla, Alp Arslandan daha yekdir (*üstündür*). “Ağsonqur nəslı onunla ayaqdadır”.¹

Beşinci məsnəvi **“İskəndərnamə”**, yuxarıda bir münasibətlə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan padşahlarından **Atabəy Nüsrətəddin Əbu Bəkrə** ithaf olunmuşdur. Bu hökmdar Atabəylərdən şairin bilxassə sevdiyi Şəmsəddin Məhəmmədin oğludur. Amcası (*əmisı*) Qızıl Arslanın öldürülməsi üzərinə Azərbaycan taxtına çıxmış və nisbətən uzun sürən hökuməti nisbi bir rahatlıq içində keçmişdir. Rastlanan bir qeydə görə, Əbu-Bəkr kəndisi də şair imiş və **Bişgin** taxma adını daşıyormuş.²

Eyni zamanda, bu padşah elm, irfan və ədəbiyyatın da hamisi imiş. Nizaminin Əbu Bəkrə yazdığı sətirlərdə babasıyla amcasına qarşı göstərilən sıcaqlığın əsəri hiss edilməkdədir. Onun ədəbiyyat maraqlısı və hamisi olduğu da ayrıca bəliirtilmişdir. Şairə görə, “başqaları insansa” Atabəy Əbu Bəkr “tam bir insanlıqdır”.³

“İrəm bağından uçmuş bülbül” – Nizami “aramgahını” bu “insanlıq bağında” bulmuş və onun “dövründə tərənnüm etdiyi nəğmələrlə adının illərə yaşamasını təmin etmişdir”.

Şairin dördüncü Atabəyə qarşı bəslədiyi sevgi rəsmi ithaf çərçivəsini aşaraq daha səmimi şəkillərdə də görülmüşdür. İskəndərə aid mənqibələrdən bəhs edən bir mətn arasında şair, bəzən yaptığı kimi, aktualiyətə keçərək bir neçə beyitlə əsrinin hökmdarlarına xitab ediyor. Bu xitabında kəndisinə qarşı sevgiyə daşaraq “o yıldız batdı isə, sən çıxdın” deyə “padşahlığının payidar olmasına” dua etdikdən sonra “Şah Axsitandan sonra bu gülüstanda Əbu-Bəkrin yeşirdiyini” (*çiçəkləndiyini*) və kəndini (*yəni şairi*) ondan (*yəni Axsitandan*) daha yüksək tutaraq şah bağının heç bir zaman üzünə qapanmadığını” şükranla (*sayğı ilə*) anladıyor.⁴

¹ Ağsonqurluların nəsəbi Atabəy Ağsonqura ərməkdədir (*çatır*). O, 1131-də hökumət başına gəlmişdir. Sonralar Ağsonqurluların idarəsi yalnız Marağaya münhəsir (*bağlı*) qalmışdır.

² E.Brown. “History Literary of Persia”. London, 1909.

³ Əgər digəram k-əslışan adəmist,
Həme mərdomənd, u həme adəmist. (*farsca*)

⁴ Əgər şod səhi-sırv şah Axsətan,
Tə sər-sıbz başi dərin qolsetan.

“İskəndərnamə”nin ikinci qismini (*bölmünü*) təşkil edən “İqbalnamə”də əsərin Mosul Atabəylərindən **İzzəddin Məsud (farsca da yazılıb – red.)** adına bir ithaf görülməkdədir. Bu xüsusda əlimizdəki qaynaqlarda üç türlü görüşlə qarşılaşmaqdayız:

Birinci görüş “Encyclopedie de L’İslam”da Nizami maddəsini yazan E.Bertelsindir. Buna görə “İskəndərnamə” ilkin bu adamın adına yazılmış, sonra isə tədil edilmiş (*dəyişdirilmiş*) nüsxəsi Atabəy Əbu Bəkrə təqdim olunmuşdur.

İkinci görüş “Xəmsə”nin əlimizdəki h. 1313-də Şirazda basılmış nüsxəsinin ön sözünü yazan adama aiddir. Bu yazar yuxarıdakı təxmini kökündən rədd etməkdədir. Şirazlı tabi (*naşir*) “İzzəddin fəslü”nin əsərə füzul (*artıq*) olaraq sonradan əklənmiş olduğu qənaətidədir və iddiasına mənzumənin həməən əvvəlində “Məlik Nüs-rətəddindən bəhs edildiyini” dəlil göstərməkdədir.

Üçüncü mülahizə isə Vəhid Dəstgirdinindir. Buna görə “İskəndərnamə” bir deyil, iki kitabdən ibarətdir – “Şərəfnamə” ilə “İqbalnamə”. Birinci kitab Əbu Bəkrin, ikinci kitab isə İzzəddin Məsudun adlarına yazılmışdır. “İqbalnamə”nin bəzi nüsxələrində Nüs-rətəddin adına görülmən qeyd “ilhaqi” (*sonradan artırma*) imiş.

Şirazlı naşirin görüşünə əlimizdəki nüsxənin tədqiqi nəticəsində biz də iştirak edirik. Bilxassə İzzəddin üçün yazılmış bulunan beyitlərin ifadə tərzini Nizami üslubuna pək uyğun deyildir. Bundan başqa, Əbu Bəkrə ayrılmış bulunan bölümdəki bir çox beyitlər qismən eynilə, qismən də acəmi (*qəribə*) bir tədil (*dəyişikliklər*) ilə təkrar olunurlar ki, bunu, hər halda, “söz xalığı” bir şairin yapacağını düşünmək qətiyyəən mümkün deyildir. Məsələ, Azərbaycan Atabəyinə xitab edən ilk müqəddimədəki:

Gər u daşt əz nemətəm bəhrəmənd,
Rəsənd əz zəminəm be çərx-e bolənd.
Tə z-an behtər o-bərtərəm daştı,
Dər-e bağra bəste nəqzaştı. (*farsca*)
Sərv qamətli şah Axsitan getdisə də,
Bu gültəstanda sən çiçəklənirsən.
Baxmayaraq ki, o, nemətlərlə məni bəhrələndirib,
Yerdən uca göylərə qaldırmışdı.
Sən mənə ondan daha yaxşı baxıb, daha yüksəklərə qaldırdın,
Bağın qapısını üzümə bağlamadın. (*tərcüməsi*)

*“Tərəfdar-ı Məğrib be mərdanəgi
Qıdırxani- Məşriq be fərzanəgi”¹*

beyiti Mosul Atabəyi İzzəddin için yazılan fəsildə bu şəkli alıyor:

*“Tərəfdar-ı Müsil be fərzanəgi,
Qıdırxan-i şahan be mərdanəgi”²*

və yenə

*“Şahanra zi rəsmi ki agin buvəd,
Kəlid ahənin, gənc zərrin buvəd”³*

beyiti

*“Zi şokr-e vey ənam əfzum buvəd,
Kəlid ahənin, gufl zər çun buvəd”⁴*

şəklini alıyor ki, Nizami sözünə bənzəmədiyini bir az farsca bilən hər kəs həmən təqdir edər. Yenə:

*“Salah-e cəhan aməd an şəb pədid,
Ke əz madər in subh-i sadıq dəmid”⁵*

beyiti

*“Salah-e sitəm an şəb aməd pədid,
Ke əz moukəb an sobh-e sadıq dəmid”⁶*

kimi, sakat (*anlamsız*) bir şəkil alıyor.

¹ Məğribin tərəfdarıdır öz mərdliyi ilə,
Məşriqin Qıdırxanıdır öz müdrikiyi ilə. (*tərcüməsi*)

² Mosulun tərəfdarıdır öz müdrikiyi ilə,
Şahların Qıdırxanıdır öz mərdliyi ilə. (*tərcüməsi*)

³ Şahların kilidi dəmirdən,
Xəzinələri qızıldan olur. (*tərcüməsi*)

⁴ Ona təşəkkür ənamını artırır,
Açar dəmirdən, qıfil qızıldan. (*tərcüməsi*)

⁵ Dünyanın işləri o gecə düzəldi ki,
Bu işıqlı sübh anadan oldu. (*tərcüməsi*)

⁶ Zülmün işləri o vaxt düzəldi ki,
Moukəbdən bu işıqlı sübh açıldı. (*tərcüməsi*)

İki başqa-başqa hökmdara xitab edən misralarla təşbehlər və hətta birisinə təxsis (*ithaf*) olunmuş

“Əgər digərəm k-əslişən adəmist,
Həme mərdomənd, u həme adəmist”¹

kimi, pək xüsusi bir təqdirin belə təkrarlandığına baxılırsa, şübhə yoxdur ki, şirazlı naşir haqlıdır. Böylə əcəmi bir yazıyı və ya “tədil”i Nizami kimi böyük bir üstaddan sanmaq, onun xatirəsinə qarşı böyük bir hörmətsizlik olur.

Savaş dolayisiylə Avropanın ümumi kitabxanalarında mühafizə olunan əski əlyazmalarını görmək mümkün olmadı, çünki nadir nüsxələr hava bombardmanından qorunmaq üzrə sığınqlara qonmuş (*qoyulmuş*) bulunuyordu. Bununla bərabər, Mehmed Məhərrəmin Parisdə satın aldığı XIV yüzilə aid yazma bir “Xəmsə”yi araşdırma bildik. Burada İzzəddin adına yazılmış heç bir *ithaf* yoxdur. Şiraz naşirinin görüşü bu surətlə də qüvvətlənmiş oluyor.

V.Dəstgirdinin “Şərəfnamə” ilə “İqbalnamə”lərin müstəqil birər əsər olduqları haqqındakı iddiası da qüvvətli deyildir, çünki Nizami kəndisi “Pənc gənc”dəki məsnəvilərini sayarkən “İskəndərnamə”dən bir bütün olaraq bəhs etmişdir və “Şərəfnamə”nin müqəddiməsində əsərin fihristini (*içindəkiləri*) verirkən İskəndərin həm idarəçiliyindən, həm də həkimlik və peyğəmbərliyindən bəhs edəcəyini açıqca anlatmışdır, bildiyimiz vəchlə (*kimi*), bütün bu proqram bir “İskəndərnamə” iki bölümündə başarılmışdır.²

Dahası var: “İskəndərnamə” “Şərəfnamə” bölümündəki qeydə görə, h. 593 (m. 1199)da yazılmışdır. Mühəqqəq (*gerçək*) olan bir şey vardır ki, kitab şairin son günlərində tamamlanmışdır. Buna “aynaya baxıb da, əcəba əsərimi bitirə biləcəkmiyim?!, – deyə zəif və ixtiyarlıqından şikayət edən şair kəndisi belə işarət etmişdir.³

¹ (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.)

² Bax: İkinci – Nizaminin beş kitabı – bölümünə.

³ Nəzər çor dər ayine əndaxtəm,

Dəru surət-e xiş nəşnaxtəm.

Herasidəm əz doulət-e tizqam,

1199-dan sonra tamamladığı bir əsəri Nizami Mosul Atabəylərindən I Məsuda ithaf edəməzdi, çünki bu zat 1193-də artıq padşah deyildi, kitab onun zamanından ən az altı il sonra yazılmışdı. II Məsuda da ithaf olunamazdı, çünki 1204-də ölənlər arasında bir şairlə 1211-də taxta çıxan bir hökmdar arasında hər hansı bir münasibət təsəvvürü imkansızdır. Demək ki, “İskəndərnamə”nin hər iki bölümü ancaq 1191-dən 1210-a qədər iqtidarda bulunan Azərbaycan Atabəyi Nüsrətəddin Əbu Bəkrə ithaf olunmuşdur¹.

“İskəndərnamə”nin Mosul Atabəylərindən İzzəddin Məsud deyil, Azərbaycan Atabəylərindən Nüsrətəddin Əbu Bəkr adına yazılmış olduğunu sezdirən bir dəlil dəxi vardır: “Dastanın yenilənməsi haqqındakı” (“*Dər taze kərdən-i – indastan*”) qismində şair “Qızıl Arslanın ölümündən sonra nasıl söz söylənir, məgər ki sən, şahın lütfü yardım edə də, mənə yenidən söz söyləmək imkanını ver”² deyərək mədh etdiyinə xitab ediyor.

Bir az aşağıda da eyni zatın “həm comərdlik, həm də söz sahibi” olduğundan bəhs ediyor.³

Kitab İzzəddinə yazılmış olsa da, başqa bir sülalə müməssili (*nümayəndəsi*) olan bu hökmdara qarşı şairin Eldənizlilərdən bir hökmdarın ölümündən təəssürlə bəhsi münasibət almazdı. Halbuki ölünün

Ki beqzarəd ni nəqşra natəmmam. (*farsca*)

Güzgüyə nəzər salarkən orada,

Öz surətimi tanımadım.

Tez yeriyən taledən qorxdum ki,

Bu naxışı tamamlamağa o, imkan verməsin. (*tərcüməsi*)

¹ Tarixlər, H.Ədhəmin “Düvəl-i İslamiyə”sindən alınmışdır.

² Ço şah Ərsəlan rəft o dər xun xoft,

Soxən çün təvan dər çenin hal qoft?

Məgər doulət-e şah konəd yariyi,

Dər arəd be mən tazə qoftariyi. (*farsca*)

Şah Arslan dünyadan gedib, qan içində uyudu,

Belə bir halda söz yaratmaq mümkün olarmı?

Bu işdə bəlkə təzə şahın bəxti mənə yar ola,

Və mənə təzə sözlər yaratmağa kömək edə. (*tərcüməsi*)

³ Nədidəm kəsi dər sərə-ye kohən,

Ke darəd coz-u həm səxa, həm soxən. (*farsca*)

Bu qədim sarayda ondan başqa,

Həm səxavət, həm də söz sahibi görmədim. (*tərcüməsi*)

qardaşı oğluna və taxtın təbii varisi və səltənət vəliəhdinə qarşı böylə xitab etməsi qayətdə yerindədir. Nitəkim (*beləcə*) “Şərəfnamə”nin müqəddiməsində də Qızıl Arslanın ruhu rəhmətlə anılmışdır. Bilxassə ki, “həm cömərdlik, həm də söz sahibi” omaq vəsfinə layiq olan zat da, eyni zamanda şair olan Atabəy Əbu Bəkrdir.

İzzəddin adına yazılan ithafiyələrin şübhəli olmasının bir dəlili də bizzat V.Dəstgirdi nəşrində görülən təzaddır: “Şərəfnamə”nin bir yerində Nizami, ingilis müstəşriklərindən (*şərqsünaslarından*) E.Braunun da qeyd etmiş olduğu vəchlə, **Bişkin** məxləsini daşıyan Əbu Bəkrə xitab ilə bu beyiti yazmışdır:

*Moxalef pəsəndiş u pişbin,
Bədəndiş kəmmehr-o u Bişkin. (farsca)*

Türkcəsi:

*Müxalif sonradan, o isə öncədən düşünür,
Düşmən amansız, o isə Bişkindir.*

V. Dəstgirdi bu beyiti yorumlarkən “Bişkin” Atabəy Nüsrətəddinin bir ünvanıdır (*eynən-ləqəbi*) deyir və nitəkim “İqbalnamə”də də deyir” qeydini əlavə ediyor. “İqbalnamə”də isə bu ünvan Atabəy İzzəddin için də təkrarlanıyor və bişkin, pişkin şəklini alaraq, əslində key-peşin ikən, sonradan pişkin olmuşdur deyə izah olunuyor.

İki padşahın eyni ünvanı daşımış olduqlarını təsəvvür etmək zordur. Bişkin və ya pişkin sözlərinin türkcə olduqları da meydandır və bu, Nizaminin də bizzat təqdir etdiyi kibi, ədəbiyatdan nəsibsiz olmayan Əbu Bəkrin “ləqəbi” deyil, məxləsi (*təxəllüsü*) olsa gərəkdir.

“İskəndərnamə”nin iki bölümünün bir kitab olub Nüsrətəddin Əbu Bəkr adına yazıldığını, “Məcalis-ül-üns”dən nəqlən, M.Ə.Tərbiyətdə “Danışməndani Azərbaycan”ında təyid (*qüvvətləndirmə*) edər.

2

Nizami mütəvazi (*təvazökar*) həyatını kəndi əməyinin qazancıylə təmin etmişdir. Şübhə yoxdur ki, bu “qazanc” onun zamanındakı

şəkilləriylə, hər şeydən əvvəl, şairin ithaf və təqdim etdiyi əsərlərə müqabil aldığı “caizə” (*mükafat*) və “hədiyyələr”dən ibarət olmuşdur.

Bu qəbildən olmaq üzrə, şairə aid məlumat arasında iki fikrə (*yazı, fikir*) vardır. Bunlardan birincisi, “Məxzənül-əsrar”a müqabil Ərzincan hökmdarı Fəxrəddin Bəhramşah tərəfindən kəndisinə göndərilmiş bulunan 5000 altun dinarla 5-7 seçkin qatıra aid olanıdır ki, bu, bütün qaynaqlarda qeyidlidir.

İkinci vəqayı, anlaşılan, şair kəndisi ”Xosrov və Şirin” mənzuməsinin sonuna Qızıl Arslanın qətlindən sonra əlavə etdiyi xatirədə təfsilatıylə bildirməkdədir.

Bu təfsilata görə, daha əvvəl Atabəy Məhəmməd tərəfindən əmlaki hissədən iki köyün şairə verilməsi üçün əmr varmış. Atabəyin ölümü üzərinə “hər kəs ziyana uğradığı kimi şair də ziyan etmişdir”.

Qardaşı Məhəmməddən sonra Qızıl Arslan şairi özəl surətdə istəmiş, kəndisinə son dərəcədə hörmət və iltifatdan sonra onun “ziyanına” vaqif olunca, həmən kəndi mülklərindən “Həmdaniyan” köyünün sicillini (*fərmanını*) Nizaminin adına yazdırtmış, ikinci köy üçün isə lətifə edərək “şahzadələrlə bizzat anlaşırsın” demişdir.¹

Həmdaniyan kəndinin köyünün önəmsiz və gəlir baxımından dəyərsiz bir şey olduğunu zamanımızın bəzi tənqidçiləri irəli sürmüşlərdir. Padşahın bu hədiyyəsinin Nizaminin əsərinə layiq olmadığını söyləyənlər, anlaşılan, o dövrdə də bulunmuşdur. Şair bu kimiləri zikri keçən xatirələrində anaraq, kəndilərini “bəlli hasudlar”dan (*paxillardan*) saymış və “verən məmnun, alan xoşnud ikən füzullara nə qalmış” deyə dedi-qoduya nəhayət vermişdir.

Şirvanşah Axsitanın arzusu üzərinə yazdığı “Leyli və Məcnun”a qarşı Nizamiyə nə verilmiş olduğunu bilmiyorsaq da, şahdan məmnun qaldığını Atabəy Əbu Bəkrə yazdığı müqayisəli beyitlərdən anlıyoruz. İş başqa dürlü təsəvvür etmək dəxi qabil deyildir. Kəndisi

¹ Səmərqəndli Dövlətşah Nizaminin Qızıl Arslandan “Xosrov və Şirin”ə qarşı aldığı qələm hədiyyəsinin “dörd məmur və məzru (*əkinli-biçinli*) köydən ibarət olduğunu qeyd ediyor. (Eynən: “Səlle-ye an kitab, yəni “Xosrov və Şirin” çəhar deh-e məmur və məzru be-soyurğal-e şeyx gərd) (**farscası – red.**). Bu surətlə Həmdaniyanın bir deyil, bir neçə kiçik köydən ibarət əkin yeri olduğuna hökm etmək gərəkdir.

kimi bir ustadı belə düşündürmüş bulunan bu çətin və yavan konuyu¹ (*işlənmiş mövzu*) əmsalsız bir müvəffəqiyyətlə bacaran Nizamiyi “yüksək şeirdən anlayan və nəcabətiylə öyünən” Axsitan nasıl ihmal edərdi? Böylə bir şey vüqu bulmuş olsaydı, bu şah kəndisini şairə yazdığı məktubda təlmihlə (*ikrahla*) işarət etdiyi Qəznəli Sultan Mahmud durumuna düşürmüş olurdu. Böylə bir şeyə isə heç bir işarət yoxdur. Başqa dürlü olsaydı, şairin, yuxarıda qeyd etdiyimiz təşəkkürünü Şirvanşah nasıl qazana bilirdi?! Qapısında Xaqani ilə Fələki kimi sivrilmiş şairlər varkən, konuyu Gəncədəki köşəsinə çəkilməmiş ustada əmanət etməsini bilən diqqətli adamın böylə diqqətsizlik edəcəyinə kim ehtimal verir?!

Hər halda, Tanrıya xitabla “xəyalındakı rızqını (*ruzisini*) Məhəmməd camallı padşahdan” diləyən² şairin xəyal sükutuna uğramamış olduğunu mühəqqəq görmək lazımdır. Bu qənaəti Füzulinin

*“Bulmuşdu səfayi-dil Nizami,
Şirvanşahına düşüb girami”*

beyiti də qüvvətləndirməkdədir.

Marağa hökmdarı Ağsonqurlu Körp (*Körpə*) Arslana ithaf etdiyi “Həft peyker”in dəxi mükafatsız qalmadığına ehtimal verilə bilər.

Atabəylərin dördüncüsü bulunan Nüsrətəddin Əbu-Bəkrdən də “İskəndərnamə”yə qarşılıq olaraq şairin “qələm hədiyyəsi” alıb-almadığı, ümumiyyətlə, qeyd olunmamışdır. Bununla bərabər, kəndisi də şair olub, irfansevərliyi (*maarifpərvərliyi*) bizzat Nizami tərəfindən təyid olunan dördüncü Atabəyin “sülalə gülüstanının ilk və seçkin bülbülünü ehtimal etmiş olduğunu düşünmək caiz olmaz, buna bizzat şairin eyni hökmdara xitabla “İskəndərnamə”nin ilk qismində (Şərəfnamə) yazdığı beyitlər manedir. Bu beyitlərdə isə yuxarıda da qeyd olunduğu üzrə, “Şirvanşah Axsitan nemətlər içində bəsləyib

¹ “Leyli və Məcnun”un sonuncu fəslinə bax.

² Zan şəh ke Məhəmmədi cəmaləst,

Ruziyəm kon ance dər xəyaləst. (*farsca*)

Məhəmməd camallı o şahdan,

Xəyalımda tutduğum ruzini mənə qismət eylə! (*tərcüməsi*)

yerdən göylərə çıxardı isə, sən məni ondan daha eyi və yüksək tutdun” deməkdədir.

Bu beyitlərlə şairin Axsitandan olduğu kimi, Nüsrətəddin Əbu Bəkrdən dəxi qələm hədiyyəsi almış olduğuna tərəddüdsüz hökm edə biliriz.

Yurddaşımız Mehmed Məhərrəmin Parisdə satın aldığı XIV yüz-illə aid yazma “Xəmsə”yi bu mülahizəyi yazdıqdan çox sonra gördük. Burada “İqbalnamə”nin “Xateme-i kitab” fəslində basma nüsxələrdə görmədiyimiz təfsilata rastlaşdıq. Bu təfsilata görə, əsərdən son dərəcədə məmnun qalan Nüsrətəddin Əbu Bəkr əvvəlcə qərarlaşdırılmış bulunan tam ayarlı 1000 altunu dərhal Nizamiyə təslim etmiş və bundan başqa merkeb (*minik atları*), ipək qumaş və sairədən ibarət on dürlü yüksək qiymətli şeylərlə bərabər şahənə bir xələt dəxi vermiş və əlavə olaraq Divana yazılan bir əmrnamə ilə şairə 400 altun miqdarında illik bir maaş bağlanmışdır.¹

¹ Əz-an nəqd-e Rumi ke başəd dorost,
Hezarəm pəzirofte bud əz nəxost.
Ço mən bəzl dər xord-e u saxtəm,
Bebala-ye u dər bərəfraxtəm.
Hezar-e pəziroftera dad zud,
Bəsi zicha niz bər vey fozud.
Ze mərkuba dibavo dəh qune ciz,
Həman xələt-e padşahane niz.
Do səd nəqd-e digər be divan-e tər,
Nebeştəm be ourad-e douran-e dəhr.
Bedan ta rəsanəndə-qan cou-be-cou,
Rəsanənd hər sali əz nou-be-nou. (*farsca*)
O, təmiz Rum qızılından,
Əvvəlcədən 1000 dənə mənə verməyi qəbul etmişdi.
Mən öz hədiyyəmi ona layiq şəkildə yaratıb
Onun hüzuruna təqdim edərkən,
Boynuna götürdüyü min qızılı tez mənə verdi,
Və ona çoxlu başqa şeylər də əlavə etdi.
Minik heyvanları, ipək və on cür başqa şeylər,
Bir dəst də padşahanə xələt.
Bundan başqa iki yüz qızıl da Divanda,
Dəhrin rəftarını nəzərə alaraq adıma yazdırdı.
Ki, hesabdarlar həmin qızılı axırıncı misqalına qədər,
Hər il yenidən mənə çatdırırsınlar. (*tərcüməsi*)

Yuxarıdakı ehtimallarla bərabər, şübhəsizdir ki, şair olduqca mü-təvazi (*ciddi*) bir həyat yaşamışdır. Bu həyat tərzini yandan onun kəndi içindən gələn “az yemək, çox bağışlamaq” düsturundan doğan zühdü (*asketizm*) ilə anlada bilirsə də, o bir yandan o zamankı həyat şərtləriylə ilgilidir.

Şairin yaşayışına aid bu gün üçün alışqan olduğumuz “reportaj” qıtlığı kimi, şübhəsiz, o zamanın “Qələm hədiyyəsi” də bugünkü Avropa və Amerika sənətkarlarının qazandıqları milyonlarla qiyaş (*müqayisə*) edilə bilməz.

Nizaminin maddətən təmin və dağdağasız (*səssiz-küysüz*) bir həyat yaşadığı münaqişə konusu (*mövzusu*) olsa da, çağdaşları arasında mənəvi böyük etibar və nüfuz sahibi olduğunda şübhə yoxdur. Daha həyatda və nisbətən gənc ikən istinsah (*üzü köçürülən*) olunan əsərləri əldən-ələ keçərək Gəncədən islam dünyasının hər tərəfinə yayılmış bulunan bu böyük adam qapılarına çox əndər (*çox az, seyrək*) uğradığı zəmanə hökmdarlarının, bilxassə, Atabəylər sülaləsinin pək böyük hörmətlərini görmüşdür. Kəndisinin bir müqayisəsinə görə, Sokrat kimi çəkəngən olan həkim onun qədər sevilmiş və aranmışdır.

Bu ehtiram və etibarın nə dərəcədə olduğunu şairin yuxarıda bəhs-i keçən xatirəsindən anlıyoruz: Atabəylərdən Azərbaycanın sətvətli (*güclü, əzici qüvvət*) padşahı Sultan Qızıl Arslan yanına çağırılmış olduğu şairin gəldiyini xəbər alan zaman eysü işrətlə məşğul bulunuyormuş. “Tarəb Bəzmi” (*kef məclisi*) varmış. Saqilər şərab sunuyor, xanəndələr oxuyor, sazəndələr çalıyor, rəqqasələr də oynuyorlarmış. Şairin hər kəsə bəlli zühdünə (*möminliyinə*) hörmətlə bütün bunlar bir anda durdurulmuşdur. Nizami içəri girərkən padşah ayağa qalxmış və kəndisini həyəcanla qarşılarmışdır. Qucaqlarmışlardır. Qızıl Arslan Nizamiyi min bir rica ilə oturtmuş, saqilərlə mütriblərə müsa-idə vermiş “bu gün ancaq Nizami ilə görüşəcəyim” demişdir, çünki “onun söhbəti meydən daha nəşəli, neydən daha ahənglidir”.

Şair kəndisinə göstərilən bu iltifatdan son dərəcədə məmnun qaldığını anlıyoruz. Bundan sonra “hər yanda padşahın yanında olduğu

kimi hər kəs ayaqda ikən kəndisi oturmuşdur”. Nizami padşah hü-
zurundan, “meracdən dönən Əhməd kimi” mütəhəssis (*hiss edən*)
olaraq döndüyünü məzkur (*yuxarıda adı çəkilmiş*) xatiratında ayrıca
bəlirtmişdir.¹

Kəndisiylə çağdaş bulunan digər məsləkdaşlarına az və ya heç
nəsb olmayan bir etinayı Nizami kəndisinə xas vakarı (*vüqarı*) və
çəkingənliylə əldə etmişdir.

Qapılara çox əndər uğradığının bir dəlilini də şairin ikinci Atabəy
Məhəmməd Cahan Pəhlivana yazdığı mədhiyədə buluyoruz: kəndi-
sinə “Xosrov və Şirin” əsərini gətirən şair “Gec gəldimsə də, arslan
kimi gəldim”² deyir və “evdə otursam da, duaçıyam” deyə məzərrət-
də (*duaçı*) bulunuyor.

Yüksək izzəti-nəfs sahibi olan şair həyatda kəndisini tarixi möv-
qeyində tutmasını bilmiş, heç bir zaman kiçilməmişdir. Hökmdarlar-
a müraciət edərkən onları mədh etdiyi və kəndilərindən bir diləkdə
bulunduğu zamanlarda belə kəndisini onlarla müsavi (*bərabər*) bir
dərəcədə görmüş, hətta ruhunun verdiyi içdən bir qüvvətlə mədh et-
diyi tac daşıyanlara babaca öyüdlərdə belə bulunmuşdur.

“Leyli və Məcnun” mənzuməsinin müqəddiməsində, məsələ, Şir-
vanşah Axsitana verdiyi öyüdlər bu iddianın bir dəlilidir. Bu “Hi-
rədnamə”sində (*nəsihətnamə*) şair padşaha xitabla “kəndisindən bir
neçə öyüd dinləməsini” rica müqəddiməsiylə “Qüdrətli ol, fəqət
təmkinini əldən buraxma! Mey iç, fəqət sərxoş olma! İki üzlüləri
yanına soxma! Xalqın etimadını qazanmaq üçün sözünü tut! Qəlbində
yeri olmayanlara inanma! Düşməninə kiçik görmə! Vuracağını kö-
kündən vur, tutacağını düşürmə!” kimi öyüdlərdə bulunuyor.

Titiz (*tələbkar, diqqətli*) bir izzəti nəfslə dərin bir təvazöyü həki-
manə bir surətdə birləşdirməsini bilən ustad mədhiyəyə yaptığı təşbeh

¹ Çenan rəftəm ke suy-e kəbə möhtac,

Çenan baz amədəm k-Əhməd ze merac. (*farsca*)

Onun yanına möhtaclar kəbəyə gedən kimi getdim,

Onun yanından isə Əhməd (Məhəmməd) meracdən qayıtdığı kimi qayıtdım. (*tərcüməsi*)

² Şairin bu münasibətlə yazmış olduğu “Əgər dir amədəm, şir amədəm” (“Gec gəldimsə
də, şir kimi gəldim”) (*farsca da yazılıb – red.*) misrası dərbiməsəl olaraq çağdaş farsçada
dəxi qullanılmaqdadır.

və müqayisələrdə belə kəndi üsuluna sadıqdır. Məsələ, padşahı dənizə bənzədərkən ona varan kəndisini nəhrə eş (*bərabər*) tutmaqdadır.¹

Padşahın bağı “cənnət” isə, o da bir “cənnət quşu”dur. Padşah “ay” isə, kəndisi də “ütarid” yıldızıdır.² Ötəki cahanın isə, bəriki də sözün sultanıdır. O, savaş meydanının pəhlivanı isə, bu da mənə və sözün qəhrəmanıdır. Bir “söz”ki “yaradılış pərdəsi açılırkən səhnəyə ilk çıxan o olmuşdur”.³

Allahın hüzuruna çıxmaq haqqı, Nizaminin görüşüncə, əvvəla peyğəmbərlərdə, sonra da şairlərdədir.⁴

Asiman qədər yüksək olan şair bəzən bu haqqından keçər kimi görünürsə, bu, “başımızın üstündəki üfünün eyni zamanda yerə qapanmasına” bənzər.⁵

¹ Dərun şod qasedo şəhra xəbər kərd

Ke çeşmə bər ləbe dərya qozər kənd (*farsca*)

Kəndisinin gəldiyini Qızıl Arslana ərz edildiyini Nizami bu beyitlə ifadə etmişdir: mənəsi “Qasid içəriyə girərək, nəhrin dəryaya yanaşdığıni xəbər verdi” deməkdir.

² Nütəkim Q. Arslanın hüzuruna girdiyini təsvir edərkən deyir:

Məra dər bəzmqah-e şah bordənd,

Otaredra be borc-e mah bordənd. (*farsca*)

Məni şahın məclisinə apardılar,

Ütaridi Ayın bürcünə apardılar. (*tərcüməsi*)

³ Pərdəyə xəlvət çö bərəndaxtənd,

Cele-ye əvvəl ze soxən saxtənd. (*farsca*)

Allah yoxluq pərdəsini qaldırarkən,

İlk təzahür kimi sözü yaratdı. (*tərcüməsi*)

⁴ Piş-o pəsi bəst səfə kebriya,

Pəs şoəra aməd-o piş ənbiyə. (*farsca*)

Böyüklər səf çəkib düzüləndə,

Arxada şairlər durdu, qabaqda isə peyğəmbərlər. (*tərcüməsi*)

⁵ Fələkvar dur əzəfsus-e həmə,

Sər aməd vəli pay bus-e həmə. (*farsca*)

Fələk kimi üstündəydim hər şeyin,

Başım uca, ayağında hər kəsin. (*tərcüməsi M.Ə.R.*)

III

KƏNDİ¹ GÖZÜYLƏ NİZAMİ

*Hər kəs için birər inci işlədim,
Kəndimə də bir qəsidə söylədim.*

N i z a m i

“Kəndisi”ndən məqsəd şairin ədəbi və mənəvi “mənliyi”dir. “İs-kəndərnamə”sindəki bir yakarışında şair “can” dediyi bu bənliyini böyük bir hikmətlə ifadə etmişdir. Vücudunun çürüyüb torpağa dönəcəyini bilən həkim kəndini əbədiləşdirmək ümidiylə “can”ını nəzmindən bir qəlibə qoymuşdur və “Ey Tanrı, sənin əbədi varlığını cana sinən bunca parlaq dəlillərlə isbat edib durdum, nə olurdu sən də mənim mənliyimin əbədiliyini bildirəydin!” demişdir.²

Bu mənlikdən şair klassik ədəbiyyatda caiz və qullanmaqda olan “öyünmə üslubu” ilə mənzumələrinin həsbihalə aid dürlü qisimlərində bəhs etmişdir.

Başqalarının mənlik və şəxsiyyətlərindən bəhs edərkən qullandığı üslubu Nizami kəndi “fəxriyə”lərində dəxi eyniylə qullanmaqdadır.

Klassik ədəbiyyatın “dür dəlmək” deyə məcazi bir təbiri vardır. “Dür dəlmək” incə nöqtəli mənzumələrlə şeir yazmaq deməkdir.

¹ Özünün.

² Ço bər həsti-ye to mən-e sostray,
Bəsi hoccət əngixtəm delqoşay.
To niz ər şəvəd məhd-e mən dər nehof,
Xəbər dəh ke, can mand əgər xak xoft. (*farsca*)
Sənin varlığın sübutu için mən aciz,
Ürək açan saysız dəlillər gətirdim.
Mənim yatağım gizlinə (yerin altına) keçərkən,
Sən də mənə xəbər ver: “torpaqdan (olan bəndənin)
uyudusa da, canın qaldı”. (*tərcüməsi*)

Dastanlarındakı qəhrəmanları ilə qəsidə və ithaflarında mədh etdiyi adamlar üçün birər “inci işliyən” Nizami kəndisini də unutmamışdır.¹

Gözəl misra, mənalı söz və nöqtəli təşbehlərdən mürəkkəb mücövhər (*daş-qaş*) mağazasından ibarət “Pənc gənc”inin baha biçilməz məsnəvilərində səpilmiş bulunan bu “dür” (*inci*)lərdən seçkinlərini sətirlərdən bir şeridə (*sapa*) düzərsək, dünyanın ən məşhur pırlanta (*brilyant*) gərdanlıqlarından daha dəyərli bir təşbeh hasil oluyor.

“Məxzənül-əsrar”ı yazdığı zaman şair daha gənc idi, yaşı iyirmi-yi ancaq buluyordu. Bir şair olaraq, kəndi təbirincə, hənuz (*hələ ki*) “qonça bir gül” halında idi. Fəqət bu “qonça” açmasını tamamlayacaq “rüzgar”ını bəklıyor və açacağı zaman yapacağı təsiri biliyordu. Biliyordu ki, “düşündüyü yeniliyi göstərinəcə qiyamətin borusu çalacaq”, çünki “əskidən – yenidən nə varsa” həpsi bu “cadu sözlü” adamda mövcuddur. Çünki “sənəti caduyu kölgədə buraxmış, sehr ilə əfsunu mələkləri belə şaşirtmişdir”.²

¹ Ço əz bəhr-e hər kəs dori softəm,
Sorudi həm əz bəhr-e xod qoftəm. (*farsca*)
Hərəyə bir dür deşdiyim kimi,
Özümə də bir (dürlü) nəğmə qoşmuşam. (*tərcüməsi*)

² Sorx qol-e qonçe mesaləm hənuz,
Montəzer-e bad-e şemaləm hənuz.
Gər benmayəm soxən-e tazera,
Sur qiyamət konəm avazera.
Həp ce vucudəst ze nou ta kohən,
Fetnə şavəd dər mən-e cadu soxən.
Sənət-e mən borde ze cadu şəkib,
Sehr-e mən əfsun-e məlayek-fərib. (*farsca*)
Qonça qızıl gül kimiyim, gözlərim!
Açmaq için quzey yelini özlərim!
Göstəririm yeni sözdə sehrimi!
Suri qiyamət yaparam şeirim.
Əski-yeni nə varsa həp cahanda,
Əks yapar bu ecazlı bəyanda.
Caduları kölgələdim şeirimlə,
Mələkləri əfsunladım sehrimlə. (*tərcüməsi*)

“Şeirin kəndisi sayəsində tüfeylilikdən çıxaraq müstəqil təkke (**farsca da yazılıb – red.**) sahibi olduğunu və xirqə və zinnarlarını atan zahidlərlə rahiblərin kəndisinə qoşduqlarını” Nizami müzəffəranə bir ədə ilə ifadə etməkdədir.¹

“Məxzənül – əsrar”ı Anadoluya (Ərzincan) göndərincəyə qədər Nizami “şəhrbənd” (“*məhbus, bağlı*”) olduğu Gəncə ilə Arran həvalisində (*bölgədə*) qəsidə və qəzəl kimi ufaq parçalarıyla məruf, məhəlli qalmış bir şair idi. İndi içindən bir ruh kəndisinə xitab ediyor: “Gəncə nərdə, sən nərdə!” Bu ruh onu “geniş dünya sahəsinə atılmaya” təşviq ediyor və “Zamanında sənin kimi bakir söz söyləyən birisi yoxdur” deyər şairi “hüma (*humay*) quşu kimi” üfüqlərə kölgə salmaya “çağırıyor. Çünki “Sən, – deyir, – doğu ilə batıya gü-nəş kimi bəlli bir ruhsun!”²

Bulunduğu dar mühitindən o zamankı Doğu islam kultürünün yayılı bulunduğu geniş dünyaya çıxan şair qazandığı müvəffəqiyyətin verdiyi haqlı bir cəsərlə kəndi önəmini daha dərindən duymağa başlayor.

Məlum olduğu üzrə, rüzgar qonça halında bulunan bir gülün açmasını **çabuqlaşdırır (tez-ləşdirir)**, hətta qonça bir gülü üfürüklə belə açdırmaq qabildir. Şair açmaq için “Quzey yeli”ni bəklədiyindən bəhs etməsiylə yurdunda çox əsən bir yeldən ilham almışdır. Təşbehdə, şübhə yoxdur ki, “xəzri yeli”ni qəsd etmişdir. (Xəzri yeli Azərbaycanda quzeydən əsən yelə derlər. İstanbulun poyrazı kimi.) Ucuz reklamlara düşgün bolşeviklər isə Nizaminin “quzey yeli” ilə kəndisindən yüzillərcə sonra gələcək sovet inqilabını qəsd etdiyini düşünərək öyünürlər.

¹ Şer be-mən soumæ bonyad şod,
Şairi əz məstəba azad şod.
Şaero raheb su-ye mən taxtənd,
Xirqə-vo-zonnar dər əndaxtənd. (**farsca**)
Şeiri mənəm minbərə sahib qılan,
Şairliyi tabelikdən qurtaran.
Xirqə və zünnarlarını atdılar,
Zahidü rahib mənə qoşuldular. (**tərcüməsi**)

² Tə an xorşid-e ruhani-qiyasi,
Ze məşreq ta be məğreb ruşenasi. (**farsca**)
Sən günəşlə müqayisə edilə bilən ruhsan,
Məşriqdən məğribə qədər tanınmış simasan. (**tərcüməsi**)

“Barmağım toxunursa, kimsədə yazarlıq cəsarəti qalmaz”¹ deyən Nizaminin kəndi böyüklüyünə və hər kəsdən, hətta Firdovsidən də üstün bir şair olduğuna təlmihi vardır:

“Söz kimyasına hakim iki ustad əski dəyərləri yenilədilər, biri bakırdan (*misdən*) xalis gümüş, o biri də gümüşdən tam altun yaratdı. Bakırın gümüş olduğunu gördünsə gümüşün altun olmasına şaşma!”²

“Xosrov və Şirin”i yaratmaqla təmin etdiyi böyük şöhrəti “Leyli və Məcnun” konusunun işlənməsini, Şirvanşahın arzusuylə, kəndisinə verdirincə şair “söz meydanının kəndisinə qaldığını” duyuyor. Nütəkim dünyaya meydan oxuduğunu görüyoruz:

*“Meydan-e soxən mərast emruz,
Beh zin soxən kerast emruz?!”³*

Mənası:

*“Söz meydanı bu gün tamam mənimdir,
Mənimkindən yüksək şeir kimindir?!”*

Eşq əfsanəsiylə qarami (*ehtirashı*) dastan növünün yaradıcısı olan şair kəndi yaradıcılığının orijinallığını biliyor. Kimsəyə möhtac olmadan “ehtişamını kəndi xəzinəsindən bulduğuna” qanedir. Təbinin bülbülü ancaq kəndi şeirinin açdığı gülə ötmüşdür.⁴

¹ Gər ənqəşt-e mən dərgiri konəd,
Nədanəm kəsi ku dəbiri konəd. (*farsca*)

² Do motətərrəz be kimiya-ye soxən,
Taze kərdənd nəqhda-ye kohən.
An ze mes gərd noğre-ye xas,
Vin konəd noğre-ra bezərr-e xelas. (*farsca*)

³ Ərəb hərfləri ilə farsca da yazılıb – red.

⁴ Coz an k-əz soxən beşkofanəm qoli,
Bər an qol zənəm nale con bəlbəli. (*farsca*)
Öz sözlərindən gül yaradaraq,
Həmin gülün üzərində bülbül kimi ötürəm. (*tərcüməsi*)

Kəndisindən daha eyi bir gül ağacı bulamayan şair “güllərini ancaq kəndi ağacından” dərmişdir.¹

Kimsədən ödənc bir şey almamış, könlü nəyi istəmişsə, ancaq onu söyləmişdir.² “Zəmiri (*yəni təbi*) Məryəm ana kimi bakir ikən gəbə (*hamilə*) qalmışdır”.³ “Aşiq də, məşuq da kəndisidir”.⁴

Söz söyləmək sehrində tamam olduğundan, Nizami kəndisinə “**qeybin aynası**” deyilməsiylə öyünməkdədir. “Lisanının fasihliyiylə İsa möcüzəsinin sehrinə malikdir”. “Şeirinin suyu onun arxından axmış və avazəsi də kəndi zamanında yüksəlmişdir”.⁵

“Beşlik” dışındakı parçalarından birində Nizami kəndisi haqqında yazmış olduğu bir “fəxrriyyə”də kəndisini “fəzilətin məlikül-mülkü” və “sözün xalığı” deyər vəsifləndirməkdə və:

*Soxən əz mən afəride, çə fotovvət əz morəvvət,
Honər əz mən aşəkəra, çə tərəvət əz cəvani!*

deyir.⁶

¹ Əgər beh ze xod qolboni didəmi,
Qol-e sorx yazərdəz u çidəmi. (*farsca*)
Özümdən yaxşı gül ağacı görsəydim,
Qızıl və ya sarı gülü ondan dərərdim. (*tərcüməsi*)

² Ariyət-e kəs nəpəzir oftəəm,
Hər çə deləm qoft bequ, qoftəəm. (*farsca*)
Heç kəsdən bir borc almamışam,
Ürəyim mənə deyib ki, “de” onu da demişəm. (*tərcüməsi*)

³ Zəmirəm nə zən, bəlke atəş-zən-əst,
Ke Məryəm-sefət bəkr-o-abəstan-əst! (*farsca*)
Mənim qəlbim qadın deyil, od odlayandır,
Məryəm kimi həm bakirə, həm də hamilədir. (*tərcüməsi*)

⁴ Bər-e aşeqan gər mocərrəd şəvəm,
Həman beh ke məşuq-e xod xod şəvəm. (*farsca*)
Aşıqlər içində yeganə olduğum için,
Yaxşısı budur ki, özüm özümün məşuqu olum. (*tərcüməsi*)

⁵ Şe'r ab ze cuybar-e mən yaft,
V-avaze beruzeqar-e mən yaft. (*farsca*)
Şeir suyunu mənim bulağımnda tapdı,
O, şöhrəti də mənim zamanımda tapdı. (*tərcüməsi*)

⁶ Comərdlik alicənablıqdan yarandığı kimi söz də məndən yaranıb. Tərəvət cavanlıqdan aşkar olduğu kimi, söz hünəri də məndən aşkar olub. (*tərcüməsi*)

Çox sevdiyi oğlu Məhəmmədə verdiyi öyüdlərdə Nizami kəndisinə təbiblik ilə fiqih (*hüquq*) elmlərini öyrənməsini tövsiyə ediyor. Şairliyə isə təşviq etmiyor. Gərçi, – deyir, – biliyorum, söz söyləmək iqtidarındasan, şeir yazsa bilirsən, amma daha eyisi budur:

*Sən şeirdən bəkləmə şöhrət və nam,
Çünki Nizamidə o olmuş tamam.¹*

Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərlərin sonuncusu olduğu kimi, həzrəti Nizami də şairlərin sonuncusudur? İslam dini qiyamətə qədər qalacağı kimi, şeir də qiyamətədek Nizami üslubunu aşmıyacaqmıdır?

Qaliba öylə! (*belə görünür*)

Son əsəri bulunan “İskəndərnamə”də Nizami eynilə bunları yazmaqdadır:

“İstiqlamətini məndən alan söz qiyamətə qədər də mənimlə qaim olacaqdır!”

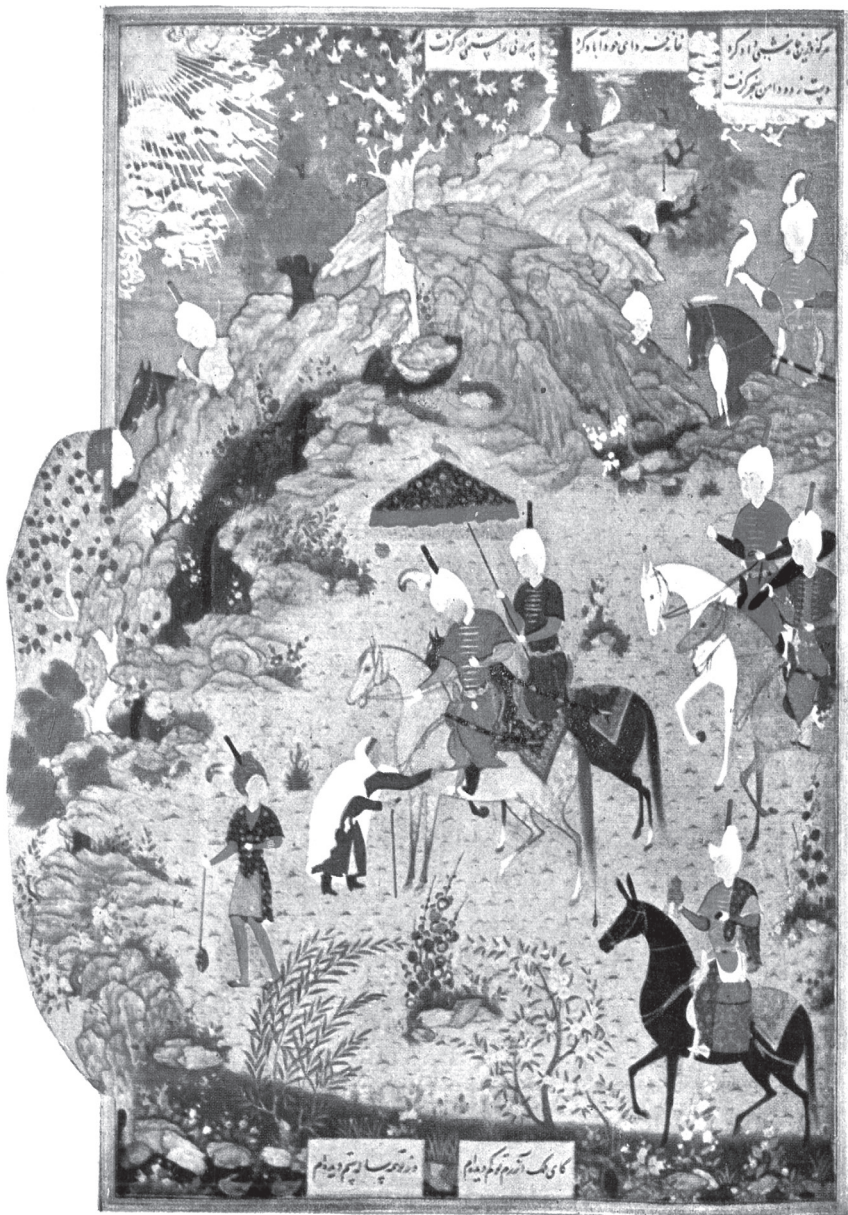
*Bemən çon kereft esteqamət soxən,
Qiyamət konəd ta qiyamət bemən!²*

“Məlikülül-Mülük” başlığı verilən bu qəsidə Ziya Paşanın “Xərabat”ında və H.Danişin “Səramədani-süxən”ində vardır. V.Dəstgirdi bu qəsidəyi “Gəncine-i Nizami”sinə almış və haşiyədə beyitlərin şərh və yorumunu dəxi vermişdir. Professor N.Tərhan “Gəncinə”dəki Nizami şeirlərini nəsrə türkçəyə çevirmiş və Ə.Xalid kitabxanası vasitəsilə İstanbulda yayınlamışdır. Fəqət yazıq ki, bu çətin işi başarırkən, qələmi “mətn”dən ziyadə “şərh”ə uymuşdur.

¹ Z-in fən mətləb bolənd nami,

K-in xətm şodəst bər Nezami. (*farsca*)

² Şeir ərəb hərfləri də verilib – red.



Sultan Səncər və ixtiyar qadın

IV

NİZAMİNİN CAHAN ƏDƏBİYATINDAKI YERİ

*Söz meydanı iştə bu gün mənimdir,
Mənimkindən yüksək şeir kimindir?!*

N i z a m i

İslamiyətdən sonra yenidən doğan İran ədəbiyyatının X yüzildə ən böyük siması, məlum olduğu üzrə, “Şahnamə” məsnəvisinin dünyaca tanınmış şairi **Əbülqasim Məhəmməd Firdovsidir**. Nizami Firdovsidən sonra məsnəvi yazmaqda ən böyük ustad sayılıyor, hətta Firdovsinin hamasiyatçılığına (*igidlikdən bəhs edən*) müqabil, dastana verdiyi lirik ədasiylə o, kəndisinə xas bir əfsanə üslubu yaratmışdır ki, bu etibarla Firdovsini belə keçmişdir.

Yaratdığı ədəbi şəkillərlə İran ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklər haqqında ustadın şeir və sənətdəki orijinallığından bəhs edərkən təfsilat verəcəyimiz təbiidir. Şimdilik bu qədərini qeyd edəlim: Şairin romantik kisvəyə (*qiyafə, zahiri görkəm*) bürünmüş mistik ruhu əmsalsız sənətinin sehri ilə az zamanda yalnız İran ədəbiyyatının şamil olduğu sahəyə yayılmaqla qalmamış, eyni zamanda, yaratmış olduğu sənət növü bütün Doğuda fars və türk ədəbiyyatının ən ünlü mürəssilləri tərəfindən təqlid olunmuş, gərək “Xəmsə”sinə, gərək-sə bu külliyyəti təşkil edən beş kitabından hər birinə ayrı-ayrı, mübaliğəsiz yüzlərcə bənzətmələr yazılmışdır.

Yalnız bənzətmələr deyil, Nizamiyə yazılan yorumların (*şərh və təfsir*) sayıları dəxi az deyildir. Klassik Doğu (*Şərq*) kitablarından, ən ustad xəttatlar tərəfindən ən çox kopya (*üzü çıxarılan*) edilən və ən mahir miniatürçülər tərəfindən ən çox təzhib (*bəzəmə*) və təsvir olunan əsər də Nizaminin “Xəmsə”sidir.

Nizaminin kəndisindən (*özündən*) sonra genəl (*ümmum*) ədəbiyyat üzərindəki etkisini anlamaq üçün əsərlərinə yazılmış bulunan bənzətmələrin sayılarıyla dəyərləri göz önünə gətirilməlidir. Kəndisinə bənzətmə yazanlar arasında Doğu ədəbiyyatının məruf (*məşhur*) simalarından Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Səlmən Savəci, Katibi, Cami, Hatifi və sufilərin böyük ustadlarından Fəridəddin Əttar kimi farsca yazmış böyük şair və mistiklər vardır.

Klassik fars ədəbiyyatından daha sonra vücuda gələn klassik türk ədəbiyyatı üzərinə də Nizami müəssir (*təsir edən*) olmuşdur. Cığatay şeirinin və ədəbi türkcülüyün böyük ustadı Mir Əlişir Nəvai də daxil olmaq üzrə, bir çox türk şairi dəxi Nizamiyi ya tərcümə etmiş və ya ona bənzətmə yazmışlardır. Bunların arasında orijinallığı və bəlkə də üstünlüyü bir qisim tənqidçilərcə qəbul edilən “Leyli və Məcnun”u ilə məşhur Azəri türk şeirinin və bütün türk ədəbiyyatının böyük müməssili (*təmsilçisi*) Füzuli də vardır.¹

Nizaminin qonşu Gürcüstan ədəbiyyatı üzərinə də təsir yapmış olduğu XII yüzilin sonlarında yaşamış bulunan **“Qaplan dərindəki pəhlivan”** (**“Pələng dərini geymiş pəhləvan” – red.**) şairi məşhur **Şota Rustaveliyi** tədqiq edənlər tərəfindən təyid (*qüvvətlənmə*) olunmaqdadır. “Rustaveli dövrünün anıtları”nı incələyən akademik İ.Orbeliyə görə “Rustaveliyi anlamaq, həm də haqqıyla anlamaq XII və XIII yüzillərdəki Doğu kultürünü anlamaq deməkdir. Rustaveliyi haqqıyla və bütün dərinliylə anlamayan bir insan Doğuyu da anlamıyor deməkdir”.²

Gürcü professorlarından Rustaveliçi Pavel İnkörökva Nizaminin “Leyli və Məcnun”u ilə “Xosrov və Şirin”inin vaxtiylə gürcücüyə tərcümə edildiyini təsbit etməkdədir.³

¹ Nizamiyə yazılmış bənzətmələrin listəsi (*siyahısı*) kitabımızın sonunda veriliyor. (Bibliografiya qisminə bax.)

² İ.Orbeli. “Pamyatniki epoxi Rustaveli”. Leninqrad, 1938, s.20.

³ “Şota Rustaveli i yeqo vremya”. (Rusca). Moskva. 1939, s.24.

Professora görə, “Qaplan dərindəki pəhlivan” əsərinin tədqiqinə nəzərən, Ş.Rustaveli üçün “Doğu kulturu gürcü kulturu qədər yaxın və özdür (*doğmadır*)”.¹

Şotanın bu əsərində eyni yazarın qeydinə görə, “Leyli və Məcnun”dan bəhislər varmış, hətta Tariyel Qeysin eşidir (*bərabəridir*), onun kimi dəli olub çöllərə düşər, vəhşilərlə arkadaş olur. Kəndisini himayə edən Aftandil də Nofəlin eşidir (*varisidir*).²

“Qaplan dərindəki pəhlivan”ın gürcücüdən ruscaya *eyi* (*yaxşı*) bir tərcüməsini verən Şalva Nutsbidzenin qeydinə görə, XII yüzil gürcü ədəbiyatında Rustavelinin yaşlı çağdaşlarından Çaxruxadzenin əsərlərində belə Nizamiyə işarətlər vardır. Rustaveli Nizaminin açdığı Doğu Renessansının (*intibahının*) cığırında getmişdir.³

Farsca yazmış olduğundan, millətlərarası sahədə İran ədəbiyatına və dolayısıyla İrana mal edilən (*mənsub edilən*) Nizamiyə Avropada da önəm verilmişdir. Doğu və bilxassə İran ədəbiyat tarixi ilə məşğul olanlar, kəndisinə aid incələmələrdə bulduqları kimi, haqqında kitablar da yazmışlardır, əsərləri də, qismən olsun, Avropa dillərinə çevrilmişdir.

XIX yüzilin ta başlarından bəri İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya və Rusiyada Nizamiyə dair nəşr olunan əsərlərin sayı onlarcaya bulmuşdur. Nizaminin əsərlərinə yazılan bənzətmələr ilə bu əsərlərə aid nəşriyat haqqında kitabımızın sonunda biblioqrafik məlumat verilməkdədir.

Şairin cahan ədəbiyatındakı yeri haqqında oxucularımıza tam bir fikir verə bilmək üçün ədəbiyatçılarla tənqidçilərin Nizami haqqındakı görüş və təqdirələrini, doğulu (*şərqli*) və batılı (*qərbli*) müəlliflərə aid olmaq üzrə, aşağıda iki bölümdə ayrı-ayrı xülasə edirik.

¹ Eyni əsər, s.35.

² İnkörökvanın bu xüsusdakı qeydlərini eyni məcmuədə məqaləsi bulunan digər professor Geronti Kixodze dəxi, təyid etməkdədir.

³ Şota Rustaveli. “Vityaz v tiqrovoy şkure”. (Gürcücüdən ruscaya çevirəni Şalva Nutsbidze.) Moskva, 1941.

Doğu ədibləri Nizamiyi, əsərlərinə yazılan hədsiz-hesabsız bən-zətmələrdən də görülcəyi kimi, şairlikdə “yeni İran ədəbiyyatının mürşidi” deyə tanımış, kəndisini “məsnəviçilərin imamı və Doğu əfsanəsi yazanların şeyxi” saymışlardır. Bu baxımdan, onların nəzərində Nizami eni-boyu ölçüləməyən bir yaradıcıdır, klassik istilahlə mucitdir (*ixtiraçıdır*). Bunun ən böyük bəlgəsi (*şahidi, sübutu*) olmaq üzrə, kəndisindən sonra heç bir şairə onun qullandığı konu (*mövzu*), vəzn və şəkil dışında (*xaricində*) bir dastan yazmanın nəsib olmadığı irəli sürülməkdədir.

Nizamidən əvvəl “Xosrov və Şirin”, “Həft-peykər” və “Leyli ilə Məcnun” konuları (*mövzuları*) əski kitablarda qismən ərəbcə nəzm, qismən də farsca, pəhləvicə və ərəbcə nəsr halında mövcud bulunuyordu. Nizami ilk dəfə olaraq onları kəndinə xas sənətlə nəzm etmiş və rəngli şeiriylə canlandırmışdır.

Yalnız təbinin sehrli təsiriylə deyil, Nizami zamanının bütün bilgilərinə sahib geniş qavrayışıyla da eşləri (*qələm yoldaşları*) arasında bəliqli (*görməli*) bir yer tutmuşdur. Sadə Xaqani, Ənvəri, Kəmaləddin və Cəmaləddin İsfahani kimi yüksək dəyərdəki çağdaşlarına deyil, kəndisindən sonrakı yüzilləri bulan dövrlərdə belə ədəbiyyat üfüqlərində bəliyə (*məşhur olan*) bütün şeir yıldızlarının üstündə parlayan bir işılda (*nur*) olaraq qalmış, daha doğrusu, parlaq bir günəş kimi əsrlərə sürüb gələn nəsillərə kəndi feyzinin sıcaqlığını (*hərərətini*) vermişdir.

Nizaminin ölümündən təqribən 50 il sonra “Əl-mücəm” adındakı əsərində Şəmsi Qeysi adındakı bir yazar ədəbiyyata aid xatirəsini anladırkən nəzm ilə nəsrədən anlayan, kəndisi də şair və ədib olan bir dostunun ədiblərə məxsus məhrəm bir toplantıda Nizaminin “Xosrov ilə Şirin”indən seçilmiş parçalarını xoş bir səsle oxuduğunu və bir-neçə “zərif”in də ahəngə uyduraraq əllərindəki dəfə xəfif-xəfif vurduqlarını anladıyor. Bu hekayə bizə daha o zamanlarda Nizami

sənətinin şöhrəti və məqbuliyəti (*sevildi*) haqqında bir fikir verir.¹

H. 7-ci (m. XIII) yüzilin başında yazılan **“Lübabül-əlbab”**nda (**farsca da yazılıb – red.**) dövrünün məruf hal tərcümələrindən ədəbiyyat maraqlısı və gözəl söz mütəxəssisi **Məhəmməd Övfi** (**farsca da yazılıb – red.**) Nizami haqqında bunları yazmışdır:

“Gəncəli Nizami ifadəsindəki məharətiylə bilginliyin sərvətini sovurmuş (*mənimsəmiş*) və incəliklər xəzinəsini dünyadakıların başlarına saçmışdır. “Məxzənül-əsrar”nda saxlı (*gizli*) bulunan eşidilməmiş sözlər meydana çıxarılsa, aşıqların ürəkləri ovlanır. “Leyli-Məcnun” nəzminin Türkiyədəki bədəmlilərin üzvlərindəki yaşmağı atarsa, zamanə ukalasının (*ağıllı adamların*) ağıllarını alırlar. Şirindillikdə bilgi taxtının xosrovu olduğundan “Xosrov ilə Şirin” hekayəsini Ünsürünün keyfini qaçıracaq bir şəkildə nəzm etmiş və bələğət mülkünün sultanı olduğu üçün İskəndərin hekayəsini bir ayna aydınlığıyla dinləyənlərin gözləri önünə tutmuşdur. Bilginliyinin xütbəsini İskəndərin adına (*adına*) oxumuş, sikkəsini də onun adına basmışdır”.

H. 8-ci (m. XIV) yüzildə **Qəzvinli Zəkəriyyə ilə Bakılı Əbdül-Rəşid** Nizamidən kəndi əsərlərində bəhs etmişlərdir. İslam dünyasının bu iki tanınmış coğrafiyaçısı və həltərcüməsi yazanları daha o zaman şairin önəmini qeyd edərək, əsərləriylə seçilmiş “ürfan və hikmət sahibi nadir bir sənətkar” olduğunu bəşirəmişlərdir (*bildirmişlər*).

H. 9-cu (m. XV) yüzil müəlliflərindən Səmərqəndli Dövlətşah məşhur təzkirəsində Nizamidən bəhs edərkən “Şeyxin dəyər və olğunluğunu (*əzəmətini*) ifadə edən söz də, yazı da acizdir” deyir və “onun sözündə, şairliyin ötəsində öylə bir gözəllik vardır ki, mərifət sahibi bütün olğunlar (*zəkali adamlar*) onu aramaqdadırlar” cümləsini əlavə edir.

Nizaminin “Xəmsə”sinə ilk bənzətməni yazan **Əmir Xosrov Dəhləvi** “Leyli-Məcnun” müqəddiməsində söylədiklərinin həpsi

¹ V.Dəstgirdidən alınmışdır.

Nizamidəndir” deyənlərə cavab olaraq yazdığı sətirlərdə Nizaminin yaradıcılıqdakı üstünlük və birinciliyini bəlihtərək deyir ki:

*An gənc feşan-e, gəncpərvərd,
Budəst bədin mətə dər xərd.
Bari nə bədəl, məgər həmin bar,
Kari nə degər, məgər həmin kar.*

(“Xəzinəyi saçan da, bəsliyən də odur, bu iş onun boynuna biçilmişdir. Bədəlini deyil, aynini veriyor; başqa iş deyil, ayni işi yapıyorum”).¹

İran klassiklərindən ən məşhuru **Şirazlı Sədi**, tanınmış “Bustan”ında Nizamidən çox mülhəmdir (*ilhama gəlmək*). Onun bir çox misal, beyit və misralarını iqtibas edər:

*Xerədməndan-e pişin rast qoftənd,
Məra xod kaşki madər nə-zadi!*²

beyitindəki “Xerədmənd”dən (*müdrıklar*) məqsəd Nizamidir, çünki ikinci misra ondan alınmışdır.

Klassik İran şeirinin ən parlaq örnəyi sayılan qəzəlləriylə məşhur **Şirazlı Hafiz** “Müğənninamə”sində Nizamidən bu şəkildə bəhs etmişdir:

*Ze nəzm-e Nizami ke çərx-e köhən,
Nədarəd coz u hiç ziba soxən!*

Yəni: “Əski dünya Nizaminin nəzmi kibi gözəl bir sözə malik deyildir”.

Nizamiyə bənzətmə yazan farslar arasında ən müvəffəqiyyətli **Məktəbi Şirazidir**. O, Nizamiyi mədh için bunları yazmışdır:

¹ Şeir ərəb hərfləri də verilib – red.

² Şeir ərəb hərfləri də verilib – red.

*“An xoş soxəni ke vəqt-i təhvil,
Peyğəmbər-i əqlrast cəbril.
Çunu ney-i xameo por nəva kərd,
Noh daire-ra por əz nəva kərd.
Mən k-an honər-i homay didəm,
Çun saye bebal-i pəridəm”¹*

(“O gözəl sözlü adam məram anladırkən ağıl peyğəmbərinə Cəbraildir; qələmin neyini nəva ilə doldurunca doqquz təbəqəli göyləri sədasiylə doldurdu; mən o **Hümay** misilli hünəri (*sənəti*) görünəcə bir kölgə kimi onun qanadına qondum”.)

Hafizdən sonra İran klassiklərinin son ən böyük ustadlarından **Əbdürrəhmani Cami** də Nizamiyi öymüşdür. “Baharistan”da yazdığı Nizami maddəsində “açıq olan fəzilət və kəmalının şərh və ya izaha ehtiyacı yoxdur. “Pənc-gənc” adlı əsərinə o qədər gözəlliklər və incəliklər doldurmuşdur ki, bu şərəf heç bir kimsəyə nəsib olmamışdır. Böylə bir əsər, bəlkə də bəşər qüdrətinin yetişməyəcəyi bir xariqədir” deyir. “**Həft ourəng**”indəki “Leyli-Məcnun” mənzuməsinə yazdığı müqəddiməsində bu konunun (*mövzunun*) əvvəlcə Gəncəli Nizami ilə Dəhləvi Xosrov tərəflərindən yazıldığına işarət edən şair bu iki ustadın sənətdəki məharət və qüdrətlərini qüvvətli misralarla bəlihdikdən və yürüyüşlərini at koşusuna (*qaçışına*) bən-zətdikdən sonra deyir ki:

*Mən niz be faqe naqə randəm,
Xorda be ğobareşan rəsandəm.
Gər mandəəm əz şomareşan pəs,
Bər çehre-ye mən ğobareşan pəs!²*

(“Mən də bu zəifliyimlə arxalarından dəvə qoşdurdum və kəndimi tozlarına qovuşdurdum; kəndilərinə ulaşmadımsa da, üzümə qonan tozları mənə yetər”.)

¹ Şeir ərəb hərfələri də verilib – red

² Şeirin farscası ərəb hərfələri ilə də verilib – red

Bir fəxriyəsində də **Cami** təbinin hərhanki konuyu yeddi beyitdə qafiyələməyə qadir olduğunu, Gəncəlinin “Yeddi gözəl”indəki mənalardan örnək və ilham alməsiylə izah etməkdədir:

*Be bustane soxən morğə tək-e mən əksər,
Be həft beyit şəvəd nəğməsaz-o-qafiyəsənc.
Ço Həft-Peykər-e gəncur-e Gəncə, hər qəzəli,
Nomuneist ze mənə, nəhan dər-u səd gənc!¹*

“Atəşkədə” sahibi **Lütf Əli bəy**ə görə (XVIII yüzil), Nizami “sözün ərkan-e ərbəəsindən, yəni dörd dirəyindən biridir”.

Səfəvi dövrünün “Xəmsə” yazanlarından **Ruh-ül-Əmin** Nizamiyi öyən bir parçasında “Gəncəlinin məsnəviçilikdəki biricik (*yeganə*) ustadlığından” canlı bir surətdə bəhs etdikdən sonra sözlərini bu beyitlərlə bitiriyor:

*Dər xane nehoftə meşk-e tatar,
Şagerd-e kəmineiş Əttar.
Məhr əz nəfəsəş ço tab girəd,
Ferdosi əz-u hesab girəd.
Dər piş-e soxənvəriiş bican,
Xaqani-ye can-e molk-e Şirvan.
Şoəra-ye Məlik beust dəmsaz,
Xosrov ze qolamiyəş sərəfraz.²*

(Evində tatar müşkünü saxlamış Əttar onun ən kiçik çırağıdır. Eşq onun üfürüyü ilə tutuşuyor. Firdovsi onun hüzurunda hesaba

¹ *Beyitlərin tərcüməsi:*

Söz gülüstanında təbimin quşu əksər hallarda,
Yeddi beyit çərçivəsində nəğmə yaradır və qafiyə qurur.
Gəncə xəzinədarının “Yeddi gözəl”i kimi hər qəzəlim,
İçərisində yüz xəzinə gizlənən mənə nümunəsidir. (*tərcüməsi*)

² Farscası ərəb hərfləri ilə də verilib – red.

duruyor. Onun şairliyi qarşısında Şirvan ölkəsinin canı olan Xaqani cansız qalıyor. Padşahın şairləri onunla canlanıyolarlar. Onun köləsi olduğundandır ki, Xosrovun (Dəhləvi) başı ucalmışdır.)

Hilali Cığatayi Nizami haqqında bu beyitləri yazmışdır:

*An gənc-e qohər ze kan-e Gənce,
Şəmşirzəban-o şirpənce.
Yəni şəh-e molk-e niknami,
Şahənşəh-e arefan Nizami.
Qoft an soxəni ke qoftəni bud,
Soft an qohəri ki softəni bud.
Hər quş ze nəzm-e ust por dor,
Hər pənce ze Pənc-gənc-e u por.
Gənc-e do cəhan nesar-e u bad,
Gəncur-e do koun yar-e u bad!*

(O, Gəncə mədəninədən bir cövhər xəzinəsidir, qılınc dilli, arslan pəncəli bir adamdır. Eyilik (*yaxşılıq*) mülkünün sultanı, ərənlərin şahənşahı – Nizami odur. Söylənəcək sözü söyləmiş, dəlinəcək cövhərləri dəlməşdir. Hər qulaq onun nəzmiylə küpələnmiş, hər ovuc onun “Beş xəzinə” (“*Pənc-gənc*”)sindən mücövhərlərilə (*gövhərlərilə*) dolmuşdur. İki dünyanın xəzinəsi ona nisar, iki dünya xəzinədarı ona yar olsun.)¹

“Məcmə-ül-füsəha” (farsca da yazılıb – red.) sahibi Rza Quluxana görə, “kəndisinə məxsus bu üslubda (**farsca da yazılıb – red.**), yəni eşq məsnəvisi yazmaqda ikinci bir Nizami yoxdur və bu hər kəscə qəbul edilmişdir, bu xüsusda kəndisiylə rəqabətə qalxmaq, kafirlikdən başqa bir şey deyildir”.

H. 1313 ilə 1318 arasında Nizami külliyyatının düzəldilmiş nüsxələrini böyük sevgi və diqqətlə nəşr edən tehranlı **“Ərməğan”** dərgisinin müdiri **Vəhid Dəstgirdi** bu külliyyatın 7-ci cildini təşkil

¹ Burada farscası da ərəb hərfləri ilə ayrıca verilib – red.

edən “**Gəncine-yi Nizami**”yə yazdığı incələməsində Nizamiyi İran klassik ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyətləriylə qarşılaşdıraraq bu nəticələrə varmışdır: Bir dəfə əxlaq, təmizlik və təqvada (*möminlikdə*) həkim Nizami bütün dünya şairləri arasında eşsizdir (*bərabərsizdir*). Nizaminin bütün əsərlərində kötü (*pis*) tək bir sözə və çirkin tək bir təbiri rastlanmaz. Eşqin nəzihliyini (*paklığını*) tərifdə o, Firdovsiyə belə üstündür. Çünki Nizamidə erkəklərin (*kişilərin*) sevişmələrindən və gənc oğlanların işvəkarlıqlarından bəhs edən tək bir misra yoxkən, Firdovsidə vardır¹.

V.Dəstgirdi Nizamiyi İran şeirinin bütün ustadlarından yalnız Firdovsi və Sədi ilə qarşılaşdırıyor. Çünki bunlar eyni bəhr üzərində məsnəvilər yazmışlardır. Nizami əsərlərində yalnız Firdovsidən bəhs etmişdir. Çünki işlədiyi konular (*mövzular*), qismən, Firdovsi tərəfindən əvvəlcə təmas edilmiş konulardır. Bütün təvazöhünə rəğmən, Nizaminin Firdovsiyə üstün bir şair olduğu haqqındakı təlmihinə (*kinayə*) Dəstgirdi də işarət ediyor. Yuxarıda söylənmiş olduğu vəchlə, bu təlmihində Nizami Firdovsinin şeirinə gümüş, kəndisinininkinə altun, geri qalanlarınkinə də bakır (*mis*) deyir. Dəstgirdi bu iddianın tamamiylə doğru olduğuna qanedir. O, deyir ki, Nizaminin əsərlərini yüzlərcə dəfə oxudum və hər oxuyuşumda **Daranın, Xosrov Pərvizin və Leylinin** ölümlərini təsvir edən tabloları ağlamadan oxuyamadım. Şeirindəki bu böyüklük və təsirə şair kəndisi də vaqifdir, nitəkim böylə deyir:

¹ Ey del, əgərət yar sepahit, mətərs,
Vər ba to sərəş bekinəxahist, mətərs.
Əz ləşkər-e u həmin do çeşməş cəngist,
Baqi xəto xaləst, siyahist, mətərs. (*fursca*)

Yəni:

Ey könül, bir əskərsə qorxma!
Əgər səninlə dava etmək niyyətindədirsə, heç qorxma!
Hücum edənin yalnız iki gözü var,
Üst tərəfi isə xətt ilə bənəkdir (xaldır), aldırma! (qorxma, çəkinmə)
(*Tərcüməsi mətnədir – red.*)

*Kəsira ke dər gerye arəm ço ab,
Bexəndanəməş baz çon afetab!*

(Yağmur kimi ağlatdığım birini təkrar günəş kimi güldürürüm.)¹

Sədi ilə qarşılaşdırılmaya gəlincə də, Dəstgirdi məsnəvidə Nizamiyi Sədinin üstündə görüyor. “Sədi deyir: – “Bustan”ında “Şərəf-namə” ilə “İqbalnamə”dən son dərəcə faydalanmışdır. “Bustan” konularının çoxu Nizaminin adları keçən bu iki əsərində mövcuddur. Bu bənzər konuların qarşılaşdırılmasından və incələnməsindən sonra sağ duyğulu hər tənqidçi Nizamidəki söyləyiş qüdrətinin, tərkib sağlamlığının, sözlərindəki bağlanma ahənginin və mənalardakı yaradıcılıq qüvvətinin Sədiyə nisbətlə qat-qat yüksək olduğuna hökm edərlər. Fəqət Sədi qəzəldə Nizamiyə üstündür”. Dəstgirdi Sədinin Nizamidən mülhəm olduğu və iqtibas etdiyi beyitlərin bir çox misallarını da verməkdədir.

Nizami ilə farsca yazmış digər böyük türk şairi **Cəlaləddin Rumi** arasındakı mənəvi münasibətlərə də təmas edən Dəstgirdi böylə deyir: “Ürfan və şeir mülkünün ən böyük sultanı (*yəni Mövlana*) həkim Nizaminin şeirlərindən bir çox iqtibaslar yapmışdır. Mövlananın məsnəvi və qəzəllərini incələyən fəzilətli bilgin **Ağa Hadi Xairi** “Mövlana Nizami divanını daima gözü önündə tutar və ondan mənaca böyük ölçüdə iqtibaslar yapardı” – deyir, “halbuki Qəznəli həkim Sənaiyə qarşı bağlılığı müsəlləm ikən, Mövlana ondan iqtibaslar yapmamışdır. Bu iqtibaslar, şübhəsiz, Nizami şeirinin bir fenomen olduğunu isbat edər, yoxsa Mövlana kimi bir ustadı kəndinə nasıl cəlb edərdi?!”

Mövlana Nizaminin bir qəzəlindən bu şəkildə istifadə etmişdir:

*Cəvab anke Nezami be nəzm miquyəd:
“Cəfa məkon ke cəfa şive-ye vəfa-ye to nist”*

¹ Ərəb hərfləri ilə də verilib – red.

(Cavab bu ki Nizami kəndi nəzmində demişdir: “Cəfa etmə, çünki cəfa sənin vəfakarlığına yakışmaz (*yaraşmaz*”).¹)

XIV yüzil Altun Orda şairi **Qütb xana təqdim etdiyi “Xosrov və Şirin”**ini “Nizami balından bişirilmiş bir sevda halvası”na bənzədir:

*Nizami nəzmi yanlıq² tüz sözünni,
Anın bilgut Xanıqa bu özünni.
Qazan tək qaynab uş sevda bişirdum,
Nizami balıdın həlva bişirdum.*

XV yüzil Xarəzm şairi **Heydər** də “Məxzənül-əsrar”ını Nizami ruhundan aldığı can və fərmanla yazdığını söylər:

*Mən ki bişurdum bu ləziz aşnı,
Şeyx Nizamidən alıb çaşnı.
Şeyx Nizami dəmidən can tapıb,
Mənasidən yarlıq-ü bürhan tapıb.*

¹ Ərəb hərfləri ilə də verilib – red.

İştə Nizami ilə Mövlana beyitlərindən qarşılaşdırılmış bir neçə örnək:

Nizamidən:

Məra porsi ke çuni, çunəm ey dust,

Cegər por dərd, del por xunəm, ey dust! (*farsca*)

Məndən soruşsan: necəsən, necə olacam, dostum!

Ciyərim dərdlə dolu, ürəyim isə qanla doludur dostum. (*tərcüməsi*)

Mövlanadan:

Məra porsi çuni bin ke çunəm

Xərabəm bixodəm məsto conunəm (*farsca*)

Məndən soruşsan: necəsən, bax, gör necəyəm?

Xarabam, özümdə deyiləm, dəlilikdən sərxoşam. (*tərcüməsi*)

Nizaminin (düşmənin öhdəsindən gələn şir deyiləm)ini mətlə olaraq alan **Mövlana** bir qəzəlinə böylə başlayır:

Nə an şirəm ke ba doşmən bərayəm

Məra an beh ke ba mən bərayəm (*farsca*)

Mən düşməne qalib gələ bilən şir deyiləm,

Mənim için ən yaxşısı odur ki, mən özümə qalib gəlim. (*tərcüməsi*)

² Yanlıq – kimi.

Türkcənin böyük şairi **Mir Əlişir Nəvai** türkcənin farsca ilə boy ölçüləcək dərəcədə yüksək bir ədəbiyyat dili olduğunu isbat üçün yazdığı məsnəvilərinə:

*Xeyl-i fəsaḥət başının əfsəri,
Gənc-i yəqin əfsərinin govhəri*

deyə heyranı olduğu Nizaminin əsərlərini örnək almışdır. Nizamiyə qarşı bəslədiyi bu dərin təqdir və heyranlıq hissini Nəvainin bütün əsərlərində görməkdəyiz.

Məsələ, **“Məxzənül-əsrar”a bənzətdiyi “Heyrətül-əbrar”dan:**

*“Gəncə vətən, könqlü anın gəncxiz,
Xatiri gəncür, tili gəncriz.
Fikrət-i mizani bulub Xəmsəsənc,
“Xəmsə” demə, bəlkə deyil, “Pənc-gənc”.
Kəffeyi mizan ana əflak olub,
Batman-i taşı küreyi-xak olub.
Dartsa yüz qərn xirəd xazini,
Çəkməqay anin qöbidin azini.
Xan-i lətayifgə sözü münqəsəm,
Dürr-i məanigə dili müntəzəm.
Nazim olub söz düri sirabıqə,
Çərx Nizami yazıb əlqabıqə.
Qəddəse sirrəh-i məanidir ol,
Ruh-i qüdüs feyzi nişanidir ol”.*

“Leyla-Məcnun”dan:

*“Bu tilbilə kimsə tapmadı kam,
Cüz gənc-fişan-i Gəncəram.
Məna dirəmiyə sikkəpərdəz,
İzlət hərəmidə məhrəmi-raz.*

*Gəncine-yi fikri göhərayin,
Andin bəri haq olub göhərçin.
Vəhdət göhərin əliqə alqan,
Üzlət kəmərin beligə çalqan.
Məna hərəmin müsəxxər etgən,
Söz bikrini qərqi zivər etgən.
Həm Tür-i fəzilət üzrə Musa,
Həm Kaf-i qənaət üzrə Ənqa.
Musa imas erdi kilki naqu,
Cəvfi ara müzmər etdi cadu.
Ənqa gər imas nədən həmişə,
Söz qafidə üzlət etdi pişə?!
Nəzm əhlinin əfsəhülkəlamı,
Söz dürigə müntəzim Nizami!”*

“Fərhad və Şirin”dən:

*“Əgərçi Gəncədə aramı anın,
Vəli gənc üzrə daim damı anın.
Tutub göhərləri yeksər cahanı,
Nə çük kim xeyl-i əxtər asımanı.
Nə ol zinət ki asılqay qulaqdan,
Və gər açılsa ayrılqay qulaqdan.
Düri kim çun qulaqını qıldı məskən,
Girib qılğay köngül dərcini məxzən.
Köngül dərcin demay qılğay ləbaləb,
Kim ol dəryaya salğay dürnü ta ləb.
Kim ol göhərdən alsa xalq hər dəm,
Yüz ildə bulmağay mindən biri kəm.
İmas asan bu meydan içrə durmaq,
Nizami pəncəsigə pəncə urmaq”.*

“Həft peykər”¹ bənzəri “Səbəyi səyyar”dan:

*“Nüktəsi diqqət içrə rişteyi-can,
Riştəgə çaşni sərişteyi-can.
Nəzmi övrağı pərdə-yi candin,
Həm siyahisi ab-ı heyvandan.
Elgə can bergili dəvətə anın,
Gəlibən çeşməyi həyatı anın.
Kilk-i Xızrı atəş qılıb bitab,
Hər kəs ol çeşmədən bulub sirab.
Əhl-i nəzm əfsəhülkəlamı ol,
“Xəmsə”nin nazimi Nizami ol.
Xəmsə yox, pənc-gənc-i Qaruni,
Pasban ilgə gənc-i mədfuni.
Leyk hər kim bulub cəvahirsənc,
Tapıb ol gənclərdə yüz min gənc.
Hər səmin dürri məmləkətə xərac,
Anqa layiq ki, bulgay ustidə tac.
Söz yolın öylə qət edib çalak,
Kim ipəkdə yürürsə gövhəri pak”.*

“İskəndərnamə” bənzəri “Sədd-i İskəndər”dən:

*“Tutub gənci bu çərx-i nöh taqni,
Neçuk kim kuyaş (günəş) nuri afaqni.
Bu yanqlıq ki gənc-i məani töküüb,
Cəhan əhliga cavidani töküüb.
Bu beş gəncdin kim cahandır məla,
Ki gök cofida dağı yoxdur xəla.
Bu gərdun ara təbi xurşid olub,
Anın nuri aləmdə cavid olub.*

¹ “Yeddi gözəl”.

*Şehab-i qələm çünki eyləb tərəş,
Tapıb səhfeyi mehrə andan xərəş”.*

Nəvai özünü Nizaminin şagirdi saymaqda və ustadından mənəvi olğunluq (*kamillik*) diploması almış olmaqla öyünməkdədir.

Bir əlindən Xosrov Dəhləvi, bir əlindən də Əbdürrəhman Cami tutaraq Nəvaiyi xəyal aləmində Nizaminin hüzuruna götürürlər. Bu təqdim əsnasında Nizaminin ruhu kəndinə bu şəkildə iltifat ediyor:

*“Ki qıldın söz içrə tətəbbü manga,
Nəy istərdə etdin təzərrü manqa.
Ki mən “Xəmsə”də eyləb erdim vəid,
Ki hər kim ki ayturğa tutsa ümid.
Qılay tiği bürran sözüüm dasıdın,
Uray başın ol tiği almasdın¹
Köb il açdı dəvəgə söz başını,
Bu dəvə ara qoydı öz başını.
Məgər sən² ki, bu yolga qoyğac qədəm,
Vucudnun xəyalini qıldın adəm!”*

Nəhayət, türk ədəbiyyatında yapdığı ədəbi inqilabın tarixdəki əzəmətini sezmiş bulunan bu dahi adam şəxsiyyətinə dəyər verən bir öyünməsində kəndi böyüklüyünü Nizamiylə ölçməkdə və böylə deməkdədir:

*“Fələk görmədi mən kimi nadiri,
Nizami kimi nəzm ara qadiri”.*

¹ (Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nin müqəddiməsindəki beyitə işarədir – R.Ə. – red.):

Tiğ ze əlmas-e soxən saxtəm,

Hər ke piş aməd sərəş andaxtəm. (*farsca*)

Sözün almazından bir qılinc qayırb

qabağıma çıxanın başını vurdum. (*tərcüməsi*)

² Yəni Nəvai.

Klassik türk şeirinini böyük dahisi Füzuli dəxi kəndini Nizaminin şagirdi saymaqdadır.¹

“Beşlik” şairini düşündürmüş olan “Leyli və Məcnun” konusunun çətinliyi qarşısında “təvəkkülə rücu edən” Füzuli eyni güclük qarşısında eyni təraddüdü göstərmiş olan Nizamidən bu surətlə bəhs etmişdir:

*Bir iş ki qılır şikayət ustad,
Şagirdə olur rücuü bidad!*

Eyni Füzuli eyni əsərində dövründəki “söz mülkünün nizamsızlığından” bəhs etdiyi “Saqinamə”sində keçmiş dövrlərdəki böyük şairlərin sözdən anlayan birər (*bütün*) hökmdarların himayəsini gördüklərini həsrətlə yad ediyor. Diqqətə dəyərdir ki, bu xüsusda misal göstərirkən ustad farsca yazanlar arasından Nizamiyi qeyd etməkdədir. Nitəkim (*son olaraq*) böylə deyir:

*Türkü, ərəbü, əcəmdə əyyam,
Hər şairə vermiş idi bir kam.
Şad etmiş idi Əbu Nəvası,
Harun xəlifənin atası.
Bulmuşdu səfa-yi dil Nizami,
Şirvan şahına düşüb girami.*

¹ Əlişir Nəvai kimi, Füzuli də ədəbi türkçülüyn böyük mürsidlərindəndir və bu onun yalnız “Divan” müqəddiməsiylə “Leyli-Məcnun”dakı məşhur beyitiylə bəlgələnməz (*isbat edil-məz*). “Hədiqət-üs-süəda” müqəddiməsinin bu xüsusdakı açıqlaması daha canlı və ədəbiyyat tarixi baxımından daha mənalıdır. Şair bu müqəddimədə “cüz”i əzəm-i-tərkibi-ələm və sinif-i növ”i bəni Adəm”ə olan “əizze-yi ətrak-i” də “vəqayeyi Kərbəla və keyfiyyəti əhvai-i şühəda ilə” aşina etmək üzrə, “füsəha-yi türkbəbanda” fəidələnsinlər, – deyər “Məqtəli – türki” yazdığımı anladıyor və aşağıdakı qitə ilə tanrıdan kəndinə başarı diliyor:

“Ey feyzrəsan-i ərəbi, türki, əcəm,
Qıldın ərəbi əfsəhi əhlil-ələm.
Etdin füsəhayi əcəmi – İsadəm,
Mən türkbəbandan iltifat eyləmə kəm!”

*Olmuşdu Nəvai-yi süxəndan,
Mənzur-i şəhənşahi Xorasan.*

Osmanlı türk klassiklərindən **Nəbi** də Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si ilə Xosrov Dəhləvinin “Xəmsə”sini qəsd edərək (*nəzərdə tutaraq*) “hər birinin cüvədə bir mənai növ” ifadə etdiklərini qeyd ediyor.

Ətai eşq tələqqisində (*məsələsində*) “Həft peykər” şairini tənqid etməklə bərabər, Nizamiyi məsnəvi yazanlardan seçdiyi üçlər arasında sayar:

*Bexüsus içlərində üç ustad,
Şəst-i pürzurinə verincə qüşad.
Tirvəş qeyri kodu padərgil,
Həddi ecazi eylədi mənzil.
Biri Xosrov, biri Nizamidir,
Biri sərməst-i eşq Camidür.*

Mərhum **Ziya Paşa “Xərabət”** adındakı tanınmış əsərində klasik İran şairlərini xarakterizə edərkən Nizami haqqındakı görüşünü böylə anlatmışdır:

*Təkidi buraxsa gər Nizami,
Ecazə yetər idi kəlami.
Bihudə deyilmi təb’i iza,
Söz yerinə söyləmək müəmma.
Vermiş ona şöhrətü səlabət,
Təksir-i tənafürü gərabət.
Birdir yenə leyk o pir-i fani,
Yox “Xəmsə”sinə nəzir-i sani.
Tənzirə anı Əmir-i Xosrov,
Etmiş idi gərçi himməti-nov.
Təbinə bihudə verdi rəncə,
Qanda Dehli və qanda Gəncə.*



Nizaminin heyranı Əlişir Nəvai

*Aləmdə durur ikən Nizami,
Aqıl edəməz bu iltizami.*

Bəhsi keçən iki “Xəmsə”nin qarşılaşdırılması nəticəsində Paşanın verdiyi hökmü qəbul etməklə bərabər, **H.Daniş Dəhləvinin** farsca yazan şairlərin böyüklərindən olduğunu da qeyd ediyor ki, bu, Nizaminin növində (*söz sənətində*) tək olduğunu bir daha bəlirtməkdədir.

Nizaminin nəzmi:

*Xosrova guş et, Muhibbi şeirinə eylə nəzər,
Nəzm tərzində Nizami, mənada – Xacu imiş!*

– deyən Süleyman-i Qanuninin (Muhibbi onun məxləsidir) (təxəllüsü) də örnəyidir.

İstanbul Darülfünunda illərcə İran ədəbiyatı xocalığı yapmış bulunan Hüseyn Daniş doğulu-batılı (*şərqli-qərbli*) bütün tənqidçilərin Nizaminin “nəcib, müstəqil və vüqarlı dühaya malik bir şair olduğunda birləşdiklərini” işarət etdikdən sonra diyor ki: “Nizami yüksək bir dühayı qayət təmiz bir vicdanla məzc etmiş (*yoğurmuş*) və fars ədəbiyat aləmində nev’ində münfərid (*təkbaşına*) və mümtaz (*seçkin*) bir mövqə ixraz etmişdir (*tutmuşdur*)”

Ustad **M.F.Köprülü** Bartoldun “İslam mədəniyyəti tarixi”nə yazdığı notlar arasında Nizami için “İran və türk məsnəviçilərinin ən böyük ustası İranın ən böyük şairlərindən biridir və şeirlərində olduqca **məbzul (təravətli)** türkcə kəlimələrə də təsadüf ediliyor” deməkdədir.

Bundan **bir neçə** il əvvəl nəşr etmiş olduğu “**Danişməndan-i Azərbaycan**” (“**Azərbaycan biliciləri**” – red.) adlı təzkirəsində İran **saylavı (alimi) Məhəmməd Əlixan Tərbiyət** Nizamiyi “əşəri şüərayı İran və əfşəhi füsəhayı Azərbaycan”, yəni “İran şairlərinin ən şairi və Azərbaycan fəsihlərinin ən fəsihi” deyərək qeyd etmişdir.

“Xəmsə”nin h. 1313-də Şirazda basılmış bulunan əlimizdəki nüsxəsinin başlanğıcında şairə aid aşağıdakı mütaliəyi buluyoruz:

“Farsca olaraq Nizaminin ifadəsindən daha dadlı və səlis bir üslubda kimsə söz söyləməmişdir. Bu axışda (*rəvan*) söz olsa-olsa, Tus bilginini Firdovsidə ancaq bulunur, onda da Nizami sözündən daha eyisinin bulunmasına imkan yoxdur. Halbuki aşiqanə məsnəvilər yazmaq və kəndisinə xas bir sənət olan masalçılıqda (*həyatı şeylər anladan*) əvvəlkilərdən (*mütəqəddimin*) kimsə şeyx həzrətlərinin dərəcəsinə yüksəlməmişdir. Nitəkim Tus bilgininin (*yəni Firdovsinin*) “Yusif və Züleyxa”sı bu iddianın bir bəlgəsidir (*sübutudur*). Bundan başqa, ortadakılarla (*mütəvəssitin*) sonrakılar (*mütəəhhirin*) dəxi o dərəcəyə yüksəlməmişlərdir.

“Küstahlıq (*sırtıqlıq*) və boy ölçüşmək için deyil, yalnız həkimin izindən getmək və xırmanından qalan başaqları toplamaq məqsədiylə, Əmir Xosrov Dəhləvi kimi bir qisim şairlər onu təqlid edərək “Xəmsə”lər yazmışlarsa da, əsərlərini ustadınkına sadəcə ismə bənzədə bilmişlərdir”.

Vəhşi Bafqi Kirmaninin “Fərhad ilə Şirin”də və **Məktəbi Şirazinin** “Leyli və Məcnun”unda yüksək bir ilham əsəri göstərdiklərini təqdir etməklə bərabər, yuxarıya aldığımız mütaliənin sahibi sözlərini böylə bitiriyor: “Şübhəsiz olan biricik (*bircə*) həqiqət budur: fars ədəbiyatının təsis edildiyi gündən bəri “Xosrov və Şirin” ilə “Həft peykər” dəyərində bir eşq hekayəsi kimsə tərəfindən hənz (*hələ*) yazılmamış və “İskəndərnamə”siylə də o cənab (*yəni Nizami*) Firdovsidən sonra kəndi nevinde (*aləmində*) tək qalmışdır”.

Nizamiyə bənzətmə yazanlardan, yuxarıda adı keçən **Vəhşi Bafqi Kirmani** “Xold-e bərin” adındakı əsərində şeyxin “Məxzənül-əsrar”ından bəhs edərək: “bu əsası qoyan mucidin (*yaradıcının*) qiyas ediləməz (*müqayisə edilməz*) bir sərmayəyə malik olduğunu” etiraflla: “Nizami “Məxzən”indəki (*xəzinəsindəki*) əsrarın (*sirrin*) bitməz və tükənməz” olduğunu söyləməkdədir.

Yuxarıda sayılan isimlərdən başqa, digər **Doğu** tənqidçi və şairlərinin Nizami haqqındakı bitməz-tükənməz təqdirələrini birər-birər qeydə qalxırısaq, ustadın sənət və yaradıcılığı qarşısında heyranlıq ifadə edən bir-birinə bənzər cümlələri təkrarlaşmaqdan başqa bir şey

yapmış olmayız. Bu etibarla ustad için söylənmiş farsca bir beyiti də aşığıya almaqla yetinəcəyiz:

*Nezami ke dər nəzm oula kəlam,
Cəhan-e soxənrast nəzm-o nezam.
Qələm rand bər səfheye rüzgar,
Be tərif-e Esgəndər-e namdar:
Bedaneş cəhan-e soxənra gereft,
Bedansan ke aməd xerədra şegeft.
Kohən dastanha ə-zu taze şod,
Sekəndər əzu sahebavaze şod.
Peyğəmbər təvan goft bər an cənab,
Ke çun “Xəmsə”i həst ura kitab.
Be ezhar-e ecaz-e u “Xəmsə” bəs,
Ço u nöktesənci nədidəst kəs!¹*

Mənası:

*Eşi yoxdur şeirdə, ustaddır Nizami,
Söz mülkünün sultanı, ona verən nizamı.
Çaldı qələm, aləmin anlatdı əhvalını,
Tanıtırdı eyicə İskəndərin namını.
Sözündəki sənətlə tutdu bütün cahanı,
Şeirdəki sehrinin oldu ağıl heyranı.
Nəzində təzələndi tarixin dastanı,
İskəndəri o yapdı dünyanın qəhrəmanı.
Peyğəmbərdir deyilsə, yerindədir o cənab,
“Xəmsə” kimi gətirmiş vücuda çün bir kitab.
Möcüzə istənirsə, işlə (budur) kitabı “Xəmsə”,
Onun kimi nüqtəçi görmüş deyildir kimsə.*

Şairin peyğəmbərliyini təsbit edən bu dəyərləndirmənin yanında dünyanın sonuncu (*axərüz-zəman – bu söz farsca yazılıb – red.*) şairi

¹ (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.)

olduğunu təyid (*qüvvətləndirmə*) etmək üzrə, külliyatının İran basmasını süsləyən bu qitəyi də buraya alalım:

*Nezam-e əkd-e lo-lo-e soxən-ra,
Be ayin-e Nezami kəs nə bəste.
Hezaran rəhmet-e həq bər rəvanəş,
Ke əlhəq şeir bər vey xətm gəşte.¹*

Mənası:

*Kimsə sözün nəzmini
Nizami tək verməmiş.
Haqdan ona min rəhmət,
Şeir onda xətmə (sona) yetmiş.*

2

Batı tənqidçiləri İran ədəbiyatı tarixində Nizaminin önəmini nəzəri etibara alaraq “İran epik ədəbiyatının onun əsərlərində ilk dəfə olaraq ən yüksək nöqtəyə yüksəlmiş olduğunu” təsbit etmişlərdir, çünki “qarami lisan (*lirik dil*) ilə əski dastan dili arasındakı uymazlıq Nizaminin şeirlərində ortadan qalxmış və dastan dili bu dövrdə saray ədəbiyatında aranan “zövq”ə uymuşdur. Bundan başqa, epopeya kəndi dastanlıq xarakterini dəxi itirərək get-gedə daha ziyadə ruhi təhlil sahəsinə girmişdir, bunda da Nizami eşi (*bərabəri*) görünməmiş bir ustaddır”.²

Eyni konuya, yəni Nizami üslubuna təmas edən alman araşdırıcılarından **Georg Yakob** “Noldke və Şaks kimi³ bir yoruncusu yoxsa da, Nizamiyi şairlikdə Firdovsidən yüksək” bulmaqdadır.⁴

¹ (Şeir burada farsca ərəb hərfləri ilə də verilib – *red.*)

² “Encyclopedie de L’islam”. “İran ədəbiyatı” maddəsi.

³ Bu iki adamın Firdovsi haqqında almanca tərcümə, təfsir və tədqirlərdən ibarət əsərləri vardır.

⁴ Georg Yacob. “İskenders Waregerfeldzug”. Gluchstadt. 1934.

İran ədəbiyatının heyranı böyük alman şairi **Höte** külliyyatının “Das West-Ostlicher Diwan” adını daşıyan cildində İran ədəbiyatının ustalarını birər-birər incələyərək kəndinə xas qavrayış və bilgi qüvvətiylə anladırkən Nizami haqqında bunları yazmışdır:

“Nizami yüksək düha (*genie*) sahibi, incə bir zəkadır. Firdovsi qəhrəmanlıq dastanlarına aid bütün konuları tamamiylə qullanmış olduğundan, o, (yəni Nizami) sevişən incə ruhların qarşılıqlı duyğularını kəndi şeirinə konu olaraq almaqda və sevişən Xosrov ilə Şirin və Leyli ilə Məcnunu oxuyuculara tanıtmışdır. Bunlar – öncədən seziş, qəza və qədər, təbiət (*xarakter*), görünək, alışıqlıq, istək və ehtiras sürgüsü (*saiqiylə*) ilə gerçəkdən yaxlaşmaq (*yaxınlaşmaq*) istərlər, fəqət bir böhran keçirərək inad, təsadüf, **tühaflıq (qəribə)**, əksilik və zorlama üzündən biri-birlərindən uzaqlaşırırlar, daha sonra əcəyib bir bir təcəlli ilə buluşmuş ikən bu və ya bu surətlə yenidən ayrı düşürlər.

Bu konu və materialların işlənməsindən ideal bir içlənmənin yüksək həyəcanı doğmuş oluyor. Fəqət heç bir yerdə biz bunun tətmin (*qane olma, təmin*) olunduğunu görmüyoruz. Güzəllik böyük, çeşidlər isə sonsuzdur.

Şairin, doğrudan-doğruya, əxlaqi konulara toxunan başqa parçaları dəxi eyni dadlı və aydın bir deyiş özəlliyi daşıyırlar. Hərhanki bir adama aid iki yönlü nə qədər qarışıq durumda bulunursa-bulunsun, bütün məsələləri şair çıxar yola qoyaraq daima əxlaqa uyğun bir şəkildə çözməkdədir.

Sakin məsləkinin özəllikləriylə tam ahəngdə olaraq Nizami Səlcuqlular dövründə baba yurdu Gəncədə sakin bir həyat yaşamış və orada gömülmüşdür.

Kəndi çevrəsində bulduğu bütün eşq mənqibələri (*lejanları*) ilə yarı möcüzəli əfsanələri Nizami coşqun bir şövqlə toplamışdır”.¹

Dr. Wilhelm Bacher (*Vilhelm Baxer*) 1871-də nəşr etdiyi əsərində² İran klassiklərinin önəmlilərini saydıqdan və bunların Avropada

¹ “Göthes Samitliche Werke”. Stuttgart. Verlagder S.G.Gottaschen Buchhandlung. 1881. cild II, s.322 və 226.

² W.Bacher. “Nizamis Lebens und Werke”. Leipzig. 1871.

da qismən tanınmış olduqlarını qeyd etdikdən sonra Nizaminin İran ədəbiyyatının böyük ustadları arasındakı müstəsna mövqeyi və Hötenin kəndisi için “yüksək dühaya malik incə bir zəka” deməsinə rəğmən, “Almaniyada və bütün Avropada pək tanınmadığını” əsəflə (*təəssüflə*) zikr edər.

Fəqət Baxerin şikayət etdiyi bu durum sonralar dəyişmişdir. İran ədəbiyyatı tarixinin elmi əsasını qurmaqla tanınan **H.Ete** 1887-də nəşr etdiyi əsərində¹ Nizami şeirinin “əxlaqi yüksək möhtəvasından (*məzmunundan*), mətinlik və ciddiliyindən, ifadəsindəki asillkilə təbiət təsvirlərindəki tablolarının əzəmətindən” bəhs edər. H.Ete əski Doğu hekayəsindən istifadə olunan Şiller “Turandot”unun Nizaminin “Həft peykər”indəki rus prinsesinə (*şahzadəsinə*) bənzədiyini də qeyd edər.²

Nizami haqqında son zamanlarda dürlü Avropa dillərində bir taqım (*qisim*) monoqrafilər və tərcümələr yayımlanmışdır. Bunların arasında **P.Horn** 1925-də Berlində bastırılmış olduğu əsərində³ Nizami şeirinin eşsiz içliliyini (*misilsiz dolğunluğunu*) bu surətlə anlamaqdadır: “Qraf Schacks (*Şaks*) “Leyli və Məcnun” şairinin eşsiz içliliyini, yapdığı nəfis almanca tərcümələrinə əks etdirə bilmişdir. Bu beyitlərdə tərənnüm olunan sevimlənin Batı Avropadakı Orta çağ eşq hekayələrinə bənzədiyi, bilxassə, gözə çarpmaqdadır. Bu, yəni Batı Avropa Orta çağ eşq hekayələri, mühəqqəq (*şübhəsiz*), Doğudan gəlmiş və çox mühtəməl (*çox güman ki*) olaraq, Batı Avropaya ərəb İspaniyası yolu ilə keçmişdir”.

P.Horn dəxi üslub baxımından Nizamiyi Firdovsidən üstün görməklə aralarındakı fərqi “yerdən-göyə qədər” təbiri ilə bəliitməkdədir (*açıb göstərmək*).

¹ Pr. Dr. Hermann Ete. “Die höfische und romantische Poesie der Perser”. Hamburg. Verlag von F.F.Richter. 1887.

² İbid (həmin əsər – red.), s.42.

³ P.Horn. “Die Mittelpersische Literatur”. (Die Kultur der Gegenwart von Paul Hinnerberg.) Berlin. 1925.

Müəllif Nizaminin iranlılarca “mənzum roman sahəsində sevilən biricik ustad” olduğunu da ayrıca qeyd etməkdədir.

H.Ritter Praqa Doğubilim İnstitutu (*Şərqsünaslıq İnstitutu*) hesabına yayımlanan “Həft peykər” mətninə yazdığı müqəddimədə daha əvvəlcə yayımlanmış olduğu “Bildersprache des Nizamis” əsərində yaptığı kimi, Nizami sənətkarlığına təmas edərək deyir ki: “Nizami sadəcə zamanındakı şeir dilinə məxsus ifadə tərzinə hakim olmaqla qalmamış, eyni zamanda o, – ki, bu daha dəyərlidir – bu sənəti əsərlərinin özünü (*varlığını*) təşkil edən fikirlərinə xidmət etdirməyi dəxi başarmışdır.

“Həft peykər” sənətkarlıq baxımından şairin ən dolğun bir əsəri olduğu halda, burada sənət üçün sənət yapılmamış və şairlik məharətiylə, sadəcə, şeirdən anlayan zövq əhillərini qandırmaq üçün göz qaşdırmaq da istənməmişdir. Yalnız əsərin içi bu ecazlı (*ecazkar*) parlaq dşını (*formanı*) zəruri qılmışdır. Bu dş o içə uyğun gəlidiyi üçün kəndiliyindən doğmuşdur. Böylə ki, içlik pozulmadan, yayınlanmaq istənən fikri qüvvətləndirmək görəvinini (*prinsipini*) üstün bir surətdə yapmışdır”.

İngiliscədə Nizami haqqında dürlü tədqiqlər və əsərlərindən bir çox tərcümələr vardır. Bütün bunları burada qeyd etmək cızdığımız plan çərçivəsinə sığmaz, bunun için yalnız bəlli başlı müəlliflərdən bir çoxunun şair haqqındakı görüş və benefişlərini (*fikirlərini*) nəql edəcəyiz.

Məşhur müstəşriq, professor **E.Braun** “İran ədəbiyatı”¹ adlı əsərində Nizami haqqında bunları yazmaqdadır:

“Nizaminin orijinal və verimli bir şair, yüksək və əndər (*nadir*) bir düha sahibi olduğu Övfi, Qəzvini, Dövlətşah və Lüt f Əli bəy kimi hal tərcüməçiləri (*bioqraflar*) və Sədi, Hafiz, Cami və İsmət kimi şairlər daxil olmaq üzrə, iranlı olan və olmayan bütün tənqidçilər tərəfindən qəbul edilməkdədir. İran şairləri arasında bu ölçüdə bir dühaya sahib olanlar azdır. O xarakterdə və əxlaqda olanlar isə

¹ E.Brown. “A Literary history of Persia”. London. 1906.

daha azdır. Səmimi bir mömin və Allah adamı olmaqla bərabər, qeyd də deyər ki, o, qoyu (*qatı*) təəsüb və müsəmühəsizliqdan (*biganəlik-dən*) tamamilə uzaqdır. Kəndinə hörmət edər və fikirlərində istiqlal göstərirsə də, tövirlərində (*davranış*) sadə və alçaq (*təvazökar*) kö-nüllüdür.

“O, sevən bir baba (*ata*) və qoca (*ər*) idi. Şəriətə haram da olsa, bir çox İran şairlərinə, bilxassə sufi şairlərə ilham qaynağı olan şə-rabdan rəhmətlik kəsin surətdə sakınırdı (*özünü gözləyirdi*). Bir kə-liməylə, onu böyük düha ilə hər dürlü etirazdan uzaq, yüksək bir əxlaqı kəndində birləşdirmiş müstəsna bir şəxsiyyət deyə tərif etmək mümkündür. Bu baxımdan hərhənkə bir İran şairi onunla qarşılaşdı-rılamaz”.

1924-də “Həft peykər”i ingiliscəyə tərcümə və təfsir edən iki cildlik önəmli əsərinə yazdığı ön sözdə Londra Universitəsində İran dili və ədəbiyatı professoru bulunan **S.E.Vilson** “həyəcan, ehtiras və təhəssürünü ifadə”də Nizamiyi Shakespear (Şekspir) və Petrarc (Petrark)la eşit (*bərabər*) görməkdədir.¹ Fransızlardan Kollec de Fransın professoru **C.Barbyer de Meynard (Barbiye dö Meynar)** Nizamiyi böylə incələməkdədir:

“Nizamidə biz tarixi romanın yeni bir çeşidini buluyoruz. Ünlü yazar bu alanda (*sahədə*) babalıq haqqına malikdir. Hicrətən altıncı yüzildə epope (*dastan*) kəndinə gərəkli yeyim və şərtləri bulamadı-ğından (*tapmadığından*) ölməyə üz tutuyor. Fəqət bu, zamanın şair-lərindəki fantazi və zəka əksikliyini göstərməz, onlar artıq Firdovsi məktəbindən həyəcanlanacaq qədər bəsit deyillərdi. Qəhrəman das-tanlarının xatirəsi gərçi hələ mühafizə olunuyordu. Fəqət bu, bəzilə-rində xəstəlikli bir gündəkiçilik, bəzilərinde də hırs (*qəzəb, kin*) və düşkünlük təsvirinə yarar, şərtə bağlı bir konu şəklini alıyordu. Ni-zami ilk dəfə olaraq bu gələnək (*ənənə*) halındakı alışqanlıqın kök-ləşmiş şəklini dəyişdirmişdir. Safılıqları və boyalarının mühafizəsi xüsusunda həssaslıq göstərmədən o, ərəb vəqeyinamələrinin (*das-*

¹ S.E.Vilson. “Həft Peykər” İki cild. London, 1924.

tanlarının) az çox mənqibəli (*əfsanəli*) hekayələrini “İskəndəriyyə məktəbi” romançılığının uydurmaçılığı ilə qolayca birləşdirərək bir əkdəş (*amalgam-sintez*) yoğurmuşdur.

“Xosrov və Şirin” ilə “Həft peykər” mənzumələrində lirik şəkil (*qaramiyat*) üstün gəlməkdədir. Qəhrəmanı İskəndər olan “İskəndərnamə” romanı isə bilxassə ikinci qismində öyrədici (*didaktik*) mahiyətdə, xəyallanmış uydurmalarla əxlaqi təlimatı (*hikəmiyatı*) hər addımda təkrarlayan bir əsər olub, lirik mənzumə mahiyətini qeyb etmişdir.

“Tərcüme-yi-hal mübaliğələrindən göz çevirərək söyləməliyim ki, Nizami mənqibəsi bir-birindən fərqli iki şəxsiyyət göstərməkdədir: bir yandan məddahlıq yapan, izaz və ikram (*iltifat, mükafat*) düşkünü bir divan şairi,¹ o biri yandan da sufiliyin qərib görüşlərini daşıyan qoyu bir mistik. Bunu da qeyd edəlim ki, o çağdakı İran cəmiyyətini sürükləyən düşüncə axıntısını gerçəkdən ikiyə bölən və biri-birinə bu qədər ayqırı (*müxalif, zidd*) olan bu iki duyğu arasındakı ittifaqın önəmi son çağlarda iki misli artmışdır. Eyni xarakteri biz Camidə, Əlişir Nəvaidə və çökmə (*inhitad*) dövrünün bəlli başlı bütün müməssillərində dəxi buluyoruz. Bununla bərabər, Nizami kəndini təqlid edənlərin üstündə eşi (*bərabəri*) bulunmayan bir yüksəkliyi mühafizə edərək, gərək şəkil, gərəksə vəzn baxımından daha olqun bir tipdir. Nə istədiyinin bəlırsızlıyi ilə ifadəsindəki düyümlülükdən (*affectation*) (*dolaşıqlıq*) xoşlanmamaqla bərabər, insan onun hekayəçiliyindəki vergiyə, təsvirçiliyindəki qüdrətə və ifadəsindəki dürlü imkanlara gerçəkdən heyran olmaqdadır”²

Turin Universitəsi professoru **İtalo Pittsi** 1894-də “**Storia della poessia Persiana**”(“**Fars poeziyasının tarixi**” – red.) adında əsaslı bir əsər nəşr etmişdir. İran ədəbiyatını konular və dövrlər üzərinə sinifləyib (*qruplaşdırıb*) incələyən müəllif kitabını bütün şairlərin

¹ Yazarı Nizami haqqındakı bu anladışı mübaliğəlidir. Şairin izaz və ikram (*iltifat, mükafat*) düşkünü bir məddah olduğunu iddia etmək tərcüme-yi-halını xarakterizə edən **vəqalara** (**hadisələrə**) ayqırı (**zidd**) gəlməkdədir.

² C.Barbie de Meinard. “La Poesie en Perse”. Paris. 1877.

əsərlərindən tərcümə edilmiş örnəklərlə süsləmişdir (*bəzəmişdir*). Bu arada fikir, sənət və həyatı üzərində ciddiyyət və təfsilatla durduğu Nizamidən önəmli parçalar vermişdir. O vaxta qədər Avropada İran ədəbiyatı üzərinə yazılmış bütün əsərləri tənqiddən keçirərək incələyən Pidzi İtalyan ədəbiyatı ilə İran ədəbiyatı arasında dəyərli qarşılaşdırmalar dəxi yapmışdır. Bu çeşiddən olaraq, müəllif Nizami ilə yeni İtalyan klassiklərindən **Bokkaçonun (Bokaçyo)** əsərləri üzərində durmuşdur.

Pittsi Nizaminin **“Bəhram Gur”u ilə Bokkaçonun “Ameto”su** arasında dərin bir bənzərlik buluyor. “Həft peykər” qəhrəmanı kimi, “Dekameron” qəhrəmanı da yaman (*yaxşı*) bir ovcudur. Bəhramın Ərəbistan çöllərindəki ovculuğuna müqabil, Ametonun da ormanlıqlarda, vəhşilər arasında qoşuşması (*gəzib dolaşması*) vardır. Nizamidə olduğu kimi, Bokkaçoda da yeddi köşkdə (*sarayda*) yerləşən, yeddi gözəl, Ametoya, hər gecə birer eşq masalı (*nağılı*) söylüyorlar... Gəncəli şair kimi İtalyan şairi də hekayə söyləyən dilbərlərin oturduqları köşkləri yeddi rəngə boyamış və bunları oturduqları köşklərin rənglərinə uyar bir şəkildə geyindirmişdir. Pidzi bu rənglərlə süslərin Bokkaçoda şaşılacaq dərəcədə Nizamidəki rənglərlə süslərin (*bəzək*) eyni olduğunu önəmlə qeyd etməkdədir.

Fəqət İtalyan hekayəsində bu yeddi rəngin gizli və rəmzli heç bir mənası yoxdur. Bokkaço olayları nərədən gəldiklərini və nə kimi önəmdə olduqlarını fərq etmədən gəlişi gözəl nəql etmişdir. Halbuki “İran” hekayəsində bunun bəlli bir mənası vardır. Yeddi yıldız (*səyyarə*) əqidəsi gərəyincə, bu yeddi rəngli köşklər əski münəccimlik və dini bir sistemlə ilgilidirlər. Yeddi səyyarəyi (*planeti*) təmsil etmək üzrə, yeddi qübbəli bir saray yapmayı, memar Simnarın kral Nəmana təklif etdiyini Nizami “Həft peykər”ində hekayə edir.

Pittsi Bokkaçonun kəndinə məxsus ədəbi bir okul (*məktəb*) sahibi olduğunu əlavə etməklə bərabər, hər iki əsərin biri-birinə bu qədər bənzəməsinə də şaşıyor (*çaşır*).

“İran hekayəsində hər şeyin kəndi yerində bulunduğuna” baxılırsa, İtalyan hekayəsinin bir təqliddən ibarət olduğuna hökm etmək gərək-

dir. Fəqət Pittsi Bokkaçonun, doğrudan-doğruya, “Nizaminin varisi olduğunu” pək də söyliyəmiyor. Ancaq “gərçi Nizami 1204-də, kəndisindən (*yəni Bokkaçodan*) bir buçuq əsir əvvəl ölmüşdür” deyir.

Müəllifə görə, Nizaminin əski Pəhləvi qaynağından aldığı eyni hekayənin hərhanki bir yoldan Batıya keçmiş bulunan başqa bir surətini Bokkaço da qullanmış ola bilir. Bilxassə, Bəhram Gur hekayəsi Batıya çabuq (*tez*) yayıla bilirdi, çünki XII yüzildə Sicilyada bulunan **İbni Zəfər**¹ kəndi kitabının dördüncü bölümünə bu hekayəyi almışdır.

Nizami ilə Bokkaço arasındakı bənzərliyi digər avropalı tədqiqçilər də bəliirtmişlərdir (*qeyd etmişlər*). Alman müstəşriqi (*şərqşünası*) **Yosef von Hammer** bunu daha 1818-də işarət etmişdir. Hammerə görə, sadə, “Həft peykər” ilə “Dekameron” hekayələri arasındakı bənzərlik baxımından deyil, qadınları ideallaşdırma baxımından dəxi, Nizami ilə Bokkaço biri-birini andırırlar.²

Ukraynalı tanınmış müstəşriq **A.Krımski** “Brokhauz Efron” tərəfindən nəşr olunan “Rus ensiklopedisi”nə yazdığı “İran ədəbiyatı” məqaləsində XII yüzilə şeir baxımından çox dəfə romantik epope dövrü deyilir, çünki bu dövrdə Firdovsidən sonra İranın ikinci böyük epope şairi Gəncəli Nizami yaşamışdır...” deməkdədir.

1906 və 1912-də nəşr etmiş olduğu rusca “İranın, İran ədəbiyatının və dərviş sufizminin tarixi”³ adlı əsərində isə eyni yazar Nizamiyi böylə anlatmaqdadır:

“Nizami İranın ən eyi romantik, daha doğru bir deyimlə, sufi və romantik şairidir, kəndisindən sonra İran romantikləri için daimi təq-

¹ İbni Zəfər (**ad farsca da yazılıb – red.**) 1169-da ölmüş ərəb ədiblərindəndir. Sicilyada dünyaya gəlmiş, Məkkədə təhsil etmiş və XII yüzil başlarında Sicilyada yaşamış və məşhur əsərini Sicilya əmiri Məhəmməd İbni Əbulqasimə ithaf etmişdir. Bu əsər türkcəyə Qara Xəlil tərəfindən tərcümə edilmiş və İstanbulda (h. 1285) basılmışdır. İngiliscəyə dəxi tərcümə edilmişdir (1852) “Sələvan əl-mətəfi ədəvan əttəba” (**ad farsca da yazılıb – red.**) adını daşıyan bu əsər Təbrizli Nizam tərəfindən h. 768-də “Riyaz əl-mülük fi riyazət əs-sülük” (**ad farsca da yazılıb – red.**) adıyla Sultan Üveys adına farscaya çevrilmişdir.

² İ.Von Hammer. “Geschichte der Schönen Rederkünste Persines”. Wien. 1818.

³ A.E.Krımski. “İstoriya İrana, yeyo literaturı i dervişskoy filosofii sufizma”. 2 c, 1906-1912.

lid, bənzətmə qaynağı və örnəyi olmuşdur. O, sadə İran deyil, türk ədəbiyyatının da son dərəcə sevilən bir tipini təşkil etmişdir”.¹

Krımski XII yüzil ədəbiyyatının xarakterini anladırkən Böyük Səlcuq imperatorluğunun çöküşünə rastlaşdığından dərəbəylik şəklini alan bu dövrdə ədəbiyyatın bir yandan məddahlıq, bir yandan da sufilik ilə dərvişliyə düşdüyünü qeyd ediyor. Bunlar arasında Nizami müstəsna bir yer tutuyor. Sufilik və tərkı dünyalığa verilmiş olmaqla bərabər o, romantizm yapıyor və eşq əfsanələri yaradıyor. Aşiq tiplərini suficə fikirlərinin birər rəmzləri kimi qullanmaqla bərabər, şairin yaratmış olduğu tiplər birər gerçək varlıqlardır. Bu hal məsələyə vaqif olmayan oxuyucuları şaşırda bilir, çünki “Məxzənül-əsrar” sahibinin sonradan qalxıb da “Xosrov ilə Şirin” yazacağını təxmin etmək belə gücdür (*çətindir*)”.

Şairin yaradıcılığını son dərəcə yüksək tutan akademik **S.F.Oldenburq** Nizaminin incələnməsini gənc müstəşriqlərə tövsiyə edərkən onun “ruhşünas” bir şair olduğu heç bir zaman ihmal (*unudulmaz*) ediləməz, deyirmiş.²

“Bir Sasani tacdarı Xosrov, alçaq (*təvazökar*) könüllü bir işçi – Fərhad, bir ərəb dəliqanlısı Məcnun, kim olursa-olsun, şair onu ələ alınca ruhunun bütün incəliklərinə nüfuz ediyor və yaşadığı sosial şərtlərlə bulunduğuşa görə bu ruh bütün vüzuhiylə (*aydınlığı ilə*) təsvir olunuyor”.

1941-də³ Nizaminin ildönümü münasibətiylə, Bakıda **Y.Bertels** tərəfindən rusca “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” **başladığı (başlığı olmalı, texniki xətdir – red.)** altında bir monoqrafiya yayımlanmışdır. Kitabımızın başqa bir bölümündə tənqiddən keçirəcəyimiz bu əsər sovet şərtlərinə verdiyi “həqq-ı təlif” vergiləri ilə müəllifin müəyyən bəzi meyilləri müstəsna, ümumiyyətlə, Nizaminin həqiqi

¹ Nizamiyə türkcə bənzətmə yazanlar arasında Krımski Füzuliyi bilkəssə (*xüsusilə*) bəliirtməkdədir (*qeyd edir*). XVI yüzildə yazdığı “Leyli və Məcnun”la Füzuli sadə Nizamiyə bənzətməklə qalmamış, eyni zamanda, bu konuyu işləyərək, yaradıcılığın bir şah əsərini vücuda gətirmişdir.

² “Bulletin de L’Academie des Sciences de L’URSS”. No. 2, s.25. Mosc. 1941.

³ (Bu kitab 1940-cı ildə nəşr edilib. Texniki xətdir – red.)

dəyər və böyüklüyünə layiq bir diqqət və sevgiyə yazıldığını etiraf etmək gərəkdir.

Bertelsə görə, Nizami Səlcuq imperatorluğunun çöküşü üzərinə yer-yer bəlirən aristokrat dərəcəyə zorakılıqları ilə şəhərlilər arasında çıxan mücadilə şərtləri içində meydana gəlmişdir. Marksist və materyalist təsnifinə və tarixi anlama metoduna uyduraraq Bertels Nizamiyi o zaman için inqilabçı bir topluluq olan şəhərin və şəhərlilərin ideoloqu və fikirlərinin tərcümanı deyə tələqqi (*dəyərləndirir*) ediyor. Eyni zamanda, Nizami, ona görə, ancaq Qafqasyada bulunan Gəncə kimi bir şəhərdə yetişə bilirdi. Çünki “Səlcuqlular dövründəki memarlıq kimi müsəlman gələnləriylə (*ənənələriylə*) xristian Qafqasyanın bədii dəyərlərini birləşdirən bu müstəsna zəka ancaq o zamankı şəhərin, bilxassə Güney Qafqasya şəhərinin şərtləri içində çiçəklənə bilirdi”.

Nizaminin ictimai şəxsiyyəti üzərində duran müəllif deyir ki:

“Bir insan və cəmiyyət adamı olaraq Nizami XII yüzildəki eyi vəsiflərini həməən həpsini kəndində daşıyır. Onun təlimatı ciddi və haşindir (*kəskindir*). O, insanı oxşamaz (*pisləməz*), kəndi tutduğı yoldan sapmaz, eyi bir gələcəyə inanır, ölüm qorxusu qarşısında Sədinin köləlik yoluna girməyə razı olmaz”.

Şairin sənətkarlığından bəhs edərkən Bertels “Xosrov ilə Şirin”ə təmas edərək bunları söyləyior:

“... Nizaminin ikinci mənzuməsi “Xosrov ilə Şirin” cahən ədəbiyatında eşi (*bərabəri*) bulunmayan heyrət verəcək dərəcədə olqun bir əsərdir. Yaxın Doğu ədəbiyatında ilk dəfə olaraq insanın şəxsiyyəti bütün dəyərləriylə bərabər bizə göstərilmişdir. Həm də şairi epeyi (*xeyli, olduqca*) bağlayan gələnlərlə (*ənənələrlə*) yerləşmiş bir konuyu işləmək surətiylə” (s.72).

“Həft peykər”dən bəhs edərkən müəllif bu görüşdə bulunuyor:

“Yazılışlarındakı ustalığa görə, bu hekayələr romançılığın ağılları şaşırndan əsərlərindən Hoffmanın¹ məşhur masallarına (*nağıl, he-*

¹ **Hoffman** alman romantizminin ən bəlli-başlı mütəəssillərindəndir (*nümayəndələrindəndir*). 1776-da doğulmuşdur, 46 yaşında ikən 1822-də vəfat etmişdir. Əvvəlcə memarlıqla

kayə) bənzətməkdədirlər, bilxassə (*xüsusən*) bunlardakı inandırıcılıq eyni üsulla, yəni xəyal ilə həqiqətin qarışması, daha doğrusu, ən ufaq incəliklərinə varıncaya qədər bunların biri-biriylə hörülməsiylə əldə ediliyor” (s.91).

Şairin ədəbi tərəkəsi (*irsi*) məsələsinə gəlincə, Bertels, hər şeydən əvvəl, Doğu ilə Batı kultür gələnlərinin Nizamidə qarşılaşdığına və biri-birinə qarışdığına işarət ediyor. Nizamidən əvvəl Yaxın Doğu ədəbiyatında Batı təsir və ya intibalarının (*izlərinin*) bulunduğu inkar ediləməz. Məsələ, Bertels deyir: “X-XI yüzil şairi Ünsüridə əski yunan dastanlarının bir taqım (*qisim*) izləri bulunmaqdadır. Fəqət kimsə, bu konu baxımından, Nizami qədər əlverişli şərtlər içində bulunmamışdır. O, iki kultürün tam qarşılaşdığı coğrafi bir mövqedə yaşamışdır. Bu kimi əlverişli şərtlər isə başqalarına pək nəsb olmamışdır.

Firdovsidəki şövalye (*cəngavərlik, qəhrəmanlıq*) romanının özəliyi Nizamidə yoxdur. Nizami sadə olayları hekayə etməklə qalmamış, qəhrəmanlıq dastanının dar çərçivəsi dışına (*xaricinə*) çıxmış, eyni zamanda, tiplərinin ruhi hallarını dəxi dərinəndən-dərinə incələmişdir, bu surətlə də romantik bir dastan yaratmışdır. Kəndisindən əvvəl bu işi “Veys və Ramin”də Fəxrəddin Qorqani yapmaq istəmişsə də, başaramamışdır. Bu surətlə, Nizami epik dastanın örnəyini meydana qoymuşdur. Nizamidən sonra əski gələnlərə bir daha dönmək mümkün olmamışdır. Sonradan “Şahnamə”yə bənzədilərək “Teymurnamə” və “Şahənşahnamə”lər yazılmışsa da, bütün bunlar epiqonik (*mübtəzəl*) (*təqlidçilik*) bir mahiyət almışlardır”.

Bu yoldakı görüşlərinə davam ilə Bertels deyir ki:

məşğul olmuşsa da, sonradan ədəbiyatla uğraşmışdır. 1814-də “Fantasiestücke in Collats manier” əsərini yazmışdır. Bu Kolats XVII yüzil fransız rəssamıdır. Kolatsın xüsusiyyəti realitə ilə fantaziye biri-birinə qarışdırmaqdadır. Hoffman şöhrətini “Die Goldene Top” və “Die Elixiers des Tenfels”də bulmuşdur. Onun göz qamaşdıran fantazisi ən kəskin realitə ilə ahəngdədir. Görülməmiş əcibələrin (*möcüzələrin*) yanında kəndi devrinin ən həqiqi gerçəkləri təsvir edilməkdədir. Hoffmanın Viktor Hüqo, Henrix Heyne və başqa romantiklər üzərindəki təsiri məlumdur.

“İnsan ruhunu gərəyincə anlamaq nəticəsində yapılan dərin in-cələmə Nizamiyə cahan ədəbiyatının ölməz əsərləri arasında daimi yer almış klassik qəhrəman tipləri yaratmaq imkanını vermişdir. Şirin, Fərhad, Leyli, Məcnun, Bəhram və İskəndər üzlərinin tam ciz-gilərini Nizamidə bulmuşlardır (*tapmışlardır*). Türkiyədən ta müsəl-man Hindistana qədər onlar bu biçimləriylə Yaxın Doğunun bütün ədəbiyatına keçmişlər və bu hallarıylə bizim günlərimizə qədər yaşamışlardır, irəlidə dəxi yaşayacaqları təbiidir. Nizamidən sonra gələn yazarlar bu qəhrəmanların xarakterlərini kəndilərinə görə də-yişdirmək istəmişlərsə də, bu xüsusda önəmli bir şey yapmağı başa-ramamışlardır” (s.141).

Bertelsə görə, mənzumələrin yazılışında Nizaminin qoyduğu yeni əsas eşq dastanının müəyyən tiplərini, adətə, qanunlaşdırmış-dır. Nizami üç türlü eşq bəlidir: a) qəhrəmanca eşq; b) faciəli və ya fəlakətli eşq; c) keyf için yapılan səthi və ya oyuncaq eşq. Bu üç türlü eşq hekayəsinin hər növünü Nizami müəyyən bir vəznə yaz-mışdır. Bunlar ərəb-İran vəznini, yəni əruzu qullanan bütün millətlər için eyni növdən eşq mənzumələrinin dəyişməz birər (*yeganə*) vəz-ni olaraq qalmışlardır. “Leyli və Məcnun” konusu, məsələ, 800 ilin içində bir dəfə da olsun “Xosrov və Şirin” vəznıyla yazılmamışdır.¹ Bertelsin dediyi kimi, bu, Nizami tərzinin kəndindən sonra gələnlər üzərində nə qədər böyük bir təsiri olduğunu göstərir.

Nizaminin yaratdığı qəhrəmanlar, sadəcə, kəndisindən sonrakı ədəbiyat üzərinə təsir yapmaqla qalmamışdır. “Xəmsə”dəki qəhrə-manlar xalq kütləsi tərəfindən dəxi Nizamidən gələn təsir ilə doğ-rudan-doğruya tanınmışlardır; bu kütlənin oxuma və yazma bilmə-diklərini göz önünə alırsaq, – Bertels deyir, – “bu işin ancaq Nizami sənətinin dahiliyi və insana qarşı bəslədiyi sevginin böyüklüyü sayə-sində vücuda gələ biləcəyi aşkar olur”.

¹ Yazarın bu yoldakı kəsdirmə söyləyişini hər nə qədər şərh edə biləcək bir örnək varsa da, bu istisna, şübhəsiz, onun əsas fikir və hökmünü dəyərdən düşürəməz. “Leyli-Məcnun” konusu yalnız bir dəfə Nasiru-Hindu tərəfindən “Xosrov və Şirin” vəznıyla yazılmışdır (M.Ə.Tərbiyat. “Dənışməndani Azərbaycan”).

Nizami tipləri, Bertelsin təsnifinə görə, türk, gürcü, erməni, öz-bək, türkmən, tacik, fars və başqa xalq ədəbiyyatlarına da əslində olduqları kimi keçmişlərdir. “**Homeros**” (**Homer**) herolarının (*qəhrəmanlarının*) Avropadakı şöhrətlərindən Nizami qəhrəmanlarının Doğudakı müvəffəqiyyətləri daha qətidir (*kəskin, tərəddüdsüz*).

Nizami türü xalq ədəbiyyatları üzərinə təsir etdiyi kimi, kəndisi də xalq ədəbiyyatından (*folklor*) faydalanmışdır. Müəllifə görə, bu onun əsərlərinə ayrı bir önəm və canlılıq vermişdir.

Türü cəbhəsindən incələdiyi Nizaminin böyüklüyünü təyin üçün müəllif bir ölçü bulamıyor, çünki:

“Nizami için ölçü yoxdur, onu ancaq kəndisiylə ölçmək mümkün olur!” (s.125)

Nizami haqqındakı özəl görüşünü bildiyimiz **Hötenin** klassik İran şairlərinin topu (*toplama, hamısı*) haqqında **Şansölye fon Mül-lərə** söylədiyi məşhur bir sözü vardır:

“İranlıların beş yüz il içində yetişən şairlərindən ancaq yeddini yeddi yıldızla bənzədərək bəyəndikləri söylənir. Halbuki onların bəyənmədikləri arasında bir çoxları məndən daha parlaqdır”.

Mədəniyyət dünyasının ən böyük şairi tərəfindən kəndisindən üstün olduğu etiraf edilən bu yeddiyə bəri, yuxarıdan bəri anlatdığımız görüşlərdən də bəlli olduğu kimi, bəlkə də birincisi **Nizamidir!..**

İKİNCİ BÖLÜM
NİZAMİNİN BEŞ KİTABI

BEŞLİK

*Tasarladım (hazırladım) mən əvvəlcə “Məxzəni”
Tutmadı gevşəklik (zəiflik) bu işdə məni.*

*Bu surətlə yağlı, dadlı topladım,
XOSROV – ŞİRİN dastanına başladım.*

*Bundan sonra bir başqa pərdə açdım,
LEYLİ – MƏCNUN sevdasına ulaşdım.*

*Bu qissəyi (qüssəni) bitirmiş oldum həməən,
YEDDİ GÖZƏL sarayına çəkdim yüyən.*

*İndi şeirin mən girdim meydanına,
Davul (təbil) vurdum İSKƏNDƏRİN NAMINA.*

N i z a m i

“PƏNC GƏNC” VƏ YAXUD “XƏMSƏ”

Nizamidən qalan ədəbi miras, Doğu ədəbiyyatında bulunan bütün şəkilləri qavramaq üzrə, 48 min beyiti bulmaqdadır. Bundan 19 mini şairin nisbətən az məşhur olan “Divani əşar”ını (*qəzəllər; qəsidələr və başqa parçalar*) təşkil etməkdədir, ötəki (*qalanını*) 29 min beyit isə bu bölümün konusu (*mövzusu*) olan beş kitaba daxildir.

Bizim “beş kitab” dediyimiz bu konular məsnəvi tərzində yazılmış beş müstəqil mənzumədən ibarətdir. Şair kəndisi bu beş kitabına “Pənc gənc” (“*Beş xəzinə*”) adını vermişdir. Təzkirəçilər ilə kitabçılar isə beşi bir arada toplu bulunan bu məsnəvilərə, qısaca, ərəbcə terminlə “Xəmsə” demişlərdir ki, türkcəyə çevirincə “beşlik” deyə bilirik.

Nizami bilxassə (*xüsusilə*) bu “Beşlik”i ilə tanınmışdır. “Nizami Gəncəvi” ilə “Xəmsə-ye Nizami” təbirləri (*söz birləşmələri*) ədəbiyyatın biri-birini tamamlayan iki məşhur tərkibidir.

“Xəmsə”nin dışındakı (*kənarındakı*) “Divan”ı dəxi yüksək bir dəyərdə isə də Nizamiyi Nizami olaraq bütün şairlərdən ayıran və ona kəndi özəlliyini təmin edən şey əsl bu beş kitabdır. Ustad kəndisi də sonuncu əsəri “İskəndərnamə”nin müqəddiməsində buna işarət etmişdir.¹

¹ Su-ye “Məxzən” avərdəm əvvəl bəsiç,
Ke sosti nəkərdəm dərin kar hiç.
Və-zu çərbo şirini əngixtəm,
Be Şirino Xosrov dəramixtəm.
Və-z-anca sərəpərdə birun zədəm,
Dər-e eşq-e Leyli-vo Məcnun zədəm.
Və-zin qesse çun baz pərdaxtəm,
Su-ye “həft peykər” fərəs taxtəm.
Konun bər bəsat-e soxənpərvəri,
Zənəm kus-e eqbal-e İskəndəri. (*farsca*)

Bunun için biz də okurlarımıza (*oxuyucularımıza*) bu kitabları, genəl (*ümumi*) surətdə olsun, tanımaq istəriz. “Beşlik” tanınmadan Nizamiliyi təşkil edən fikirlərlə sənətə aid özəllik və yaradıcılıq haqqında bəlli bir fikir edinmək (*aşılamaq*) mümkün olamaz.

“Beşlik” içindəki mənzumələrin yazılmış olduqları tarix sırasınca düzənlənmişdir. Biz də bu beş kitabı eyni sıra ilə xülasə ediyoruz.¹

Lap əvvəl “Məxzən” tərəfə səfərbər oldum,
Bu işdə heç bir süstlük göstərmədim.
Ondan yağ ilə şimini yığıb,
“Şirin və Xosrov”a qarışdırdım.
Onlardan (uzaqlaşarkən) öz şah çadırımı dışarıda qurdum,
“Leyli və Məcnun”un məhəbbət qapısını döydüm.
Bu dastanı bitirdikdən sonra,
Atımı “Yeddi ulduz” (gözlə”) tərəfə çapdım.
İndi isə sözyaratma büsatında əyləşib,
İskəndər “İqbal”ının şəninə təbil vururam. (*tərcüməsi*)

¹ Bu beş kitab şairin vəfatından çox sonra bir cild içində, “Xəmsə” ünvanı altında toplu bir hala gətirilmişdir.

I

MƏXZƏNÜL-ƏSRAR

*Bismillah ər-Rəhman ər-Rəhim
Həst gəlīd-e dər-e gənc-e həkim¹*

2263 beyitdən ibarət olan bu məsnəvi h. 559-da (m. 1163/4) yazılmışdır.² Bu zamanda şair daha gənc idi. “Məxzənül-əsrar”ı tamamladığı sırada Nizaminin 20 yaşlarında olduğu təxmin edilməkdədir.

“Pənc gənc”in ilk “xəzinəsini” təşkil edən “**Məxzənül-əsrar**” kəndisindən sonra gələn dörd “xəzinə” əsərdən şəkil etibariylə bambaşqadır. Bu, nə bir eşqin macərasını, nə də bir hökmdarın dünyayı tutmasını anlamaz. Bu, nə bir hekayə, nə masal (*xalq yaradıcılığı*), nə də dastan deyildir. Bu baxımdan, onun “Beşlik”dəki o biri arkaşaqlarına bənzərliyi yoxdur. Onlarla ortaqlığı sadəcə yazıldığı “məsnəvi” tərzilə təlqin etdiyi Nizamicə fikirlərdir. Bu kitab “Beşlik”in ötəki (*o biri*) dörd kitabı kimi şəkil baxımından bir bütünlük göstərməz, fəqət bu onun mənaca da bir bütünlükdən uzaq qaldığını ifadə etməz, biləki (*əksinə*), “Məxzənül-əsrar”ın yazılışındakı əsl məqsəd şairdən ziyadə, həkim və şeyx Nizaminin əxlaqçı fikirlərini içdən bir bağlılıqla oxuyuculara təlqin etməkdir. Bu nöqtədəndir ki (*baxımdandır ki*), kəndisinə (*ona, özünə*) bir kitab deyə bilirik: din yayan müqəddəs bir kitab.

¹ (Başdakı bu beyit farsca, ərəb hərfləri ilə yazılıb – red.)

(Bismillah-ər-Rəhman ər-Rəhim həkimin xəzinəsinin qapısının açarıdır) (tərcüməsi – red.)

Qeyd: (bu beyitlər Nizamiyə məxsusdur – red.)

² M.Ə.Tərbiyə. “Dənışməndan-i Azərbaycan”ında “Məxzənül-əsrar”ın rəbi-əl-əvvəlın 24-də tamamlanmış olduğunu yazar ki, bu, 20 şubat (*fevral*) 1164-ə təsadüf edər.

“Məxzənül-əsrar” təlqinçi bir əsərdir. Burada şair nəzm dili ilə, suficə fikir, əqidə, əxlaq və dünyagörüşünü başqalarına təlqin və təlim etməkdədir. O, ilahi hikmətlərin sirrinə ərmiş (*varid olmuş*) və bunları bir “xəzinə” halında “ərənlərə” əmanət etmişdir.¹

“Beşlik”in bu əsərində biz fikirlərini rəmzlər, rəmzli hekayələr, misallar və şairanə təşbihlərlə təlqin edən və hər şeyi tək bir varlıqdan görən bir mürşidlə qarşılaşıyoruz.

Bu mürşid kitabına, adət üzrə, cənabi həqqə xitab edən bir həmd (*alqış*) və münacat (*allaha xitabla yazılmış şeir forması*) ilə başlayır. Nizamiyə görə – ki, müsəlmanlığın Allah haqqındakı ana əqidəsi də budur – “bütün varlıqlar ondandır: zəif topraq onun bayrağı altına sığınmışdır. Biz onunla durur ikən o, kəndi kəndinə durmuşdur. Varlığının bəlli bir şəkil və surəti yoxdur. Kimsəyə bənzəməz. Dəyişməz. Ölməz. Hamımız fani ikən yalnız o, baqidir (*əbədidir*). Yüksəkliklə qütsiliyə (*müqəddəsliyə*) sahib olan odur!”

Bundan sonra, Həzrəti Peyğəmbərin mədhi gəliyor. Nizami bu əsərində “nəti Nəbi”yi (*Peyğəmbərin tərif*) dörd dəfə təkrarlıyor. Nizamiyə görə, hökmü qiyamətə qədər sürəcək ən böyük bilgi və hidayət sahibi olan rəis (*rəhbər*) Məhəmməddir. Böyük bir peyğəmbər sifətiylə o, allahlıqla daimi və səmimi bir münasibətdədir. Merac bu ruhi münasibətin bir rəmzidir. Sufilikdəki allahlıqla ruhi təmas əqidəsinin şairanə bir rəmzini gördüyü bulunan merac mənqibəsinə (*dastanına*) Nizami həzrəti Məhəmmədi mədh edərəkən xüsusi bir etina ilə daima ovdət etməkdədir (*qayıtmaqdadır*).

Peyğəmbərin mədhindən sonra, klassik üsula görə, sıra kitabın ithaf olunduğu padşah Ərzincan hökmdarı Bəhram şahın mədhinə gəliyor. Bu xüsusda keçənki bölümdə məlumat verilmişdir.

Daha sonra şair bizə sözün şərəf və fəzilətini anlatmağa qalxıyor. Şairə görə “yaradılış pərdəsinin açılmasıyla varlıq səhnəsinə ilk gələn söz olmuşdur”. “Söz (*yəni şeir*) söyləməkdəki sir pərdəsi, peyğəmbərliyin bir kölgəsidir”.

¹ Məxzən’i Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sinə bənzədirlər.

Məxluqlar arasında qidəm (iyerarxiya) – (*qədimliyi-təzəliyi*) fərqi gözlənilir kən “Tanrı hüzurunda ilk səftdə (*sırada*) peyğəmbərlər, ikinci səftdə də şairlər durmuşlardır”.¹

Şeirlə şairin paye (*rütbə*) və şərəfi təyin edildikdən sonra bir-iki fırça ilə Nizami bizə ilahi eşqlə coşan sehrli bir şair olaraq kəndi portresini çiziyor.

Məsələnin eyi anlaşılması üçün əlavə etməliyiz ki, Nizaminin peyğəmbərlər dərəcəsinə çıxardığı şair həvəslərinə deyil, qəlbinə bağlı olan şairdir. “Həvəs yol kəsicilərindən qorxmayı” və “həyatda ancaq qəlb rəhbərliyiylə yürüməyi” o, bilxassə (*xüsusilə*) tövsiyə edir. Nizamiyə görə, “qəlbləri qüvvətli olanlar hər iki dünyada müvəffəqdirilər”.

2

Böylə bir müqəddimədən sonra şair son dərəcə nəfis və olağan-üstü gözəl bənzətmələr, incələmələr və təsvirlərlə süslü (*bəzənmiş*) bir-iki fəsildə kəndisi ilə həsbihal (*dərdləşərək*) edə-edə cəzbəyə (*vəcdə*) gəlir. Bu hal ilə Allaha qovuşuyor. Onunla baş-başa qalıyor, özəl deyimlə “xəlvət” yapıyor. Maddi ilgilərdən sıyrıldığı bu təcərrüd (*yalnızlaşma*) hallarında mistik bir təxəssüs (*hissiyat*) ilə o, Allahın hüzurunda olduğunu anlıyor, həqiqi aydınlığa ərişiyor (*qovuşur*). Məsuddur. Bu səadətini o, istəyinə ərmiş (*çatmış*) bir adam sevinciylə anladıyor. Bu “ərənlik”, “gündüz qədər aydın bir dərəcədə”, bir “*merac gecəsində*” vüqu bulmuşdur. “Öylə bir gecə ki, düşməni bulunan gündüz belə onun kimi bir gecə olmaq istər!”

Kəndi kəndinə yüksələrək ruhunun peyğəmbər kimi merac edərək həqlə təmasa gəldiyini böyləcə anlatdıqdan sonra şair vəhy deyilsə də, kəndinə ilham olunan hikmətləri yaymağa qoyuluyor ki, kitabın əsl təlqinçi məqalələri də burada başlar.

Topu (*cəmi*) 20-yi bulan bu məqalələri aşağıda xülasə ediyoruz:

¹ Pişo pəsi bəst səfə kibriya,
Pəs şoəra amədo piş ənbiya. (*farsca*)

Birinci məqalə “İnsan-i kamil və təriqi dünyalıq” (*tərkidünyalıq*) haqqındadır. Adəm baba Allahın buyruğundan kayaraq (*çıxaraq*) günah işlədiyi üçün cəzaya uğramış, yer üzünə qovulmuşdur. Fəqət günahını anlıyaraq tövbə etdiyi üçün yerdə Allahın xəlifəsi təyin olunmuşdur. Nizami bu qissədən (*hekayədən*) bu hissəyi alıyır: “Allahdan qorxmaq və ona mütləq surətdə təslim olmaq. Bunda ona görə, heç bir təhlükə yoxdur, çünki “Allahdan yaxşılıqdan başqa bir şey bəklənəməz”. “Fəna olan biziz. Allah isə yaxşılığın ta kəndisidir”. “Qüsürümüzü anlıyaraq Allaha sığınırısaq, şairə görə, daima rəhmətdə və ehsanda oluruz”.

İkinci məqalə “Ədalət və insaf” haqqındadır. “Ədalət ağıl məmnun edən bir rəhbərdir. Məmləkət işləri yalnız ədalət sayəsində görülür. Yurd ancaq onunla məmur (*abad*) olur”.

Üçüncü məqalə “Dünyanın da dəyişən bir varlıq olduğu” haqqındadır. Dönən fələk çarxının altında hər şey inqilaba və zavala məhkumdur. Boyuna keçməkdə (*yaşa dolan*) olan zaman bizimlə daima müxalifətdədir, o bizimlə oynar: “gah canlılara əmir (*hakim*), gah da saxsıçılara (*kuzə düzəldənlərə*) çamur yapar”.

Dördüncü məqalə “Padşahın təbəəyə (*rəiyətə*) qarşı vəzifəsi” haqqındadır. Dünyanın əsası ədalətsizlik üzərinə qurulmuşsa da, dünyayı idarə etmənin şərti ədalətdir. Kim bu “evdə” bir gecə ədalət işliyə bildi isə, kəndinin yarınkı evini yapdı, deməkdir.

Beşinci məqalə “Kəndinə güvənmək və kimsəyə əl açmamaq” haqqındadır. Nizami “bir ovuq buğdaya bənzər arpa” üçün “ürək dənəsini arpa ilə buğda kimi üyütmənin” əleyhinədir. Ona görə, “cimrilərin (*xəsislərin*) əkməyini yeməkdən isə topraq yemək daha yaxşıdır”. “Əlini, – deyir, – buna ona uzatmaqdan bir işə uzatı ver!”

Altıncı məqalə “Təhəmmül (*dözümlü*) və riyazət” haqqındadır. Burada şair mütəhəmmil olmanın insana ruhi istiqlal və mətinlik verəcəyi fikrini dəstəkləyir. Ona görə, “özügdərlik illəti (*xudpəsəndlik xəstəliyi*) fələkət dərbələriylə (*zərbələriylə*) eyiləşir bir xəstəlikdir”. “Eyiliyi haqq etmək üçün kötülüyə (*pisliyə*) qatlanmaq gərək-

dir”. Çünki “hürriyətə götürən hər yolculuqda sevinc günlərini önləyən üzüntü günləri vardır”.

Yeddinci məqalə “İnsanlıq şərəfi” haqqındadır. Bu şərəf insana keyfinə və həvəslərinə qapılmaqla deyil, onlara hakim olmaqla təmin olunur. Əsl insan, nəfsinə hakim olandır. “Havalanmaq zorbalıqdan, kəndini tutmaq peyğəmbərlikdəndir”. “Çalışmaq və xidmət etmək – işlə (*budur*) insanlığın şərəfi!”

Səkkizinci məqalə “Yaradılışın əskiliyi” haqqındadır. Şair insan daha yox ikən kainatın mövcud olduğunu, günəşin, ayın, yıldızların, mövsümlərin, gecələrin, gündüzlərin eyni nizam daxilində hərəkət etdiklərini kəndinə xas bir bəlağətlə təsvir etdikdən sonra bu əski yuvarlaqda yaxşılıqdan – kötülükdən nə varsa, hamısının “biri-birindən rəng alıb rəng verməkdə olduğunu” (**bu söz ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.**) bəyan ediyor. Varlıqdakı “təarüz”ün (*dialektikin*) əskiliyinə bu surətlə işarət etdikdən sonra həkim insan oğlunu bu əndişəli yolda qəflətə dalmaqdan qorxudaraq, “burada uyuyanın ya başı gedər, ya da külahı (*papağı*) deyir:

*Hər ke dərin rah konəd xabgah,
Ya sərəş əz dəst rəvəd, ya kolah.¹*

Doqquzuncu məqalə “Kəndini bilmək” haqqındadır. Burada hakim Nizami oxuyucuların diqqətini insandakı ruhun əbədililiyinə çəkiyor. Biz, – deyir, – su ilə çamurdan yoğrulmuşsaq da, bir cöv-hərə malikiz. Bizim topraqdan yoğurulmuş “xəmirimizi” bişirdikləri zaman içinə ürək deyə bir “məcun” qoymuşlardır. “Toprağımız” əzablarla əzilməkdə isə də, bu “toprağın qəlbi” xəzinələrlə doludur. Böylə bir “toprağın” qədrini bilməmizi və yarananına şükr etməmizi şair tövsiyə ediyor. “Burası bizə təyin edilməmiş bulunduğu bir çağda, yəni “fani vücud örtüsünə bürünmədiyimiz zaman ruhumuz əbədililiyin yüksəkliyinə uçmaq əzmində idi”. Ruhumuzun müəqqət olaraq bağlandığı vücudumuzu tərک etdikdən sonra əsl hədəfi olan

¹ (Farsca da yazılıb – red.)

yüksəkliyə uçmasını və kəndisinə layiq məqama qonmasını həyatdakı sonu düşünməklə təmin etməliyiz. “Sonu düşünməklədir ki, arının kovanı (*pətəyi – red.*) balla dolmuşdur”. “Mərdə sərəyaya girən qarınca (*qarışqa – red.*) yarının (*gələcəyinin – red.*) yiyəcəyini daşımaqdadır”. “Bir adam kor deyilsə, bu böcəklə bu qurtdan nasıl geri qalır”. “İnsanın getməyə bərlu olduğu yolun səhralardan keçən çətin bir yol” olduğunu Nizami biliyor. Fəqət “yolun çətinliyini görüb də gevşəməməyi” (*süstləşməməyi – red.*) və məqsədə ərmək (*çatmaq – red.*) için oxuyucularına “din atına minməyi”, yəni bir iman sahibi olmayı tövsiyə ediyor.

Onuncu məqalə “Hünər sahibi olmaq” haqqındadır. Hünər sahibi olmayı tövsiyə etmədən əvvəl bizə hizmetdə bulunan kainatın təsəvvür olunan bir zamanda sona ərəcəyini, yuvarlağımızın çökərək, fələyin bizə hizmetdən qalaraq qiyamətin qopacağını şair qorxunc bir tablo halında təsvir ediyor. Dəhşət verən bu “Axirüzzəman” təsəvvürü qarşısında insan nə yapmalı, nəyə əl atmalıdır? Bu sorğuya Nizami “bir hünər sahibi olub, kəmalə ərməli” – deyə cavab veriyor. “Ayıb və qüsurla dolu olan dünyada” başqalarında ayıb ilə qüsur aramayı işdən saymayan (*mənasız sayan – red.*) həkim “bunları kəndində (*özündə*) ara və pak olmaya çalış” deyir.

On birinci məqalə “Əzəmət satmaq (*təkəbbür*) və qürurlanmaq” haqqındadır. Burada şair insan oğlunu mənasız qürur ilə əzəmət satmaqdan vaz keçməyə və idealistliyə təşviq ediyor. “Candan bulduğun (*tapdığın*) yoldan yürü ki, iki cahana da sahib olasan”. Fəqət nasıl yürüməli?.. İştə: “Payəndən (*rütbəndən*) qorxmayasın deyə aşağıya, kölgəndən qorxmayasın deyə arxaya baxmadan yürü! (*irəlilə*)”.¹

On ikinci məqalə “Maddiyatdan sıyrılmaq” (*uzaqlaşmaq*) haqqındadır. Bunu Həkimin bir aforizmiylə ifadə edəlim: “Üzərində məqsəd sikkəsi olmayan zər (*altın*) ilə zərnix (*arsenik, önəmsiz bir hissə*) eyni dəyərdədirlər”.²

¹ Zir məbinta nə şəvi payətərs,

Pəs mənəgər ta nəşəvi sayətərs. (*farsca*)

² Zər ke dər-u sekke-ye məqsud nist,

An zəro zərnix beqeymət yekisit. (*farsca*)

On üçüncü məqalə “Dünyanın faniliyi” haqqındadır. “Fani bir mənzildir, qərarı yox, xəzan rüzgarıdır, baharı yox!”

On dördüncü məqalə “Ədalətsevərlik və doğrusözlük” haqqındadır. Burada Nizami bir insani ədalətsevərliyə təşviq ediyor. Yurddaşlığın vəzifəsi zülmə və haqsızlığa qarşı gəlmək və doğruyu cəsarətlə söyləməkdir. Ağıl sahibi həqiqi insan böylə yapar, çünki “ağıl Məsihdir, ondan ayrılma”. “Şərab ağıla düşmanlığı için haram olmuşdur”, yoxsa “keyfli və nəşəli bir şeydir”. Kişinin əsl silahı doğruluqdur. “Əyrilikdən xusran (*ziyan*), doğruluqdan isə səlamət və ehsan” (*yaxşılıq*) gəlir.

On beşinci məqalə “İnsanın önəmi və dəyəri” haqqındadır. Bu məqalədə şair zamanımızda dəxi aktual olan nəsillər arasındakı ahəngə və gənclik ilə şəxsiyyət məsələsinə təmas ediyor: “Daş əskiyincə (*qocalınca*) ləl olurmuş”. Şair bunun münaqişəli olduğuna qanedir, çünki təcrübə ilə “bu gürhun əskidikə betər olduğunu” görmüşdür. “Əskilərdə, şairin tədqiqinə görə, gəncləri tutan insafli ixtiyarlar az olur”. Öylə ya, “kөнүл fərəhliyi yeni çiçəklərdən, cərahatlar (*yaralar – red.*) isə əski tikanlardan gəliyor”. Daha münasib bir təşbihlə “ka-fatası (*başı – red.*) ağıla ayrılmış bir qab ikən əski beyin onu qəbula pək də müsaid deyildir”. Fəqət “səhhət və sağlamlıqdan ibarət olan gəncliyin dəlilik¹ tərəfləri də az deyildir”. Bu halda nə yapmalı? Nizamidən örnək almalı: O, “çiçək kimi gənclik saçıyorsa da, bu gəncliyində bir ixtiyarlılıq davası vardır”. “Yeni çıxan ayı “hilal” halində görüyorsunuz, fəqət bunun kəmalə ərib, “bədr” olacağını unutmayınız!” “Dəyəri davalara deyil, hünərlərə vermək lazımdır!” “Su da, sədəf də çoxdur, fəqət, inci olacaq damlalar azdır!” “Nə qədər qan, nə qədər can gərəkdir ki, bir cövhər bir taca qonsun!”

On altıncı məqalə “Sonudüşünürlük” (*aqibətəndişlik*) (*gələcəyi düşünmək – red.*) haqqındadır. Burada şair ziyanlarımızdan bizzat kəndimizin sorumlu olduğumuz fikrini təlqin ilə “şərabı içən sən, dünyanın qəbahəti nə?” – diye soruyor. Hərəkətlərinin sonunu dü-

¹ Türkcə “dəliqanlı” təbiri bu yer için nə qədər uyğundur.

şünməyənlər, şairə görə, daima ziyandadırlar. Sonu düşünənlər isə əndərdir (*azdırlar – red.*). “Dünyanın hər tərəfi daşlarla dolu isə də, ləl olan daş çox azdır”.

On yeddinci məqalə “Xəlvət və riyazət” (*təcrid*) haqqındadır. Sufiliyə xas olan bu iki kəlimə ilə bir insanın mənən kəndi qabına çəkilməsi, həvəslərindən ayrılması, ölkü yolunda hər türlü yoxsulluq və çətinliklərə dayanması ifadə olunur. Şair bizdən qüvvətli olan həyat şərtlərinə qarşı nə küstah (*sırtıq*), nə də məyus olmamızı bizə tövsiyə etməkdədir. Nə yersiz ağlamaqla kor olmayı, nə də arsızca boyna (*daima*) gülməyi tövsiyə ediyor. İkisi də ölçüsüzlükdür. Həyatın sirri isə ölçülü olmaqdadır. İnsanları bədbaxt edən içlərindəki təzaddır. Bunun şairənə misalı isə mumdur. “Yandıqları halda mum kimi gülənlərin ömürləri qığılıcım kimi qısa olur”.

On səkkizinci məqalə “Zəmanə adamlarının vəfasızlıqları” haqqındadır. Şair çiy süd əmmiş insan oğlunun vəfasızlığını biliyor. Bunun için irşad etdiyi insanları dost seçməkdə ehtiyatlı olmağa dəvət ediyor. Bu aramada şair vücudumuzun (*fars hərfləri ilə də yazılıb – red.*) aciz olduğu qənaətindədir, vəzifəyi qəlbimizə vermək gərək:

*Tən çe şenasəd ke tora yar kist,
Del bovəd ağah ke vəfadar kist!¹*

On doqquzuncu məqalə “Düşmandan sakınma” (*çəkinmə – red.*) haqqındadır. Şairin bu xüsusdakı tövsiyəsi bəsitdir: düşmanın böyüyü-küçüyü olmaz, hətta kiçik düşman daha təhlükəlidir. Əqrəb kiçik olduğu halda, əjdəhadan daha qorxuludur, bəriki açıqda ikən, ötəki gizlidir. “Ən böyük qəflət ən kiçik düşmandan qafil olmaqdır”.

İyirminci məqalə “Mütəəssiblərdən (*təəssübkeş*) şikayət” haqqındadır. Hər yenilik müməssili və hər böyük sənətkar kimi Nizami də kəndi devrinin kor mütəəssiblərindən çox çəkmişdir. Fəqət bö-

¹ (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.)

Bədən necə bilə bilər ki, sənə dost kimdir,

Yalnız qəlb ağah ola bilər ki, vəfah dost kimdir? (*tərcüməsi*)

yüklüklərinə heyran olduğu cahanda istixfafla (*önəmsiz, xor görmə*) gördüyü üç-beş “adı batmış”ın kəndisini qırmalarından mütəəssir deyildir, “çünki bədr (*on dörd gecəlik ay*) halında bulunan şəxsiyyətinin qırıldıqça artdığına” qanedir.

3

Nizami bütün bu məqalələrdə yürütdüyü fikirləri birər hekayə və ya təmsil ilə təyid və təsvir etmişdir. Bütün bunları, xülasə halında olsun, qeyd etmək sözün həddindən fəzlə uzanmasına səbəb olur. Bununla bərabər, çox mənalı, bəzən də çox enteresan örnəklik bir neçə misal nəql etmək zövqindən də kəndimizi almadıq:

Ədalət və insafdan bəhs edən məqaləsini şair Ənuşirəvan ilə vəzirinə aid bir hekayə ilə təyid etmişdir. Şah vəziri ilə bərabər çıxdığı bir gəzintidə iki xarabənin divarları üstünə qonmuş iki bayquşun qarşılıqlı olaraq ulamaqda olduqlarını görmüşdür. Şah vəzirə dönərək: “Sən quşların dilindən anlarımsın, bunlar nə konuşurlar?” – deyərək sormuş. Vəzir konu (*mövzu*) bir düynün məsələsidir demiş. Bayquşun biri o birindən qızının nikahı müqabilində yüz xarabə istiyor. Bərki də: “Günlər böylə gedər və padşah ta eyni adam qalırsa, mən sənə yüz deyil, yüz min xarabə verirəm” cavabını veriyor.

*Gər mələk inəst, çenin rüzegar,
Zin deh-e viran dehəmət səd hezar!*¹

Türkcəsi:

*Şah bu isə, böylə getsə ruzigar,
Yüz min xarabəliq dilərsən də, var!*

Padşahın təbəyə (rəiyyəətə) qarşı vəzifəsinə aid məqaləyə bu hekayə əklənmişdir (əlavə edilmişdir):

Böyük Səlcuqlulardan Sultan Səncərin önünə zülm və qədrə (*iş-gəncəyə*) uğramış ixtiyar bir qadın çıxaraq demişdir ki:

¹ (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.).

*Doulət-e torkan ke boləndi gereft,
Məmləkət əz dad pəsəndi gereft.
Çon ke to bidad gəri pərvəri,
Tork nəyi, henduy-e garətgəri¹*

Türkcəsi:

*Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki, sən zülmə amil olursun,
Bir türk deyil, çapulcu (çapqınçı) bir hindusun.*

Kəndinə güvənmək və kimsəyə əl açmamaq haqqındakı məqalə bu hekayə ilə tamamlanmışdır:

Gəncdən birisi tuğla (*kərpic*) çamurunu çiyənəməklə (*ayaqlamaqla*) məşğul yaşı keçkin bir ixtiyara rastlaşmış:

– Baba, nədən yoruluyorsun? Kəndinə nədən əziyyət veriyorsun? Tuğla kəsmək sənin deyil, gənclərin işidir. Müraciət etsən, kim sənə yardım etməz, hanki gənc səndən bir dilim əkməyi əsirgər?! – demişdir.

İxtiyar: “İştə günün birində sənə əl açmamaq içindir ki, çalışıyor, çamur yapıyorum” – deyə verdiyi cavabla gənci utandırmışdır.

* * *

Ədalət və doğruluq haqqındakı fikrini təyid için doğru sözlü bir zahidin cəsarətini anlatmışdır:

Cabbar (*zülmkar*) və qəddar bir padşah varmış. Xalqa zülm ediyor, əhalinin malına və mülkünə əl atıyormuş. İxtiyar bir zahid bu halı tənqid edərək padşahın zülmkar olduğundan bəhs etmişdir. Casuslar hökmdara rapor vermişlər, padşah kəndisini çağırılmış. İxtiyar bunu öyrəninəcə qüslünü yapmış, kəfənini geymiş və hüzura o qiyafətiylə çıxmışdır. Zalim padişah ağzını açdırmadan ixtiyarı öldürmək

¹ (Həmin bənd ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.)

için cəlladlarını hazır bulundurmuş və ixtiyara çıxışaraq: “Sənmisin mənim için zalim deyən!” – deyə bağırmışdır. İxtiyar: “Əvət, mən sənin için duyduğundan daha betərini söyləmişimdir. Fəqət unutma ki, mən səni olduğu kimi göstərən bir aynayım. Surətini kötü (*pis*) görüyorsan, aynayı deyil, kəndini qır” demişdir.¹ Doğru sözlülük və cəsarətindən mütəəssir olan padşah həməən ixtiyarın üzərindəki kəfəni çıxartdırmış və onu verdiyi xələtlərə geyindirmiş və bu cəsarətli irşaddan (*yolgöstərən*) dərs alaraq zülmü tərki ilə ədalətə sarılmışdır.

Kötülüyə deyil, eyiliyə baxmaq hikmətinin təsviri için İsayə aid bir misal zikr edilmişdir:

Çürümüş bir köpək leşinin başına toplananlardan biri leşin pis qoxuduğundan, digəri çirkinliyindən, üçüncüsü çürümüş, dördüncüsü qurtlanmış olduğundan bəhs ediyörlərmiş... Bu arada hazır bulunan İsa: “Baxınız, nə ağ, nə gözəl, nə sağlam dişləri vardır!” – demişdir.²

* * *

“**Məxzənül-əsrar**” əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, şairdən ziyadə həkim və şeyx Nizaminin əsəridir. Təlqinçi bir əsər olduğundan, digər bədii əsərlərinə nisbətə, sənət baxımından bir az soyuqcadır. Buna rəğməən, Nizamiyə xas gözəl ifadə və mistik ruh ilə yazılan bu əsər şeir baxımından da, yüksək və canlı parçalara malik, seçkin bir “əsrar” xəzinəsidir. Gərək şairin sağlığında, gərək kəndisindən sonra, Doğu ədəbiyatının çox məşhur simaları “Məxzənül-əsrar”ı təqlid ilə ona bənzətmələr yazmışlarsa da, münəqqidlərin (*tənqidçilərin*) ittifaqla söylədiklərinə görə, heç biri onun qədər müvəffəq olamamışdır.

¹ Ayine çon nəğ-ş-e to nəbovəd rast

Xod şəkən ayine şəkəstən xəstast (*farsca*)

² Bu fikrə Höte tərəfindən almancaya çevrilmişdir.

II

XOSROV VƏ ŞİRİN

*Xodavənda dər-e toufiq beqoşay,
Nezami-ra dər-e təhqiğ benomay.¹*

6966 beyiddən ibarət olan bu məsnəvi h. 576 (m. 1180) da tamamlanmışdır.² Əsər Azərbaycan padşahlarından **Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhlivana** ithaf olunmuşdur.

“**Xosrov və Şirin**” Sasanilərdən 23-cü padşah Xosrov Pərviz ilə sevgilisi Şirinə aid əski bir hekayə üzərinə işlənmiş mənzum bir romandır. Bu hekayə parça-parça olaraq əski kitablardan Cahizin “Kitab-əl-məhasin vəl-əzəd” (ad farsca yazılıb – red.), Əbu Mənsur Səalibinin “Gürər-əl əxbar” (ad farsca yazılıb – red.), Əbu Əli Miskəveyhin “Nədim əl-fərid” (ad farsca yazılıb – red.), İbni Nəbatenin “Sərh əl-üyun”unda (ad farsca yazılıb – red.) nəsr ilə və məşhur İran şairi Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”sində (yalnız bir qisim) nəzm ilə biri-birinə bənzər şəkillərdə qeyd olunmuşdur.³

Nizami bu hekayəyi tamamiylə nəzmə çəkən ilk şairdir; kəndinə xas ruhi təhlil və yaradıcılıq sənəti sayəsində cahən ədəbiyatının ölməz konusunu təşkil edən eşq üzərinə yazılmış dastanlar arasında ona seçkin bir yer təmin etmişdir.

¹ (Burada farsca, ərəb hərfləri ilə yazılıb – red.)

İlahi, uğur qapısını aç,

Nizamiyə axtarış qapısını göstər! (*tərcüməsi*)

² Qozəşt əz pansəd həftad-o-şəş sal,

Nəzəd bir xətt-e xuban kəs çenin xal. (*farsca*)

Hicrətdən beş yüz yetmiş altı il keçdi –

(hələ) heç kəs gözəllərin xəttinə belə xal qoymadı! (*tərcüməsi*)

³ M.Ə.Tərbiyət. “Danişməndan-i Azərbaycan”. Tehran, h. 1314.

Hekayənin müəyyən bir çərçivə içində sığan xülasəsi budur:

Sasani padşahı **Hörmüzə** canı qədər sevdiyi biricik (*birçə*) oğlu və vəliəhdi **Xosrov Pərvizdən** şikayət etmişlər.

– Günahı nədir? – deyə sormuş.

– Atı bir köylünün əkinini yemiş. Qulları başqalarının bağından salxımlarla qoruk (*üzüm*) dərmişlər. Kəndisi köy ağasının rizası olmadan evinə girmiş və yatağında gecələmişdir. Çalğıcısı kamanının fəğanıyla bütün gecə xalqın rahatını pozmuşdur, – demişlər.

Əmr edilmiş: Şahzadənin atı peylənmiş (*kəndliyə bağışlansın*), qulları qoruğu dərilmiş bağın sahibinə verilmiş, taxtı yatağı alınan köy ağasına götürülmüş, çalğıcısının da dırnaqları sökdürülərək kamanının telləri kəsdirilmişdir.

Ağıllı şahzadə babasının bu şiddətli cəzasını mərdliklə qarşılımış və hüzurə çıxaraq yapıdığından nədamətlə (*peşmançılıqla*) əfv edilmişdir.

Bu olaydan sonra daima düşüncəli görünən şahzadə günlərdən bir gün nədimi, məruf nəqqaş (*rəssam*) Şapurdan gördüyü bir röyanın təbiri (*yozumunu*) istəmişdir.

Nazənin bir pəri rüyada Xosrova görünmüş və demişdir ki: “Dörd sevgilindən edildinsə də, dörd şey üçün səni müjdələrim: birincisi, qoruk yediyin halda üzünü əkşitmədiyin (*turşutmadığın*) üçün öylə gözəl bir yar bulacaqsan ki, ondan daha şirin bir vücut (*varlıq*) dünyada bulunmaz. İkincisi, atını peylədilərsə də (*bağışladılarsa da*), **Şəbdiz** adında qara bir ata malik olacaqsan ki, sürətdə yel belə ona ərəməz (*çatmaz*). Üçüncüsü, taxtın köylüyə verilsə də, baxtın dönmədi – altundan (*qızıldan*) şahanə bir taxta çıxacaqsın. Dördüncüsü, dırnaqları sökülmüş sazəndənin yerinə Baribəd adında bir çalğıcı bulacaqsın ki, ahəngi ilə bülbülləri belə bayıldacaqdır”.

Şapur şahzadənin uyqusuna (*yuxusuna*) girən gözəlin prinses Şirindən başqası olmiyacağını söylüyür:

Bu, “Dərbənd dənizi” həvalisində (*ətrafında*) “Gülüstan”ın bəri tərəfində¹ hökümət sürən (*hökmdarlıq edən*) kraliça Şemiraminin² qardaşı qızı və vəliəhddir. Şəbdiz adındakı qara at da bu saraya aid axurdadır (*tövlədədir*).

Nəqqaş Şapur Şirini anladığıca röyasında gördüyü gözəl şahzadənin gözü önündə canlanıyor. Nəhayət, içini gəmirən həyəcanı tutmayan Xosrov sədaqətli nədiminə Şirinə vurulduğunu etirafla kəndisindən bir çarə istiyor. Şapur Şirini bulmaq və könlünü ələ gətirmək üzrə şahzadədən bir üzük alaraq yola çıxıyor.

2

Gecəyi gündüzə qataraq yol alan Şapur bir yaz mövsimində Ermənistan dağlarına gəlir. Bu mövsimdə Şirin qızlardan mütəşəkkil maliyyəti ilə dağ yamaclarında, çəmənliklər və çiçəkliklər arasında gün keçirmək adətində imiş.

Qərib bir yolçu sifətiylə dağda bir monastıra sığınan Şapur çox keçmədən, gözəllərin bulduqları yeri bəlliyor, aralarında prinses (*şahzadə*) Şirini də kəşf ediyor (*müəyyənləşdirir*), fəqət kəndisini arayan gözlərdən saxlıyor, məqsədə ərişmək (*çatmaq*) için tədbirlər düşünüyör, qızlığın kəndilərinə verdiyi şənliklə, zövq və səfaya dalararaq əylənən pəriləri, hər hanki bir yabançının varlığı ürkdə bilirdi, tədbirli davranmaq lazımdı. Şapur bir kağızda şahzadə Xosrovun təsvirini çizərək gecə qaranlığında gözəllərin bulduğu mövqedə bir ağaca ilişdiriyor. Sabah aydınlığında təkrar gəzintiyə çıxan qızlar eyş-nüşün ən dadlı bir anında ağacdakı kağıza rastlıyorlar. Təsviri Şirinə götürüyorlar. Müstəsna bir erkək gözəlinin portresini daşıyan bu kağızı dağın başında hanki bir əlin ağaca asdığı kəndisini dü-

¹ Orta çağ (*əsr*) ədəbi qaynaqlarında “Gülüstan” – Şirvan ilə Aran tərəflərinə deyilməkdədir. Bakılı Abbasqulu ağanın məşhur tarixi əsərinə verdiyi “Gülüstan-i İrəm” adı da bu **gələnkədən (ənənədən)** irəli gəlmiş bir ilham əsəri olsa gərəkdir.

² Nizamının Məhin Banu (**ad farsca da yazılıb – red.**) deyər tərcümə etdiyi bu Şemiramini Avropa ədəbiyyatında Semiramis adıyla mərufdur (*məşhurdur*).

şündürüyor. Bir pəri sehri olmasın deyə qorxuyorlar-prinsesi onunla fəzlə (*artıq*) məşğul olmaya buraxmıyorlar.

Vəqayı əlaltından seyr edən Şapur portrenin ikinci bir surətini bu dəfə də digər bir ağaca asıyor. Eyni surətlə qızların əlinə keçən rəsm bu dəfə Şirini bilxassə (*xüsusilə*) ilgiləndiriyor. Yanındakılar təkrar kağızı prinsesin əlindən alıyor, yırtıyorlar. Bulunduqları yerin pərilili olduğuna mütləqə hökm ediliyor. Başqa bir gəzinti yerinə köçüyorlar.

Şapur qızların köçdükləri yeni çimənliyi də öyrəniyor. Üçüncü dəfə təkrar Xosrovun təsvirini bir ağaca asıyor. Bu dəfə bizzat Şirin tərəfindən qaldırılan portrenin bir pəri deyil, bir insan işi olduğu fikri qüvvət buluyor. Güzəl prinses rəsmi təmsil etdiyi gənc adama candan vurulduğunu yanındakı qızlara açıyor. Məchul gözəlin şərəfinə biri-birinin arxasından qədəh qaldıraraq hər içdikcə rəsmi doymadan öpüyor. Daldığı dərin bir düşüncədən sonra əmr ediyor: qızlar həmənlə təpələrlə dərələrə dağılacaq, buralara bir yabançının gəlib gəlmədiyini və bu rəsmdən xəbəri olub-olmadığını öyrənəcəklərdir.

Bu arama əsnasında şair Şirinin kəndisini Şapurla rastladıyor. Görüşdüyü gözəlin, aradığı Şirinin kəndisi olduğunu bilən qoca nəqqaş Nizaminin qullandığı şatranç (*şahmat*) istilahiylə söylərsək, “naxşının tutduğunu” görüncə tədbirli davranıyor: sirrini açmadan əvvəl prinseslə başbaşa qalmayı təmin ediyor. Söhbət əsnasında Şirini təsvirini gördüyü gənc adama aşiq olduğunu etiraf etdikdən sonra olan-bitəni söylərsək, kim olduğunu açıyor və rəsmi cızdığı adam tərəfindən elçiliyə gəldiyini anladaraq Xosrovdan gətirdiyi üzüyü Şirinin parmağına taxıyor.

Aralarında görüşülən plan üzrə, Şirinin İran paytaxtı Mədayinə getməsi qərarlaşdırılıyor. Şirin teyzəsindən (*bibisindən*) məiyətindəki qızlarla bərabər ova çıxmaq için izin alacaq və bir vəsilə (*bəhanə*) ilə bu əsnada Şəbdiz atına minmiş olacaqdır. Bu surətlə çölə çıxdıqdan sonra altındakı atın eşsiz (*misli olmayan*) sürətindən istifadə ilə məiyətini buraxaraq prenses Şirin İran yolunu tutacaq və doğru Mədayinə gedərək vəliəhd Xosrovun xüsusi dairəsinə uğrayacaq, Şapurun verdiyi üzüyü göstərərək qəbul olunacaqdır.

Şapur Xosrovun daima ləl rəngində bir əlbisə geydiyini və ləldən bir sərpuş daşdığına da hər ehtimala qarşı məlumat olsun deyə Şirinə söyləmişdir.

Mədayinə gəldikdə, fərəza (*tutalım*), şahzadəyə təsadüf edəmən və kəndisini məqamında bulamazsa, arzusu üzərinə prinsesin rahatına baxılacaq, şahzadəyi bəkləmək gərəklərinin yapılacağını da Şapur Şirinə ayrıca təmin etmişdir.

Şirinin hərəkətini xəbər alır-almaz, Şapur dəxi, kəndisinə yetişmək üzrə arxasından həməən hərəkət edəcəkdir.

3

Zamanın adəti üzrə oğlan kimi geyinmiş olan Şirin məşhur Şəbdiz atına minmiş, kəndisi kimi oğlan qılığındakı məiyət qızlarıylə bərabər ova çıxmış bulunuyor. Derkən (*dərhal*), qara atını mahmuzlayan Şirin İran yolunu tutuyor. Yanındakılar atlarını prinsesin arxasından qoşturuyorsa (*çapırlarsa da*) da, yel kimi uçan Şəbdiz həməən gözlərdən uzaqlaşıyor və prinsesin izindən bir kümə tozdan başqa bir şey qalmıyor. Məyus surətdə qızlar geri dönüyorlar.

Üzüntülü xəbəri alan kraliça Şemirami son dərəcə mütəəssir olursa da, Şəbdizin arxasından getməklə fayda görmüyor.

Şirin yol ala dursun (*yol getməkdə olsun*), biz isə Şəbdizin sürətlə biricik rəqibi olan xəyal ilə bu sırada Mədayindəki olan bitəni (*hadisələri*) öyrənəlim:

Xosrov rəqibləri tərəfindən tərtib edilən bir intriqa üzündən babasının şübhəsini cəlb ediyor. Kəndisinin eyiliyi istiyən əski tərbiyəçisi vəzir Büzürgümmidin tövsiyəsi üzərinə o, müəyyən bir zaman için Mədayində bulunmamaq üzrə geyimini dəyişdirərək gizlicə səyahətə çıxıyor.¹

¹ Xosrovun Mədayindən qaçışı tarixlərdə görüldüyü vəchlə, üsyan halında bulunan Bəhram Çubinin bir intriqası nəticəsində vəqe olmuşdur. Bəhram vəliəhd Xosrov adına sikkə vurduraraq bunları Mədayinə göndərtmiş və bu surətlə babayı oğlundan şübhələndirmişdir (Təbəri. Zotenberq. II, s.298-269).

Niyəti Şapuru bulmaq (*tapmaq*) və bəlkə də Şirin ilə buluşmaqdır. Yola çıxarkən hər ehtimala qarşı kəndisini bir qadın soracaq olursa, onun türlü istirahətini təmin ilə iki-üç həftə sonra kəndisinin də dönəcəyini söyləmələrini saray adamlarına əmr etmişdir.

Mədayinə yaxın bir mənzildə ortalığın tənhalığında istifadə ilə yol yorğunluğunu çıxarmak üzrə bir çeşmə başında Şirin yıxanmağa qalxıyor. Paytaxtdan uzaqlaşan Xosrov hər nə qədər kəndisinə raslıyır və hər ikisində qarşılıqlı qəribə bir meyil və eşq hissi coşuyorsa da, biri-birinə açılmaq üçün yetər vəsilə olmaması və üstəlik şahzadənin üzərində Şirinə söylənmiş bulunan mutad (*adət olunmuş*) geyim ilə əlamətlərin bulunmaması istəklilərin qarşı-qarşıya gəlmiş ikən danışmadan başqa birər səmtə doğru ayrılmaqlarına səbəb oluyor.

Şirin Mədayinə Xosrovun sarayına gəliyor. Kəndisini qəbul ediyolar. Şahzadənin gedərkən gələn olursa, bəkləməsini dediyini söylüyorlar. Şəbdizi axura bağlıyor, Şirinə də cariyələrə məxsus dairədə bir yer veriyolar. Şirin burada yeni gəlmiş bir cariyə rolunu oynamaq zorundadır. Bəkləmə (*gözləmə*) günləri üzüyor. Kəndisinin bir dağ qızı olub, şəhir hava və həyatına alışmaq olmadığı üçün xəstəliyindən bəhsilə, Şirin qəbulsa, kəndisinə dağda bir yer hazırlanması üçün ricada bulunuyor. Sarayın qısqanc cariyələri bu ricayı vəsilə edərək mənzərəli və havadar (*xoş havalı*) bir şato (*saray*) olacaqmış deyər, kəndisinə Kirmanşah həvalisində, havası sıcaq, yaşıllıqlardan məhrum bir dağın daşlıqları arasında, həbs odasından fərqli olmayan bir qəsr (*köşk*) yapıdırıyorlar. Gözəl Şirin bu köşmə köçüyor.

Digər tərəfdən yol alan Xosrov Ermənistan hüduduna gəliyor. Burada bir az durduqdan sonra Muğana, oradan da Xuzistana keçiyor. Şemirami şahzadənin bu tərəflərə gəldiyini duyunca qarşılamağa çıxıyor. Kəndisini qışı nəşə və eşqbazlıqla keçirmək üzrə Bərdəyə dəvət ediyor.

Kraliça Şemiraminin müsafiri olaraq eyşü-nüş içində bulunan Xosrov içdən əzabdadır. Şirini düşünüyor. Fəqət sirtini kimsəyə açmıyor. Derkən (*birdən*) Şapurun gəldiyini xəbər veriyolar. Min bir maraq içində Şapur ilə başbaşa qalan Xosrov olan-bitəni öyrəni-

yor (Şapurun Şirinə verdiyi sözə rəğmən, hələ buralarda bulunması xəstələnmiş olduğundan irəli gəlmiş bir təsadüfün əsəridir).

Vəqayı Şemiramiyə açıyorlar. Xosrovun əmriylə Şapur Şirini alıb gətirmək üzrə Mədayinə gediyor.

Şapur Şirini “Qəsri-Şirin”dən alaraq min bir sevinc içində Bərdəyə dönüncə, Xosrovu bulamıyor. Fələk yenə işini işlətmişdir: Şapur getdikdən sonra, Hindistandan Xosrova bir qasid gəlmiş, şah babasının orada öldüyü xəbərini kəndisinə gətirmiş və taxt ilə tacına sahib olmaq üzrə dərhal məmləkətə dönməsini bütün dövlət adamlarının bəkləməkdə olduqlarını söyləmişdir. Bu həvadis (*hadisə*) üzərinə Xosrov Şirini bəkləmədən getmişdir.

4

Xosrov İran taxtına çıxıb səltənət işlərini yoluna qoyduqdan sonra könlünün səsinə uyaraq Şirini aratdırıyor. Şapur kəndisini götürdü diyorlar. Gənc padşah təkrar uğradığı ayrılıq acısını Şirinin buraxdığı Şəbdiz atıyla təskin ediyor.

Fəqət müqəddəratın daha acı cəlvəsi (*oyunu*) varmış: **Bəhram Çubin** adında dəmir iradəli ərlərdən biri könlünü qızlara qapdıran (*verən*) eşqbaz bir çocuğun məmləkət işlərini idarəyə müqtədir (*qadir, güclü*) olmayıb vəsayət (*himayə*) altına alınması lazım gəldiyi fikrini yayaraq bir yandan dövlət ərlərini, ötə (*o biri*) yandan da əhaliyi Xosrova qarşı ayaqlandırıyor.

Şəbdizin eşsiz koşusu (*sürəti*) sayəsində ancaq yaxayı düşmənlərinə vermədən Xosrov təhlükə xaricinə çıxaraq Azərbaycana – Muğana gəlir.

Burada məiyətilə bərabər gəzintidə bulunan gözəl Şirinlə buluşuyor və tanışıyorlar.

Sevgilisinə qovuşunca fəlakətini unudan Xosrov əyləncələrə dalır. Eys-nuş içində keçən bu zövqi səfa günlərini Nizami kəndinə xas bir qüdrətlə, bütün təfərrüatıyla təsvir ediyor. Dininin və ismətinin gərəklərini qorumaq və xalq hüzurunda olmaq şərtiylə, Xosrova

qarşı hər türlü müsaidəkarlıq için kraliça teyzəsindən (*bibisindən*) izinli bulunan Şirin sevgilisiylə öpüşüyorsa da, eşqdən sərməst olan gəncin daha fəzlə irəliləyən arzularına yol vermiyor. Bu zəmin üzərinə aşıq ilə məşuq arasında keçən konuşma dartışma halını alaraq kritik (*böhranlı*) bir raddəyə (*həddə*) gəlir. Şahzadənin israrından kəndini qurtaramayan Şirin Xosrova “Hər şeydən əvvəl qaçırdığın (*itirdiyin*) taxtını geri al! Qorxarım ki, məni edinəsən (*mənə qovuşub*) də taxtsız qalasan. Halbuki mən taxt və tacını geri alıncaya qədər səni bəklərim” deyir.

Sevgilisinin bu ihtarına (*xəbərdarlığına*) öfkələnən (*qəzəblənən*) Xosrov həmən qara atın sırtına (*belinə*) atılıyor, “Mən sənin üzündən taxtımdan və tacımdan oldum, bir də sən məni gah kamsız (*nakam*) buraxmaqla əzər, gah da comərdlik öyrətməklə kiçildirsən, öyləmi?!” deyər altındakı Şəbdizin başını çəkərək gözlərdən qeyb oluyor.

5

Xosrov Rum paytaxtı Kostantaniyyəyə (*Konstantinopol*) gəlir. Bizans imperatoru kəndisini gözəlcə qəbul ediyor. Qızı Məryəmi kəndisinə veriyor.¹ Eyni zamanda, Rum imperatoru bir ordu hazırlayaraq tac və taxtını geri almaq için güvəyinin (*kürəkəninin*) əmrinə veriyor. Bağlanan şərtə görə, Xosrov Məryəmə ölüncəyə qədər sadıq qalacağını və üstünə heç bir zaman evlənməyəcəyini, sevgisini ondan başqa kimsəyə vermiyəcəyini qətiyyətlə vəd və təmin etmişdir.

Xosrov Pərviz taxtını qəsb edən Bəhrama qarşı açdığı hərbi qazanıyor. Müzəffər olaraq Mədayinə gəlir, padişahlıq taxtına çıxıyor.

Bu sırada kraliça Şemirami ölmüşdür. Şirin kraliça olmuşdur. Bütün əməyini məmləkətin eyiliyinə (*yaxşılığına*) vermiş, kəndisini xalqa sevdirmişdir. Fəqət könlü xoş deyildir. Öfkələnib (*qəzəblənib*) getdiyi gündən bəri Xosrovdan ayrıldığına yanmaqdadır. Sevgilisini darıltıldığına (*incitdiyinə*) peşmandır. İcini iztirablar gəmiriyor.

¹ Xosrov Pərviz ilə Bizans imperatoru arasında yapılan siyasi müahidənin təfəsilatı Firdovsi-də vardır. Nizami isə hadisənin, bilxassə, lirik səfhəsi üzərində durmuşdur.

Şirin, nəhayət, qərarını veriyor: yerinə bir naib buraxaraq məmləkətini tərk ilə İrana gəlir və bildiyimiz “Qəsri-Şirin”ə yerləşir.

Xosrov yenidən sahib olduğu səltənətini sağlamlaşdırmaqla məşğuldur. Hər şey könlünün istədiyi kimi gedir: müxalifi Bəhram ölmüşdür. Məmləkət rəisləri kəndisini tanımışlardır.

Yapdığı eyş-nuş ilə əyləncə gecələrinin ahəng və nəvası (*sədəsi*) Mədayini bürümüşdür.

Nəşəli gecələrdən birində Barbəd adındakı çalğıcısının çalıb oxuduğu bir qəzəlin təsiriylə Xosrovdə Şirinlə bərabər keçirilən dadlı günlərin xatirəsi canlanıyır. Bir tərəfdən şərabin, bir tərəfdən də alovlanmış sevginin qızgınlığı içində qarısı (*qadını*) Məryəmin dairəsinə çəkilərək səmimi bir dillə “xatun”un (*xanımının*) ağızını araşdırır: “Şirin, – deyir, – mənim üçün taxtından-tacından keçmişdir. Mənə çox eyilikləri toxunmuş bulunan bu qadına sən də mənim kimi hörmət etmə münasib olurdu. Müsəidə edərsən, gəlsin, sarayda bir dairədə otursun”.

Qısqanc bir qadın hissiylə qızan Məryəm Xosrova Kostantiyyədəki əhdini xatırladaraq “Şirin, – deyir – saraya gəlsən, mən həmişə İrani tərk edər, Ruma dönərim...”

Bu təkli qarşısında geriləyən padşah məsələyi dadlıya (*təxirə*) bağlayaraq qarısını yatışdırmaq üçün əski təəhhüdünü bir daha təyid (*təsdiq*) ediyir.

Xosrov bir dəfə də sevgilisini dənəməyə (*görməyə*) baş vurur. Şapur “Qəsri”ə göndərərək Şirini gizli bir surətdə saraya gətirməsi üçün məmur ediyir.

Şapurun misyonu, ruhi təhlil baxımından, dastanın ən qüvvətli parçalarından birini təşkil edər, qızmış və darılmış Şirinin vəfasız aşiq namına söylədiyi sitəmli və hiddətli bir monoloqla qarşılanır. “Onun uğruna tacımı və taxtımı fəda etdimsə də, qadınlıq şərəfi ilə məni dəxi fəda etməm” deyərək Şirin saraya gizli qapıdan girmə təklifini şiddətlə rədd ediyir.



Şirin rəsmi üzərinə Xosrova aşiq oluyor

<p>چو صد ارغوانک بوی برآید دور روی پیشکام از دشت که حوض کویرش بسید</p>	<p>بیش روی غارای نرگش ز جای کویسند آن درک چو کار آمد باغ حوض پست</p>	<p>کوی شاد زهرش سنگ نام چو دیکر جوی سنگش را که در زرش کجند نویس</p>	<p>بنا از سم بر باد نام یک راه زمین سنگش را چنان زیت که در پیشکام</p>
<p>زبون باشت پست آفتاب بجای حوض پست درجی شاد که در جوی شیر اوجش پست</p>	<p>اگر صد که با یکند نو لاد خسیر بر دیمشیرن را کفر بهش کیکر آدمی آن پست</p>	<p>کینا را نیتیش در کار بجز خون که در جیبش ماند بگوش آرم پای نیشش</p>	<p>بنا بنان تو از دور و شوار چو چاره کان بی ادمش بنا کن که پسند آن نام</p>

Fərhad ilə Şirin. Süd hovuzu

Şirin Şapura dərd töküyor. “Qəsrimiz, – deyir, – dağlıq, dikərlik (*hündür*), tənha bir yerdədir. Sürümüz buralardan iki ağaclıq (*fərsxlik*) bir otlaqda bulunmaq ehtiyacındadır. Başlıca yeyəcəyimiz süddür. Bu sıcaqda bu qədər uzaqdan süd gətirmək müşküldür. Bir usta bulunsa da, sürülərin bulunduğu yerdən buraya çobanların sağacaqları südü təzə-təzə axıtmasını bacarsa”.

Şapur bir mühəndis, memar və heykəltəraş bulunan Fərhadı Şirinə götürüyor. Şirinin dadlı diliylə gül üzünə vurulan sənətkar istənilən işi çox keçmədən yapıveriyor (*yerinə yetirir*). Qoyunların bulunduğu yerdən “Qəsri-Şirin”ə qədər daşdan bir boruyu mərmərdən bir hovuzla bitişdiriyor. Qəsrdekilər heç bir zəhmət çəkmədən çobanların “iki ağaclıq”da südü təzə-təzə hovuzdan alacaqlardır.

Şirinin təşəkkür və iltifatlarından məmnun qalan Fərhad kəndisinə ücret (*mükafat*) olaraq hədiyyə edilən mücövhlərləri (*cəvahiratı*) gözəlin ayaqları altına ataraq eşqin kəndisinə verdiyi məhviyyətlə (*təvazökarlıqla*) “Qəsri-Şirin”dən ayrılıyor. Bu andan etibarən vurğun düşən Fərhadın arada-sırada bu tərəflərə uğrayaraq “Qəsri” uzaqdan seyrə daldığını görürlər.

Şirinə vurulan Fərhadın Məcnun kimi avara (*sərgərdan*) olub səhralara düşdüynünün xəbəri saraya əks ediyor. Qısqanlığı qabaran Xosrov Fərhadı bulub kəndisinə gətirmək üzrə ətrafa adamlar göndəriyor. Aşiqi bulub gətiriyorlar.

Xosrov ilə Fərhad arasında keçən deyişməyi (*dialogu*) Nizami həkimanə (*fəlsəfi*) bir tərzdə vermişdir. Eşqinin fanisi olan Fərhadın tac sahibi rəqibinin şaşdırıcı sorularına verdiyi hazır cavablar padşahı susduruyor. Altun vədinə uymayan mənəvi isticvabdan (*sorudan*) yılmıyan (*təslim olmayan*) rəqibini padşah bu dəfə başarılmaz bir tərcübə ilə yenməyə qalxıyor.

Deyirlər ki, – Xosrov deyir, – sən məharətli bir ustasan. Şəhərimizin yolunu kəsən bir dağ var, onu ortadan qaldıra bilirmisin?..

– Əvət, padşah. Fəqət bir şərtlə!..

– Nədir o şərt?..

– Mən dağı qaldıracağım (*yaracağam*), sən də Şirindən vaz keçəcəksin!

Vurğunun (*aşiqin*) bu cəsarətinə qızan Xosrov hiddətlə bağıryor:

– Söz veriyorum!

Fərhad padşah hüsurundan çıxaraq həməən sonradan **“Bisütun”** deyə tanınan dağı yarmağa girişiyor.

Günlər, aylar keçiyor. Durumu Şirinə xəbər veriyorlar. Fərhadı görməyə gəliyor. Bu **“təzahür” (gəliş)** aşiqə yeni bir can və ümid veriyor. Dağyarma işi daha böyük bir ruh və həyəcanla irəliyor.

Xosrova xəbər gəliyor: Durum çatallaşdı (*çətinləşdi*), – deyirlər. Çox keçməz dağ yarılaçaq, rəqib qalib gələcəkdir.

Nə yapmalı?!

Hiyləyə baş vuruluyor. Fərhada adam göndəriliyor. Surəti haqdan görünən bu xain adam Bisütuna gəliyor və Fərhada:

– Ey qafil, yaptığın nədir? Kimin içindir bu cəhd? – deyə soruyor.

– Şirin için!

– Hanki Şirin?.. O ölmüşdür!..

Derkən (*bunu eşidərkən*) aşiq həməən düşüveriyor (*canını tapşırır*). “Can canana təslim olunmuşdur”¹.

Şirin faciəyi xəbər alıyor. Cənazə üstünə gəliyor. Fərhadı mərasimlə dəfn etdiriyor. (Bu qisim mənzumənin ən müəssir parçasını təşkil etməkdədir.)

7

Fərhadın matəmینی tutan Şirinə Xosrov bir təziyə (*başsağlığı*) məktubu göndəriyor. Kinayələrlə dolu olan bu məktubunda “öldür-

¹ Bebayəd eşq-ra Fərhad budən,
Pəs anqahi bemordən şad budən! (*farsca*)
Eşqdə Fərhad olmaq lazımdır ki,
Sonra ölümə şad olmağı bacarasan! (*tərcüməsi*)

düyü aşiqının matəmini tutan” Şirini təsəlli edərək: “Kələbək (*kə-pənək*) yandıysa da, mum qaldı” deyir.

Bir az sonra Məryəm xəstələnərək ölüyor. Dedi-qoduçular onun Şirin tərəfindən zəhərləndiyini söyləyirlər. Bu ölümə içindən sevinən Xosrov görünüşdə adət üzrə bir il yas tutuyor. Şirin dəxi səadətini yolundakı əngəlin aradan qalxmış olduğuna içindən sevincli ikən, bəsirətli davranıyor: “Qəsri-Şirin”də matəm tutduruyor. İl keçdikdən sonra o da Xosrova bir başsağlığı məktubu göndərir: “Məryəm öldü isə də, İsa qaldı” deyir.

Şirinin məktubundakı “kinayə”ləri kəndi kinayələrinin bir cavabı olaraq alan Xosrov Şirinə dadlı dilli elçilər göndərir. Fəqət Şirin nazlanıyor. “Hər şeydən əvvəl nikah və rəsmiyət” – deyir. Şahın ricası artdıqca Şirinin də nazı artıyor.

Xosrov qarşısındakının çətinliyini görüncə işi eşq hiyləsinə töküyor. İstiğna (*laqeydlik*) üsuluna baş vuruyor.

Aylar keçiyor. Xosrov İsfahanda Şəkər adında bir gözəlin xəbərini alıyor. Ona gediyor. Rəsmən bir kurtizan (*yüngül*) həyatı keçirən bu qadının yaşadığı bu açıq-saçıqlıq içində ismətinə mühafizə etmiş bir qız olduğunu kəşf edərək sarayına alıyor. Qarısı yapıyor.

Bütün bunları duyan Şirin kəndi qəsriyə əzablar içində mütəvəkil bir surətdə səbir ediyor. Həyatı ahü-zar içində keçiyor. Allaha xitabla “Ədalət müzəffər (*qalib*) olmayacaqmıdır?” deyə yaxarıyor (*yanıb-yaxılır*).

8

Şəkər Şirinin yerini tutmuyor. Könlün deyil, sadəcə vücudun təmayülündən doğan rabitə Xosrovu təmin etmiyor. Bir müddət sonra Xosrov təkrar Şirindən almadığı arzusunu atəşiyə tutuşuyor. Budəfəki həsrət daha çox qatlanılmaz və daha amansız oluyor.

Ova getmək bəhanəsiylə padşah çölə çıxıyor, bir aralıq məiyətindən ayrılıyor, atını “Qəsri-Şirin”ə doğru sürüyor. Fəqət Şirin əmr etmiş, qapı Xosrova açılmıyor. Qışın tipili (*çovğunlu*) bir axşam vax-

tında qapının eşiyində qalan aşıqlə qəsrinin pəncərəsindən baxan məşuq arasında keçən deyişmələr, izzəti – nəfsinin hincını (*intiqa-mını*) almaq istəyən qadınliq ilə istədiyinə ərmək istəyən erkəklik ısrar və inadlarının şahəsər birər ifadəsini təşkil edərlər.

Padşahın heç bir etirafı, izahı, etirazı və rıcası fayda etmiyor. Şirin heç bir vəchlə tutduğı durumdan vaz keçmiyor.

– Məni istiyorsan, rəsmən istə, nikah qıydır (*kəsdır*) da evinə al, yoxsa get Şəkərinin yanına.

Xosrov təkrar qara atının gəmini (*cilovunu*) çəkərək, Şirinin qapısından küskünlüklə ayrılıyor.

Təəssür içində bulunan Xosrov olayı Şapura açaraq Şirindən şikayət ediyor.

Şirin də yapıdığına peşiman oluyor, Şapuru aramağa çıxıyor.

Qoca nəqqaş (*rəssam*) aşıqləri barışdırmaq və qovuşdurmaq için tədbirlər alıyor: şahə “Rəsmi olaraq evlənəcəyini Şirinə söz verəcəksən”, – deyir. Şirinə də nikah qıyılmadan (*kəsilmədən*) saraya gəlməyə razı olmasını tövsiyə ediyor.

Nəhayət, sevgililər buluşuyorlar. Görüşmə səhnəsi sarayda vüqu buluyor. Bu səhnəyi XII yüzilin şairi modern hər hanki kompozitörlə (*bəstəkarla*) səhnəçinin qısqanacaqları bir ustalıqla təsvir etməkdədir:

Məşhur çalğıcı Barbədin də daxil bulunduğı çalğıçılar taqımı (*dəstəni*) hissləri coşduran minbir hava ilə çalıb-oxumaqdadırlar. Artistlərdən biri Xosrovun, o biri də Şirinin dilindən kəndi aralarında aşiqanə bir deyişmə yapmaqdadırlar. Bu qarşılıqlı şeir söyləmənin ən canlı bir zamanında, yan odada (*otaqda*) Şirinin dadlı səsi eşidiliyor. Hər şey bir anda susuyor. Şirinə eyni ahəng üzərinə Xosrov cavab veriyor. Başda, iki oda arasında alınıb-verilən bu qarşılıqlı “təğəzzül” (*deyişmə, gözəl söyləmə*) Şirinin derkən (*birdən*) səhnəyə atılmasıylə taclanıyor (*güclənir*). Sevgililər ağız-ağıza veriyor, eyni bəstə üzərinə oxumağa davam ediyorlar.

Bu “duet” səhnəsi əsərin ən həyəcanlı qismini təşkil etməkdədir.

Bu surətlə qovuşan “gəncələri” şair rəsmi surətdə düyün yapıdıraraq evləndiriyor.

Burada hekayənin məcusi (*atəşpərəstlik*) dövrünə aid rəvayəti bitiyor. Sənət baxımından dəxi əsər burada bitməli idi.

Fəqət Nizami dindar bir müsəlmandır. Onun için “Xosrov və Şirin” əfsanəsini burada kəsib islami rəvayətdən mütəəssir olan qismini qeyd etməməsi mümkün deyildir. Bunun içindir ki, şair mənzuməsini Xosrov Pərvizin Həzrəti Məhəmmədin məktubuna qarşı göstərmiş olduğu hörmətsizliyin cəzasını kəndisinə çəkdirmədən hekayəyi qapatamamışdır.

Xosrov Şirinə evləndikdən və bərabər bir neçə il səltənət sürdükdən sonra taxtı bizanslı Məryəmdən doğmuş bulunan oğlu Şiruyəyə tərki ilə istirahətə çəkiliyor. Fəqət aradığı istirahəti bulamıyor: analığı Şirinə aşiq olan Şiruyə babasını gecələyən uyquda ikən yatağında xəncərlətdiriyor.

Şirin ud ağacından bir beşik yapıdırıyor: altunla qaplatdırdığı bu beşiyi bahalı daşlarla bəzətdiriyor. Əski Kəsra adəti üzərinə padişahın nəşini bu beşiyə qoyaraq çocuq kimi sallıyor (*yelləyir*). Sonra bu tabutu “padşahların” omuzları (*çiyinləri*) üstündə Xosrov için hazırlanan türbəyə götürüyorlar.

Padşahın çalğıcısı Barbəd mizrabını qırıyor, xanəndəsi Nəkisa dəf və qavalını parçalıyor, vəziri Büzürgümmidi söyüd kimi titrəmə tutuyor. Cənazə mərasimi böyük bir ahü-zar içində hərəkətə gəliyor. Başı açıq cariyələr və xidmətçilər arasında Şirin nazlı-nazlı yürüyor. Gözlərindəki sürməsi, yanaqlarında ki ənliyi, dodaqlarında ki allığı və gərdəninə sarkmış (*sarılmış*) büküm saçları ilə o, gözəlliyinin cazibəsini kəskinləşdirmiş yürüyor. Başında ki sarı örtüsü və üstündə ki ipəkdən al geyimi ilə baxanları bayıldıyor (*bihuş edir*). Hər kəs qocası (*əri*) Xosrovun ölümündən Şirinin bu hal ilə məmnun qaldığına

hökm ediyor. Bu görünüş bilxassə (*xüsusən*) Şirinin yeni vurğunu, baba qatili Şiruyəyə ümidlər veriyor.

Cənazə alayı türbə önündə duruyor. Təzə bir gəlin kimi süslü bulunan Şirin cənazə ilə bərabər türbənin içinə dalıyor, arxasından qapıyı qapatdırıyor. Padşahın nəşi üzərinə gəliyor və qopardığı bir fəryadla bərabər əlindəki xəncəri kəndi köksünə saplıyor, tökülən sıcaq qanıylə sevgili qocasının soyuq cəsədini isidiyor.

Dışarıdakılar (*bayırdakılar*) duyduqları çığlıq üzərinə türbəyə giryor və “vücudun vücuda, ruhun da ruha” qovuşduğunu görüyorlar.

Aşiq ilə məşuq bir məzara gömülüyor.

Şairə görə, Şirinin bu yaptığı əmsalsız bir fədakarlıq və bulunmaz vəfakarlığın yüksək bir ifadəsidir. Nitəkim (*odur ki*) deyir:

*Ke coz Şirin ke dər xak-e dorəşt əst,
Kəsi az behr-e kəs xodra nə koştəst!¹*

Türkcəsi:

*Bu dünyada Şirindən başqa heç bir
Şəxis bir başqası için ölməmişdir!*

¹ (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.)

III

LEYLİ VƏ MƏCNUN

*Ey nam-e to behtərin sərəğaz,
Bi nam-e to name key konəm baz?!¹*

Əslində bir ərəb **lejanı (əfsanəsi)** ikən, işləndiyi ədəbi şəkil etibarilə, bu konunun Azərbaycanla sıxı və gələnkli bir bağlılığı vardır.

Azərbaycanın əski padşahlarından Şirvan şahı Axsitan bu konunun nəzm edilməsini arzu etmiş, Azərbaycanın böyük şairi **Gəncəli Nizami** bu arzuya görə onu ilk dəfə farsca işləyərək nəzm etmişdir. Daha sonra Nizaminin bu əsərinə yazılan farsca və türkcə bənzətmələr arasında özəllik və dəyəri etibarilə türk ədəbiyyatının böyük müəssili, Azəri şeirinin də dahi ustadı **Füzulinin** türkcə yazdığı “Leyli və Məcnun” mənzuməsi müstəsna bir yer tutmaqdadır.

Nəhayət, Azərbaycan kompozitoru (*bəstəkarı*) **Hacıbəyli Üzeyir**in himmətiylə (*sayəsində*) bu konu bəstələnərək opera halına qonmuş və Azərbaycan səhnəsinin repertuarı arasında “həmişəbaharlığını” qeyb etməyən əsərlər arasına keçərək bu klassik konunun geniş xalq təbəqəsi tərəfindən dəxi mənimsəməsinə və böyük bir şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdur.

“Leyli və Məcnun” operası sadə Azərbaycan səhnəsində qalmaqaraq başqa dillərə, bu arada, ruscaya dəxi tərcümə edilmişdir.

¹ (Mətnə də yazı farsca və ərəb hərfləri ilə verilib – red.)

Ey adı ən yaxşı başlanğıc olan,
Sənin adın olmadan naməni
necə açə bilərəm?! (*tərcüməsi*)

H. 584-də rəcəb ayının sonunda¹ (m. 1188, eylül (*sentyabr*) ayının sonu) 4613 beyiti üzərinə Nizami tərəfindən yazılan bu eşq hekayəsi qısaca bundan ibarətdir.

1

Ərəbistanda Amiri qəbiləsi şeyxinin çocuğu olmazmış. Bir çox valvarış və yaxarışdan sonra Tanrı kəndisinə bir oğul bağışlamışdır.

Gözəlliyilə qonşu qəbilələr arasında tanınan bu çocuğa **Qeys** adı veriliyor. Qeysi böyük bir baxımla bəsliyorlar. Kəndisinə maddi-mənəvi hər cəhətcə mükəmməl bir tərbiyə verməyi əsirgəmiyorlar. Yaşı onu bulunca kəndisini bir məktəbə veriyorlar.

Məktəbdə türlü qəbilələrdən oğlan-qız, bir çox öyrənci vardır. Bunlar arasında Amirilərə qonşu bir qəbiləyə mənsub gözəl bir qız var – **Leyli**. Qeys ilə Leylidə qarşılıqlı bir ilgi bəliriyor. Getdikcə artan bu ilgi səmimi bir dostluğa, sonra da şiddətli bir sevgiyə varıyor. Gündən-günə artan bu sevgi çox keçmədən dayanılmaz bir eşq vurğunluğu şəklini alıyor.

Çocuqların bu qarşılıqlı vurğunluqları arkadaşların diqqətini çəkərək nüktə (*söz-söhbət*) və dastan konusu oluyor: nəticədə gəncələrin adları dillərə düşüyor.

Arkadaşları Qeysin Leyliyə vurğunluq etkisiylə göstərdiyi tuhaf-liqlar (*qəribəliklər*) için kəndisinə “Məcnun” deyə taxılıyorlar (*mü-raciət edirlər*). Bu ləqəb ağızdan-ağıza təkrarlanaraq Qeys adını ta-

¹ K-araste şod be behtərin fal,

Dər səlx-e rəcəb və si-vo-fi dal.

Tarix-e əyan ke daşt ba xəđ,

Həştad-o-çəhar bud pənsəd. (*farsca*)

Rəcəb ayının sonunda, “si” “fi” “dal” ilində,

Ən yaxşı fal ilə bəzədildi.

Özü ilə tarixi də əyan idi –

Beş yüz səksən dördüncü il idi.

“Si”, fi”, “dal” əbcəd hesabı ilə 584-cü ili göstərir. (tərcüməsi)



Məcnun ilə Leyli məktəbdə

mamiylə unutduruyor. Artıq bəhs konusu olan Qeys ilə Leyli deyil, Məcnun ilə Leylidir.

2

Leylinin ailəsi durumu öyrəninə qızlarını məktəbə getməkdən mən ediyor (*qadağan etmək*). Leyli evə qapadılmış, artıq Məcnun-la görüşəmiyor. Fəqət Məcnun sevgilisinin ayrılığına dayanamıyor. Hər gün Leylinin məhəlləsinə gedərək uzaqdan da olsa, onu görməyə və “küy-i yardım buy” almağa çalışıyor.

Çocuğun bu halini görən Amiri şeyxi qəbilənin böyüklərindən bir neçə aksaklı (*ağsaqqalı*) yanına alaraq Leylinin babasına gediyor, qızını oğlu için istiyor. Fəqət “xeyr” cavabını alıyor. Kəndisinə “Oğlun məcnundur, biz biricik qızımızı dəli deyə tanınmış birisinə nasıl rəva görür də, verimiz?!” – deyirlər. Məcnunun babası Leylinin qapısından ümitsiz dönüyor.

3

Bu mənfə cavab Qeysin “məcnunluğunu” daha da artırıyor. Məcnun xəstələnıyor. Babası kəndisini Həccə götürüyor. Kəbətüllaha əl atıyor: oğlu için şəfa və səadət diliyor. Fəqət əməyi boşa getmişdir. Eşq dərdi əlac qəbul etməmişdir.

4

Məcnun kəndisindən keçmiş bir durumda, hər gün Leylinin məhəlləsinə gediyor; saatlarla bəklıyor; sevgilisini görmək fürsətini verərək təsadüfləri avlıyor. Leylinin adına qəzəllər yaradaraq təsirli bir ağızla oxuyor. Bu qəzəllər ağızdan-ağıza dolaşaraq qəbilələr arasında yayılıyor.

Leylinin məhəlləsi Məcnunun bu halından usanıyor. Məhəlləlilər heysiyyətlərinin zədələndiyinə qane oluyorlar: dəlinin birisi qəbilə qızının məsum adını ağızlara düşürmüş, şərqilərə konu yapmışdır.

Qəbilə qabadaçılarından (*cavanlarından*) bir neçəsi bu “dəlinin şərini dəfə” qərar veriyorlar. Amiri şeyxinə xəbər göndəriyorlar. “Məcnununun ayağını məhəlləmizdən kəsdir, yoxsa kəndisini öldürürüz” deyə təhdiddə bulunuyorlar.

Şeyx oğluna öyüd veriyor. Fəqət durum öyüdlə doğrulacaq kimi deyildir. Nə də olsa, fəlakətin önünü almaq üçün Məcnunun Leylinin bulunduğu səmtə uğramaması üçün tədbirlər alınıyor.

5

Bu dəfə Leyli Qeysi görməyə və aramağa qalxıyor. Məhəllə qızları ilə bərabər bir xurmalığa çıxıyor. Burada uzaqdan-uzağa olsa da, Leyli də Məcnun kimi ayrılıq dərdiylə ahü-fəğana başlıyor.

6

Bu sırada İbni Salam adında bağdadlı bir tacir Leyliyi istiyor. Ailəsi “əvət” (*hə*) deyirsə də, düyün üçün möhlət istiyor. Qızlarının səhhəti bunu gərəkdiriyor. Bu xəbər Məcnunun dərdini daha fəzlə qabardıyor.

Nofəl adında igid bir rəis (*sərkərdə*) Məcnunla dostlaşıyor. “Kəndisinə təsəlli veriyor. Leyliyi nə olursa-olsun, sənə alacağım” deyir. Əskər topluyor, Leylinin qəbiləsi üzərinə yürüyor. Leyliyi Məcnun üçün istiyor. Rədd cavabı alınca hər bə girişiyor. Savaş çətin bir səf-həyə (*nöqtəyə*) giriyor. Leyli tərəfi qüvvət və müqavimət göstəriyor. Durumu böylə görüncə Nofəl işi barışa tökərək “Biz sizdən qızı kö-nül xoşluğu ilə istəməyə gəldik, yoxsa qan tökməklə deyil” deyə barış təklifində bulunuyor. “Bal vermiyorsunuz, bari sirkə də vermə-yiniz” deyir. Nofəl əskərlərini alıb çəkiliyor.

Məcnun bu durum üzərinə Nofəli azarlıyor (*tənələyir*): “Sən mənə Leyliyi alacaqdın, onun məhəlləsinə bir daha uğramaq ehtimalını da ortadan qaldırdın. Əhdini böyləmi tutacaqdın” – deyə sitəm ediyor.

Nofəl dostuna təsəlli veriyor: “Bu vaxt qazanmaq için bir təbiyə (*fənd*) idi” deyir. “Sözümü tutacaq, qızı sənə mütləqə alacağam” – deyə Məcnuna yenidən ümid veriyor. Bu dəfə “Mədinədən Bağdad”a qədər adamlar göndəriyor, daha böyük bir qüvvət topluyor. Yenidən Leylinin qəbiləsi üstünə gəliyor. Qanlı bir savaşı başlayır.

Vuruşmalar əsnasında Məcnunun aldığı tövr qəribədir. Kəndisi için vuruşanların deyil, qarşıdakıların zəfəri için dua ediyor. Qarşı tərəfdən ölənlərin başlarını dizlərinə alaraq oxşuyor. “Nədir bu hal” – deyə soranlara “Dost tərəfin məğlub olmasını nasıl istərim?” – deyə cavab veriyor.¹

Savaşın ən şiddətli və kəsin bir anında Leylinin babası Nofələ gəliyor, “Nə istərsin yapayım” – deyir. “Qızımı kimə istərsən ver, razıyam. Fəqət övladımı dəlinin birinə vermək için israr etmə. İsrar edərsən, gedər başını kəsər, vücudunu köpəklərə verirəm. Dərbədər (*sərsəri*) bir dəliyə nəsib olacağına, burax onu köpəklər yesin” – deyir.

Babanın bu kəsin qərarı ilə Məcnunun savaş əsnasında göstərmiş olduğu, gerçəkdən də, dəlicə ədaləri zehmində qarşılaşdıran Nofəl düşünüyür: təklifi eyi bir fürsət sayaraq həməən hərbin kəsilməsini əmr ediyor. Zira savaşın məqsədsiz olduğuna içindən inanmış oluyor.

7

Bu olay üzərinə insanlardan artıq büsbütün küsən Məcnun, qəbiləyi tərki ilə çöllərə düşüyor. Kəndi başına avara-avara gəzərkən Məcnun Leylinin İbni Salamlə evləndiyini xəbər aliyor. Bu xəbər-

¹ Ma əz pey-e to be canseparan,
Ba xəsm-e xodət çerast yari?
Qofta ke ço xəsm yar boşəd,
Ba tiğ mərə çe kar başəd? (*farsca*)
Biz səndən ötrü can qoyuruq,
Sən nə için düşməne dostluq edirsən?
Dedi ki, düşmən yar oluğu halda,
Mənim qılıncla nə işim ola bilər?! (*tərcüməsi*)

lə can evindən vurulan Məcnun Leylinin vəfasızlığına aid yanıqlı qəzəllər söylüyor.

Bu durumda babası oğlunu buluyor, bir daha öyüdlər veriyor, evə çağırıyor. Bu onun oğlu ilə son görüşməsidir.

Məcnun babasının ölüm xəbərini alıyor. Məzarı üstünə gəlir, mərsiyələr söylüyor. Təkrar çöllərə düşüyor.

8

Məcnunun artıq insanlarla heç bir ilgisi qalmamışdır. Düşdü-yü-qalxdığı (*oturub-durduğu*) həp heyvanlardır. Çölün vəhşi heyvanları kəndisinə alışmış, arxasından yürüyür və onu hər türlü saldırmalardan qoruyurlar. Quşlar kəndisindən ürkmüyor, üstünə kölgə salıyor, başına, omuzlarına (*çiyinlərinə*) konuyorlar. İlanlar-çayanlar belə ona əziyyət etməyib, kəndisinə diqqət edirlər. Sadəcə heyvanlar deyil, ağaclar belə onunla konuşur, həsb-i-halda bulunurlar. Bütün kainat onunla dost və aşınadır. Göyün yıldızları kəndisini anlayan birər “müsaib”lərdir.

Böylə, insanlardan və insani ilgilərdən tamamiylə uzaqlaşaraq kəndini təbiətə vermiş, tam bir yalnızlaşma halində ikən Leyli tərəfindən xəbərçi gəlir, bir məktub veriyor. Bu məktubda Leyli sözdə evlənmişsə də, gerçəkdə hələ Məcnuna sadıq qaldığını, könlünün daima onunla bərabər olduğunu bildiriyor.

9

Dayısı annəsi ilə bərabər Məcnunu görməyə gəlirlər. Kəndisini evə çağırırlar. Annəsi: “Oğlum, gəl başsız qalmış ailənə böyüklük et” – deyir. Fayda vermiyor. Dönüşdə dayısı ölüyor. Annəsi bir dəfə daha oğluna gəlir, təkrar öyüdlər veriyor, təkrar evə dönməsi üçün yalvarıyor. Beyhudə. Məyusluq içində dönüyor. O da ölüyor. Məcnun annəsinin məzarı üstünə gəlir: ağladıqdan və mərsiyələr söylədikdən sonra təkrar arxasındakı heyvanlarla birlikdə çölə dönüyor.

Leyli fürsət buluyor, Məcnunu arıyor, bir ormanlıqda buluşmaq üzrə kəndisinə xəbər göndərir. Görüşürlər. Platonik bir görüşmədən ibarət olan bu səhnədə Məcnun Leyliyə şeir oxuyur. Qərarlaşdırılan vaxt gəliyor, təkrar ayrılırlar. Leyli qocasına (*ərinə*) qəlbən bağlı deyilsə də, örf (*şəriət*) baxımından bir qəbahət işləməyi dəxi kəndisinə rəva görmüyor. Məcnun isə həqiqi aşiqdir, bu eşqdə qərəzə yer yoxdur.

Burada şair Məcnunu könüldən anlayan iki hal əhliylə danışdırıyor. Bunlardan biri bağdadlı Salamdır ki, başından keçən macərə ilə eşqin nə olduğundan xəbəri vardır. Bu adam Məcnunun halını duymuş, kəndisini ziyarət etmiş, söylədiyi şeirləri zəbt edərək (*yaziya alaraq*) Bağdadada götürmüş və ədiblər arasında yaymışdır. İkincisi də, amcasının (*əmisinin*) qızı Zeynəbə aşiq ikən arzusuna ərməmiş (*çatmamış*) Zeyddir ki, Məcnuna yaxlaşmış, onu anlamış və kəndisinə candan xidmət etmişdir.

İbni Salam Leylidən arzusunu alamadan xəstələnmiş, ölmüşdür. Ərəb adətində görə, dul qalan Leyli hər kəsdən ayrılıb kəndi kəndinə qalmaq fürsətini bulmuşdur. Sözdə ölən qocasına, gerçəkdə isə sevdiyi yarından ayrı qalmasına istədiyi qədər ağlamışdır.

Nəhayət, Zeyd gəlmiş, İbni Salamın öldüyünü Məcnuna xəbər vermiş və indi fürsət bulan Leylinin kəndisini visalə çağırıldığını müjdələmişdir.

Zeydin kılavuzluğu (*bələdçiliyi*) və arxasındakı heyvanlardan ibarət məiyətiylə birlikdə Məcnun Leylinin çadırına gəlmiş, yar tərəfindən qarşılanmış və iki sevgili şairin misilsiz bir təsviri ilə sarmaş – dolaş olmuş, kəndilərindən keçərək məst və bihuş düşmüşlərdir.

14

Məcnun getdikdən sonra Leyli xəstələnmişdir. Ölüm halında ikən annəsinə “Məzarıma gələcək olan ona, Leyli ölürkən səni özlədi (*istədi*) deyərsin” – demişdir. Son sözü də bu olmuşdur.

15

Məcnun vəfalı dostu Zeydin yol göstərməsiylə Leylinin məzarı başına gəliyor, günlərcə ağlıyor, topraqları öpüyor, başına savuruyor, kəndi kəndinə döyünüb duruyor. Nəhayət, sevgilisinə qovuşmaq üzrə ruhunu təslim ediyor.

Bu həzin mənzərə Nizami tərəfindən pək (*çox*) təsirli bir tablo halında təsvir edilmişdir.

16

Bu həzin hekayə böylə həzin bir ehtişamla sona ərmişdir. Aşiq kəndisindən ayrı təsəvvür edəmədiyi məşuquna qovuşmaq üzrə o biri dünya yolunu tutmuş, həyatı tərək etmişdir.

Bu gediş üzərinə Məcnunun yanındakı heyvanlar dəxi dağılmış, təbiətlərinin gərəktirdiyi (*tələb etdiyi*) birər səmtə getmişlərdir.

17

Zeydin təşəbbüsü və qəbilə əhlinin iştirakiylə Məcnunu Leylinin yanında bir məzara gömmüşlərdir (*dəfn etmişlərdir*).

Bu iki təmiz sevgilinin yan-yana duran məzarları ərəblər arasında ziyarətəgah halinə qonmuşdur (*çevrilmişdir*).

Biraz sonra Zeyd röyasında Məcnun ilə Leyliyi cənnətdə, gözəl bir köşkdə qol-qola, nəşə, sevinc və səadət içində görmüşdür.

B

Nizaminin təsvir etdiyi Məcnun kəndini idealına tamamiylə vəqf etmiş səmimi və fədakar bir idealist simvoludur. Aşiq – mömin və ya mücahidin, məşuq – Allah və ya idealın timsalıdır. Qeys ələlədə (*adi*) insanların hərəkətlərinə ağıl ərdirəmədiklərindən “məcnun” dedikləri, kəndindən keçən bir mömin, bir mücahiddir. Fəna – fil-lahlığın və ya ideal vurğunluğunun bir timsalıdır. Bu tip Doğu ədəbiyyatının Əzraya vurulmuş Vamiq kimi müxtəlif adda və şəkillərdə təkrar etdiyi bir aşiq tipidir. Eyni Nizaminin digər əsərində Sasani imperatoru Xosrovun rəqibi Fərhadın Şirinə qarşı olan bağlılığı da bu növidəndir.

Məcnunun böylə həqiqi bir timsal olduğu fərağət, təcərrüd və qənaətdən ibarət “dəlicə” həyatında görülən bir çox hərəkət və ifadələrlə dəxi sabitdir. Bunlardan önəmli bir danəsi yuxarıdakı xülasədə də qeyd olunmuşdur. Nofəllilər kəndisi üçün savaşıqları halda, Məcnun Leyli qəbiləsinin zəfəri üçün dua ediyor.

Mahiyət və fədakarlığın dəlicə bir ifadəsi olan bu kimi rumuzlu (*sirli*) hallar Məcnun tərəfindən türlü şəkillərdə göstərilir.

Məsələ, bir kağızda Leyli ilə Məcnun rəsmlərinin bərabər çizildiyini görəncə Məcnun həmən Leyliyi siliveriyor (*əksini pozur*). Səbəbini soruyorlar. “Biz iki deyil, biriz” – deyir. “O halda nədən kəndini deyil də, onu siliyorsun?.. “Çünkü o ruhdur, mən qəlb: ruh qəlbə örtülü olur”.

Zeyd kəndisinə rəqibi İbni Salamın öldüyünü xəbər verirkən “Ömrünü sənə bağışladı” deyir. Məcnun həmən “Olmadı Zeyd, xəta etdin, mənə deyil, Leyliyə bağışladı, deyəcəkdin” deyə düzəldiyor. Zeyd kəndisinə “Leyli ilə Məcnunun başqa-başqa, iki vücut de-

yil, iki qəlbə bir can olduğunu bizzat səndən duyduğum için “İbni Salam ömrünü Məcnuna bağışladı” deməklə ”Leyliyi bağışladı” demək arasında fərq görmüyorum” – deyər anlatmağa qalxınca Məcnun Zeydə haqq veriyor və onun kəndisini haqqıyla anlamış bir dost olduğuna qane oluyor.

* * *

Böyük və qüdsi eşqın verdiyi qüvvət və ilhamdan məhrum ələlədə adamların əmədikləri dərəcələrə varan Məcnunun vəhşi və yırtıcıları kəndisinə ram etdiyi, şübhəsiz, dastanı süsləyən bir əfsanə bəzəyidir. Fəqət bu “bəzəyin” belə Nizami kəndinə məxsus təmsil diliylə bizə “doğruya” bənzədiyini təlqin etməkdədir.

Məcnun kəndisinə gətirilən yeməkləri başına toplanan heyvanlara yedirtmək və amansız ovcuların tuzağına (*toruna*) düşmüş heyvanları bulduqca salı vermək (*azad etmək*) surətiylə onların etimad və sevgilərini qazanmış, kəndiləriylə dost olmuşdur.

Böylə bir dostluq, Nizamiyə görə, mümkündür. İştə (*budur*), bu iddianın təmsili bir bəlgəsi:

Bir padşahın yırtıcı köpəkləri varmış. Cəzalandırmaq istədiyi qəbahətliləri bunlara atdırır, parçalatdırırmış.

Gənc və ağıllı nədim günün birində bu padşahın kəndisini dəxi köpəklərə atdırması ehtimalını düşünərək tədbirli davranmış, köpəklərə baxan məmurla dostluq yapmış və onun müsaidəsiylə hər gün köpəklərə yal verməyi adət edinmişdir.

Günün birində, əksi (*nəhs*) bir saatda heçdən bir səbəblə padşahın qızğınlığı tutmuş, nədimə hiddətlənmiş və həməən köpəklərə atılmasını əmr etmişdir.

Qızğınlığı keçincə yapıdığına peşiman olan padşah köpəklərin məmurunu çağıraraq zavallı nədimin halini sormuşdur. Məmur padşahı köpəklərin bulunduğu yerə gətirmiş, nə görsə bəyənirsiniz: nədim yırtıcı köpəklərin arasında tam bir əmniyyət içində sap-sağlam oturmuş, heyvanlarla şakalaşıyor (*oynayır*).



*Məcnun vəhşilər arasında
(rəssamı Ağa Mirək)*

Padşah həməən nədimi hüzuruna gətirdiyor.

– Bu nə möcüzə?! – deyir.

– Padşahım, nədən möcüzə olsun?! Bunda heyvət ediləcək bir cəhət yoxdur. Heyvanlar insanlardan daha həssas və daha haqşünasdırlar (*qədirbiləndirlər*). Sənələrdir (*illərdir*) sənə sədaqətlə qulluq etdim. Heçdən bir şey için hər şeyi untdun və həməən qətlimə fərman verdin. Halbuki bu vəhşi köpəklər arada-sırada kəndilərinə etmiş olduğum eyiliyi (*yaxşılığı*) untdmadılar, gördüyün kimi, canıma qıymadılar.

IV

HƏFT PEYKƏR (YEDDİ GÖZƏL)

*Ey cəhan dide xiş əz to,
Hiç budi nəbud piş əz to!¹*

Hicri 593 ramazanın 14-də² (m. 1197, 31 **təmmuz (iyul)**) yazılmış bulunan bu mənzumə **Marağa**³ Fərmanfərması (*hökmdarı*) **Ağsonqurlulardan Əlaəddin Körp (Körpə) Arslanın** adına 4968 beyit üzərinə yazılmışdır.

Sasani padşahlarından **Bəhram Gura** aid şairənə bir əfsanədən ibarət olduğu için bəzi naşir və münəqqidlər bu əsərə “**Bəhram-namə**” dəxi demişlərdir. Fəqət şair kəndisi əsərinə “**Həft peykər**” adını verməkdədir. Verəcəyimiz xülasədən görülecəyi üzrə, bu ünvan daha təbii və daha uyğundur. Konu budur:

¹ (Başlıqda farsca verilib – red.)

Ey dünyanın özünü səninlə gördüyü,
Səndən əvvəl heç bir varlıq yox idi! (*tərcüməsi*)

² Əz pəs-e pansəd-o-nəvəd-se qeran,
Qoftəm in name-ra ço namvəran.
Ruz bər çardəh ze mah-e siyam,
Çar saat ze ruz rəfte təmam. (*farsca*)
Beş yüz doxsan üç il keçdikdən sonra,
Şöhrətlilər təki bu dastanı dedim.
Ramazan ayının on dördü idi,
Günortadan dörd saat keçmişdi. (*tərcüməsi*)

³ İran Azərbaycanının önəmli mərkəzlərindəndir. Vaxtilə Ağsonqurluların başkəndi olmuşdur.

Sasani padşahı **Yəzdgürdün** Bəhram adında bir oğlu oluyor. Münəccimlərin tövsiyələri üzərinə Ərəbistanda tərbiyə edilməsini istəyən babası Bəhramı Yəmən kralı Münzərin yanına göndərir.

Münzər müsafir şahzadənin rahatını təmin için hər baxımdan diqqət göstərir. İran şahzadəsinə məxsus olmaq üzrə, məşhur Rum memarı **Simnarın** əliylə məruf Xəvərnəq (*mətnə fars hərfləri ilə verilib – red.*) köşkünü (*qəsrini*) yapıdır. Bu köşk şairin təsvirində sənətin əcaib (*misilsiz*) bir əsəridir. Onun cahanca bəlli bir ayrılığı varmış: gündüzün türlü saatlarında, günəş şölələrinin dəyişən təsiri altında köşk türlü rənglərdə görünüyormuş. Bu köşkün dünyada eşi (*tayı*) yoxmuş və yapılamazmış (*ola bilməzmiş*): çünki Yəmənli kral bir eşini yapmasın deyə Xəvərnəqi yapan yunanlı ustayı öldürmüşdür.

İran şahzadəsi Yəməndə eyicə gəlişiyor. Ova çıxıyor, “gur”¹ ovlamaqla məşhur oluyor. Bunun için kəndisinə Bəhram Gur deyiliyor. Bəhram Gurun qəhrəmanlığı sadəcə gur ovlamaqla qalmıyor, ən yırtıcı canavarları da yeniyor (*məğlub edir*). Qorxunc mağaraya dalıyor, əsatiri əjdəhayı öldürüyor, buradakı əfsanəvi xəzinələri əldə ediyor.

Günün birində şahzadə Xəvərnəq köşkünün qapalı odalarından birini açıyor. Bu əsrarlı odada sənətkar bir əl tərəfindən çizilmiş bir tablo önündə heyran qalıyor. Burada kəndini yeddi iqlimin prinsesləri (*şahzadələri*) arasında görüyor. Odanın anaxdarını (*açarını*) özündə saxlayır. Arada-sırada dinlənmək üzrə, Bəhram Gur bu odaya gəlməyi adət ediniyor.

Yəzdgürdün ölüm xəbəri gəliyor. Bəhram Gur İran taxtına çıxmaq üzrə yola hazırlanıyor. Derkən (*birdən*) xəbər alınıyor: İran dövlət adamları yabançı məmləkətdə tərbiyə edilmiş, yurdundan uzaqda

¹ Gur – (**yabanı (vəhşi)**) eşşək deməkdir.

böyümüş bir gəncin İrana eyi bir padşah olamayacağı için içlərindən bir “piri-dana”yi (*bilici qoca*) taxta oturtmuşlardır.

Bəhram ərəb dostlarından önəmli bir ordu toplayaraq kəndi haqqını geri almaq məqsədiylə hüduda yaxlaşıyor. Burada kəndisini İrandan gələn bir heyət qarşılıyır. Heyət şahzadəyə səfərdən vaz keçməsinə və məmləkəti qardaş savaşına cəlb etməməsinə təklif ediyor.

– Babanın qəbahətidir ki, səni yabançı tərbiyəsinə verdi, – deyirlər.

Bəhram təklifi rədd ediyor. Tənha kəndisinin varis olduğunu irəli sürüyor. Qorxduqları qan tökülməsinin önünə keçmək üçün isə orijinal bir şərt qoyuyor:

– İran tacı iki azğın arslanın arasına qonacaq (*qoyulacaq*), kəndisi ilə rəqibi bulunan adamdan hankisi bunu arslanların pəncəsindən alırsa, taxta o çıxacaqdır.

Heyət tərəfindən makul (*ağıllı*) bu təklifin icrası nəticəsində Bəhramı Gur İran taxtına sahib oluyor.

3

Bəhramın səltənəti zövq və səfa içində, eşq oyunlariylə keçiyor. Həftənin altı gününü eşq və səfaya veriyor, yalnız bir günündə məmləkət işləriylə məşğul oluyor.

Məmləkətdə quraqlıq çıxıyır, fəlakət dörd il sürüyor. Bu ağır illərdə Bəhram xalqın yardımına gəliyör. Möhtaclara dövlət anbarından ərzaq dağıdıyör. Böyləcə, xalq tərəfindən sevilmiş oluyor.

Bu aralıq Çin xaqanı İrana hücum ediyor. İçki, keyf və əyləncəyə alışmış bulan iranlılar əskərliyi yadırgıyör. Çin xaqanını İrana qarşı cəsərləndirən amil də zətən (*əslində*) budur. Fəqət Bəhram şəxsi cəsəreti, qeyrəti və əhalini savaşa təşviqi sayəsində məmləkətin müdafiəsini təmin ediyor. Müzəffər (*qalib*) oluyor.

Bu olay üzərinə Bəhram İran böyükləriylə bərabər Xəvərnəq köşkünə yenidən görməyə gediyor. “Yeddi gözəl” tablosunu seyr ediyör.

Tablodakı gözəlliyi Bəhram həyata tətbiq etmək istiyor. Dövlət adamlarının rızasıylə şah yeddi iqlimdən birər gözəl gətirməyə başlıyır. Hər iqlimdən bir prinses (*şahzadə*) alıyır. Bunları özəl surətdə yapırdığı yeddi qübbəli sarayda oturduyor. Hər iqlimin gözəlini sarayın ayrı-ayrı yapılmış birər dairəsinə yerləşdiriyor. Bütün qışı bu gözəllərin dizində masal (*nağıl*) dinləmək və keyfinə baxmaqla keçiriyor.

Şairin bu ayrı yeddi rəngdəki qübbələr¹ altında hər iqlimin kəndi tipindəki bir gözəlin dadlı ağzından Bəhrama daddırdığı masalların zövqü tərifi qəbul olmayan bir zəriflik və sehrli bir sənətlə təsvir edilmişdir. Həftənin yeddi günü, qitənin yeddi iqlimi, gözəl tipinin yeddi özəlliyi, yeddi səyyarənin (*planetin*) yeddi rumuz (*rəmz*) və təsiriylə, yeddi rəngə uyğun ayrı özəlliklərlə canlandırılan bu masallarda şair sənətkarlığın orijinallığını təşkil edən eşq əfsanəsinin ən parlaq tablosunu cızmış, fantazisinə geniş bir uçuş imkanı buraxmışdır.

4

Sənətin bütün incəliklərini gözdən qaçırmayan şair, eyni zamanda, kəndi mistik və öyrətmən ruhuna sadıq qalaraq bu oynaq əsərində dəxi, hakimliyindən gələn irşad (*yol göstərmək*) vəzifəsini unutmamışdır.

Bəhram daldığı “Həftə peykər” zövqündən fürsət bularaq ova çıxdığı sırada bir çobanın zavallı bir köpəyi bir ağaca sararaq döyməkdə olduğunu görüyor və çobana:

– Bu nədir? – deyər soruyor.

Çoban anladıyor:

– Padşahım, – deyir, – mən indi göründüyüm kimi bir çoban deyil, əvvəldən bir qoyun sürüsünün sahibi idim. Sürüyü bu köpəyə əmanət etmiş bulunuyordum. Köpək vəzifəsinə eyi baxar, qoyunları qurdlardan qorurdu. Günlərdən bir gün qoyunların azaldığı gözümə ilişir kimi oldu, mühümsəmədim (*əhəmiyyət vermədim*). Biraz son-

¹ Zühəl yildızının qarşılığı olan qübbənin boyası qara, Müştərininki sarı, Zöhrənininki ağ, Ütaridinki göy, Ayınkı da yaşıl imiş.

ra, baxtım, qoyunların çox azalmış olduğunu gördüm. Nəhayət, işi mühümsədim (*şübhələndim*). Nə oluyor deyə, məsələyi araşdırmağa başladım...

Padşahım, nə görürsəm bəyənirsiniz? Dişi bir qurd müntəzəm sürüyə gəlir. Qorucu köpək bu qancıq qurdla birləşir və arzusunu alınca qoyunlardan bir neçəsini alıb götürməsinə səs çıxartmıyır.

Köpəyin bu ihanət (*xəyanət*) və qəfləti üzündəndir ki, mən qoyun sahibi mötəbər bir adam ikən indi böylə səfil bir çoban vəziyyətinə düşdüm. Bunun için keyfinə dalaraq vəzifəsini unudan bu xainə cəzasını veriyorum...

Çobanın hekayəsi padşahın gözlərini açır. Durumu ciddiyyət və şüurla tədqiqə qoyuluyor. Anlaşıyor ki, kəndisi masal dinləyib həftənin yeddi gecəsini yeddi gözəlin qucağında keçirdiyi əsnada məmləkət idarəsinə təyin etmiş olduğu vəzir göstərdiyi zülmə əhaliyə dara gətirmişdir.

Durumu böylə bulunca padşah həməən ədalət qapısını açır, “Kimin idarədən şikayəti varsa, gəlsin söyləsin” deyir.

Şair yeddi pərinin söylədikləri yeddi masalla ahəngli olaraq yeddi şikayətçiyi zalim vəzirdən şaha şikayətə gətidiyor. Padşah şikayətləri tam bir diqqətlə dinliyor, kəndilərini həməən tətmin (*təminat*) ediyor və nəticədə zalim xalqın gözü önündə haqq etdiyi bir şəkillə cəzalandırılıyor.

Padşahın keyfə daldığı qəflət günlərindən faydalanaraq Çin xaqanı yenidən İrana qarşı topladığı ordu ilə hüduda qədər gəlmiş idi. Fəqət Bəhramın qəflətdən oyanaraq zalim vəzirin büştüğü (*cəzalandırılması*) xəbərini alınca xaqan səfərdən vaz keçiyor, biləkis (*əksinə*), İrana qarşı dostluğunu elan ediyor.

Bu olaydan sonra Bəhram yeddi gözəlin qucağını tərki ilə kəndisini ədalət gözəlinə verir:

*Peykər-e ədl çun be dide-ye şah,
Ebrət əngixt əz səpid-o-siyah.*

*Şah kərd əz cəmal-e mənzer-e u,
Həft peykər fəda-ye peykər-e u!*

5

Lejan (*rəvayət*) “qissədən hissə alan” Bəhrəmın dünyadan getmə-sini bir əsrar pərdəsinə bürümüşdür. Məiyətiylə bərabər ova çıxan Bəhrəm yanındakılardan ayrılaraq bir mağaraya girmiş və burada qeyb olmuşdur.

Nə qədər aramışlarsa da, bir daha bulunamamışdır.

“Həft peykər” hekayəsinin təsəvvüfdəki yeddi “süluk” anlamiy-lə ilgili olduğunu qəbul edənlər vardır. Bu qənaətdə bulunanlar için Bəhrəmın qeyiblərə qarışmasında, şübhəsiz, suficə bir rəmz görü-lə bilir. Böylə olmasa belə, Bəhrəm Gur mənqibəsindəki (*dastanın-dakı*) “Yeddi gözəl” masallarının, təsəvvüf sisteminin də mütəəssir (*təsirində*) olduğu, Assur-Babil mədəniyyətindən gələn əski saibi (*yıldıza tapınanlar*) (*ətiqad edənlər*) dini və nücum bilgisiylə mü-nasibətdə olduğu inkar ediləməz. Bu sistemdə həftənin yeddi günü yeddi səyyarənin (*planetin*) adı ilə adlanıyordu. Assurlular bu yıldız-lara taparlardı (*sitaviş etmək*). Onların adına birər (*ayrı-ayrı*) mə-bəd yapmışlardı. Bu Allah-yıldızlar bunlardı: 1. Zühəl (Keyvan) = Saturn; 2. Müştəri = Yupiter; 3. Mərrix = Mars; 4. Şəms (Günəş) = Sonn (Solei); 5. Zöhrə = Venera; 6. Ütarid = Merkuri; 7. Qəmər (Ay) = Mond (Lune).²

Avropa dillərindəki gün adlarında bu əski Assur ilahələrinin izlə-ri görülməkdədir. Məsələ, almanca “monntaq” ilə fransızca “lundi”

¹ (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.)

Ədalətin pərisini gördü şah,
Ayırd oldu ona bəyazla siyah.
Bu gözəl tabloya heyrətindən
Əl çəkdi o həməni yeddi gözəldən. (*tərcüməsi M.Ə.R.*)

² Əskilər yalnız yeddi səyyarəyi biliyorlardı. “Planet” deyilən bunlara, yenilər, Uran ilə Neptunu dəxi əlavə etmişlərdir.

(*bazar ertəsi*) Ayı; fransızca “mardi” (salı) (*çərşənbə axşamı – red.*) Marsı, yəni Mərrixi; “merkredi” (*çərşənbə*) Merkuri, yəni Ütaridi; “jeudi” (pərşənbə) (*cümə axşamı – red.*) Yupiter, yəni Müştəriyi; “vendredi” (*cümə*) Venera, yəni Zöhrəyi; ingiliscə “sətidi” (cümərtəsi (*şənbə – red.*) Saturn, yəni Zühəli; almanca “sonntaq” (*bazar*) da Günəşi xatırlatmaqdadır.

Bəhramın yeddi iqlimdən aldığı gözəlləri Nizami bu iqlimlər üzərində əski nücum (*astronomiya*) elmində təsirləri təsəvvür olunan səyyarələrin mizac (*təbiət*) və xüsusiyyətlərinə uyğun bir şəkildə təsvir etmişdir. O dərəcədə ki, yeddi gözələ ayrılan qübbələrin (*gümbəzlərin*) rəngləri həftənin yeddi gününə müqabil, əskilərin təsəvvürüncə, göyün yeddi təbəqəsində yerləşmiş bulunan yeddi səyyarədə fərz edilən rənglərin eynidir. Ayni zamanda, bu qübbələrdə oturan gözəllər dəxi, yuxarıda da işarət olunduğu kibi, yeddi rəng ilə ilgili səyyarələrin təsirləri altında bulunan iqlimlərin qızlarıdır.¹

¹ “Həft peykər” mənzuməsinin qəhrəmanı Sasani padşahlarından Bəhram Guru Nizamiyə bənzətmə yazan fars və türk klassikləri kəndilərinə xas bəzi özəlliklərlə işlətmişlərdir. Bu xüsusda **mücməl (icmal)** bir fikir edinmək üçün “İslam ensiklopedisi”nin “Bəhram Gur” maddəsinə bax.

V

İSKƏNDƏRNAMƏ

*Xodaya, cahən-padşahi torəst,
Ze ma xedmət ayəd, xodayi torəst!¹*

“İskəndərnamə” hicri 597 (m. 1200)² də Azərbaycan Atabəylərindən **Nüsrətəddin Əbubəkr Məhəmməd** adına yazılmışdır.

Bu dastan yunanca əslı qeyb olmuş ikən, **Doğu** dillərində tərcüməsi mühafizə edilmiş yunanlı Klastinesin uydurma kitabından alınmışdır.³

Kəndisinin qeydinə görə, Nizami əski yeni türlü qaynaqlardan toplayaraq işlədiyi bu konuyu (*mövzunu*) 10.540 beyitlik bir məsnəvi halına qoymuşdur.

“İskəndərnamə” iki bölümdən ibarətdir: 6896 beyit tutan birinci bölümünə “Şərəfname-yi İskəndəri”, 3644 beyitdən ibarət olan ikinci bölümünə də “İqbalname-yi İskəndəri” deyilməkdədir. Hər iki bölüm bir-biri arxasından, fasilə verilmədən yazılmış olsa gərəkdir.

¹ (Farsca ərəb hərfləri ilə verilib – red.)

İlahi, dünya şahlığı sənə mənsubdur,
Biz xidmət etməliyik, sahiblik sənə mənsubdur! (*tərcüməsi*)

² Be tarix-e pansəd-e nəvəd-e həft sal,
Ke xanənde-ra z-u nəgirəd məlal.
Neveştəm mən in name-ra dər cəhan,
Ke ta doru-e axer bovəd cavedan! (*farsca*)
Beş yüz doxsan yeddinci il tarixdə,
– Oxucu ondan əzab görməsin, –
Mən bu dastanı yazdım ki, dünyada
Qiyamətə qədər əbədi qalsın! (*tərcüməsi*)

³ M.Ə.Tərbiyət. “Dənışməndani Azərbaycan”. Tehran, h. 1314.

Nizamidən əvvəl bu konu məşhur İran şairi Firdovsi tərəfindən yazılmışdır. Nizami bizzat bu cəhətə işaaət etməkdədir (*agahdır*). Yalnız bu var ki, Firdovsi İskəndərdən əski İran şahlarının tarixini təşkil edən “Şahnamə”sində qismən bəhs etmişdir. Nizami isə əsərini başdan-başa idealizə etdiyi bu qəhrəmana həsr etmişdir. Və bilxassə bəliirtiyi kimi, konuyu tamamiylə yeni cəbhədən ələ almışdır.

“İskəndərnəmə”nin tamamını xülasə etmək için bizzat şairin yardımına müraciət edəcəyiz. O, bunu əsərinin müqəddiməsində mü-kəmməl bir surətdə yapmışdır. On min bu qədər beyiti aşan bu qoca (*nəhang*) əsəri için Nizami deyir ki, nəzm bəzəyindən ayırd edilsə, “İskəndərnəmə”dəki həqiqətləri bir səhifəyə sığışdırmaq qabildir (*mümkündür*). Bunu da şair kəndisi yapmışdır. Kitabının bütün xü-lasəsini öncə bir səhifə içində vermişdir.

Biz, ustadın ruhuna min rəhmət və təşəkkürlə, işte bu muciz (*ecazkar*) səhifəyi oxuyucularımıza nəql etməklə yetinəcəyiz (*kifayətlənəcəyik*). Bu surətlə, həm kəndilərini yormadan böyük mənzumənin ruhiylə aşına edəcək, həm də Nizami şeirinin parlaq diliylə təsvir olunan böyük İskəndərin dünya qədər əngin və xəyal qədər zəngin həyatını topluca vermiş olacağımızı sanıyoruz.

1

“İskəndər dünyanı dörd gəzmiş bir padşahdır. Zərdüşt dinindən başqa heç bir adət və mərasimə toxunmadan Kəyanilərin taxtına çıxmışdır. Yunanıstanda altuna (*qızıla*) ilk sikkə vuran odur. Dəri (*əski farsca*) dilindəki hikmət kitablarını yunan dilinə o tərcümə etdirmişdir. Aynayı icad edən odur. Misirliləri zəngibarlılardan qurtarmışdır. Daranın taxt və tacını almışdır. Yer üzünü “hindu qaralığı” ilə “rus sarılığı”ndan təmizləyərək “gəlin odası” kimi süsləmişdir (*bəzəmişdir*). Çinlilərə aynalıq etmiş (*gəmiçilik öyrətmiş*), Keyxosrova nayib olmuşdur. İyirmi yaşında ikən şahənşahlıq (*şahlıq*) davulu (*təbili*) onun adına çalınmış, iyirmi yeddi yaşında ikən kəndisinə peyğəmbərlik verilmişdir. Onun peyğəmbər olduğu gün tarix başı sayılmış-



Bəhram Gur məşuqələrindən biriylə

dır. Haqq din sayəsində insanlara bilgi, ədalətli dövlət sayəsində məmləkətlərə əmniyyət və səadət vermişdir. Dinin bir çox hikmətləri, dünyanın saysız binaları kəndisindən qalmış əsərlərdir. Hər dolaşdıqca dünyaya nizam vermiş, bir çox dəyərli şəhərlər qurmuşdur. Hindistandan Ruma qədər bir çox məmurələr (*imarətlər*), mənzillər və binalar yapdırmışdır. Dərbəndi ilk dəfə “dərbənd” yapan odur. Bulqar¹ deyib də keçməyiniz: o da yapılışını İskəndərə borcludur. Yəcuc-Məcuc səddi də onun əsəridir. Bunlardan başqa, kəndisindən qalma daha nə yapılar vardır ki, söyləməklə bitməz!”

Yuvarlağımızı (*kürəmizi*) məchulluqdan qurtarmaq əzmiylə bu mübarək adam dünyaya çəlipayi (*xaç kimi*) bir cizgi çizmiş, çəlipa əlaməti bizə ondan qalmışdır. Bu dörd köşəli (*bucaqlı*) atlas cizgilərinə o, bir ölçü vermişdir. Quzey qütbünə bir, Güney qütbünə də digər bir çivi (*mismar*) çaxmış; Doğudan bir, Batıdan digər bir ip çəkərək bu boylam (*uzunluq*) (*tul*) və enləm (*ərz*) içində kimsənin düşünmədiyi bir əsas qurmuşdur.

“Dünyayı seyrə başlayınca keçdiyi yolları ölçməyə qalxmışdır: fərsəx (*ağac*), mil, mərhələ qavramları peyda olmuşdur. Özəl surətdə təyin etdiyi ölçmənlər, yüzlərcə katiblər ip çəkərək, ölçü almışlar və quruda hər yerə uğrayaraq mənzillər təsbit etmişlərdir. Dənizlərə də gəlincə ölçü almaq çarəsi düşünülmüşdür: hazırlanan iki gəmi biri-birindən aralıqlı və bir çatı ilə yekdigərinə bağlanmış olduğu haldə, bütün qıyıları (*sahilləri*) dolaşaraq dəniz yollarını ölçmüş və mənzillərini bəlirtmişlərdir (*müəyyən etmişlər*). Bu çalışma sayəsində yuvarlağımız tamamiylə ölçülmüş, yer üzündəki yollar onun aldığı tədbirlər nəticəsində kəşf edilmişdir. İndiki halda oturduğumuz “rüb-i məskun”² açan odur”.

“Onun at qoşturduğu (*sürdüyü*) hər ölkə mamur (*abad*) olmuş, hər tərəfə ədalət yaymış; dağların, dərələrin ehtiyaclarına baxmış, çarələrini bulmuşdur”.

¹ Qəsd olunan, **İtil (Volqa)** nehri üzərindəki əski Bulqardır.

² “Rüb-i məskun” islami coğrafiya təbiridir, dünyanın insanlar tərəfindən oturuşan dördü bir qismi deməkdir – iskan (*məskun*) edilmiş dördü bir.

Fəqət...”Fəqət ölüm gəlincə o da digər fanilər kimi aciz qalmışdır!..”

“İskəndərnamə”nin xülasəsini Nizami bu sözlərlə tamamlayır:

“O tac sahibinin tarixindən işə yarayanı budur. Bunun xaricində qələm nə yazarsa, ya artıqlıq, ya da əskiklikdən qurtulamaz!”

2

“İskəndərnamə”nin əsl “öz”ü (*özəyi*) gerçəkdən bundan ibarətdir. Fəqət şair bu özü ballandırmış (*dolğunlaşdırmış*), telləndirmiş, kəndi zövqüncə “süsləmişdir” (*bəzəmişdir*). Bunu yaparkən Nizami sənət baxımından olduğu kimi, hikmət nöqtəsindən də “İskəndərliyi” idealizə etmişdir. Bu qeyrətlə o, bəzən, anoxronizmə də düşmüşdür. Məsələ, İskəndəri bir müsəlman kimi “Kəbətullah”ı ziyarətə götürmüş və bir türk və ya qafqasyalı kimi onu ruslarla çarpıdırmış və Bərdə kraliçası gözəl Nüşabəyi “rus vəhşilərinin əsarətindən” onun əliylə qurtarmışdır.

Şair kəndisi dəxi bu anoxronizminin fərqiindədir: nitəkim (*necə ki*) deyir: “Hekayəmdə irəlilik-gerilik görürsəniz, eyibləməyiniz: bundan qaçınmaq mümkün deyildir”.¹

XII yüzil həkimi (*mütəfəkkiri*) Nizami, qaliba XIX yüzil filosofu Spenser (*Spenser*) kimi, sənət gərəyilə söylənən “yalan”ı doğruya ləzzət verən “duz” kimi qullanmaqda (*işlətməkdə*) məhzur (*eyib*) görmüyor, çünki “yalana bənzər doğrudan isə, doğruya bənzər yalan eyidir”.²

Nizami fantazisinin ölçüsü iştdə budur. Bu ölçüyə (**əndazə – bu söz farsca yazılıb – red.**) sadıq qalan şair “İskəndərname”yi “Məxzənül-əsrar”ındakı hikmətləri və “Xosrov-Şirin” ilə “Həft peykər”in-

¹ Be təqdim-o təxir bər mən məgir –

Ke nəbövəd qozarənde-ra z-an qozir. (*farsca*)

² Doruği ke manənd başəd be rast,

Beh əz rasti k-əz dorosti codast. (*farsca*)

Oskar Uaydın bu sözü ilə qarşılaşdır: “İnsanlarda yalan söyləmək qüdrəti azaldıqca sənətkarlıq qüdrəti də azalır”.

dəki sənəti “Leyli-Məcnun”undakı ruhi təhlil ilə yoğuraraq həm sənət, həm də fikir baxımından yüksək olan bu olğun (*monumental, dəyərləndirilən*) əsərini vücuda gətirmişdir. Öylə bir anıt (*nəhəng*) əsər ki, onu “nə zaman unutdurur, nə yağmurlar yıxar, nə də rüzgarlar uçurur!”¹.

Böylə ki, vaxtiylə “zülümət”də aramış olduğu dirilik çeşməsinə, şairin söyləyişincə, İskəndər “Beşlik”in sonuncu xəzinəsini təşkil edən bu anıt əsərdə, yəni “İskəndərnamə”də bulmuşdur².

Nizaminin “İskəndərnamə”sindəki ədəbi özəllik, konunun tarixi və hal tərcüməsi mahiyətində olmasına rəğmən, şairin orijinallığını təşkil edən qaramilikdir (*liriklik*). Fütuhətçi və islahatçı bir qəhrəmana aid tarixi dastan olmasına rəğmən, “İskəndərnamə”də də şairin lirik cəbhəsi epik cəbhəsinə hakimdir. İskəndərin hər hanki əskəri (*hərbi*) və siyasi zəfəri belə mütləqə könülə aid bir eşqin zəfəri – bir düyünlə tamamlanıyor.

İskəndər bir imperator, bir peyğəmbər, bir həkim (*filosof*) olduğu qədər də bir aşıqdır.

¹ Nə hərfi ke aləm ze yadəş bərəd,
Nə baran beşuyəd, nə badəş bərəd. (*farsca*)

² Sekəndər ke rah məani gereft,
Pey-e çeşmə-ye zendeqani gereft.
Begərdid k-əz rah-e fərxondegi,
Şəvəd zende əz çeşmi-ye zendeği.
Su-ye çeşmi-ye zendeği rah çost,
Konun yaft an çeşmi k-anqah çost. (*farsca*)
Bulmaq istərdi İskəndər dirilik çeşməsinə,
Ta ki dəf eyliyə qorxunc ölümün gəlməsini.
Bu niyyətlə o, bütün aləmi gəzdi, taradı,
Yapdı zülmətə səfər gərçi, fəqət boş aradı.
Ölməzlik suyunu bulmadı keçdi, getdi,
Könlünün arzusuna indi o, ancaq yetdi! (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

* * *

Beş kitabının xülasəsini bitirirəkən Nizaminin oxuyucularından rəhmət bəklilərən bir dilərini dərxi aşığıya qeyd edəlir:

*Varaq-varaq yazıb burda bitirdim,
Qutluluqla sözü sona yetirdim.
Şad ola ruhu o kəsin, kim deyər:
Nizamiyə Tanrı rəhmət eyliyə!¹*

¹ Soxən-ra bər sədət xətm kərdəm,
Vərəq k-anca rəsəndəm dər nəvərdəm.
Rəvanəş bad coft-e şadkəmi,
Ke quyəd: rəhmət-e həqq bər Nezami! (*farsca*)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KONULARI BAKIMINDAN
NİZAMI

Kəndini anlamayanlardan şikayət edərkən:

*Türkçəmi bu həbəşlikdə alan yox,
Dovğayı bir yemək deyə sayan yox.*

N i z a m i



Şirin və Xosrov
(rəssamı Sultan Məhəmməd)

NİZAMİNİN KONULARI¹

Klassik İran ədəbiyatı anladılmış olduğu üzrə, yalnız farsların əsəri deyildir. Bu, konuşma dilləri heç də farsca olmayan türlü millətlərin də əlbirliylə yapılmış ortaq bir ədəbiyatdır.² Bu iddiayı konularını baxımından dəyərləndirilən Nizami dəxi təyid (*qüvvətləndirmə*) etməkdədir.

İslamiyətdən sonrakı İran ədəbiyatı sadə, türk hökmdar və sülalələrin himayəsində vücuda gəlmiş deyildir, bu ədəbiyatı vücuda gətirən tanınmış ustadlar arasında türk irqindən (*xalqından*) bir çox şeir və fikir ərləri də vardır.

Nizami doğulduğu yer (Gəncə) və “bülüllüyünü yaptığı bağ” (Azərbaycan Atabəylər sülaləsi) baxımından azərbaycanlıdır. Azərbaycan daha o dövrdə türklərlə məskundu. Türkmənlərin Azərbaycanda yerləşmələri XI yüzildə qətiləşmişdir.

Azərbaycanlı Nizaminin konuşma dilinin türkcə olduğu haqqında, adət üzrə, qaynaqlarda bir aydınlıq yoxsa da, əsərlərinin diqqətlə araşdırılması bu Gəncəlinin fars olmadığını meydana qoymaqladır.

Digər araşdırmalara başvurmada, Nizaminin İran ədəbiyatına “konuşma dili farsca olmayan bir mühitdən gəldiyini” konularının araşdırılma və incələnməsindən dəxi anlamaqlayız.

Nizaminin konuları...

Diqqətli oxuyucunun şübhəli tavrını (*tövrünü*) sezmiyər deyiliz. Həmənlə xəbər verəlim ki, bu əngin dəryaya atılacaq bir dalğıc tavrını almaq niyyətində deyiliz. Bir türk və bir qafqasyalı olmaq dolayısıyla, məqsədimiz, sadəcə, bizi ilgiləndirən məhdud bir neçə konu üzərində durmaqladır.

¹ Mövzuları.

² 17-ci səhifəyə bax. (Müəllif kitabın səhifəsini qeyd edib – red.)

Avropalı bir tənqidçinin deyimiylə, əsrinin bir nevi ensiklopedisini təşkil edən “Beşlik”dəki konulardan yalnız beşi üzərində duracağıız. Bunların incələnməsi bizə görə, Nizaminin mənəvi mənliyi ilə yetişdiyi mühit arasındakı bağlılıqları göstərmək baxımından bilxassə (*xüsusilə*) önəmlidir.

İncələyəcəyimiz konular isə bunlardır:

- 1) Nizamidə farslıq; 2) Nizamidə türklük; 3) Nizamidə Qafqasya;
- 4) Nizaminin görüşü ilə rus; 5) Nizamiyə görə qadınlıq.

I

NİZAMİDƏ FARSLIQ

Peyğəmbərin məktubunu yırtan¹

Xosrov Pərviz için:

Aydınladan adı görüncə ünvan

Su gördü san² köpək ısırmış³ insan!

N i z a m i

İran ədəbiyatında Firdovsidən sonra ən böyük yeri Nizami tutmaqdadır. Hətta hamasiyata (*epik əsərə*) verdiyi qarami (*lirik*) çeşni (*ovqat*) və kəndisinə xas eşq əfsanəsindəki yenilik və ruhi təhlillərdəki özəlliklə, Firdovsi də daxil olduğu halda, Nizami İran ədəbiyatının heç kimsə tərəfindən çıxılmayan yüksəkliyinə varmışdır. Bununla bərabər, ona Firdovsiyə verildiyi kimi bir fars şairi sifətini verə bilirmiyiz?

– Həm əvət (*bəli*), həm də hayır!..

Əvət, çünki əsərlərini farsca yazmışdır və bu yazı ilə fars dilini zənginləşdirmiş, gözəlləşdirmiş, onun olğunlaşmasına xidmət etmişdir.

Hayır, çünki kəndisində Firdovsidə bulduğumuz fars qeyrətkeşliyindən heç bir əsər yoxdur.

Firdovsi əski fars tarixini yaşadan 60.000 beyitdən ibarət “Şahnamə”sini yazarkən bu “parsı” ilə “əcəm”i diriltiyinə qanədir⁴. Halbuki Nizamidə böylə bir məqsəd və öyünməyə təsadüf ediləməz.

¹ Cıran.

² Elə bil.

³ Tutmuş.

⁴ Bəsi rənc bordəm dər in sal-e si,

Əcəm zende kərdəm bedin parsi. (*farscası, ərəb hərfləri ilə – red.*)

Tərcüməsi: (otuz il içində epeyi (çox) çalışdım; bu parsi ilə əcəmi diriltim. – *M.Ə.R.*)

Firdovsi türü dastan, əfsanə və hekayələri İran tarixini və fars gələniyini (*ənənəsini*) canlandırmaq və yaşatmaq için qullanmışdır (*istifadə etmişdir*). Nizami isə tarixi olaylardan kəndisi için əsl məqsəd olan haqq fikriylə gözəllik sənəti namına faydalanmışdır.

Firdovsidə qoyu (*qatı*) bir irq təəssübü bulunduğ u halda, Nizami bu təəssübün yabançısıdır. Onun için önəmli olan qan deyil, imandır. Nizamiyi ilgiləndirən İran və ya fars qanı deyil, təkallahlıq əqidəsiylə ədalət anlamıdır. Nizamidə Firdovsinin bilxassə şəxsiyətini təşkil edən ərəb və türk düşmanlığından zərrə qədər əsər yoxdur.

Firdovsi, bilindiği kimi, İran-Turan mücadiləsinin dastanını vermişdir. Fars nasyonalizminin (*milliyyətçiliyinin*) bu şair ideoloqu nəzərində İran eyilik (*yaxşılıq*) məbdəyi (*başlanğıcı*) **Hörmüzdü**, Turan da kötülük (*pislik*) məbdəyi **Əhriməni** təmsil edir. Halbuki müsəlman Nizami bu ikilik şirkinə (*dualist çoxallahlığa*) qətiyən yanaşmamışdır. İran-Turan istilahını bir və ya iki yerdə ancaq qullanmış və bu deyimlə iki düşmən dünyayı deyil, sadəcə, coğrafi iki bölgəyi qəsd etmişdir. Turan qəhrəmanı Əfrasiyab Nizamının nəzərində İran qəhrəmanı Keyxosrov dəyərindədir. “Xosrov və Şirin” əfsanəsində kraliça Şemirami qardaşı qızı və vəliəhdi prinses (*şahzadə*) Şirinə aşiqi Xosrova qarşı ehtiyatlı davranması için öyüd verirəkən, “o Keyxosrov isə, biz də Əfrasiyabız” deyir. Bir erməni kraliçanın ağziylə yapılan bu qarşılaşdırmanın bizzat şairə aid bir ölçü və təqdir olduğu meyandadır (*aşkardır*).

Sasani padşahı Xosrov Pərvizin Həzrəti Peyğəmbərin məktubuna qarşı göstərdiyi kötü müamələnin (*münasibətin*) macərəsı məlumdur: Pərviz kəndisini islamiyətə çağırən Məhəmmədin məktubunu yırtmış, elçisini təhqir etmişdir. Daha sonra İranın milli qəhrəmanı Zaloğlu Rüstəmin ərəb orduları komandanı Səd İbni Vəqqasa yazdığı məktuba İran nasyonalizmi və farslıq təəssübü ilə yanan Firdovsi “Tfu sənə, ey fələk ki, kərtənkələ yeyən və dəvə südü içən ərəb qalxıb ta Kəyan tacına göz qoyuyor!” mənəsinə gələn bu beyitləri qoyuyor:

*Ze şir-e şotor xordən-o-susmar,
Ərəb-ra be cayı rəsideəst kar.
Ke tac-e Keyanra konəd arizuy,
Tfu bər to ey çərx-e gərdan, tfu!..¹*

Eyni olayı anladan müslüman Nizami məcus (*atəşpərəst*) padşahı Pərvizi Həzrəti Peyğəmbərin mübarək hidayətnaməsinə qarşı göstərdiyi küstahlığı (*hөрmətsizliyi*) təqdir ilə imperatorun məktubu yırtmasını “quduzluq”la təvsif (*qiymətləndirib*) edərək bu beyiti yazıyor:

*Ço onvanqah-e aləmtab-ra did,
To qofti səggəzide ab-ra did²*

Nizaminin fars təəssübü mənasındakı iranlılıqdan uzaqlığı, aşağıda qeyd edəcəyimiz digər xüsuslardan başqa, Xosrov Pərvizin peyğəmbərə qarşı göstərdiyi küstahlıq üzündən uğradığı üqubat (*aqibət*) üzərində fəzləcə durmasıyla dəxi sabitdir.

Xosrov Nizamiyi İran tarixinin bir şəxsiyyəti olaraq deyil, sadəcə eşq əfsanəsinin bir tipi (*surəti*) olaraq ilgiləndirmişdir. Hal böylə ikən, “Xosrov və Şirin” hekayəsini aşıqlə məşuqun qovuşmalarıyla bitirməklə yetinməyib (*kifayətlənməyib*), şair hekayənin “islami rəngini” dəxi verməkdən kəndini alamamışdır. Sənətkar və şair Nizamiyə Xosrov və Şirinin min bir macərə və iztirabdan sonra qarı-qoca (*ər-arvad*) olub istirahətə çəkilmələri yetər ikən, sənətini fikirlərini yürütməyə qullanan həkim (*filosof*) Nizamiyə yetməmişdir. Bunun

¹ (Ərəb hərfləri ilə də verilib – *red.*)

Türkcəsi:

Yediyi kərtənkələ, dəvənin südünü içər,

Ərəbin halına bax, keylərin tacını dilər.

Tfu sənə, dönən fələk, tfu, üzün böylə dönər. (*tərcüməsi M.Ə.R.*)

² (Ərəb hərfləri ilə verilib – *red.*)

Elə ki aləmi işıqlandıran ünvanı gördü,

Sanki it tutmuş adam suyu gördü. (*tərcüməsi*)

için şair müslüman peyğəmbərinə qafa tutan (*kobudluq edən*) məcus padşahının sadə maddi fəlakət və yıxılışını bəlirtməklə (*verməklə*) qalmayıb, İran imperatorluğunun mənəvi çöküşünün hekayəsini də əsərinə əkləmişdir (*əlavə etmişdir*). Peyğəmbərin Xosrovun röyasına girməsi, əlindəki qırbaqla (*qırmancla*) kəndisini vurması, vəziri Büzürgümmidin kəndisinə ərəb peyğəmbəri haqqındakı bəyanatı, Məhəmmədin doğulduğu gün Kəsra tacının çökməsiylə atəşgədələrin sönməsi kimi mənqibələr (*əhvalatlar*) də özəl surətdə “Xosrov və Şirin” hekayəsinə əlavə edilmişdir.

Firdovsidəki iranlılıq və ya daha doğru bir deyimlə, farsçılıq təəs-sübündən şairdə zərrə qədər əsər olsaydı, şübhəsiz, sənət baxımından əfsanəyi pək də dəyərləndirməyən bu əlavələrə qətiyən lüzum görülməzdi.

Firdovsi ilə Nizami arasındakı hiss başqalığını, biz böyük İskəndərin mənşəyi haqqındakı görüş fərqudə də buluyoruz: İran qanının üstünlüyünə və yenilməzliyinə qane olan Firdovsi Kəyan taxtına çıxan bir rumun yabançılığına dayanamıyor. İranın yenilgisini (*məğ-lubiyyətini*) İskəndərin damarlarında axan qana bağlıyor. Ona görə, İskəndər Kəyanilərdən Darabın oğlu imiş. Darab ilə Filəqus (*Filip*) arasında yapılan bir savaşa Rum ordusu məğlub olmuş, Darabın istəyi üzərinə Filəqus qızı Nahidi kəndisinə göndərmişdir. İran padşahı Rum prinsesinin qoynuna girmiş, fəqət ağzının fəna qoxuduğunu sezincə yatağı tərki etmişdir. Həkimlər Nahidin dodağına “iskəndər”¹ deyilən yaxıcı (*yandırıcı*) bir ot sürtmüşlər və bu surətlə qoxuyu dəf etmişlərsə də, bir kərrə diksinmiş olan padşah artıq qızdan soyumuş və onu babasının yanına geri göndərmişdir. Bu təmasdan gəbə (*hamilə*) qalan Nahid babasının evində bir oğlan çocuğu doğurmuş, ağız qoxusunu gidərən (*yox edən*) otun xatirəsiylə ona İskəndər adını vermişdir. Filəqus isə qızının başına gələni örtmək məqsədiylə

¹ Giyahi ke suzənde-ye kam bud,
Və bər Rum İskəndərəş nam bud. (*farsca*)
Elə bir ot ki, ağzı yandırırdı
Və Rumda adı İskəndər idi. (*tərcüməsi*)

İskəndərin kəndi oğlu olduğunu xalqa elan ilə onu vəliəhd yapmışdır. Bu surətlə, Firdovsinin gözündə İskəndər bir yabançı və istilaçı deyil, Kəyan tacının həqiqi varisi və İrənin məşru (*qanuni*) hökmdarıdır. Kəyan taxtına çıxma bilməsinin hikməti də budur.

İskəndərin mənşəyinə aid olan bu İrən rəvayətini Nizami də görmüş, fəqət buna önəm verməmiş, inanılmayacaq bir uydurma deyər atmışdır. Ona görə İskəndər Filəqusun kəndi oğludur və sevdiyi yerli bir qadından doğulmuşdur. Sadə Kəyan taxtına deyil, bütün dünyaya sahib olmasının sirrini Nizami İskəndərin qanında deyil, imanında, fikirləriylə idarə sistemində görmüşdür.

Nizaminin farslıqla ilgisizliyini bildiren kəskin dəlillərdən biri də atəşpərəstliyə qarşı göstərdiyi düşmanlıqdır. Məcusilik, zərdüştilik və atəşpərəstlik Nizamidə daima kötü və aşağı görüləməkdədir. Sadə, peyğəmbər və müslümanlıq deyil, İskəndər belə atəşpərəstliyin düşmanıdır. Kəyanilərin bütün müəssəsələrindən (*idarələrindən*) İskəndər sadəcə atəşgədələri yıxmışdır. Hər hanki bir vilayətin əleyhində bulunmaq istəyənlər İskəndəri bu vilayətə qarşı ayaqlandırmaq üçün orada atəşpərəstliyin hələ yaşamaqda olduğundan bəhs etmişlərdir. Nizami İskəndərdən canlı bir öymə diliylə bəhs edərkən “dünyayı məcusilikdən təmizlədiyini” özəl bir zövq ilə bəlidir.

Farslığın ən böyük və ən parlaq ənənəsi zərdüştlük ilə atəşpərəstlikidir. Böylə ikən fars şeirinin Firdovsidən sonra ikinci böyük dirəyi Nizami bu müəssəsəyə nədən bu qədər düşmandır? Onun üçün ki, sözün gerçək mənasıyla, Nizamidə farslıq duyğusu yoxdur. O, bütün duyğu və şüuriylə bir müslümandır. Tək Allaha inanır. Allahlıq anlamında o, hər növ ikiliyi və çoxluğu rədd edən bir “vəhdaniyyətçi”dir. Zərdüştlüyün eyiliyin ayrı, kötülüyün də ayrı kəndi aralarında vuruşan ikiallahlıq sistemə onun nə sufiliklə vardığı allahlıq anlamı, nə də daşdığı xalis müslüman əqidəsi müsaid deyildir.

Nizami hər şeydən öncə, xalis bir müvəhhiddir (*Allahın təkliyinə inanmaq*). Allahın təkliyinə inanır. Yazısı farsca isə də, duyğu və şüuru farslıqdan uzaqdır. Bu uzaqlıq, onun zamanında olduqca və qüvvətli bulunan ismailiyə məzhəbinə qarşı gizlətmədiyi düşman-

lıq ilə nifrəti dəxi göstərə bilir. Vaqif olanlar bilirlər ki, içlərindən Həsən Səbbah kimi qorxunc terroristlər yetişərək xilafətə qarşı şiddətlə mücadilə edən bu hərəkət əski farslığın islamlığa qarşı gəlişinin bir ifadəsi idi. Nizaminin mədh etdiyi Azərbaycan Atabəyi Sultan Qızıl Arslanın bunlar tərəfindən öldürüldüyü rəvayət edilməkdədir. Ərəb xilafəti ilə türk səltənətinə şiddətlə düşmanlıq edən bu “iranlı” məzhəbin ünvanı Nizaminin lüğətində bir söyüşdür. “Dediyim kimi deyilsə, ismaili olayım”¹ növidən beyitləri bir-iki deyildir.

Ərəbliyə qarşı bəslənən “Firdovsi kini”ndən kəndisində əsər bulunmayan azərbaycanlı Nizaminin bir də eyni “firdovsilik” baxımından türklüklə olan münasibətlərini araşdırmaq gərəkdir.

¹ Gər tiğ rəvan koni bər in sər,
Qorban-e xodəm koni bər in dər.
Esmaili be xod besencəm,
Esmailiyəm gər əz to rəncəm. (*farsca*)
Qılıncla vursan boynumu gər sən,
Səsimi çıxarmam, qurbanınam mən.
Sənə sevgilim, mən İsmailəm,
Söylərsəm yalan – ismailiyəm! (*tərcüməsi M.Ə.R.*)

II

NİZAMİDƏ TÜRKLÜK

İxtiyar bir qadının Sultan Səncərə xitabından:

*Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki sən zülmə amil¹ olursun,
Bir türk deyil, çapulcu² bir hindusan!*

N i z a m i

Klassik İran ədəbiyyatında “türk” sözünün gözəl mənasına qullanıldığı (*işlənildiyi*) vəqədir (*həqiqətdir*). Şirazlı Hafizin bir qəzəlində “tork-e Şirazi”dən bəhs etməsi məşhurdur:

*Əgər an tork-e Şirazi be dəst arəd del-e ma-ra,
Be xal-e henduyəş bəxşəm Səmərqənd-u Boxara-ra³*

Türkcəsi:

*Şirazlı türk edərsə könlümüzü şadman,
Səmərqəndlə Buxara bənli (çilli) yanağına qurban.*

¹ Qulluq.

² Qarətçi.

³ (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – *red.*)

Hafizin bu beyiti üzərinə şair ilə Türkistan fətehi Əmir Timur arasında keçmiş bulunan bir konuşma mərufdur (*məşhurdur*):

Timur şairə bu qədər qanlar və qurbanlar bahasına aldığı və dünyanın hər tərəfindən gətirdiyim nadir şeylərlə süslədiyim gözəlim şəhərləri sən hanki haqq və cəsarətlə bir sevdiniyə bağışlıyorsun?! – deyə çıxışmış (*qəzəblənmiş*).

Şair bu hiddət qarşısında tövrini pozmadan: Padşahım, hesabsız bir müsrif olmasaydım, heç gördüyün bu durumda bulunurmuydum? – deyə cavab vermişdir.

Əmir şairin hazırcavablılığından xoşlanmış, kəndisini mükafatlandırmışdır.

Buradakı “Şiraz türkü”ndən məqsəd Şiraz vilayətində, əndam tənəsübü və üzlərinin gözəllikləriylə məşhur Qaşqay türklərindən, sözün həqiqi mənasıyla, bir türkmüdür, yoxsa “türk” sözü burada məcaz olaraq gözəl mənasınamı qullanılmışdır? Bu xüsusda türlü təfsirlərdə bulunanlar vardır.

Hafizin “İnsanlar mey qədirini bilsələr, gecələri uyumaz, üzüm əkərlər. Asmaları (*tənəkləri*) ud ağacından yapar, arxlardan gülab axıdılardı və hər salxımın altında bir türk qızı oturub sinək (*milçək*) qovdururlardı”¹ demək olan bir qitəsindəki “kənizək-e türk” (farsca da yazılıb – red.) – ki, türk cariyəsi deməkdir və biz “türk qızı” deyər tərcümə edirik – için də həqiqimi, məcazimi deyər dartışmaq (*mübahisə etmək*) mümkündür.

Gözəllik qarşılığı olaraq qullanılan “türk” sözünün həqiqi və ya məcazi mənalarda başqa şair və yazarlarda dəxi misallarını bulmaq qabildir² (*mümkündür*).

¹ Gər kəsan qədr-e mey bedanəndi,

Şəb nəxoftənd-o-rəz neşanəndi.

Tak-ha-ra ze çube ud konənd,

Çubha-ra qolab ranəndi.

Pa-ye hər xuşeyi kənizək-e tork,

Beneşande məgəs pəranəndi. (*farsca*)

² Nizaminin çağdaşlarından Şirvanşah Axsitan Mənuçəhrin məddahı Şirvanlı Xaqani dəxi “türk” sözünü gözəllik qarşılığı olaraq qullanmaqdadır. Məsələn:

Xosrova, Xaqani-ye əzra soxən hindu-ye tost,

Henduyi-ra tork-e əzra dadi, əhsənt, ey məlek!

Xane çun xold əst-o-mən çun Adəməm, zira mərə

Hur-e gəndomqun-e həsna dadi, əhsənt, ey məlek!

Nayeb-e yəzdan toyi emruz, çun yəzdan mərə,

Xold bəxşidi-yo-hura dadi, əhsənt, məlek. (*farsca*)

Ey şah, gözəl sözlü Xaqani sən qulundur,

Sən hinduya gözəl türk bağışladın, əhsən sənə, ey hökmdar!

Evin cənnət kimidir, mənə Adəməm, çünki mənə

Gözəl, qarabuğdayı bir huri verdin, əhsən sənə, ey hökmdar!

Bu gün Tanrının nayibi sənsən və Tanrı kimi

Mənə behişt bəxş etdin və huri verdin, əhsən sənə, ey hökmdar! (*tərcüməsi*)

Padşahın kəndisinə bağışladığı gözəl cariyəyi-ki (*kənizi*), onu cənnətdəki hurilərə bənzədir – “tork-e əzra” yəni “gözəl türk” deyir.

Fəqət heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir şeirdə türk anlamı Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqli bir silsilə ilə ifadə edilməmiş olsa gərəkdir. Şairin incələməkdə olduğumuz “Beş kitab”ında (“Xəmsə”ində – red.) bu iddianın 80-ni keçən türlü dəlil və dayanaqlarını təsbit etmişizdir.

Bizə böylə gəliyor ki, “törk” sözü Nizamidən əvvəl gerçək mənada əndər (*nadir*) olaraq ağılıq (*bəyazlıq*) və gözəllik mənasında qullanmışsa da,¹ məcazi mənada bu söz yalnız onun zamanında yüksəklik, paklıq və gözəllik mənasına gəlmişdir. Bu söz Hafizin məruf (*məşhur*) beyitindəki məcazi şəkli ilə sonrakı çağlarda varlığını, bizə görə, Nizamiyə borclu olsa gərəkdir.

Gerçək və məcazi mənada türlü anlamlar və türlü münasibətlər dolayisiylə, şairin bolca qullandığı “türk” isim və sifətlərini genəl bir tərifə tabe tutarsaq görürüz ki: Nizami, türk deyir – gözəl, mərd, qəhrəman, əskər, komandan, bilgin, ər, rəhbər və şef (*başçı*) anlıyor, türklük deyir – gözəllik, eyilik, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, komandanlıq, şeflik anlıyor, **Türkistan** deyir – vəfa, doğruluq və aranılan yer ilə ərmişlik (*visal*) anlıyor.

Türk gözəldir. “Dilbər” deyəcəyi yerdə şair çox kərə, sadəcə, “türk” deyir. “Törk-e delsetan”, “törk-e tənəz”, “törk-e nazənin əndam” kimi tərkiblərə Nizamidə sıx-sıx rastlanıyor. Gözəl gözdən bəhs etmək istərkən “türk gözü”(farsca da yazılıb – red.) deyir, onu “ahu” (qəzal) gözüylə qarşılaşdırır. Bir gülüşün dadlılığını anlatmaq istərsə, buna “türk gülüşü” deyir. Bu gülüş Nizaminin təsəvvüründə o qədər dadlıdır ki, “şəkər belə onu qısqanmış” (Xəstə del əz xəndə-ye torkan şəkər)².

İsmail Hami Danişmənd 1935-də İstanbulda nəşr etdiyi “Türklərlə hind-avropalıların mənşə birliyi” adındakı əsərinin “Tarix və ədəbiyata görə türk tipi” bəhsində bu konuya aid misallar verməkdə isə də, məsələ ilə ilgili ən zəngin misallara malik olan Nizamiyə zikr etməməkdədir.

¹ Çehre-ye henduy ruy-e törk çəra şod –

Həmçu del-e duzəxi-yo can-e behişt. (*farsca*)

Nasir Xosrov (beyit ona məxsusdur – red.)

Hindu çöhrəsi niyə türk üzü oldu

Cəhənnəm ürəyi və cənnət canı kimi. (*tərcüməsi*)

² (Ərəb hərfləri ilə verilib – red.)

“Həft peykər” əfsanəsində yeddi iqlimin yeddi prinsesini (*şahzadəsini*) Bəhram-Gurun yeddi köşkündə oturdub həftənin yeddi gecəsində kəndilərinə ayrı-ayrı birer eşq masalı söylədən şair masal söyləyən gözəlləri də, masaldakı dilbərləri də “türk” deyər təsvif (*vəsf*) etməkdədir. Rum prinsesi, ona görə, “Rum cinsindən bir türk”dür (törk-e rumi nəşəb)¹. Bir kürd qızının gözəlliyini anladırkən “gözləri bir türk gözü qədər gözəldi” deyir.² Ərəb gözəllərini anladır, yenə türklə müqayisə yapıyor. Məcnunun sevgilisi Leylinin ətrafındakı ərəb qızlarına “Ərəbistanda oturan türklər” deyir, sonra da “ərəb əndamı türklərə” bayılıyor³ (*məftun olur*).

Çin gözəlimi, Hind gözəlimi, nə gözəli olursa-olsun, Nizamidə onun bir türkə bənzədildiyini görürsünüz.⁴

Şair gözəllərin bulunduğu saraya “Türkistan” deyir. “Xosrov ilə Şirin”də Şapur Şirinin “şahın Türkiistanı”na nasıl göndərildiyini anladır. Burada “Türkiistan” sözü “hərəm” mənasına kullanılmışdır.⁵

Hətta “Həft-peykər” mənzuməsinin fantazi baxımından ən parlağı bulunan “Qara köşk” (*qəsr*) prinsesinin hekayəsindəki “narın (*zərif*) vücutlu türk kraliça”nın adı belə “Türknaz”dır.⁶

¹ (Ərəb hərfləri ilə də verilib – red.)

² Kord-ra bud doxtəri becəmal,
Lobəti törkçeşm-o-henduxal. (*farsca*)
Kürdün çox gözəl bir qızı vardı,
Türk gözülü və hindu xallı bir büt idi. (*tərcüməsi*)

³ Torkan-e ərəbnəşineşan nam,
Xoş başəd-otörk-e taziəndam. (*farsca*)
Adları Ərəbistanda yaşayan türklər,
Ərəb bədənli türk xoş olar. (*farsca*)

⁴ Bedan törk-e çini çenan del sepord,
Ke hindu-ye gəm rəxtəş əz xane bord. (*farsca*)
O, Çin türkünə (gözəlinə) elə ürək bağladı ki,
Qəm hindusu (oğrusu) evindən aşıyasını apardı. (*tərcüməsi*)

⁵ Və-z-an çun hendovan rəftən bərahəş,
Fərestadən be törkestan-e şahəş. (*farsca*)
Və hindu kimi yolunu kəsməyindən,
Şahın Türkiistanına göndərməyindən danışdı. (*tərcüməsi*)

⁶ Qoft mən törk-e nazənin əndam,
Əz pedər Torknaz darəm nam. (*farsca*)

Məcəzlarla işlənmiş Nizami üslubunda türklük qüvvət və qəhrəmanlıq simvoludur. Məsələ: Xosrov ilə düşmanı Bəhram cəng ediyolar, ikisi də iranlıdır. Birinin ordusu rumlardan, ötəsinin-ki (*o birininki*) iranlılardan toplanmış ikən, şair bu iki qüvvət arasındakı çarpışmayı təsvir edərkən “bu türklər arasında qızıqan savaşa türk borusunun (*neyinin*) bağirtısından türklərin qırtlağı qısıliyordu” deyir.¹ Burada “türk” “cəngavər”, “əskər” və “muharib” (*döyüşçü*) qarşılığı olaraq qullanılmışdır.

Xosrovun Şirini aramağa getdiyini anladırkən şair “türklüyü” əzmkarlıq mənasında qullanıyor. Məsələ, “atını Şirinin səmtinə qoşturaraq türkdən türklüklə qarət almaq istədi” deyir.² Bir savaşı təsvir edərkən igidlərdən birinin savaş meydanına atılışını “ordunun qəlbəbigahından (*mərkəzindən*) fırlıyan (*sıçrayan*) dəmir geyimli birisi türk kimi (*torkvar – bu söz farsca yazılıb – red.*) meydana atılıverdi” deyir.³ Dara ilə İskəndər orduları qarşılaşıyorlar, şair yenə “türk yürüyüşündən” və “türklərin coşqunluqlarından” bəhs ediyor.⁴

Türklərin qəhrəmanlıq və cəngavərliklərinin bənzəri yoxdur. Dara İskəndərə xitab edərkən qarşısındakını “türkləri” ilə qorxuduyor: “Türklərimin oxunu yemədinmi ki, mənə çıxışıyorsun?!..” deyər soruyor.⁵

Dedi: Mən zərif əndamlı türkəm,

Adımı atam Türknaz qoyub. (*tərcüməsi*)

¹ Foru bəste dərən gəuğa-ye torkan,
Ze bank-e nay-e torki nay-e torkan. (*farsca*)

² Fərəs mixast bər Şirin dəvanəd,
Be torki gərat əz torki setanəd. (*farsca*)

³ Ze-qəlb-e sepəh piş-e an tonmar,
Foru rəft couşəndəri torkvar. (*farsca*)

⁴ Çenan aməd əz pəy-e torki xoruş,
Ke əz nay-e torkan bər avərd cuş. (*farsca*)
Türklərin ayaq səslərindən elə gurultu qopdu ki,
Türklərin şeypuru cuşə gəldi. (*tərcüməsi*)

⁵ Məgər tir-e torkan-e yəğma-ye mən,
Nəxordi ke tondu be yəğma-ye mən. (*farsca*)

İskəndər dəxi, hind xaqanı ilə yaptığı deyışmədə “Türklərim əl qaldırırlarsa, atdıqları bir tək oxla bir orduyu yıxarlar” deyə öyünüyor.¹

Sözün qıçası “türk” maddi-mənəvi bütün yüksəkliklərin simvoludur. O, günəşin ta kəndisidir: sabahın açılıb günəşin doğduğunu anlatmaq istərkən, Nizami “sultan şükuhlu (*əzəmətli*) türkün Çin dər-yasından yüksələrək dağlara nur saçdığından” bəhs edər.²

“Türk” demək Nizaminin lüğətində bir rəhbər, bir şef deməkdir. Ən böyük şefi, ən böyük peyğəmbəri, ən böyük imperatoru bir təşbih ilə anlatmaq istərkən, Nizami “türk” sifətini qullanıyor. Bu qədər idealizə etdiyi İskəndəri Nizami “İskəndərnamə”nin ikinci qismində İskəndərin ağılnı, tədbirini, işləri iş bilənlərə vermək əsasına dayanan idarə sistemini anladırkən “Əgər böylə olmasaydı, Rum külahlı (*papaqlı*) bir türk Hind ilə Çinə nasıl sahib olurdu?” demək olan bu beyiti yazıyor:

*Be tədbir-e kar-agəhan dəm goşad,
Ze karagəhi kar-e aləm goşad.
Ve gər nə, yeki tork-e rumikolah,
Be hindu, be çin key zədi barqah!³*

Türkcəsi:

*Bilginlərə daim qulaq asardı,
İşlərini bilginliklə yapardı.
Yoxsa bu Rum qalpağı geymiş bir türk,
Hində, Çinə nə surətlə qonardı?!*

Həzrəti Peyğəmbəri mədh edərəkən şair yenə “türk” sifətini qullanıyor. Nizaminin bu beyitləri eyniylə nəql edilməyə dəyər bir şah əsərdir:

¹ Çolaman-e torkəm ço girənd şəst,
Ze tiri pəsəd ləşgəri-ra şəkəst. (*farsca*)

² Dəgər ruz k-in torkə soltan-şokuh,
Ze dərya-ye Çin kuhe bər zəd be kuh. (*farsca*)

³ (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.)

*Zehi Peyğambəri kəz bim-o-ommid,
Qələm ranəd be Əfridun-o-Cəmşid.
Zehi sərxeyl-e sərxeylan-e əsrar,
Soxə-nra ta qiyamət noubətidar.
Zehi gərdun zəni k-əz bim-e tacəş,
Keşəd hər gərdəni touq-e xəracəş.
Zehi torki ke mir-e həft xeyl-əst,
Ze mahi be mah u-ra tofeyl-est!¹*

Türkcəsi:

*Öylə peyğambər ki, Əfridun ilə Cəmşid anın,
Hökmü altında duyar qorxu-güvən.
Bir ərənlər heylinin sərheyli kim,
Ta qiyamət tək odur söz söyləyən.
Öylə bir əmir ki əmriylə anın,
Uslanır hər kəs, görür dünya düzən.
Yerdə, göydə həp odur yol göstərən!*

“Sultan-i Kəbə” başlığını daşıyan qəsidəsində də şair Məhəmməd Peyğambərə **ərəb vücutlu türk** deyir.²

Ədalət üzərində qurulmuş dövləti idealizə edən Nizami bu idealini türk dövləti tipində buluyor. Nitəkim (*necə ki*), didaktik əsəri olan “Məxzənül-əsrar”da zülmə uğramış ixtiyar bir qadının ağzıyla Böyük Səlcuqlulardan Sultan Səncərə xitabla: “Madam ki ədalətsizliyə təhəmmül (*dözürsən*) ediyorsun, demək ki, türk deyilsən!” – deyir.³

Türkdən Nizamidə yalnız iki dəfə xəfifliklə (*mənfi çalarda*) bəhs edilmişdir. Bunlardan biri “Leyli və Məcnun”un müqəddiməsində Şirvan şahı Axsitanın şairə göndərdiyi məktubdadır. Aristokrat nəslinin ta Kəyanilərə dayanmasıyla öyünən Axsitan Qəznəli Sultan

¹ “Xosrov və Şirin”dən:

(Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.)

² (Ərəb hərfləri ilə də verilib – red.)

³ Bax: səhifə 127 (müəllif kitabın səhifəsini qeyd edib – red.)

Mahmud ilə şair Firdovsi arasında keçən məşhur macərəyə kinayə edərək “türk vəfası”ndan qapalı bir eyhamla bəhs etmişdir.

İkinci xəfiflik vəqası İskəndərin Çin xaqanına yapdığı bir xitabındadır. Nizami, münasibət gəlmişkən qeyd edəlim ki, Çinin bir türk sülaləsi tərəfindən idarə olunduğunu biliyor, Çin xaqanına türk padşahı deyir. Çin xaqanı ordusunu səfərbər etmək istərkən, Fərqanə, Qırqız (*farsca da yazılıb, “Xırxız” oxunur – red.*), Çaç və Kaşqara buyruq göndərüb **“altun kəmərli türk pəhlivanları”**nı topladı. Nizami simpati (*rəğbət*) ilə bəhs etdiyi bu “türklərini” sevdiyi İskəndərlə vuruşdurmuyor, bir qorxutma qarşısında kiçildərək təslimə dəxi götürmüyor. “Türk saları ilə cahan saları” arasında anlaşma əsasını üzərinə bir “barış” yaddır. Barışa təşəbbüs edən “türk padşahıdır”. Xaqan qılığını dəyişdirərək İskəndərin yanına xüsusi surətdə və gizlicə gələrək barış təklif etmişdir. Anlaşmış və barışmışlardır. Barışın tətbiq olunduğu sırada xaqan ordusunun səfərbər edildiyini İskəndərə xəbər veriyorlar. Aldandığına hökm edən imperator qızıyır, cəbhəyə gəlir, xaqanı adıyla çağırır, türkləri dönəkliliklə töhmətləndirir. Xaqan gəlir:

– İskəndər, sənə nə oldu?

– Haniyə, barış istəmişdin, anlaşmışdıq!..

– İstədiyimdən dönmədim, sözüüm sözdür!..

– O halda nədir bu səfərbərlik?!

– Barışı zəfimdən (*zəifliyimdən*) deyil, könlümdən istədiyimi göstərmək için...

Bu hekayəsiylə şair İskəndərin türklər haqqındaki töhmətlərini vəqa ilə yalanlamış deməkdir.

Çin türklərindən başqa şair qıpçaq türkləriylə xarəzmlilərdən dəxi simpati (*hüsn-rəğbət*) bəhs etməkdədir.

Ağ vücdülu qıpçaq gözəllərinin erkəklərdən qaçmıyan sərbəst həyatlarını görənlə İskəndərlə qıpçaq ağsaqqalları arasında keçən çox enteresan deyişmənin təfsilatını, daha münasib olduğu için bu bölümün “Nizamiyə görə qadınlıq” qisminə buraxıyoruz. **Xarəzmlilərə gəlincə**, şair bunları gözəlliyin yüksək bir tipi olaraq göstərmək-

dədir. Hindistan padşahının məktubuna yazdığı cavabda İskəndərə “Mənə hind gözəllərindən bəhs ediyorsun, Xarəzmdə daha gözəlləri var” demək olan bu beyiti yazdırmışdır:

*Gərəm həst bər xubruyan şetab,
Be Xorəzm rouşantər-əst aftab!*¹

“Türk”, sadəcə, insan gözəlliyinin və insani gözəlliklərin **simvolu deyildir**. Nizami təbiəti təsvir edərkən dəxi təşbehlərində “türk” isimi və sifətini qullanmaqdadır. Çiçəklər və yaşıllıqlarla süslü bir çölün görünüşünü anladırkən, məsələ, şair “yasəmənin türkü çöldə çadır qurmuşdur” deyir.²

Bunun kimi mücərrədlərdən olan mənəvi anlamları dəxi şairin “türk” sözü ilə rəmzləndirdiyi vəqədir: Sədinin bir şeirində yanlış yolda bulunan bir günahkara xitabla “Ey ərəb, qorxarım Kəbəyə varamıyasın, getdiyin bu yol Türkistana götürür” deyilməkdədir.³ Halbuki Nizamidə Türkistan əksliyin (*tərslik*) və yolsuzluğun (*yanlışılıq*) deyil, doğruluğun və əsl məqsədin hədəfidir, visalı istənilən bir şeydir, hətta visalın ta kəndisidir. Nitəkim, bir neçə yerdə şair “Torkestan-e vəsl” (*vüsal Türkistanı*) (*farsca da yazılıb – red.*) təbiri təkrarlamaqdadır.⁴

Bu qismi sona gətirmədən əvvəl bunu da qeyd edəlim ki, Nizami gözəllik, ucalıq və aydınlıq məbdəinin simvolu olaraq “türk” sözü-nü, sadəcə, ədəbi bir termin şəklində qullanmaqla qalmamış, eyni zamanda, İran ədəbiyatına türk mifolojisindən alınma təşbihlərlə türkcə lüğətlər dəxi soxmuşdur (*daxil etmişdir*): Ayxan, Qaraxan kimi isimləri Nizami, bir sifət olaraq, şeirində qullanıyor. “Ayxan-e

¹ (Ərəb hərfləri ilə də verilib – red.)

² Tork-e səmən xeymə be səhra zədə. (*farsca*)

³ Tərsəm nərəsi be Kəbe, ye ərəbi

İn rəh ke to mirəvi be Torkestan-əst! (*farsca*)

⁴ Be torkestan-e vəsləş hendu-ye rah. (*farsca*)

Vüsal Türkistanında yol **hindusu** (oğrusu). (*tərcüməsi*)

xuban” (*gözəllər Ayxanı*) (*farsca da yazılıb – red.*) deyir; “Toğanşah-e soxən” (*söz Tuğanşahi*) (*farsca da yazılıb – red.*) yanında “Qaraxan-e qələm” (*farsca da yazılıb – red.*) yazıyor. “Banu” (*farsca da yazılıb – red.*) sözü ilə bərabər “xatun” (*farsca da yazılıb – red.*) kəliməsini qullanıyor. Və bunu kraliça mənasına gətiriyor¹.

Bizim bayraq dediyimiz şeyi Nizami iki parçaya ayırıyor: dirəyinə “sancaq”, qumaşına da “bayraq” deyir².

Nizaminin qullandığı türkcə sözlərin toplaya bildiyimiz qədər bir sözlüyünü kitabımızın sonuna əklıyoruz. Yalnız burada onun qullandığı çox xoş bir sözü qeyd edəlim: əkdəş (*farsca da yazılıb – red.*). Bu sözü şair “amalqam” (*xəlitə*) mənasında qullanıyor. Nizami “yarısı sirkə, yarısı da bal – xəlvətdə bir əkdəşdir”³ deyir. Kəlimənin bünyə (*mənşəcə*) baxımından farsca olmadığı aşikardır. “Əkləmək” məstərindən “ək” kökü ilə əşlik ədatı olan “dəş”dən yapılan türkcə bir sözdür. Bilxassə (*xüsusi ilə*) qəsd etdiyi “amalqam” mənasını da gözəlcə verməkdədir. Bu mənada eyni sözü şair başqa yerdə də qullanaraq “anası türk, babası hindu olan bu naxış nə əkdəş şeydir” deməkdədir⁴.

Əski Türkiстан şəhərlərinin həmən həpsi Nizamidə gözəlliyin, sənətin və məharətin birər simvoludur: yuxarıda adı keçən “sözlük”də bunlar da qeyd edilmişdir. “Türkiстан” tərkibinin “gözəllik yeri” mənasında qullanıldığını isə yuxarıda zikr etdik.

¹ Təmənna-ye şəhan-xatun-e Turan,
Delaşub-e cəhan-banu-ye İran. (*farsca*)
Turan şah xatınlarının istəyi,
İran xanımlarının həyəcanlandırıcısı. (*tərcüməsi*)

² Pərvin ze hərir-e zərd-o-əzrəq,
Bər sənəcəq-e zər keşide beyrəq. (*farsca*)
Ülkər sarı və yaşıl ipəkdən,
Qızıl sancağa bayraq taxmışdı. (*tərcüməsi*)

³ Nezami əkdəş-e xəlvətneşin-əst,
Ke nimi serke, nimi əngəbin əst. (*farsca*)

⁴ Gerami əkdəş-əst in nəqş-e dəmsəz,
Pədər hendu-vo-madər tərki-e tənəz. (*farsca*)

Fəqət bizi daha çox elmi bir ixtisas sahəsinə çəkən bu qismi fəzlə dərinləşdirmədən burada buraxalım və üçüncü bölümün bu qismini tamamlayalım.

Azərbaycan padşahlarından şairin, bilxassə, yüksəltdiyi Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhlivana yazdığı mədhiyədə Nizami Məhəmməddəki iki “mim” üzərində oynayaraq “tarac hökmü olmaqsızın *qələm türklərinə* “mim”inin biri kəmə, digəri də tac bağışlar” mənasındakı beyiti yazmışdır¹. “**Türk**” sözü burada “**sahib**” mənasına kullanılmışdır.

Bütün dünya münəqqidlərinin (*araşdırıcılarının*) bildiyimiz gənəl təqdirlərinə görə, Nizami ən böyük bir *qələm türküdü*.

Bu böyük türk çağdaşlarından şikayət edən bir yazısında “bu həbəşlikdə **türkcəmi** anlayan yox” deyə oxuyucularına dərd yanmaqda və eynən bunları yazmaqdadır:

*Əql danəd ke mən çe miquyəm,
Z-in eşarət ke rəft çe micuyəm.
Nist z-in bəddelan şəkəst mərə,
Ke ze ankəs ke nist həst mərə.
Torkiyəmra dər in həbəş nə xərənd,
Lacərəm, duğba-ye xoş nə xorənd!²*

Türkcəsi:

*Ağıl bilir ki, mən nələr söylərim,
İşarətimlə həp nələr istərim.
Heç qıramaz məni soyu pozuqlar,*

¹ Bo torkan-e qələm bi hökme-e tarac,
Yeki miməş kəmə bəxşəd, yeki tac! (*farsca*)

² (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.)

Nizami bu beyitləriylə yalnız çağındakı farsca konuşanların, daha doğrusu, yazanların “türkcə”yi və “doğa”yı bəyənmədiklərindən deyil, kəndisindən əsrlərcə sonra gələrək:

Məşrəbincə hərəkət qıldı fələk ətrakin,
Getmə də mülkət-i İrana da ayrıni budur

– deyən **Fədil** kimi (Osmanlı klassiklərindəndir) türkcə yazdıqları halda “türkcə və doğa”-ya xor baxanlardan dəxi şikayət etmiş oluyor.

*Arxamda çün yoxluq kimi varlıq var.
Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox,
Doğayı¹ bir yemək deyə sayan yox!*

“Həbəşlik”dən məqsəd mütəəssiblərin (*təəssübkeşlərin*) qara cəhələri, “türkcəsi”ndən məqsəd də dühasının məhsulu bulunan yüksək düşüncələridir. Siz istərsəniz, bu şikayəti şairin yaşadığı devirdə türkcə yazmanın daha adət olmayışı üzündən duyduğu təəssür (*təəssüf*) deyə yorunuz.

Hər halda türk anlamına sezişlərində, duyuşlarında, düşüniş və buluşlarında bu qədər yüksək yer verən bir Azərbaycan övladına *gözəl ilə böyüyə – türk, gözəllik ilə böyüklüyə – türklük, gözəl və böyük ifadəyə – türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına – Türki-tan* deyən bir şairə sırf farsca yazmışdır deyə türk deməmək qabilmidir?..

Əsla!!!

Əsərlərini ərəbcə yazmışlar ikən türklük haqqındakı duyğularıyla Türk kültür və milliyətçiliyi tarixində müstəsna yer tutan Kaşğarlı Mahmudlar, Qurlu Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Zəməxşərli Mahmudlar nə qədər türklərsə, Nizami də onlar qədər türkdür!

Nizaminin türklüyünü inkar etmək onun 800 il sonra dəxi təzəliyini mühafizə edən “türkcə”sini anlamayan fəci bir “həbəşilik” olur.

¹ **Doğa (dovğa)** yoğurtla yapılan bir növü şorbadır ki, indiki halda belə Gəncənin bəlli özəlliklərindən sayılır.

III

NİZAMİDƏ QAFQASYA

Qafqasya hərbində rus komandanı
Qıntalın əskərlərinə xitabından:

*Qazanırsaq bu rəsmigahı əgər,
Bu səfərki zəfər cahənə dəgər.
Alırız ərzi iqtidarımıza,
Qoyarız tacı şahı başımıza.*

N i z a m i

1

Azərbaycanlı Nizami əsərlərini farsca yazmış olduğu halda, kəndisindən yarım əsr sonra doğulmuş bulunan “Qaplan (*pələng*) dərisindəki pəhlivan” dastanının şairi **gürcü Şota Rustavelidən** daha artıq qafqasyalıdır.

Doğu islam kultürü ilə İran ədəbiyyatının və bizzat (*xüsusən*), Nizaminin təsirində qaldığı bilginlər tərəfindən qeyd olunan¹ bu böyük gürcü şairinin ölməz əsərində dildən başqa hər şey yabançıdır (*yaddır*): konusu bir hind dastanından alınmışdır, şəxs adları ilə vəqəların (*hadisələrin*) keçdiyi yerlər dəxi yabançıdır. Sadə Gürcüstan deyil, mənzumənin bütün Qafqasya şərtləriylə də açıq bir münasibəti yoxdur. Halbuki dil baxımından millilikdə Rustavelidən geri qalan Nizami konularına baxılırsa, ondan daha milli, daha yerlidir.

¹ N.Marr “Müslüman dünyasıyla təmasa gəlmədən Şota Rustavelinin romantik əsərinin vücuda bulmasına imkan yoxdu” deyir. “İzvestiya”, № 66, 17 Mart, 1937, Moskva.

Bu konu için “Şota Rustaveli i Yeço Vremya” məqalələr dərgisinə bax. Moskva 1937. Bu kitabdan əsərimizin 82-ci səhifəsində iqtibaslar vardır.

Bu baxımdan, Qafqasya Nizaminin sənətində pək önəmli bir yer tutmaqdadır.

Qafqasyanın Nizamidə sadə coğrafi bir anlam deyil, geopolitik baxımdan – qövmi, ictimai və siyasi bütün ünsürləriylə bir məsələ olaraq dəxi əkisləri vardır.

Şairin lirik (*qarami*) ilk əsəri olan və Nizami adını dünyaya tanıdan “Xosrov və Şirin” mənzuməsindəki vəqaların önəmli bir qismi Ermənistanda, Azərbaycanda və Muğanda keçiyor. Şirin bir erməni prinsesidir, qışlıq sarayı Arranın mərkəzi Bərdədə bulunan kraliça **Şemiraminin** vəliəhdidir. Könlünü Şirinlə qapdıran Sasani prinsisi (*şahzadəsi*) gənc və gözəl Xosrov “eşq həyatının ilk baharını” Muğanın ılıq havasında və Bərdənin mülayim qış gecələrində keçiriyor. Burada insanlar gözəl, hür və məsuddurlar. Qadınlar, qızlar erkəklər kimi sərbəstdirlər: ata minər, ova çıxar, müsabiqəyə iştirak edərlər. Kraliça Şemiraminin və kəndisindən sonra bizzat Şirinin idarələri Nizaminin şair mühəyyələsində (*təxəyyülündə*) ən adil və şəfqətli bir idarə olaraq təsvir olunmaqdadır.

Azərbaycan şairinin yaradıcılığında Qafqasyanın tutduğu özəl yeri bilxassə bəlırtən (*bildirən*) əsər “İskəndərnamə”dir. Tarixdə vəqə (*həqiqət*) deyilsə də, Nizami idealizə etdiyi Makedoniyalı İskəndəri iki dəfə Qafqasyaya gətirmişdir. Birinci gəlişinin hekayəsi budur:

Daranın yenilməsi üzərinə İran taxtına çıxmış bulunan İskəndərə Azərbaycan komandanlığından bir adam gəliyor. Bu adam Ermənistanda atəşpərəstliyin hələ davam etdiyi xəbərini gətiriyor və təfsilat verərək deyir ki: “Atəşpərəstlikdə qalmış bulunan ermənilər başqa bir padşaha tabe oluyorlar. Ermənilərin rəisləri Abaza (*Nizamidə Abxaz*) kralı Duvalinin tərəfindədirlər: qədəhlərini onun sağlığına qaldırıyor, məmləkət xəracını ona göndəriyorlar”. Bu təfsilatı verdikdən sonra azərbaycanlılar İskəndəri oyanıq tutmaq için bunu da əlavə ediyorlar: “Önü alınmazsa, təhlükə Azərbaycanı da sarar”.

Bu xəbəri alan İskəndər həməən (*dərhal*) Ermənistan üzərinə yürüyor. Bir həmlədə məmləkəti alıyor, atəşpərəstlikdən burada əsər buraxmıyor. Bundan sonra Abazaya (*Gürcüstan*) basqın yapıyor.

Vəqayı xəbər alan Duvali çarəyi müqavimətdə deyil, padşahı istiqbalda buluyor. İskəndər möhtərəm bir misafir sifətiylə Abazada iyi qarşılanyor. Bir müddət burada qalıyor. Nizaminin nəql etdiyi rəvayətə görə, Tiflis şəhərini yapıdırıyor.¹

Burada ikən İskəndər Bərdənin şöhrətini eşidiyor. İskəndəri maraqlandıran bu “tərif”i Nizami bizə təsvir ediyor. Bu təsvirə görə, Bərdə ilə ətrafının qışın cənnəti andıran bir mənzərəsi varmış: təmmuzda (*iyulda*) çəmənələr çiçəklərlə örtülüymüş, qışın da bahar yeli kimi ilıq bir havası varmış, yaşıllıqlarla örtülən yer, İrəm bağında olduğu kimi, sögüt və mürk qoxarmış, altun və su ilə yoğurulmuş kimi, toprağı zəfəran əkinini andırırmış. Kür (*Kura*) nəhri (*çay*) də buradan keçiyormuş. Bu yaşıl yurdda yaşayan insanlarda könül xoşluğundan başqa bir şey yoxmuş: həpsi şən və məsudmuşlar.

Bu “cənnətdən yurdun” sahibi **Nüşabə** adında bir qadınmış. Həyatını eys – nuş içində keçirən bu qadın ağılı və tədbirilylə də tanınmış.

Kraliça Nüşabənin hökumət sürdüüyü Bərdə qadınlar tərəfindən idarə olunan bir “şəhri-zənən”miş. Kraliçanın hüzurunda min bakirə xizmət edərmiş, qadın minicilərdən (*süvarilərdən*) təşkil olunmuş qoruyucu alayından başqa otuz min qədər də əli qılıçlı erkək əskərləri varmış.

Nüşabə qadınlardan başqa kimsəyi yanına buraxdırmaz, erkəklərə ehtiyac göstərəməzmiş. Sarayında “kədxuda”lardan geri qalmayan “kədbanu”ları varmış.

İskəndər ordusu ilə gələrək Bərdənin yaxınında qərargah quruyor. Fəqət hər getdiyi yerdə yerli hökmdarlar tərəfindən qarşılınır, əlinin öpülməsinə və kəndisinə biyət (*itaət*) olunmasına alışan imperator qadın padşahın kəndisini qarşılamayışından heyrətdə qalıyor. Nüşabə İskəndəri bizzat qarşılamyor, sadəcə ordusunun ehtiyacı için yeyəcək göndərməklə yetiniyor (*kifayətlənir*).

¹ Çenin qoft ba pur-e dehqan-e pir,
Ke Teflis əz u şad emarət-nəzir. (*farsca*)
Qoca dehqanın oğluna belə dedi ki,
Tiflis onun tərəfindən tikilib. (*tərcüməsi*)

Bərdənin məmurluğu (*abadlığı*), ədalətlə idarə olunduğu, əhəlinin rifah və əmniyyət içində yaşadığı, məmləkətdəki zənginlik və gözəlliyə aid yayılan mənqibələri (*lejanları*) duyan İskəndər bir də Nüşabənin kəndisinə qarşı göstərmiş olduğu soyuqluğu görəncə bu “gözəllik diyarı”nı kəndi gözləriylə görmək, tədqiq və əşitdiklərini bizzat təhqiq etməyə qərar veriyor: bir elçi qılığına (*sifətinə*) girərək kəndisi Nüşabənin sarayına yollanıyor¹. Sarayda İskəndəri olağanüstü (*qeyri-adi*) mərasimlə qarşıyırlar. Dilbər saraylılar min bir izzət və ikramla “elçiyi” qəbul salonuna alırlar. Nəhayət, Nüşabə kəndisini qəbul ediyor.

“Elçi” ilə kraliça arasında keçən görüşmə səhnəsi sürprizlərlə dolu, son dərəcə həyəcanlı və maraqlıdır. Hər şeydən əvvəl, kraliça müsafirinin maskasını açıyor: onun bir “elçi” deyil, bizzat İskəndər olduğunu üzünə vuruyor. İskəndər kəndisini inkar etməyə qalxıyor.

Bu xüsusdakı konuşma aşağı-yuxarı böylə keçmiş oluyor:

İskəndər (elçi sifətiylə) – Böyük hökmdarım salam söylüyor və nə oldu ki, – deyir, – kraliça bizi qarşılamağa gəlmədi? Nə haqsızlıq gördü ki, düşmanımız kəsildi? Qılıncının daha kəsinliyinəmi, yoxsa oxunun daha yaxıcılığını güvəndi?!..

Nüşabə – İskəndərin qılıncından nə konuşursun? Sən başının çarəsinə bax ki, kəndin İskəndərsin. Pusquyu mənə qurdun, amma kəndin yaxalandın. Bişkin (*təcrübəli*) davran, çiğ çıxdın (*xam olma*).

Elçi (İskəndər) – İskəndər bir muhitdir (*dəryadır*), mən bir ırmaq (*çay*); kölgəyə günəş deyə xitab etmə!

Nüşabə – Şöhrətin böyük, ismin böyükdür! Arslanı qurd dərində gizləmə!

¹ Bu olaya Xaqani Şirvaninin qəsidələrindən birində də işarət edilmişdir. Fəqət burada kraliçanın adı “Qidafə” deyər qeyd olunmuşdur. Beyit budur:

Qidafə xandəəm ke zəni bud padşah,
İskəndər amədəş be rəsuli soxən-qozar. (*farsca*)
Qidafə dediyim padşah bir qadın idi,
İskəndər elçiliyə onun yanına
danışmağa gəlmişdi. (*tərcüməsi*)

Elçi (İskəndər) – Gözündə böyüksəm də, əmin ol, İskəndər deyil, yalnız elçisiyəm. Bir elçi üçün cəsarətim çox görülməsin: tülkü-dən deyil, arslandan gəliyorum.

Nüşabə xidmətçi qızlardan birinə padşahların rəsmləri olan ipək-dən kolleksiyonu gətirməsini əmr ediyor. Gətiriyorlar. Kolleksiyanın bir kuşəsini açıyor və İskəndərə “bax!” deyir.

İskəndər Nüşabənin göstərdiyi kuşəyi açınca kəndi surətini görüyor: yaxalandığını anlıyor, əndişəyə düşüyor.

Nüşabə – Maraq etmə, məni yabançı görmə, kəndinə düşman sanma! Zati şahanelərini (*alini*) təqdir edənlərdənəm. Nəradə olursa-olsun, qulluğa hazırım. Naxşını sənə göstərdiyim vurduğum naxşın tutduğunu göstərmək içindir: təsəvvür etdiyim bütün naxşlardan könlümə yatanı ancaq səninkidir. Tanrı sağlıq versin. Doğruluğuma kəndin şahid olacaqsın!..

Bu yolda daha bir çox maraqlı nöqtələr və süni yeməklərdən ibarət sofra kimi sürprizlərlə dolu olaraq uzanan bu görüşmə sonunda iki tərəf arasında bağlanan bir ittifaqla nəticələniyor. Nüşabə İskəndərlə ordusunun şərəfinə böyük bir ziyarət çəkiyor.

Bundan sonra İskəndər Şirvan yolu ilə Dərbəndə gediyor. Fəqət hərəkətidən əvvəl Nizami İskəndərə bir məşvərət yapıdırıyor: İmperator komandanlarını topluyor: millətlərarası dostluq üsuluna hörmətlə kraliça Nüşabənin sağlığına qədər qaldırıdıqdan sonra İskəndər bu deməcdə bulunuyor:

“İlkin, – deyir, – buradan geri dönmək, Ruma getmək niyyətində idim. İndi fikrimi dəyişdirdim: bütün dünyayı görmək və almaq qərarını verdim!”

Şair təsəvvür olunan bu səfərin ilk keçiləcək yollarını da bizə göstəriyor: bütün dünyayı ələ keçirməyi qərarlaşdırmış bulunan İskəndər “öncə Elbrus dağına yol bulacaq, bu dağı aşacaq, çölə çıxacaq, daha sonra, “mevkeb”ini (*qoşununu*) dəniz kıyısına (*sahilinə*) çəkəcək, burada bir həftə qədər balıq və quş ovliyaacaq, sonra isə baxacaq iradəsi nəyə qərar verirsə və zaman nə göstərsə, öylə yapacaqdır”.

Bu qərar üzərinə həkim Bəlisanın tövsiyyəsiylə ərlər (*döyüşçülər*) əllərindəki dəyərli şeyləri ortaq bir dəfinəyə gömüb (*basdırıb*), hər şeyin kimə aid olduğunu göstərən birər əlamətlə buraxıvermişlərdir (*çıxıb getmişlər*). (Lejana (*rəvayətə*) görə, İskəndər ordusunun Ruma dönüşü başqa bir yoldan olmuş, bu dəfinə burada gömülü qalmışdır.)

Şirvandan keçərkən İskəndərə Dərbənd qalasında saxlanan bir taqım çapulçuların (*qarətçinin*) yolları kəsərək karvanları vurduqlarından, bütün məmləkəti qorxuda buraxdıqlarından və əhaliyi talan etdiklərindən şikayətdə bulunuyorlar. İskəndər yüz min kişilik ordu ilə qalanı tam qırx gün mühasirə edirsə də, almağa müvəffəq olamıyor. Bu başarısızlıq nəticəsində uğradığı müşkülü İskəndər, adəti üzrə, tədbir və sehirlə həll etmək istiyor. Alınan bir xəbərə görə, İskəndər o civarda (*ətrafda*) mağarada yaşayan bir “piri saleh”i (*doğruçu qoca*) görməyə gediyor. Bu “pir”in duası sayəsində Dərbənd qalası, nəhayət, alınmış oluyor.

Bu sırada **Xəzranlılar (“xəzraniyan” – farsca da yazılıb – red.)** İskəndərə gəlirlər: Qafqasya dağlarının ötəsindəki (*o tərəfindəki*) çöllülərin kəndlərinə basqın yaptıklarında və daima öldürüb soyduqlarından şikayət edirlər. İskəndər çarə olaraq “Səddi İskəndər” deyə tanınan Dərbənd hasarının (*divarının*) yapılmasını kəndlərinə tövsiyə ediyor. İmperatorun əmriylə Xəzranlılar toplanıyor, dağ keçidlərini dəmir, çəğıl (*çinqil*) və ya qara daşdan bir xəlitə ilə (*bir növü betonarmə*) (*dəmir-beton*) qapadıyor, dar boğazda sağlam bir səd yapıyorlar. Kəndi tərəfindən dəxi bu işə yardım için İskəndər “hasar yapmasını bilən ustalar və mühəndislər” göndəriyor.

Dərbənd səfəri və yapıları bitdikdən sonra İskəndər İrana dönüyor. Daha sonra Hindistan səfərini açıyor. Buradan da Çinə yollanıyor.

İskəndər Çində ikən ruslar Qafqasyaya axın edirlər. Bərdəyi yağma ilə Nüşabəyi əsir alırlar. İskəndərin ordusu ilə bərabər Çində bulunan Abaza (*Abxaziya*) əmiri Duvali Qafqasyadan qaçıb kəndisinə gələn birisindən olayı xəbər alıyor. Faciəyi bütün çılpıqlığıyla İskəndərə ərz ediyor. Bu məruzatında (*məlumatında*) Duvali deyir ki: “Ruslar axın yاپaraq Dərbənd bölgəsinə girmiş, gəmilərlə

dənizə açılmış, sahillərə çoxlu müharib (*əskər*) çıxarmışlardır. Əski xınçlarını (*kinlərini*) təzələmiş, oralarını yaxmış və yıxmışlardır, əllərinə nə keçmişsə, alıb götürmüşlərdir. Anbarlarda nə yeyəcək, nə də geyəcək buraxmışlar. Xəzinəyi boşaltmışlar, tacdakı almasları qoparmışlar, taxtdakı dibaləri (*ipəkləri*) sökmüşlər, Bərdə mülkünü yıxmışlar, zənginlik daşan bu şəhəri tamamiylə yağma etmişlər, gördüyünüz bunca nazəninlərdən (*gözəllərdən*) tək birisini sağ buraxmamışlar, nəhayət, Nüşabəyi də əsir edərək kəndiləriylə bərabər götürmüşlərdir!”

Durumu bu surətdə anlatdıqdan sonra Duvali İskəndərdən yardım diləyir və məruzatına bunları da əlavə ediyor:

“Görəcəksiniz, bir neçə sonra Rum ilə Xorasanı dəxi təhdid edəcəklərdir”.¹

Farsçayı öyrənən İskəndər təəssür və hiddət içində bunları söylüyor:

“Bir yola çıxayım da, görürsünüz nə qədər rus qafası uçuracağım (*əzəcəyəm*). Dünyada nə rusdan, nə də ona uyan Burtasdan bir əsər bixaxmıyacağım. Bu xıncı (*intişamı*) ruslardan almazsam, mən İskəndər deyil, bir köpəyim. Burtasın² cigərini yırtmazsam, ondan da, rusdan da betər bir məxlum!”

Bu surətlə qərarını verən İskəndər Türkiстан, Xarəzm və Qıpçaq çölü ilə həməən Qafqasyanın yardımına qoşuyor (*tələsir*). Qıntal³ adında bir komandanın idarəsində bulunan rus ordusu ilə qarşılaşıyor. Rus ordusu, anlaşıldığına görə, alanlarla da müttəfiq imiş.

Rus ordusu ilə Rum ordusunun qarşılaşmaları şair tərəfindən təfsilatla anladılmaqdadır. Bu təfsilatla görə, ruslarla Rum padşahi-

¹ Xələl çün dər an mərz-o-bum avərənd,

Təmə dər Xorasan-o Rum avərənd. (*farsca*)

² Burtas ruslarla müttəfiq olan Alanların rəisi olacaq deyə təxmin olunmaqdadır.

³ İskəndərin ruslara qarşı yaptığı səfərindən Nizamiyə dayanaraq bəhs edən tədqiqçilərdən Şarmoy, Erdman, G.Yakob və başqaları **Qıntalın (ad farsca da yazılıb – red.)** bəzi IX yüzil ərəb müəlliflərinə ətfən görülmən **Qınazdan (ad farsca da yazılıb – red.)** bozulmuş (*törəmiş*) bir söz olduğunu təxmin etmişlərsə də, rus müstəşriqlərindən Minorski buna pək də qanamıyor (*inanmır*). (Encyclopedie de L'İslam)

nınböyük bir ordu ilə gəldiyi xəbər verilmiş; bu xəbərə görə, Rum ordusu yel sürətiylə gələn bir dağ kimi imiş, yürüyüsündən yer sarsılıyormuş. Bu orduda çəliktən (*polad*) zirehlərə bürünmüş iki yüz fil varmış ki, “yerin qanını qaynadıyorlarmış”.

Rus ordusunun komandanı bu durumu görüncə tədbir almış: “yeddi rusdan” toplanan bir ordu vücuda gətirmiş, “Burtas, Alan və Xəzran”dan dəxi topladığı adamlardan adətə “bir dəniz və dağ” yapıvermiş (*yaratmış*), buradan ta Qıpçaq çölünə qədər, yer üzünü qılıçlılar və dəmir geyimlilərlə doldurmuşdur. Sayılması mümkün olmayan bu ordunun sadəcə cəbhə tərəfi 900.000-ni aşmış!..”

Qıntal ordusuna söylədiyi nitqdə haşin (*kobud*) və qavğacı (*dö-yüşkən*) rusların nazənin rumlarla çinlilərə mühəqqəq (*şübhəsiz*) üstün gələcəklərini söylüyor.

Rum ordusu, Qıntalın nitqindəki kimi, sadəcə rumlulardan və çinlilərdən deyil, mərkəzi rumlulardan ibarət olmaq üzrə bütün millətlərdən toplanmış, müttəfiq bir imperatorluq ordusu imiş.

Nizami savaşa girmədən öncə İskəndər tərəfindən toplanan hərbi divanında aşağıdakı mürəkkəb komandanların bulunduğunu təsbit etməkdədir: bu toplantıda Çindən – Qıdırxan, Xütəndən – Qurxan, Mədayindən – Rəis, Yəməndən – Vəlid, Abazadan – Duvali, Reydən – Hindi, Kəyanilərdən – İstəxrli Qubad, Mazəndarandan – gilanlı Zərivənd, Xavərəndən – Pəşəng, İraqdan – Vəfur, Ermənistandan – Bəziyar varmış.

Bu listəyi (*siyahını*) verdikdən sonra şair daha çox təfəsilə baş ağrıtmamaq üçün olacaq, “nəhayət, Yunan, Firəng, Misir, Şam və sayılmayacaq daha bir çox məmləkətlər” qeydiylə işin içindən çıxıyor.

İskəndər “millətlərdən mürəkkəb” (*ibarət*) bu toplantıda bir nitq veriyor. Bu nitqində o, düşmanın qüvvət və cəsəətini qeyd etməklə bərabər, zəifini (*zəif*) də göstəriyor. “Qüvvətləri cəhillerindən (*cahilliklərindən*) gələn rusların təbiətə üstün qüvvətlərinə qarşı silah və bilgi qüvvətiylə üstün gələcəyiz” – deyir.

Silah arkadaşlarına güvən və ümid vermək üçün İskəndər nitqində siyasi bir nöqtəyə dəxi işarət ediyor. Çox önəmli olan bu nöqtəyi qeyd etmədən keçəmiyəcəyiz.

İskəndər rus ordusundan zatən (*əsla*) əndişə (*qorxu*) etmədiyini, “çünki dağlardan axan sellərin müttəfiqlərə müsaid” olduğunu qeyd etməklə bərabər, sözünə böylə davam ediyor:

“Xəzər dağından¹ Çin dənizinə qədər bütün yerlər üst-üstə türklərlə doludur. Türklərin rumlarla əkrabalığı (*yaxınlığı*) yox və rusdan ziyadə rumlara qarşı kin bəsliyorlarsa da, bu yerdəki türklərin oxları ilə rusları devirmək pək qolaydır”² (*mümkündür*).

İki ordu arasında təfsil və təsviri sözün uzanmasına səbəb olacaq çox qanlı savaqlar başlayır. Altı-yeddi dəfə, dastanlardakı pəhlivan qarşılaşmaları şəkildə, həyəcanlı və igidlik savaqlarından sonra İskəndərin kəndisi tərəfindən yenilən “silah batmaz, güc yetməz və adama bənzəməz rus devı”nin ustaca atılan bir kəmənd vasitəsilə sürüklənib bağlanması üzərinə başlanan “cəngi-məğlubə” (*meydan müharibəsi*) “vəhşi rusların” qaçması, Qıntalın əsir düşməsi və Qafqasyanın istiladan qurtulması ilə tamam oluyor.

Mədəni dünya ordusu qalib gəlir. Bu zəfərin önəmini Nizami rus komandanı Qıntala “Bu yerləri ələ keçirsək, aləmi yenər, bütün dünyayı tutar, cahana hökmdarlıq edər, daima hakim qalırız” mənasındaki bu beyitləri söyləməklə anlatmış oluyor:

¹ Xəzər dağından məqsəd Kaspi dağları dəxi deyilən Qafqasya silsiləsidir.

² Zə kuh-e Xəzər ta be dərya-ye Çin,

Həme tork bər tork binəm zəmin.

Əgərçə nəşod tork bər rum xiş,

Həm əz ruseşan kine ba rum biş.

Ze peykan-e torkan-e in mərhəle,

Təvan rixt bər pa-ye rus abele. (*farsca*)

Xəzər dağından ta Çin dənizinə,

Türklər yayılmış yerin üzünə.

Gərçi onlar əqrəbamız deyillər,

Rusdan artıq həm Rumlara kinlilər.

Türkün gücüylə biz fəqət gerçəkdən,

Tam kəsərik rus ayağını bu yerdən. (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

Buradakı Türk-Rum münafəretindən (*ixtilafı*) bəhis şairin yaşadığı dövrdən əvvəlki yüzildə səlcuqlularla bizanslılar arasında vüqu bulan mücadilələrdən mühləm olsa gərəkdir.

*Gər in dəstgah-ra be dəst avərim,
Bər eqlim-e aləm şəkəst avərim.
Cəhanra bəgirim, şahi konim,
Həme sale sahib-kolahi konim.¹*

Bu zəfər üzərinə Nüşabə qurtarıyor və Abaza əmiri Duvali ilə bərabər Bərdəyə dönüyor.

Siyasi və əskəri hər zəfərini bir könül zəfəriylə qutlayan İskəndər ruslar üzərindəki bu parlaq zəfərini də savaşı əsnasında bəklənilməyən bir şəkildə “rus devinə” qarşı qəhrəmanlıq göstərmiş olan “çinli bir türk gözəli”nin vüsaliylə qutlamışdır.²

2

“İskəndərnamə”nin müqəddiməsində Nizami bizə “hər qapıdan topladığı bir dür” (*inci*) ilə “gəlin kimi süslü” bir ev yaptığını anlatmaqdadır. Bu “memarlıqda” o, hər şeydən öncə, “divarların təməlli olmasına” önəm vermişdir. Tarixi konu təməlli üzərində ədəbiyyat binası yapan şair “təqəddüm və təəxxür”də (*anaxronizmdə*) məhzur (*eyib*) görməmiş: “doğru məqsədə ziqaqlı (*dolanbac*) yollardan getmək zərurətində olduğundan” bu xüsusda kəndinə müsəmiyə (*güzəşt*) istəmişdir. “Çünki, – demiş, – süslü nəzm dilində pək də doğruluq aranmaz”.

Bu fikri bizim alışqan olduğumuz çağdaş bir üslub ilə söyləmiş olsaydı, Nizami “ədəbiyyat riyaziyyat deyil, qətilikdən (*dəqiqlikdən*) ziyadə, mübhəmlik və fantazi istər” deyərdi.

Nizaminin “süs” dediyi şeyə XIX yüzilin filosofu Spenser “duz” demiyormu?!.. İnsanlar doğruyu ləzzətləndirmək üçün ona, duz qədrət olsun, yalan qatarlar. Nizami bu “duz”un kəndi təbiriylə “süs”ün ölçüsünü də veriyor: “doğruya bənzəyən yalan”. Böylə bir yalanı o, “yalana bənziyən doğruya” tərcih ediyor. Deməli, XII yüzilin mən-

¹ (Ərəb hərfləri ilə də verilib – red.)

² Çinli türk qızının macərəsi təfəsilatıyla bu bölümün V qismini təşkil edən “Nizamiyə görə qadınlıq” fəslində görülməkdir.

zum romançısı ədəbi tipi tam əsrimizin mənsur romançıları kimi anlıyır.

Kitabımızın sonunda üzərində daha genişliklə duracağımız Nizami sənətkarlığı bəhsilə ilgili olan bu müqəddimədən sonra şairin Qafqasya haqqında verdiyi bilgilərin “süs” ilə “həqiqət” tərəflərini ayıqlıya bilirik:

İskəndər Nizaminin idealizə etdiyi bir qəhrəmandır. Tarixçilər bu tarixi şəxsiyyətin Qafqasyaya gəlmədiyini söyləyə dursunlar: bu, Nizamiyi İskəndəri ədəbi bir tip (*surət*) olaraq buralara gətirməkdən alıqoyamaz (*saxlaya bilməz*). O, bu xüsusdakı hər türlü mənqibəyi məmnuniyyətlə qəbul edər, çünki bu, şairə kəndi qəhrəmanlarının başını, candan ilgili olduğu olaylarla lejanlardan (*rəvayətlərdən*) hörülmüş bir zəfər əkliliylə “süsləmək” (*bəzəmək*) bəşarısını veriyor.

Nizami eşqin, qadınlığın, gözəlliyin, ədalət, rifah və oyanıqlığın aşığıdır. Canı qədər sevdiyi yurdunun bu xüsuslardakı tarixi mənqibəvi və əfsanəvi hər türlü xatirələrini də sevir və sənətində bu sevgilərinin əkilərinə (*inikasına*) etina ilə yer veriyor. Dünya əfsanəsi, tarixi və ədəbiyyatından duyduğu hər hanki gözəlliyi də kəndi sənətinin adesəsindən (*süzgəcindən*) keçirərək sevdiyi Qafqasyaya gətirmək Nizami “süsləyiciliyinin” bir özəlliyidir.

Ermənistan və Bərdə kraliçası olub, gözəl Şirini kəndisinə vəliəhd təyin edən Məhinbanunun əsl adı, Nizamiyə görə, Şəmiradır. Bu adın Neynəvanın (*Nineviyanın – red.*) lejanlara keçmiş kraliçası **Semiraminin** adıyla münasibətdə olduğu aşikardır. Şübhə yoxdur ki, xəyal ilə həqiqəti bir-birinə qatmaq üsulunu məharətlə qullanan sənətkar kəndisinə məlum olan Semirami lejanından mühləm (*ilhamlanmış*) olmuş və bundan sevdiyi yurdunun keçmişini süsləmək üçün faydalanmışdır.¹

¹ **Semirami**, başqa təbirlə Semiramis və ya Semiramida Dərxeto ilahəsinin qızıdır; göyərçinlər tərəfindən böyüdülmüş və tərbiyə olunmuşdur. Semirami öncə Suriya hökmdarı Onnun qarıdır olmuş, fəqət sonra Asur padşahı Nin kəndisini Onndan almışdır. İkinci qocası (*əri*) öldükdən sonra Semirami Nineviya taxtına çıxmışdır.

Əski yunan əfsanələrinin bir rəvayətə görə, Amasyada, başqa bir rəvayətə görə də, Dağıstanda hələ “Qızlar” adını daşıyan bir yerə yerləşdikləri qəbul edilən amazonları Nizami yurdunun tarixində zənginlik, məmurluq (*abadlıq*) və gözəlliyilə tanınmış Bərdədə təsəvvür etmişdir. Nüşabənin təmsil etdiyi “qadınlar səltənəti” əski amazonlar lejanına verilmiş “yeni süs”dən başqa bir şey olmasa gərəkdir.

“Bərdədə, həqiqətdə də, bir “qadınlar səltənəti” varmıydı, yoxmudu?” məsələsi münaqişə (*mübahisə*) götürə bilər. Fəqət Məsudin “Arranın Bağdadı” və İbni Hövqəlin¹ “Rey ilə İsfahandan sonra dünyanın ən böyük, bərəkətli və gözəl yeri” deyərək tərif etdikləri zəngin Bərdənin ruslar tərəfindən yağma edildiyi, əhalisinin qılıncdan keçirildiyi, gözəl qadınlarının əsir aparıldığı tarixi bir həqiqətdir. Bu qanlı həqiqəti ərəb tarixləri kimi, erməni qaynaqları da qeyd etməkdədirlər².

Yurduna candan bağlı bulunan ustad onun uğradığı faciələri üstündən yüzillər keçsə belə, yaşar, onun aktual ehtiyac və qayğılarıyla ilgilənir, yurdunun bütün acılarını ədəbi qəhrəmanları ilə bərabər yaşar və çarələrini onlara buldurmaq surətiylə vətəni və insani borcunu ödəmiş olur. Bunun içindir ki, Nizami İskəndəri Qafqasyaya

Əski müəlliflər Babilin yapılışını ona bağlarlar. Yalnız Asur-Babil abidələrini deyil, İran abidələrini, hətta Misir ehtimamlarını da ona bağlarlar. Asma bağlarla, dağlıq yolların yapması dəxi ona nisbət edilməkdədir.

Semiramimin aşiqanə macəraları haqqında bir çox rəvayətlər və dastanlar vardır. Bütün bunların yanlış anlaşılmış bir şəkildə Asur-Babil mifolojişindəki eşq ilahəsi İstarla qarışdırıldığı təsəvvür olunmaqdadır.

¹ İkisi də X yüzil ərəb müəlliflərindəndir.

² XII yüzilin sonlarına doğru Şirvanşah Axsitan Mənuçehr tərəfindən qovulub və saray şairi Xaqanın bir qəsidəsində qeyd olunan axından əvvəl də türlü çağlarda ruslar Azərbaycan ilə Xəzər sahillərinə qanlı axınlar yapmışlardır. Məsudi, İbn Əl-Əsir və başqaları kimi ərəb tarixçiləriylə Kaqankatvatsi kimi erməni tarixçisinə dayanan rəvayətlərə görə, zaman-zaman gələn bu axınlar toplu olaraq “Tarixdə Azərbaycan-rus münasibəti” serisində təsbit olunmuşdur. (“Odlu Yurd”. 1929-30 koleksiyonu.) Rusların bu təərəflərə axınları ta 880-dən başlayaraq 909, 913, 943 və 968 illərində təkrarlanmışdır. Bizzat Bərdənin zəbtiiylə yağmasını, 943 sənəsinə aid olmaq üzrə, erməni tarixçisi Kaqankatvatsi dəxi qeyd etmiş və verdiyi təfsilat arasında qanlı rusların qadınlarla uocuqları əsir götürdüklərini, özəl surətdə bəliirtmiş (*bildirmiş*) və böyləliklə müslüman qaynaqlarındakı məlumatı təyid (*təsdiq*) etmişdir.

gətirmiş və burada onu kəndi sevdikləriylə sevişdirmiş və düşman gördükləriylə də vuruşdurmuşdur.

Gözəl kraliça Nüşabənin ruslar tərəfindən qaçırılması, bəlkə də müqəddəsata qəsd edən vəhşi düşmanın zülümlərini bəlirtmək üçün fantaziyə uyğun gələn şairanə bir simvoldur. Fəqət biz bu simvolu bizə yaxın bir dövrdə Xəzər sahillərini talan edən kazak axıncılarında (*basqınlarında*) da görüyoruz. XVII yüzil rus yağmacılarından məşhur kazak Stenka Razinin çaldığı (*oğurladığı*) “İran prinsesi” ilə keçən macərası məşhurdur.

Dərbənd keçidi quzeydən güneyə doğru sarkan (*keçən*) təhlükələrin tarixdə daimi bir yolu olmuşdur. Qədim İran ilə kəndisinə haləf olan ərəb xilafəti buradan keçib “Gülüstan” deyə tanınan Şirvana və daha aşağıda Arran, Muğan, İran Azərbaycanı (*əski Midiya*) ilə Ermənistan və Gürcüstana axınlar yapan “çöllülər”lə¹ xəzərlərə qarşı müdafiə etmişdir.

Məşhur Dərbənd hasarı bu müdafiə məqsədiylə yapılmışdır. Yapılışı Kəyanilərdən Ənuşirəvana bağlanan bu səddi ərəblər təmir ilə sağlamlaşdırmışlardır. Ərəblərlə xəzərlər arasında keçən mücadilələr məşhur “Dərbəndnamə”də təfsilatiylə yazılıdır.² Nizaminin əsərində süslənən bu divarın “səddi İskəndər” halına qonduğunu (*düşdüyünü*) görüyoruz.

Əskidən alanlarla xəzərlərdən gələn quzey axınları VIII və IX yüzillərdən etibarən ruslar tərəfindən yapılmağa başlamışdır. Bərdənin “İskəndərnamə”də təsvir olunan faciəsi işlə bu devirdə meydana gəlmiş qanlı olayların, İskəndər devrinə qədər “təqəddüm” etdirilən bir “süsü”dür, hətta bizzat Nizaminin zamanında vüqu bulub da, “Leyli və Məcnun”u adına bağlamış olduğu Şirvan şahı Axsitan tərəfindən dəf olunan rus təcavüzünün dəxi, heç şübhəsiz, bu “süs”də önəmli bir rolu olmuşdur.

¹ “Çöllülər”dən məqsəd əski Qıpçaq vadisinin Alan, Peçeneq və sairə kimi köçəbələri (*köçəriləri*) olsa gərəkdir.

² Azəri türkcəsiylə yazılan bu kitab Mirzə Kazım bəy tərəfindən 1848-də Kazan Universitəsi mətbəəsində basdırılmışdır.

Nizamidə rus ordusunun “müttəfiqi olaraq” “Xəzər”lərdən və “Burtas”lardan bəhs vardır. Bu qeydi biz IX yüzildəki rus axımından bəhs edən ərəb tarixçisi Məsudidə olduğu kimi, şair Xaqanidə dəxi buluyoruz¹.

Rus axınçilariyla müttəfiqləri tarixi bütün devirlərdə Dərbənd keçidini aşaraq Qafqasya ilə ötəsini (*bu tərəfini*) yağma etmiş bulunan düşmanların bir devir içinə sığışdırılmış və sonuncu rus vəhşilikləriylə süslənmiş bir simvoldur. Buna müqabil, İskəndərin komandası altında rus təhlükəsinə qarşı qoyan müttəfiqlər ordusu türlü tarixi devirlərdə quzey təhlükəsinə qarşı qoymuş və bu gün dəxi mücadilə etməkdə bulunan milli ünsürləri qavramaqdadır. Şair qarşılaşan bu iki düşman qüvvəti əsətir qaranlıqlarına бүрүdüyü İskəndər devri kimi uzaq bir zaman içinə çarpışıyorlarsa da, cızdığı tablo və yürütdüyü mühakimələrlə təsvir etdiyi mücadiləyi sadə kəndi çaği için deyil, bu gün dəxi aktual olan çox həyati fikirlərlə canlandırıyor. Şairin rus komandanına ətf etdiyi (*dedirdiyi*) Qafqasya səfəri haqqındakı aləmşümul əhəmiyyət və İskəndərin türk dünyası ilə Qafqasya məsələsi və rus təhlükəsi arasındakı münasibətə aid irəli sürdüyü əskəri və siyasi mütaliə (*müləhizə*), nəhayət, Qafqasyaya enən rusluğun bütün Yaxın Doğu için böyük bir qorxu oluşu bu gün dəxi zehinləri məşğul edən ana düşüncələrdən deyilmidir?!..

Görülüyor ki, siyasi ana düşüncələri baxımından, Nizami yetişdiyi yurdun geopolitik durumundan doğan daimi qayğıları duymuşdur.

¹ Məsudi Azərbaycan ilə Xəzər sahillərini talan edən rusların kəndilərinə keçid müsaidəsi verdikləri için gətirəcəkləri qənimətlərin yarısını xəzərlərə vəd etdiklərini qeyd etməkdədir. Gərçi bu vədinə rəğmən, Xəzər padşahı müslüman xəzərlərə yağmadan dönən ruslardan dindəşlərinin intiqamını almalarına dəxi mane olmamışdır. Eyni şəkildə ruslar burtaslarla bulqarların dəxi təvüzlərinə (*hücumlarına*) uğramışlardır.

Əbul Müzəffər Şirvanşah Axsitana yazdığı qəsidədə rus axımına işarət edən şair Xaqani dəxi ruslarla xəzərlərin müttəfiq olduqlarını qeyd etməkdədir. Nütəkim (*necə ki*) şaha xitabla böylə yazıyor:

Saheb-e mərzənd rus-o-xəzran,
Monker şode saheb-e əfsəranra. (*farsca*)
Rus və xəzərlər xəstələnilblər ki,
Tac sahiblərini inkar edirlər. (*tərcüməsi*)

Şairi kəndisindən 800 il sonrakı nəsillərə bu qədər canlı olaraq bağlayan şey, şübhəsiz, onun yetişdiyi mühitlə ta iliklərinə qədər bağlı oluşudur.

Təşbih və istiarələrində “ağ neft” ilə bu neftdəki tutuşqanlığa tez-tez başvuran (*müraciət edən*) bir şairin¹ qəhrəmanlarına ziyafət çəkərkən kəndilərinə qırmızı şərab sunaraq (*süzərək*) “qaraçay quzusunun eyni olan bulqar quzusu”² yedirdən bir hekayəsinin və ya gözəlin çənəsini “Şəki alması”na bənzədən³ bir şairin Azərbaycan və Qafqasya ilə hiss, zövq və məşrəb (*təbiətçə*) etibarıyla bağlılığına heç şübhə edilirmi?!..

¹ Mahi-ye taze, morğ-e pərvəri,
Bərre-ye şirməst-e bolğari. (*farsca*)
Təzə balıq, bəslənmiş quş,
Süddən məst olan bulqar quzusu. (*tərcüməsi*)

² “Bərre-yi şirməst-e bolğari”, “Qaraçay quzusu” Qafqasya lokantalarının (*restoranlarının*) Kaxet şərabi ilə bərabər verilən məşhur şiş kababını təşkil etməkdədir. Bu Qaraçaydan məqsəd Quzey Qafqasyada bir türk elidir, kəndisi ilə qonşu bulunan Balkar türkləriylə bərabər yaşamaqdadır. Anlaşılan zamanımızda “qaraçaylı” deyə tanıdığımız quzu Nizaminin zamanında “balkar” sifətiylə anılıyormuş.

³ Sade zənəxi ço sibi Şəkki
Suzan tər əzan ke riğə Məkki. (*farsca*)
Şəki alması kimi sadə çənəsi,
Məkkə qumundan yandırıcı xalı vardı. (*tərcüməsi*)

IV

NİZAMİNİN GÖRÜŞÜ İLƏ RUS

Duvalinin İskəndərə raporundan (məlumatından):

*Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxışdan!*

Nizami

Xəzər dənizi qyıllarının (*sahillərinin*), əvvəlki bölümdə verilən təfsilatdan anlaşıldığı üzrə, zaman-zaman rus korsanlarının (*quldurlarının*) yağmacı hücum və basqınlarına uğraması, bura əhalisində, şübhəsiz, qanlı xatirələr halında yaşamışdır. Nizamidə təsvir olunan Bərdənin yağması ilə Nüşabənin əsir götürülməsinə aid vəhşiliklərdə xalq içində daima təzə qalan bu xatirənin acı əksini görmək yersiz olmaz. Nizami zamanında bu acı xatirələrin daha qüvvətlə yenilənmiş olduğunu təxmin etmək də çox yerindədir. Məlum olduğu üzrə, o devirdə şirvanlılar Şah Axsitanın zamanında axıncı ruslarla şiddətlə savaşımış, Dərbənd ilə Şabranı bunların qaasib (*qəsbkar*) əllərindən qurtardıqları kimi, Bakı limanı ilə Lənkəran altındakı Sarı limanında 73 gəmidən ibarət bir rus filosunu məhv etmişlərdir.

Şirvan sarayının rəsmi şairi Xaqani tərəfindən tarixi bir qəsidə halında təsvir olunan bu savaş¹, şübhəsiz, əski rus vəhşətlərinə aid

¹ Xaqaninin bu məşhur qəsidəsindən bəzi beyitləri buraya nəql edirik:

Fəth-e to be cəng-e ləşgər-e rus,
Tarix şod aseman mər anra.
Rayat-e to rus-ra əla rus,
Serser şode şax-zəmيران-ra.
Peykan-e şəhab-rəng çun ab,
Atəş zəde div-ləşkəran-ra.
Dər zəhre-ye rus rande zəhrib,

qanlı lejanların xatirələrdə yenidən canlanmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, bu amillərin təsiriylə təcavüzə uğrayan və bundan daima əndişədə bulunan xalqın mühəyyələsində (*təxəyyülündə*) rus iyrenc və qorxunc bir tip şəklində təsəvvür edilmişdir. Xalq ədəbiyatı (*folklor*) bilgisiylə uğraşanlar “dev” dediyimiz insana bənzəməyən qorxunc məxluqların, pək əski çağlarda dədələrimizə müsəlləd olmuş (*üstün gəlmiş*) düşmanların nəsilən-nəsilə nəql olunmuş həyulalarından (*qorxularından*) başqa bir şey olmadığını bilirlər. Orta çağ Doğu ədəbiyatında qanlı izlər buraxan rus axıncılarının (*basqınçıların*), bir tip olaraq, nasıl təsvir edildiklərini görmək bizə o zamankı “rus devi” haqqında bir fikir verə bilər. Nizamidə bu baxımdan maraqlı təfəsilat vardır. Bu təfəsilatdan çıxarılan məlumata görə, rus tipi “pişik gözlü” (*bu gözlər kiçikdir və rəng etibariylə göydür*), sarı saçlı və qırmızı üzlüdür. İctimai baxımdan ibtidai bir mərhələdədir. Din etibariylə mədəniyyətdən çox uzaq, tək Tanrı fikrindən yoxsul qalmış bir fetişist (*bütperəst*). Yabanı bir həyat yaşar. Zəngin qonşularını yağma etməklə keçinir. Vücuda iri və güclüdür. Atılqan, cəsarətli və qovğacıdır (*döyüşkəndir*). Fəqət silahları ibtidaidir. Məlumatdan məhrumdur. Ruslar bilgisizdirlər. Cəsarətləri cahillikləriylə mütənəsbidir. Yeddi tayfadan ibarətdirlər. Sayca qələbəlikdirlər (*çoxdurlar*). Qonşuları Alanlar, Burtaslar və Xəzərlərlə gah barışda və müttəfiq, gah da savaşa və düşməndirlər¹.

Nizami kəndi zamanında yaşayan lejan (*rəvayət*) üzərinə olacaq, İskəndər ordusu ilə qarşılaşan rus ordusundan bir qəhrəman tipinin bizə tam bir təsvirini veriyor:

Savaşın altıncı günündə rus ordusundan adama bənzəməyən dev kimi birisi meydana atılaraq qarşısına çıxan bütün pəhlivanları ye-

K-əndaxte yeğleq-e pəran-ra.

Yek səhm-e to xezrvər beşkəst,

Həftad-o-se kəşti əbtəran-ra. (*farsca*)

“Yıqlıq” təbiri Əli Əbdürrəsul türkcə bir kəlimə olaraq “ox” mənasına almaqdadır (Xaqani divanı).

¹ Nizaminin ruslarla qonşuları arasındakı münasibətlərə dair bu notları tarixi bilgilərə mütabiqdir (*uyğundur*).

niyor (*məğlub edir*). Kəndisinə silah batmayan və güc yetməyən bu “dev”i İskəndər qullandığı tədbirlə kəndisi bərtərəf (*aradan götürmək*) etmək zorunda qalıyor və ancaq bu əcayib məxluqun əsir edilməsindən sonradır ki, rus ordusu məğlub oluyor.¹

Yalnızbaşına bir müttəfiqlər ordusunu qorxuya düşürən bu devin halini maraqlı içində bulunan İskəndərə bu şəkildə anlaşıyorlar:

“Qaranlıq diyarı”nın (“*Zülmət*” – *bu söz farsca yazılıb – red.*) yaxınında yolu tük qədər incə” bir dağ varmış. Burada “yapıları (*evləri*) topraqdan” ikən “dəmir dayanıqlı” adamlar yaşarmış. Əsillərinin nə olduğunu, nasıl və nədən yarandıqlarını kimsə bilməzmiş. Üzləri qırmızı, gözləri göymüş, qızınca arslandan qorxmayan bunların bir tək bütün bir orduya qarşı gəlir bir gücdə imiş. Savaşa qalxınca, kişili-qadınlı birər qəhrəman kəsilir, aləmi xarab edərlermiş. Bunlardan kimsənin ölüsü görülməmiş, dirisi də pək az bulunuyormuş. Çobanlıqla keçiniyorlarmış. Satılıq mətələri (*malları*) dəriyə münhəsirmiş. Qara samur dərisindən başqa dəyərlı bir şeyləri yoxmuş. Hiylə ilə siyah (*qara*) olan samur bunların yerindən başqa bir tərəfdə bulunmazmış. Qadın-kışı hamısının alnında kərgədan kimi bir tək buynuzları olmasaymış, “çirkinlik baxımından” üzləri tıpkı (*eynən*) ruslarınkinə bənzərmiş. Uyumaq istər ikən bunlar bir ağaca dırmanır, qafalarını (*başlarını*) budaqlar arasına sıxışdırır, bir dev kimi hərəkətsiz bir halda uyquya dalarlarmış. Böylə, asılı bir durumda, gecəli-gündüzlü uyurlarmış. (“*Çünkü şüursuzluğun əsəri uyqudur*”.) Ruslar qoşaraq (*birdə*) gəlir, bu asılı devə baxarlarmış. Üsulca davranır, ətrafını çevirir, ip və zəncir gətirir, kəndisini bağlarmış. Sıxıca sarıdıqdan sonra əlli kişi omuz-omuza (*çiyin-çiyinə*) verir, kəndisini ağacdən çəkərləmiş. Uyqudan ayılan dev qorxunc bir surətdə qoşar (*qızışar*) və kəndisini saran zinciri qoparacaq olursa, əlli kişidən kimsəyi diri buraxmazmış, bağı sağlam və qopmaz olunca kəndisini üsulca Rusiyaya götürürləmiş. Bu durumda tutulan devi yedirir, içirir, köydən-köyə və evdən-evə götürüb, kəndisini

¹ Bax: s.198.

bəsləmək üçün vergi toplarlarmış. Əjdəha kimi daima zincirdə tutulan bu təbiət ayqırısı bir savaşa olunca bütün hiddət və qızgınlığıyla düşman üzərinə saldırdılıyormuş.

Masallardakı qəhrəmanlara aid özəlliklər qəhrəmanın mənsub olduğu mühit və cəmiyyətin xarakterini təsvir edirlər. Nizami təsvir etdiyi bu “rus devi” ilə zamanındakı vətəndaşlarının rus haqqındakı təsəvvürlərinə, şübhəsiz, tərcüman olmuşdur.

Oxuyucularımız “Həft peykər” əfsanəsindəki yeddi iqlimə aid yeddi gözəlin padşaha masal söylədiklərini xatırlarlar. Bu masallar, bir tərəfdən aşıqı məşuquna imrəndirən (*meyilləndirən*), digər tərəfdən də vüsal yolunu min bir naz və istiğna (*qəmzə*) müşkülləriylə dolduran hekayələrdən ibarətdir. Bir taqım müzibliklərlə (*aylancələrlə*) dolu bu xoş və maraqlı hekayələrin yeganə qorxunc və qanlı rus gözəlinin söylədiyi masaldır (*hekayədir*).

Bir kərrə, şair qızıl (*qırmızı*) köşkü (*eynən Qübbə*) rus prinsesinə (*şahzadəsinə*) ayırmışdır. Qızıl boya qanlılığın rəmzidir. Rus gözəlinin Bəhramı – Gura anlatdığı eşq masalı (*dastanı*) da təsəvvür oluna biləcək qədər qanlıdır:

Biri varmış, biri yoxmuş, qızıl saçlı, mavi gözlü bir rus prinsesi varmış. Bu prinses kəndisinə tilsimli bir qala yaptırmış, çəkilməmiş, bu qalanın içində bir köşkə yerləşmişdir. Kim tilsimini pozar, qalanın qapısını açarsa, ancaq ona varacağını elan etmişdir. Gözəl prinsesin vüsalinə ərmək (*çatmaq*) üzrə bir çox gənclər təcrübəyə qalxmışlar, fəqət qalanın tilsimini pozamadıqlarından, elan edilən şərtə görə, prinsesin əmriylə qafaları kəsilmiş, qalanın divarına asılmışdır.

Gəl zaman, get zaman qala divarına asılan başların sayısı on minləri aşmışdır.

Nəhayət, prinslərdən biri fədakarlıq nişanı olaraq üstünə qızıl bir gömlək (*köynək*) geymiş, qalanı almağa qərar veriyor. Məqsədinin qanlı prinsesin əlini deyil, kəsilən minlərcə məsum gənclərin intiqamını almaq olduğunu elan etdiyindən xalq bu cəsarətli adamın başına toplanıyor. Nəticədə, qızıl gömləkli fədayi tilsimli qalanı açmaya müvəffəq oluyor.

Qızıl gənc qanlı prinseslə evləniyor və rus taxtına çıxıyır. Bunun için də kəndisinə “qızıl çar” deyirlər.¹

“Həft peykər”in ötəki masallarıyla bu rus masalı arasında, yuxarıda işarət olunduğu kimi, gözə batan bir fərq vardır. Bəriki qorxunc və qanlı olduğu halda, ötəkilər xoş və zərif birer hekayədən ibarətdir. Oxuyuculara örnək olmaq üzrə, bunlardan ikisinin özətini aşağıda veriyoruz:

a) Qara köşkün (*qəsrin*) gözəli hind prinsesi Bəhrama bu masalı (*hekayəti*) anlatmışdır:

Çinin bir köşəsində, zahirdə heç bir vəsilə yox ikən, əhalisi qaralar geyinmiş və bunun səbəbini söyləməyən bir “susmuşlar şəhəri” (*şəhri xamuşan*) varmış. Bu matəmli şəhərin sirrini açmaq üzrə bir padşah qılığını (*qiyaşəsinə*) dəyişərək əhaliyə qarışmış və edindiği (*tanıdığı*) bir dost vasitəsilə aradığı sirri öyrənmək üzrə kəndisinə göstərilən bir səbətə oturmuşdur. Səbət həməən havalanmış, kəndisini göylərdə pərilər diyarına gətirmişdir. Burada padşahı pərilər kraliçası eyi qəbul etmiş, şərəfinə parlaq müsəmərələr (*ziyaşətlər*) vermişdir. Bu gecələrdə müsafirə qarşı kraliça bizzat muaşiqədə (*eşq-bazlıq*) bulunmuş, fəqət təhrik edilən erkəkliyinin atəşini söndürmək için yatağına kəndisi girməyib, cariyələrindən birini göndərmişdir. Bu surətlə gecələr təkrar olunmuşdur. Qırxıncı gecə bizim yerli bu göylü pəridən əl çəkməməyə qərar vermiş: “Heç bir cariyəyi qəbul etməm, illə (*yalnız*) səni istərim” deyə dirəncə, pərilər kraliçası “Pəki bir ləhzə gözlərini yum ki, hazırlanayım” demişdir. Bizim qəhrəman sevinclər içində həməən gözlərini yummuş, fəqət açınca kəndisini eyni səbət içində yerə enmiş olaraq bulmuşdur.

Bunun için o da ötəki (*o biri*) “susmuşlar” kimi, qaralar geyinmiş, səssizliyə dalmışdır.

¹ Çün be sorxi boraq randəndəş,
Mələk-e sorxcame xandəndəş. (*farsca*)
Qızgınlıqla at çapdığı için,
Ona qırmızı geyimli hökmdar dedilər. (*tərcüməsi*)

b) **Sarı köşkün** gözəli, ikinci iqlimin prinsesi bu masalı anlatmışdır:

Həzrəti Süleyman ilə qarısı Bilqeysin¹ əli sakat (*şikəst*), ayağı topal, xəstə bir çocuqları varmış. Qarı qocasına:

– Nə olur, Allahdan bu çocuğa şəfa istəsənə! – demiş.

Süleyman bir gəlişində mələykə Cəbrailə açılmış, Cəbrail təkrar gəlincə Allahın tövsiyəsini Süleymana bildirmiş: “Babasıylə anası doğruyu çəkinmədən etiraf edərlərsə, çocuq həməən eyiləşir” demişdir.

Bunun üzərinə Süleyman Bilqeyse sormuş:

– Məndən başqa bir kişiyə meyil edərmisin?

Bilqeyse:

– Sən həm gözəl, həm zəngin, həm də ağıllısan. Daha mükəmməl bir kişi təsəvvür olunamaz, fəqət etiraf edərim ki, hər hanki gözəl bir gənci görüncə ürəyimdə bir arzu duyuram.

Anası bu sözünü bitirincə xəstə çocuq qollarını tam açaraq:

– Bravo (*əhsən*), anacığım, – demişdir.

Bu dəfə də qarı qocasına dönmüş:

– Haydı, indi də sən doğruyu söyləyiver, – demiş.

Süleyman anlatmış:

– Sərvətim başımdan aşmışdır. Allah məni hər şeydən müstəğni yapmışdır. Fəqət etiraf edərim, biri mənə para və sərvət təklif edərsə, onu da rədd etməm.

Derkən (*dərhal*) çocuq: – Bravo babacığım, – deyə yürüməyə başlamışdır.

“Həft peykər”in digər dörd masalı da aşağı-yuxarı bu növidən xoş şeylərdir. Həpsini burada, təbii, xülasə edəməyiz, söz uzanmış olar.

Rusiyaya aid masalda etiraf etmək gərəkdir ki, yaşadığımız günlərin realitəsini andırır bir özəllik vardır: Yalnız çarlığın qanlı rejimini təmsil edən qəddar prensesi ilə deyil, bu masal sözdə məzlumların intiqamını almaq üçün ayaqlanmış ikən işdə prenseslə evlənərək taxta çıxan qızıl demaqoq tipiylə dəxi bu cəhəti təyid etməkdədir.

¹ “Bilqeysi” Balqız deyə oxuyanlar və bunun türkcə bir ad olduğunu sananlar da vardır.

Əskəri qəhrəmanlarını kərgədan buynuzlu bir dev, gözəllik pərisini də minlərcə məsum gəncin qanına girən bir qəddar şəklinə təsəvvür etdiyi rusun çehresi Nizaminin nəzərində kötüdür (*zəşt – bu söz farsca yazılıb – red.*).

Kərgədan buynuzlu qəhrəmanı ilə qara qəlbli gözəlini bir tərəfə buraxsaq belə, özgəgüdər şüarlar altında özgüdər məqsədlər güdən deməqoq inqilabçısı ilə dəxi rus çehresi Nizaminin dış ilə iç ahəngindən doğan gözəllik anlamına görə, şübhəsiz, çirkindir.

İskəndərin yapmış olduğu iki böyük savaştan biri – Misirin zəncilərə qarşı müdafiəsi, ötəki də Qafqasyanın rslardan qurtulması üçün yapılmışdır.

İskəndərin yaptıklarını xülasə edərəkən Nizami qəhrəmanının digər başarıları arasında bir də bunu qeyd etməkdədir:

*Ze souda-ye hendu, ze səfra-ye rus,
Foru şostəm aləm ço beyit-ol-ərus!¹*

Çin imperatoruna yazdığı məktubla İskəndər: “məcüsiliyi (*atəş-pərəstliyi*) qaldırdım, rusların da köklərini qazıdım” – deyə öyünməkdədir:

*Foru şostəm əz molk rəsm-e məcüs,
Bər avərdəm atəş ze dərya-ye rus.²*

¹ (Ərəb hərfləri ilə də verilib – red.)

Hindu qaralığından, rus sarılığından,
Dünyanı gəlin otağı kimi təmizlədim. (*tərcüməsi*)

² (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.)

Ölkədən atəşpərəstlik adətini sildim,
Rusun dənirindən atəş qopardım. (*tərcüməsi*)

Çingənə (qaraçı) (burada “zəngi” olaraq farsca yazılıb – red.) ilə “rus” isimləri, Nizamidə çox dəfə mütərədif (*eyni*) olaraq qullanılıyor (*işlənilir*). Bunları şair mütrüb, rəqqas və çalğıçı rolunda göstərir. Məsələn:

Çe başəd motrəb-e zəngi-yo-rusi,
Nə şayəd kərd əz-in behtər ərusi. (*farsca*)
Əgər zənci və rus mütrübü olarsa,
Bundan yaxşı toy etmək olmaz! (*tərcüməsi*)

Rus təcavüzünə uğrayan Qafqasyanın xəbərini İskəndərə gətirən Duvali isə axıncıları bu sözlərlə təsvir etmişdir:

*Setanənd keşvər, qoşayənd şəhr,
Ke xaman-e xəlqənd-o-dunan-e dehr.
Həme rəhzənanənd, çun qorg-o-şir,
Be xan natəvanənd, bər xun dəlir.
Ze rusi nəcuyəd kəsi mərdomi,
Ke coz surəti nistəş z-ademi!..¹*

Türkcəsi:

*Bunlar demiş şəhir yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, hamlar.
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar,
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar.
Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxışdan.*

¹ Bu beytlərin fransızca tərcüməsi T.B.Şarmounin 1828-də Sankt-Peterburqda basılmış “Expedition d’Alexandre le Grand contre les Russes” (**“Böyük İskəndərin ruslara qarşı yürüşü” – red.**) əsərindən alınmışdır, eynən nəql ediyoruz: “İls s’emparent des provinces et soumettent les villes: ce sont les hommes les plus barbares et les etres les plus vils du monde eniter. Nul ne cherchera de l’humanite dans le coeur du’n Russe: car ils n’ontrien d’humain, si ce n’est l’exte’rieur”.

Nizaminin “İskəndərnəmə”sindən iqtibas olunan bu kitabın böyük bir qismi Kəlküttə basımı üzərindən Lui Spitsnagel tərəfindən – ki, öncə Rus Dış İşləri Bakanlığına bağlı Doğu İnstitutu öyrəncilərindən idi – tərcümə edilmişdir. Gənc yaşında ölənlər Luidən sonra əsəri Şarmou tamamlamışdır.

V

NİZAMİYƏ GÖRƏ QADINLIQ

*Bir şəxs qadındır deyə namərd sayılmaz,
Namərd ona derlər ki, onun qayğısı olmaz.
Dünyada nə arslan kimi erkəkcə qadın var;
Erkək keçinən çoxları vardır ki, qadınlar.*

N i z a m i

Dərya qədər əngin və zəngin təbinin (*ilhamının*) doğurduğu baha biçilməz əsərləri arasında Nizaminin yetişdiyi mühit ilə ilgisini bə-lirtmək (*aydınlaşdırmaq*) məqsədiylə seçdiyimiz konulardan dörd əvvəlkilərinə nisbətlə bu beşincisinin məsələ ilə doğrudan-doğru-ya ilgili olmadığı diqqəti çəkə bilər. Fəqət aşağıda görülməyəi üzrə, “Beşlik”də bəhsi keçən müsbət qadın tiplərinin (*surətlərinin*) həmən həpsi ya Qafqasyaya, ya da türk damğasını daşımaqdadır. Bundan başqa, qadınliq haqqındakı Nizami tələqqisinin (*görüşlərinin*) dəxi daha ziyadə Qafqasya ilə türk dünyasının özəl həyat tərzi ilə gələnə-yindən mühləm olduğu görülməkdədir. Təsvir etdiyi qadın tiplərin-dən ən qüvvətliyəli bulunan Şirin – erməni, Nüşabə – bərdəli (*Azər-baycan*), çinli cariyə (*kəviz*) də türkdür.

Yazı silsiləsinin məntiqi bağını təmin için indilik bu qədərək bir qeydlə qalalım; iddianın nə qədər haqlı olub-olmadığı hökmünü isə, sıralanan dəlil və materiallara görə, oxuyucu kəndisi veriyor.

Nizaminin əsərlərində rol alan qadınların həmən həpsində qeyd olunacaq dəyərlər vardır: Şemirami (*Məhinbanu*) Ermənistan, Mu-ğan və Arrana hökm edən bir kraliçadır. Bu qadının idarəsindəki məmləkətlər məmur, xalq da əmniyətdədir. Sasani hökmdarı Xosro-vun sevgilisi Şirin bu kraliçanın vəliəhdidir. İran şahzadəsinə vurul-

duğunu görən Şirinə verdiyi öyüd Şemiraminin hökumət hikmətinin ən böyük əsasına nüfuz etmiş bir zəkaya malik olduğuna dəlildir: “Şəxsi eşqinin uğuruna, sakın, dinini və izzət-i nəfsini fəda etmə! Çünki bu, dövlətimizin təməlini sarsar” deyir.

Bərdədəki “qadınlar səltənəti” ilə gözəl kraliçası Nüşabənin təf-silatı yuxarıda keçmişdir. Bu səltənətdə hökm sürən rifah, ədalət, səadət və gözəlliyi qeyd etməklə şair, ikinci dəfə olaraq, qadınlığın şəfqət, yapıcılıq və səadət qaynağı olduğunu bəlirtmişdir.

Leyli Ərəbistan şərtləri içində qadınlığın uğradığı haqsızlığa za-hirdə boyun əyməklə bərabər, gerçəkdə kəndisini sevgilisinə fəda edən səssiz bir mücadilə və dayanıqlıq göstərmişdir.

Bizanslı Məryəmin tipində şair hesab üzrə evlənmiş, rəqiblərinə qarşı amansız, qısqanc bir qadın örnəyini vermişdir. Qadınlığa aid mənfi Doğu (*Şərq*) tələqqisini (*münasibətini*) bu qısqanc qarının ağ-zıyla anladan şair bu ələlədə (*adi*) qadın tipində dəxi kəndisinə xas bir xarakter (*səciyə*) təsvir etmişdir.

Şirini qısqandırmaq niyyətiylə Xosrovun İsfahandakı “görüşmə evi”ndə bulduğu Şəkər adındakı alüftə (*yüngül*) qadında belə Nizami bir fəzilət təsəvvür etmiş, kəndisinə fəhuş (*pozğunluq*) içində isməti-ni qoruya bilmək kimi yüksək bir dəyər vermişdir.

Çinli türk cariyəsinin tipi haqqında, əvvəlcə, bəhsi keçməmiş ol-duğundan daha fəzlə təf-silat vermək istər:

İskəndər ilk dəfə Çində ikən xaqan tərəfindən kəndisinə, şairin “törk-e çini” deyə təvsif etdiyi bir cariyə hədiyyə olunuyor. Gözəlliyilə bərabər bu “türk”ün musiqi ilə rəqsdə olduğu kimi igidlikdə də mahir olduğu İskəndərə söyləniyor. Qadınlarda igidlikdən xoşlan-mayan İskəndər bu gözəli qəbul ediyorsa da, həmən unuduveriyor (*unudur*).

Qafqasyada İskəndər ordusu ilə rus ordusu qarşılaşıyor. Qəh-rəmanlar birər (*növbə ilə*) duello (*təkbətək*) yapıyorlar. Duellonun beşinci günündə İskəndər ordusundan meydana atılan tanınmaz bir gənc bir gün əvvəl rum ordusundan bir neçə ünlü qəhrəmanı öldürmüş bulunan pəhlivanı öldürdüyü kimi, qarşısına çıxan di-

gər bir çox rəqibləri dəxi yerlərə sərmış, qaranlıq çökməsi üzərinə kəndisini tanıtmadan qərargaha dönmüş və ordu içində qeybolu-vermişdir.

Ertəsi gün rus ordusundan savaşı meydanına insana bənzəməyən dev kimi birisi çıxıyor. Silahlı olmadığı halda, heç bir zərbə və silahdan qımıldanmayan bu dev qarşısına çıxan bütün igidləri kiminin qafasını qopararaq, kiminin bacağını qıraraq, kimini ayaqları altında çığnəyərək məhv ediyor. İskəndər ordusuna qorxu düşüyor. Bəylə böhranlı bir anda dün rus qəhrəmanlarını biri-biri arxasından yerə sərərək ətrafa panik (*vəlvələ*) verən gənc yenidən meydana atılıyor. Fəqət gəncin rus devinə bütün qüvvət və cəsəretilə endirdiyi zərbələrin heç biri təsir etmiyor. Bütün gücü ilə vurduğu çəlikdən qumbaralar (*polad toppuzlar*) belə devin başına dəyərək parçalanıyorlar. Güləşmə qüvvətdə eşi olmayan devin üstün gəlməsiylə bitiyor. Fəqət başından miğfəri (*dəbilqə*) düşən gəncin gözəllik və incəliyilə meydana çıxan qızlığına qıymayan dev kəndisini öldürmüyor, saçlarından tutaraq rus qərargahına götürüyor.

Duellunun yeddinci günü İskəndər kəndisi meydana gəliyor. Ortada duran rəqibsiz rus devinin boynuna atdığı bir kəmənd ilə onu ayaqdan düşürərək sürüklüyor və ordu içinə çəkərək kəndisini bağlatdırıyor. Rus dev həbsə atılıyor.

Devin yenilməsindən cəsəret alan İskəndər ordusu ümumi bir təərrüz (*hücum*) ilə rus ordusu üzərinə yürüyor. Meydan müharibəsi rusların bozulması və baş komandanı Qıntalın əsir edilməsiylə tamam oluyor.

Bu zəfər üzərinə İskəndər, adəti üzrə, hərbdə qəhrəmanlıq göstərmiş olanlara düşmən tərəfdən olsalar belə, iltifata bulunmaq için zəncirlətmiş olduğu rus devini hüzuruna gətirdiyor. Bağlarını açdırıyor. Kəndisini lütf və oxşayışla yumşaltmaq təcrübəsində bulunuyor. Bağları açılan vəhşi isə dərhal qoşuyor (*qaçır*), gözlərdən uzaqlaşıyor. Qərargahdakılar bu əcaib hərəkəti kəndilərinə görə yormağa (*yozmağa*) başlıyorlar. Kimi vəhşinin çöllülük alışıqlığıyla həməən kəndi səhrasına qovuşmaq arzusunun qüvvətli gəldiyinə, kimi də bu-

raxdığı heyvanları için qəribsəmiş olduğuna hökm ediyolar. İskəndər də yapdığı təcrübənin şübhəli nəticəsi üzərinə düşüncəyə dalıyor.

Hər kəs bu əcaib vəqayı kəndinə görə incələməklə məşğul ikən baxıyorlar ki, dev qolları arasında gözəl bir qız gəliyor. Gəlir-gəlməz bu əcaib məxluq İskəndərin ayaqlarına qapanıyor və gözəli kəndisinə təqdim ediyor.

“Ay qədər” gözəl olan bu qız İskəndəri maraqlandırıyor. Kəndisini çadırına alıyor. Konuşduruyor. Başından keçənləri öyrənmək istiyor. Analşılıyor ki, bu, Çin xaqanı tərəfindən İskəndərə hədiyyə olunan “türk gözəli”dir. Padşahın ihməindən (*laqeydliyindən*) canı sıxılmış, cəng etməyə qərar vermişdir. Bütün orduyu heyrətdə buraxan tanınmaz gənc bu imiş. Rus devı qız olduğu için kəndisini öldürməmiş, almış, ruslara əsir götürmüşdür. Ruslar onu həbs etmişlərdir. Ətrafını “kötü səslı və kötü sözlü” ruslar çevirmiş ikən kəndisini tutan dev onu təkrar almış, İskəndərə gətirmişdir.

Qadınlarda igidliyi sevməyən Rum imperatorunun tələqqisini kəndi cəsarətiylə yenmiş bulunan bu qızdan “İskəndərnamə”nin ikinci qismində şair təkrar bəhs ediyor:

İskəndər bu qəhrəman “türk gözəli”ni vəziri həkim (*filosof*) Arximedlə evləndiriyor. “Çin türkünün hüsn-ü aninə” vurulan Arximed vəzifəsinə gəlməz oluyor: o dərəcədə ki, İskəndər bizzat işə qarışıyor və “eşq dəminə (*tələsinə*) düşmüş” filosofu oyandırmağa məcbur qalıyor.

Qadınlıqda böyük İskəndərin tələqqisini yenən mərdliyin bu timsalı yanında Nizami qadınlıqda zəka ilə qadınlıqda bilginin dəxi birer timsalını vermişdir:

“Həft peykər”də Bəhrəmı Gurun ox atmaqdağı ustalığını anladırkən şair padşahın xoşlandığı çinli türk gözəli bir cariyə ilə keçən macərasını da anladıyor:

Günlərdən bir gün Bəhrəm məiyətiylə bərabər ova çıxmış bulunuyor. Türlü başarılarla keçən bu gündə padşah bir çox ov ovlamış. Bəhrəm hər kəsin təqdirini qazanan atdığı oxlarla, sadəcə, Fitnə adını daşıyan bu çinli cariyənin soyuq bir tövrlə seyrçi qaldığını görün-cə kəndisinə:

– Bax, bir ceyran gəliyor, bunu nə yapayım istərsin? – xitab etmişdir.

Cariyə:

– Bacarırsan, ard ayağı ilə qulağını biri-birinə tikiver! (*tik*) – demişdir.

Padşah ilkin yayına kiçik bir çaqıl (*çinqıl*) daşı almış, heyvanın qulağını acıtmış, heyvancığaz arxa ayağı ilə acıyan qulağını qaşırkən atdığı incəcik bir oxla həmən qulaqla ayağı biri-birinə tikmiş və qıza dönərək:

– Nasıl?!.. – deyə sormuş.

Muzib (*məğrur*) cariyə ihmalcı (*laqeyd*) bir tövrlə:

– Bunda nə var, sanki bir idman məsələsi!.. – deyivermişdir (*demişdir*)

Padşah qızın bu şımarıqlığına (*dikbaşlığına*) qızmış, kəndisini yarındakı subaylardan birinə verərək:

– Al götür, işini bitir,– demişdir.

Məhkum qız subaya yalvarmış: “Məni öldürmə, gizli bir yerdə saxlayıver” (*saxla*) demişdir. “Günün birində, – demiş, – görürsün padşahın qızğınlığı keçər, mənə acır, aratdırır. O zaman salamatda olduğumu öyrənirsə, sevinir. Bu sevincdən həm mən qurtulur, həm də sən qazanırsın” deyə subayı qandırmışdır.

Saxlandığı gizli yerdə isə Fitnə yeni doğulmuş bir buzovu hər gün iki-üç dəfə omuzlarına (*çiyinlərinə*) alaraq gəzinməyi və bulunduğu evin nərdivanlarından aşağı-yuxarı daşmağı adət etmişdir. Böyləliklə, epeyi (*xeyli*) bir zaman keçmiş. Bir müddət sonra qoca bir öküz halına gələn heyvanı incə yapılı cariyə eyni nərdivanlardan çıxarıb endiriyormuş.

Günün birində padşah yavərinə (*sərkərdəyə*): “Cariyəyə yazıq oldu” demişdir. Bu xəbəri alan ağıllı cariyə hamisi bulunan subaya padşahı bulduqları yerə müsafir çağırmasını tövsiyə etmiş. Subay bir vəsilə (*bəhanə*) uyduraraq padşahı dəvət etmiş. Konuşma əsnasında subay kəndisini şərəfləndirən padşaha olağan üstü (*fövqəladə*) qüvvət daşıyan bir cariyəsindən bəhs etmişdir. Padşah bu əcaib şeyi bizzat görmək istəmiş. Bu anda çinli cariyə, adəti üzrə, qoca ökü-

zü omuzlarına alaraq nərdivandan yuxarı çıxarmış və gətirərək tam Bəhramın önündə “hah!” deyərək yerə qoymuş və padşaha “Gücümü gördünmü?! – demişdir.

Padşah:

– Əvət, – demiş, bu, bir mərifətdir (*məharətdir*). Fəqət bir qüvvət deyil, sadə bir idman məsələsi! Yəni sən daha yavru (*kiçik*) bir buzov ikən bu heyvanı omuzlarında daşımış və təkrarlanan idman sayəsində bu nəticəyə varmışındır!..

Qız cümlənərək: “Bizim öküzə idman deyirsiniz, amma sizin gura idman deyənlərə ölüm ha, öyləmi?!..” demiş.

Bu kinayəni eşidən padşah diqqətlə baxaraq kəndi “türk”ünü¹ tanımış, ölmədiyinə sevinmiş və həməən qoşaraq boynuna sarılmış və gül yanaqlarından öpmüşdür.

İdmanla qazanılan mərifətin dəxi dəyərsiz olmadığını qeyd edən padşaha haq verən Fitnə vaxtiylə kəndisini qəzəbləndirən şımarıqlığın səbəbini anlatmışdır: “Padşahım, yaptığınız mərifət olağan üstü bir şeydi, göydə mələklər, yerdə insanlar o nişançılığın heyranıdırlar. Bütün gözlər o anda sizə qibtə və heyranlıqla baxıyordu. Mən də bu nişançılığın məftunu və heyranı idim: yalnız sizi fəna nəzərlərdən qorumaq için öylə mühümsəməz (*laqeyd*) bir tövir taxındım!.. (*görkəm aldım*)”

Özründə (üzüründə) də günahında olduğu kimi qüdrət göstərən bu incə məxluqu Bəhram canı kimi bağına basmış və bu “suçlu” cariyəyi sadəcə bağışlamaqla qalmayıb, onu bir də kəndinə nikahlamaqla məsud etmişdir.

Bu surətlə çinli cariyə həm kəndisi qurtulmuş, həm də hamisi bulunan subay mükafata nail olmuşdur.

“İskəndərnamə”də zamanın alim və həkimlərini (*filosoflarını*) aciz buraxan qıptı (*qibtı*) Məryəm hekayəsi də vardır ki, kəndi çalışma-

¹ Şah təşni-e tork-e xod beşenaxt,
Hendu-ye saxt piş-e u dər taxt. (*farsca*)
Şah öz türkünün eyhamını tanıdı,
Barışq hindusunu ona tərəf çapdı. (*tərcüməsi*)

siyla, çağdaş istilahlarla otodidakt olaraq yetişən bir bilgin qadın tipinin sərgüzəştini tamamiylə anlatmaq sözü həddindən fəzlə (*artıq*) uzadır.

Nizamidə kişilər kimi ata minən, cəng edən, eyş-nuş əsnasında iffət (*ismət*) və namuslarını, dəyər və izzəti nəfislərini qoruyan qadınlara aid çox canlı və şairanə təmsillər bulursunuz.

Fəqət şairin təsvir etdiyi ən gözəl, qüvvətli və tam bir qadın tipi, şübhəsiz, Şirindir. Bir tərəfdən ən böyük sevgi ilə Xosrova aşiq olan bu prinses (*şahzadə*), o biri tərəfdən də qadınlıq şərəfini yüksək tutan bir insandır. Eşqin verdiyi zəifliklə təslim olma uçurumunun ta kənarına gələn Şirin izzəti nəfsin, qadınlıq şərəfinin verdiyi qüvvətlə sarsılmadan duruyor, aşıqından kəndisinə qarşı eşit (*bərabər*) müamilə (*münasibət*) istiyor. Normal hər hanki bir qadında olduğu kimi, Şirində dəxi içdən iki duyğu daimi bir mücadilə halındadır. Qadınlıq hissiylə seviyor, aşiq oluyor. Bu uğurda məmləkətini tərk ediyor. Taxtından keçiyor. Yalnızlığa qatlanıyor. İllərcə bəklilyor. Fərhad kimi fədakar aşıqinə şəfqət göstərməklə bərabər, əsl hədəfindən qaçmıyor. Təhəmmülün (*dözümlülük*) üstündə müqavimət və olağanüstü mətinlik nəticəsində istədiyinə istədiyi şəkildə ərişiyor (*nail olur*).

Eşqindən gələn bütün zəif və iztirablarına rəğmən, həyatda namus tələqqisindən (*prinsipindən*) ayrılmayan Şirinin ölümü də namuslucadır. Qocası Xosrovun öldürülməsi üzərinə kəndisini öldürən Şirin için Nizami “Şirindən başqa bu dünyada kimsə kəndisini başqası için öldürməmişdir” deyir.

Qocasının ölümünə təhəmmül etməyib ölən qadınlar yox deyildir. Fəqət Şirinin haqqı vardır: heç kimsə bir başqası için bu gözəllikdə ölməmişdir. O, qocasının məzarına, acısını xəfiflətmək üzrə, ağlamaq için gedən yaşlı bir qadın kimi deyil, yavuşlusuna qovuşmaq için qoşan məsud bir gəlin kimi getmişdir və bu “gəlin odasından” bir daha çıxmamışdır.

Erməni prinsesi Şirin xristian, İran padşahı Xosrov məcusisi (*atəş-pərəst*) idi. Qəribə deyilmidir ki, əski İran əfsanəsinin təsvir etdiyi

bu sevişmə eyni coğrafi bölgədə cərəyan edən daha sonrakı sevişmələrin əsaslarını qavramaqdadır. Məsələ, xalq eşq dastanlarından birinin qəhrəmanlarından Kərəm müsəlman, Əsli də xristiandır.

Türlü irq və dinlərə mənsub qonşular arasındakı böyük eşq dastanları dünya ədəbiyyatına məchul olmayan bir konudur (*mövzudur*).

Nizaminin qadınlıq haqqındakı görüşünü yaratdığı fəzilət sahibi qadın tiplərinə görə müsbət olaraq bəliitmək qabildir (*mümkündür*). Fəqət Nizami bizə qadın hürriyəti və isməti haqqındakı görüşünü türk köçəbələrindən (*köçərilərindən*) qıpçaqlara aid gözəl bir heka-yəsiylə də anlatmaqdadır:

Qafqasyaya gəlmək üzrə Çindən hərəkət edən İskəndər ordusu Qıpçaq çölündə qərargah quruyor. İskəndər buradakı qadınların açıq gəzərək kişilərdən qaçmadıqlarını görüyor. Əskərlərinin ehtiyacından əndişə edən imperator müsafiri bulduğu məmləkət xalqının irz və namusuna təcavüzə yer verməmək niyyətiylə qıpçaq bəylərini topluyor. Kəndilərinə böyük iltifatda bulunduqdan sonra əndişələrini anladaraq qadınlarının qapatılmasını tövsiyə ediyor, çünki “Qadın daşdan, dəmirdən olsa da, genə qadındır. Qadının üzü örtülü olmaq gərəkdir” deyir. “Üzünü yabançılara (*özgələrə*) açan bir qadın nə kəndisinin, nə də qocasının şərəf və heysiyətini qoruyamaz!” deyər iyqazlarda bulunuyor (*xəbərdarlıq edir*).

Çöllülər padşahın bu sözlərini diqqətlə dinlədikdən sonra nə cavab versələr bəyənirsiniz? Qıpçaq bəyləri İskəndərə deyirlər ki:

“Padşaha itaət edəriz. Zati-şahanələrinə (*alisinə*) biyət (*sədaqətli*) için and içmişizdir. Əhdimizdə durmuşuzdur. Fəqət üz qapamaq bu əhdə daxil deyildir, çünki bu, qıpçaq adətinə uymaz. Sənin adətin üz qapamayı istərsə, bizim adət də göz qapamayı istər. Başqasının üzünü görməmək lazımsa, üzü deyil, gözü qapamaq gərəkdir. Padşah bizə darılmasın: üz qapadılacaq da arxayamı baxılacaq?!.. Bizim gəlinlərin odalarında yabançı kimsə yoxsa, bu yetişir. Padşahım, sən gəl də bu xalqın üzünü örtü ilə kirlətmə: daha iyisi bu örtüyü sən kəndi gözünə as! Bir göz qapanırsa, nə ayı görür, nə də günəşi! İm-

perator nə əmr edərsə, başarmağa hazırız, canımızı belə istərsə, veririz. Yalnız kəndi adətlərimizdən vaz keçəməyiz!”¹ Şəhərli İran-Bizans mədəniyyətinin müməssili (*nümayəndəsi*) İskəndər ilə çöllü türk kultürünün müməssilləri bulunan qırçaq bəyləri arasında keçən bu deyişmə səhnəsi bundan 20-30 il əvvələ varıncaya qədər türk-islam dünyasını şiddətlə ilgiləndirən dartışmalara nə qədər bənzər deyilmi? Nizaminin qırçaqlıları bizim liberal düşüncəli inqilabçılarımızla aynı eyni zehniyyətdə deyillərmi?!..

“Qadının saçı uzun, ağıl qısaadır”. “Qadın yaradılışında əskikdir”. Qadınlar əleyhindəki bu formullara Nizamidə dəxi təsadüf ediyoruz. Fəqət şair bu biçimdən tənqidləri ikinci dərəcədəki qəhrəmanlarına söylədiyör. Nizaminin əsərində qadınları ən çox pisləyən yenə bir qadındır. Fəqət qısqanclıq kinyilə qocasını gözəl və ağıllı rəqibinə vurulmaqdan alı qoymaq istəyən (*çəkındirmək istəyən*) bir qadın. Rəqibi Şirini qocası Xosrovun gözündən düşürmək için bizanslı prinses Məryəm qadınlar haqqında bunları söylüyör:

“Qadınlar şeyxlərə² bənzərlər: içdən xəbis, dışdan (*çöldən*) nəfisdirilər. Heç bir yerdə atda, qılınçda və qadında vəfa aranmaz. Vəfa deyilən şey kişidir, qadına nasıl güvənilir? Qadın deyincə mərdlikdən vaz keç. Kişilər çox düşündülər, daşındılarsa da, heç bir qadında doğruluq bulamadılar. Qadının sol böyürdən yarandığını söylərlər, bir əyridən heç doğruluq bəklənirmi?!”³

Bunlar rəqiblik və qısqanclıq hissiylə söylənmiş saçma (*səfeh*) sözlərdir. Nizamidə qadın ruhunun çağdaş Avropa ədəbiyatında dəxi

¹ Bəli şah-ra comle fərman-bərim,

Və likən z-ayın-e xod nəqozərim! (*farsca*)

² Nizaminin bu təşbihi də diqqətə dəyər. Anlaşılan onun zamanında dəxi “**dışlarıylə (çölləri ilə)** içləri tutmayan” şeyxlər çoxmuş.

³ Şairin qadınlıq haqqındakı bu qüsurlu düşüncüsü bizanslıya söylətməsi pək də təsadüfi deyildir.

Ch. Dillin “Bizans portretləri” adındakı əsərinin rusca tərcüməsinə (Moskva, 1901) müqəddimə yazan professor M.Bazarov Moskva çarlığında yaygın bulunan “Pçela” dərgisindəki romandan tərcümə edilmiş bir məqalədən qadınlar haqqındakı bu sətirləri almaqdadır:

“Kötüülüklerin başlanğıcı qadınlardandır, həpimizin həlakına səbəb olan onlardır. Qadının hakim olduğu evə yazıq, yazıq o erkəyə ki, qadını dinlər”.

tez-tez görülən ruhi tərifinə də təsadüf ediyoruz. Leylinin evləndiyini xəbər alan Məcnuna yaxınları bunları söylüyorlar: “Qadın iki üzlü bir məxluqdur; görünüşündə barışçı, içdən savaşıdır; düşmən olursa, dünyayı yıxar, dost olunca da can yaxar. Yap desən, eşitməz, yapma desən, can atar, sən kədərli ikən o sevinir, sən sevinincə o kədərlənir. Bu, eyilərinin (*yaxşılarının*) vəsfidir, kötülərindən (*pislərindən*) Allah əsirgəsin!”

Leylinin istəyərək deyil, zorla yalnız görünüşdə evlənmiş olduğunu açığa vurmaqla şair qadınlar haqqındakı bu hökmündə qəti və haqlı olmadığını elan etmişdir.

Nizami qadınlığa ətfolunan (*şamil olunan*) kötülüklərin kəndilərinə xas fitrən deyil, arizi (*qazanılmış*) bir hal olduğuna qanədir və bu qənaətini qocası Xosrovun məzarı üstündə kəndini öldürən Şirin haqqında yazdığı bu sözlərlə bildirməkdədir:

“Afərin Şirinə və onun dadlı ölümünə. Afərin can verib can götürməsinə. Eşq için böyləcə ölmək lazım. Canana böylə can vermək gərək. Hər qadın olan namərd deyildir. Əsl qadın arsız erkəkdir (*kişidir*). Nə qadınlar var ki, arslan kimi kişi, nə kişilər var ki, qadın qadınıcıdırlar!”¹ (*Qadına taydırlar – red.*)

“Bu sözləri şair XII yüzildəmi yazmış?..” deyə heyrətmi ediyorsunuz?.. Etməyiniz, çünki şair 800 il əvvəl yaşamışsa da, bu sözlərini türk gələniyyətlə (*ənənəsiylə*) Qafqasya şərtlərindən ilham alaraq yazmışdır.²

¹ Nə hər ke zən bovəd namərd başəd!

Zən an mərd-əst k-u bidərd başəd!

Bəsa rə'na zəna k-u şirmərd-əst,

Bəsa mərda ke ba zən dər nəvərd-əst! (*farsca*)

Nizaminin bu beyitini Firdovsinin bu məşhur beyitiylə qarşılaşdırırıq:

Zən-o-əjdəha hər do dər xək beh,

Zəmin pak əz-in hər do napək beh. (*farsca*)

Qadın da, əjdəha da yerə batmalı,

Bu hər iki mürdardan yer üzü təmizlənməli. (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

² Əlişir Nəvaiyə ayrılan yubiley dərgisinin 19-cu səhifəsində (Alişer Novoi. Moskva-Leninqrad, 1946. rusca dərgi) yazılı sətirlerin buraya alınması pək də yersiz olmaz: “Kəndisiylə çağdaş İran və ərəb aləminə nisbətə, moğol-türk dünyasının qadınlara daha yüksək

KONULARDAN ÇIXAN SONUÇ

*Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.
Qafqas deyə zevq alır,
Rusdan canı dağlıdır.
Gözəl qadın tipləri,
Ya türk, ya qafqaslıdır.
Şübhəsi yoxdur ki, o,
Bir azərbaycanlıdır.*

M. Ə. R.

İncələdiyimiz konuların sayısını çoxaltmaq istəsəydik, keçən beş Nizami konusuna, ilk öncə, “Nizamidə aktuallıq” bölümünü əklərdik (*əlavə edərdik*). Şairin yaşadığı mühitə candan bağlı olduğu bu bölümə dəxi maraqlı bir taqım (*bir sıra*) incəlikləriylə meydana çıxardı.

Nizamidə aktuallıq kəndi başına bir konu təşkil edəməz. Müəyyən fikirlərini belə əfsanələrlə hekayələrin, təmsillərlə təşbihlərin rəmzli diliylə söylənməsini sevən şair heç bir zaman çağdaş bir terminlə söylərsək, bir publisist tövri taxınmamışdır (*tutmamışdır*). Bunun için də “aktuallıq” Nizamidə sadəcə “qissədən hissə” çıxarmaq növindən bir “qüriz” (*qaçmaq*) şəklini almışdır.

bir yer verdiyini qeyd etmək gərəkdir!” “İslamiyyətin başlanğıcı və qadın” adlı əsərində məşhur müstəşriq və tarixçi Bartold VIII yüzildən tutaraq XV yüzilə qədər Orxon anıtlarıyla “Dədə-Qorqud dastanları” kimi vəsiqələrə baxaraq qadının türk dünyasındakı yüksək mövqeyini göstərən bir çox misallar verməkdədir. Bu misalları biz A.Y.Yakubovskinin “Altun Orda” adındakı əsərində də görüyoruz. XV yüzildə Kiçik Asiyanın doğusunda, başqa təbirlə, Azərbaycanda yazıldığı təxmin olunan “Dədə-Qorqud” hekayələrində xalq qəhrəmanlarıyla bərabər çalışan və əskəri hərəkətlərdə kişilərlə birlikdə önəmli rollar alan qadınlar buluyoruz.

Kitablarına yazdığı ithaflar dolayısıyla şairin xitab etdiyi hökmdarlara yurdsevərlik öyüdlərində bulunduğunu biliyoruz. Bunlardan başqa onun tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edərək zamanındakı mövqe və iqtidar adamlarına dönərək bir neçə sətirlə yol göstərdiyi də görülür. Məsələ, İskəndərin yanında Ərəstu (*Aristotel*) kimi filosof bir vəzir olduğunu qeyd edərək şair dünyada müvəffəq olmuş padşahları genəl (*ardıcıl*) olaraq gözdən keçiriyor və bütün bunların yanında birər ağıllı vəzir buluyor: Səlcuqlu Məlik şah, Qəznəli Mahmud, Sasani Ənuşirəvan kimi... Böyləliklə, şair çağdaşlarını oyanıq tutmaq istiyor.

Nizamiyə görə, bir padşahın yanılmaq və sözün mənəvi mənasıyla sarsılmaq haqqı yoxdur. Bunun için də yanında ağıl, tədbir, rəy və vicdan sahibi bir vəzirə möhtacdır. *Mənim və sənin ayağımız qayabilir (büdrəyə bilər), fəqət padşahınkı qaymamalıdır: yoxsa devlətin başı dönər!*

Aktuallığa aid “Nizami görüşləri”ndən şairin məmləkət və yurdla olan hissi ilgisini göstərən ən canlısı Bərdə haqqında yazdığı parçadır.

Azərbaycanın və yaxud, sözün daha özəl mənasıyla, Arranın tanınmış mərkəzi Bərdənin tarixi zənginlik və məmurluğuna (*abadlığına*) aid əfsanəvi lejanlardan (*rəvayətlərdən*) bəhs etdiyi sırada Nizami içini gəmirən bir iztirabla kəndisini tutamıyor, yurdunun səfil aktuallığına keçərək bunları yazıyor: “İndi orası xarab bir saray mənzərəsi göstəriyor. Çiçəklər tamamiylə tökülmüş, nə nardan, nə də nərgizdən nişan qalmamışdır. Quru otlar bataqlıqdan başqa indi orada heç bir şey görükməz!” Nədən?!..

Bu soru, anlaşılan, şairin yurdsevər zəhnini qurcalamqdadır. Şüur incidən bu soruya o, aktuallığı amansız surətdə xırpalayan bir misrələrlə cavab veriyor: “Çünkü o yaşıllıqlar toxumdan deyil, ədalətdən bitmişdi!..”¹

¹ Həmana ke an rostaniha-ye çost,
Nə əz dane, əz damən-e ədl rost. (*farsca*)
Toxumdan sanmayın bitmişdi güllər,
Ədalətdən göyərmişdi o çöllər! (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

Fəqət şair “bu gün”dən mütəəssirsə də, “yarın”dan ümitsiz deyildir: o kültür yenidən başlarsa, buraları əskisindən daha məmur (*abad*) olur. Şair öyüdünü çağının padşahını ayıldacaq bu sözlərlə bitiriyor: “Padşah başqa məşğuliyətlərdən qurtulursa, burası təkrar şənənib gözəlləşir”.

Məmləkət və yurd qayğısıyla çırpınan şairdə əsrinin gərəyiylə mütənasib qüvvətli bir müsəlmanlıq qeyrəti vardır. “Qissədən hissə” çıxaran “qüriz”lərindən birində şair bu hissiyatına yol veriyor – çağdaşlarının eyi (*yaxşı*) müslüman olmayışlarını şiddətlə qamçılıyır.

Qissəyi biz də biliyoruz: Sasani padşahı Hörmüz gözünün bəbəyi (*işığı*) biricik (*bircə*) oğlu Xosrovu nisbətən önəmsiz bir suç için, ədalət yerini tutsun və başqalarına ibrət olsun deyə, şiddətlə cəzalandırılmışdır. Bu olayı anladırkən Nizami, ansızın denəcək (*deyiləcək*) bir şəkildə, sözünü tarixdəki məcusilik (*atəşpərəstlik*) durumundan zamanındakı müslümanlıq gerçəyinə çeviriyor: devrindəki ədalətsizliyə, “min məsumun canı yaxılırkən bir hırsızın (*zalımın*) burnu qanamadığına” yanan şair əski devirdəki “gəbirliyə” qibtə ediyor: “Onlar gəbir (*qəbir əzabi, sıxıntı*) idi, biz müslümanız. Gəbirlik o isə, müslümanlıq hankisidir?!” deyə kinayənin yaman vuran daşını çağının ədalətdən sapmış surətinə (*üzünə*) fırladıyır (*çırpır*).

Ədalət, şairin Tanrısına tapındığı kimi, qutladığı (*müqəddəsləşdirdiyi*) bir idealdır. Bu idealinin o, “gerçəkləşməsinə” istər, onun bu gün deyilsə də, yarın gerçəkləşəcəyinə inanır. İnanıldığı bu idealın o, “keçmişdəki örnəyini” şeirləşdiriyor. “İskəndərin idarəsi” bu şeirləşdirilmiş keçmişdən bir örnəkdir.

Azərbaycan ilə Qafqasya şərtləri içində yetişmiş müslüman Nizami hissiyat baxımından xalis bir türkdür. Bu qədəri yetər ki, türklüyü sevdiyi için bütün varlığıyla özlədiyi (*bağlandığı*) ədalət idealini “türk dövləti” şəklində təsəvvür ediyor: “Adil olmayan türk də olmaz!” deyir.¹

¹ Bax: s.127.

Ruhca bu qədər türk olan şairin zamanındakı modaya uyaraq, yazı dili farsca olsa da, konuşma (*danışiq*) dili, şübhəsiz, türkcə idi. Yuxarıda, oxuyucularımızla bərabər gözdən keçirdiklərimizdən başqa, bu fikri qüvvətləndirən bir-iki dəlil daha vardır.

Çinli türk xaqanının İskəndərə bağışladığı bir doğan (*şahin*) quşunu anladırkən Nizami, “Toğrul adında quşlar şahı bir doğan ki, sultanlıqda Toğrul kimi tamamdı” deyir.¹

Kaşğarlı Mahmudun “Divan-i luğat-it-türk”ündə bir kişi adı olan Toğrulun, əsasda, “min qaz öldürüb bir dənəsini yeyən yırtıcı bir quş dəxi deyildiyini görəncə yalnız quş ilə sultan adları arasında yapılan cinasın mənasını deyil, eyni zamanda, ustadın türkcəyə haqqıyla vaqif olduğunu da öyrənmiş oluq. Nizami türklükləri bəlli olan Alanlardan bir süvariyyə xas ismi olaraq **Qarınca** adını veriyor. Bu ismin farsca qarşılığı olan “mur” cins ismi ilə bir cinas dəxi yapıyor.²

İki dil arasındakı özəlliyə dayanan sənətindəki bu incəliklərə baxaraq farsca yazan Nizaminin türkcə konuştuğunu iddia edənlər fantazi yapmış sayılmaz.

Məqsədimiz incələnen Nizami konularından bir sonuq çıxarmaqdı derkən (*birdən*) kəndimizi cəzir (*çəkilmə*) halində çəkilməkdə bulunan böyük sənət ümmanının məna sədəfləriylə sərili (*dolu*) dərinliklərinə dalmış bulduq. Bu məna inciləriylə dolğun sənət sədəflərindən seçə bildiklərimizi toplayaraq, bir an öncə, kəndimizi sonuq sahilinə atmaq gərəkdı, yoxsa qavranılması qabil olmayan bu coşqun ümman yeni mədd (*qabarma*) dalğaları içində bizi də, seçdiyimiz “sonuqluq sədəfləri”ni də alıb götürürdü.

Allah bərəkət versin ki, Nizami konularındakı sənət və hikmət ünsürləri üzərinə fikir yora-yora edinmiş (*etmiş*) olduğumuz mələkə

¹ Toğan şah-e morğan-o Toğrol be nam,
Be soltani əndər ço Toğrol təmam. (*farsca*)

² Qərəncə ço did ancenan dəst-e zur,
Sepər bər kəft duxt cun pər-e mur. (*farsca*)
Qarınca elə ki o güclü əli gördü,
Qalxanı qarışqa qanadı kimi çiyinə tutdu. (*tərcüməsi*)

(*cəhd*) böyük ümmanın bu cəzir və məddi önündə, bir az olsun, mane-vra yapa bilməmişə müsaidə verdi. İştə (*beləliklə*), bu can qurtaran dəstəyinə dayanaraq, incələnən Nizami konularındakı ünsürlərə görə, əldə etdiyimiz sonucu yenidən qabaran Nizami dəryasına qapdırmadan burada oxuyucularımıza təslim edirik:

“Fars təəssübünə yabançılığı, türk sevgisi, Qafqasya bağlılığı ilə yetişdiyi mühitin tarixi düşməninə qarşı göstərdiyi antipati (*nifrətini*) və nəhayət, qadınlıq haqqındakı hörmət tələqqisinə baxaraq **“İran” adı altında anılan Yaxın Doğu ədəbiyyatına hakim böyük şair Nizaminin azərbaycanlı bir türk dahisi olduğuna artıq, şübhəsiz, hökm edə biliriz.**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
NİZAMİDƏ
SƏNƏT VƏ İDEOLOJİ

*Etibardan düşürdüm caduları sehrimlə,
Mələkləri çaşdırdım sənətimlə, şeirimlə.*

Nizami

I

NİZAMİ ŞEİRİNİN ÖZƏLLİYİ

*Təbim qadın deyildir, atəşi kəndindədir,
Bakir ikən doğurur, Məryəm ayarındadır.*

Nizami

1

Həyatı anladılırkən göstərilədiyi kimi, Nizami doğulu-batılı bütün tənqidçilərə görə, klassik İran ədəbiyyatında sənətin ən yüksək nöqtəsinə çıxmış bir ustaddır. O, eşq dastanı ilə əfsanə yazmaqda islam doğusunda eşi (*misilsiz*) olmayan biricik şairdir, ədəbiyyatın bu şəkildəki yaradıcılıq haqqı hər kəs tərəfindən tanınmış böyük sənətkardır.

Tənqidçilər “Xosrov və Şirin” ilə “Həft peykər” yazarı Nizaminin eşq dastanı yazmaqda rəqibsiz olduğunda birləşmişlərdir. Kimsəyə bu ölçüdə və bu biçimdə bir dastan yazmaq nəsib olmamışdır.

Bu dastanların qəhrəmanları bulunan Xosrov ilə Bəhrəmin macərələrini gərçi Firdovsi də yazmışdır. Fəqət Nizami onların bütün həyatları ilə deyil, yalnız eşq macərələri ilə ilgilənmişdir, bunu dəxi Firdovsidə olmayan bir genişliklə və kəndinə xas bir yeniliklə yazmışdır. Zətən, Nizami sənətkarlığının əsaslı vəsflərindən (*keyfiyyətlərindən*) başlıcası bu yenilikdir. Gedilmiş yoldan yürüməyib, şəxsinə məxsus böyük yollar aşmayı şair kəndinə şüar etmişdir. Nitəkim (*necə ki*) böylə söylüyor:

“Bilginin (*yəni Firdovsi*) əvvəlcə söyləmiş olduğunu bir daha söyləmədim, çünki təkrar eyi deyildir, “eşqbazlıq” sahəsindən qalan qisimdə (*hissədə*) qazilərin qılıçı kimi kəskin sözlər qullandım”.¹

“Xosrov ilə Şirin” əfsanəsinin müqəddiməsindən aldığımız bu beyitlərə “İskəndərnamə”nin başlanğıcındakı bu beyitləri də əkləyiniz:

“Sözü bir gəlin kimi süsləyən tuslu bilgin (*yəni Firdovsi*) bu “namə”dən (*yəni İskəndərnamə*) bəhs etmiş olduğu halda, söylənəcək bir çox şeyləri söylənmədən buraxmışdır, çünki tarixdəki bütün olayları yazsa idi, dastan həddindən çox uzanardı, zövqinə gəlməyənləri ihmal ilə o, yalnız zəruri gördüklərini qeyd etmişdir. Halvayı yalnız yemək adət olmadığından, anlaşılan, dastanın bir qismini də dostlara buraxmışdır”.²

Nizami “İskəndərnamə”yi (*ki Firdovsinin təmas etdiyi fütuhət (fatehlik)*) konularını da içinə almaqdadır) dəxi yeni bir tərzdə “Şahnamə”yi tamamlayacaq şəkildə yazdığına qanədir³.

“Beşlik”dəki mənzumələr “məsnəvi” deyilən müstəqil qafiyəli beyitlərlə yazılmışdır. Firdovsinin əsəri də bu şəkillə yazılmışdır. Fəqət “Şahnamə” misalında ancaq qəhrəmanlıq konularına, başqa bir deyimlə, həmasiyata (*epik əsərə*) müsaid görünən bu şəkil Nizamidə

¹ Nəqoftəm hər çe dana qoft əz ağaz,
Ke fərox nist qoftən qofte-ra baz.
Dər an cozi ke mand əz eşqbazi,
Soxən randəm ço tiğ-e mərd-e ğazi. (*farsca*)

² Məgər kəz pey-e dustan-e tuşe kərd,
Ke həlva be tənha nə-bayest xvərd. (*farsca*)

³ Nezami ke dər reşte qouhər keşid,
Qələmdideha-ra qələm dər keşid.
Nəyasofte dorri ke dər gənc yaft,
Tərazuye xod-ra soxəncənc yaft.
Şərəfname-ra fəroxavaze kərd,
Hədis-e kohən-ra bedu taze kərd. (*farsca*)
Nizami ki, sapa gövhər düzdü,
Qələmə alınmışların üstündən qələm çəkdi.
Xəzinədə deşilməmiş inci tapdıqda,
Tərəzisini söz qoşan gördü.
“Şərəfnamə”ni xoş sədalı etdi,
Köhnə əhvalatı onunla təzələdi. (*tərcüməsi*)

əxlaqiyat ilə lirizmə dəxi başarı ilə tətbiq olunmuşdur. Bunun içindir ki, Nizami məsnəviçiliyin başarılı yaradıcılarından (*mucidlərindən*) ən böyüyü deyə qəbul edilmişdir. Çünki yuxarıda bir münasibətlə qeyd edildiyi üzrə, dastan dilinə lirik və hissi bir ədə vermişdir.

İslamdan sonrakı türk ədəbiyyatının əsaslarını anladan M.Fuad Köprülü də Nizamidən əvvəl məsnəvi yazanların varlığını və bu tərzdə türlü konuların işləndiyini qeyd etməklə bərabər, Nizaminin bu tərzdə mücəddid (*yenilikçi*) olduğunu aşağıdakı cümlələrlə təsdiq etməkdədir: "... hissiyatının rıqqət və dərinliyi, üslubi ifadəsinin sənət və zərafəti (*zərifliyi*) etibariylə ciddən əmsalsız bir şair olan Gəncəli Nizami müəhhərən (*sonralar*) "Pənc gənc" namı ümuməsi altında cəm olunan beş məsnəvisiylə kudemaya təqəddüm edərək (*sələflərini ötüb keçərək*) bu vadidə (*yolda*) bir çox xüsusiyyətlər göstərmiş və əskiləri adətə unutturmuşdur. Əski məsnəvilərdə əlfaz və qəvafiyə, tərtibə, ədaya böyük bir etina sərf edilməyərək, sadəcə, hekayə ilə iqtifa (*kifayətlənmək*) olunuyordu; halbuki Nizami şəkildə və əsasdakı bu qüsurları izalə etdikdən başqa təhkiyədə də daha fəzlə qüvvət və sənət göstərmiş, xülasə, bu tərzə ən mükəmməl şəklini vermişdir".¹

"Məsnəvi yazanların şeyxi" deyə anılan şair ədəbiyyatın başqa qisim və növlərində dəxi kəndi qüdrətini isbat etmiş bir ustaddır. Qəsidələri konu etibariylə klassik mədhlərə bənzəməməklə bərabər, şəkil və sənət etibariylə bunların ən parlaqlarıyla boy ölçüşəcək bir dəyərdədir. H.Daniş Nizaminin "Səramədani – süxən"ə aldığı bir qəsidəsindəki əzəmət və ahəngi "hail (*qorxunc*) bir fırtına qopduğu əsnada eşidilən göy gurlamasına" bənzədiyor, "Vəzin, kəlimələr və hərfələr ilə mövzu o qədər münasib düşürülmüşdür ki, – deyir, – hər cümlə şamıyaya (*qulağa*) bir səyheyi əjdər (*əjdəha bağırtısı*) kimi inikas ediyor".²

Qəsidədə bu qüvvəti göstərən şairin qəzəlləri də gözəl və nəfisdir. Nizami qəzəldə də kəndisinə xas bir üslub və özəlliyə malikdir. Şair

¹ M.F.Köprülü. "Türk ədəbiyyatı tarixi", s.208-209.

² "Səramədani Süxən". "Məlik-əl-mülük" qəsidəsi, s.283.

konu etibarıylə qəzəldə dəxi kəndi səciyəsini təşkil edən ölküçülüyə (*ideyalılığa*) sadıq qaldıqdan başqa, şəkil etibarıylə də, bir özəllik göstəriyor.

Bilindiyi üzrə, qısa, əksəriyyətlə 5 və ya 7 beyiti keçməyən lirik bir parçadan ibarət olan qəzəlin beyitləri arasında anlam baxımından məntiqi bir bütünlük aranmaz, hər beyit kəndi başına müstəqil bir fikir ifadə edər. Nizaminin qəzəllərində isə, Bertelsin də anladığı kimi, beyitləri bir-birinə bağlayan bir konu bütünlüyü vardır. Bəylə ki, Nizaminin qəzəlindən alınan bir beyit, kəndi başına, digər beyitlərdən ayrı olaraq müstəqil bir məna ifadə etməz. Onun qəzəli kəndi başına bütünlük təşkil edən orqanik bir əsərdir.

2

Nizami əsrinin eşsiz bir hekayəçisidir. Onun hekayələrində çağdaş romançılığın bir özəlliyi vardır. Şairin yazmış olduğu əfsanələr hər hanki bir usta səhnəçi (*rejissor*) və dekoratora (*rəssama*) əsrimizdəki sinemaçılığın çeşid və fantazi baxımından gərəkli bulunan ən parlaq konu və materiallarını verir. Nizami yaradıcılığında “Min bir gecə” masallarındakı (*nağıllarındakı*) Doğu fantazisi ilə çağdaş Avropa ədəbiyyatındakı “tip” anlamının realistliyi qaynaşmış bir haldadır. Şair əlindəki materialları işləyərək ədəbi tiplərini stilizə etməsini biliyor. “Qısa boyluları uzadıyor, həddindən fəzlə (*artıq*) boy atan uzunları qısaldıyor”.¹

Nizaminin ədəbi tipi nasıl anladığı yuxarıda bir münasibətlə anladılmışdır. “Həqiqətə bənzər yalan” deyər tərif etdiyi bu realizmdən bəzən yazdığı məsəl janrı dolayısıyla, gerçək olmayan vəqaları anlatmaya qalxdığı zaman belə, şair zərif bir nüktə (*işarə*) ilə oxuyucularını oyandırmağı unutmuyor: Şirinin Xosrova bağışlamış olduğu

¹ Anke kutah came şod cəsədəş,
Kərdəm əz nəzm-e xod derazqədəş.
Ançe budəş derazi əz həd biş,
Kutəhi dadəməş be sənət-e xiş. (*farsca*)

“Şəbdiz” adındakı qara at cinsinin qara daşdan bir aygır statusünə (*heykəlinə*) sürtünərək gəbə (*hamilə*) qalan qısrıqdan (*madyandan*) doğulduğuna dair olan rəvayəti nəql edərkən, məsələ, “Bu bəhsi çabuq keçəlim, yoxsa ödəki söylədiklərimiz üçün də şübhə oyanır” deyir. Və ya Fərhadın ölürkən əlindən atdığı kəsərin nar budağından sapının yaş torpağa dikilərək yaşardığını və qoca bir ağac halına gələrək narlarla dolduğunu anladırkən, o, “Nizami bu ağacı görməmiş, yalnız hekayəsini bir kitabda oxumuşdur!” deyir.¹

3

Nizami yalnız qəhrəmanlarının iç aləmini təsvir edən ruhi təhlildəki məharətiylə və ya olayların keçdiyi mühit və bulduqları şərtləri təsvirdəki qüdrətiylə qalmaz. O, eyni zamanda, misli çox az bulunan bir təbiət yazarıdır.

Təbiət Nizami şeirinin ən canlı bir ünsürüdür. Təbiət qədər qüdrətli və onun qədər gözəl qələmindən, sehrlı bir fırça iycaziylə (*möcüzəsiylə*) çizilən müstəsna tablolar qədər canlı olaraq çıxan “təbii mənzərələr” “Beşlik”in oxumaqla zövqündən doyulmayan səhifələrini təşkil etməkdədir. Hələ şairin heyvan olsun, bitki olsun, hətta cansız olsun, təsvir etdiyi təbiət ünsürlərində birər can və şüür təsəvvür etməsi və onları ruhi bir həyat ilə yaşatması kəndi başına (*özliyyündə*) bir aləmdir.

Nizami sənətkarlığında təbiət, bizim bildiyimiz kimi, olan-bitən şeylərə qarşı heç də qayğısız deyildir. Biləkis (*əksinə*), şeylər, sevinən və ya iztirab çəkən insanla candan ilgilənir. Onu anlar və ona yanarlar. Təbiətin bu şəkildəki tələqqisi (*qavranılması*) “Leyli və Məcnun” hekayəsində bütün dərinliylə anladılmışdır. Kəndisindən keçən və daimi cəzb halında bulunan Məcnun insanlardan qaçmış, təbiətə sığınmışdır. İnsanlar “məcnun” deyə ondan üz çevirmişlər ikən, heyvanlar kəndisiylə dost olmuşlardır. Sadəcə heyvanlar deyil,

¹ Nezami gər nədid an narbon-ra,
Be nosxət dər çenin xand in soxən-ra. (*farsca*)

bitkilər dəxi onu anlamışlardır. Məcnunun ağacla yaptığı konuşma bunun bir misalıdır.

Nizami şeirindəki rumuzçuluq (*simbolismə*) (*simvolizm-rəmzləşmə*) çağdaş impresionistlərin dəxi ərəmədikləri (*yetmədikləri*) bir yüksəklikdədir. Firənglərin (*avropalılarının*) “metaphor” (*metafora*) dedikləri istiarənin Nizami eşsiz ustadıdır. Fikirlərini şair bolca qullandığı məcazi deyimlər və müstəsna buluşlu təşbihlərlə anladır ki, H.Ritter buna “təmsil” və ya “təsvir dili” deyəcəyimiz “Bildersprache” deyir¹.

Nizaminin bu dili kəndi başına müstəqil bir sənətdir. Bu sənət haqqında bəlli bir fikir verə bilmək üçün şairin istiarələrindən burada bir neçə örnək verməyi faydalı buluyoruz.

Gecənin çökdüyünü anlatmaq istərkən şair, məsələ, “günəşin camı daşa çarpınca xalq üçün dünya daracaq bir şişəyə döndü” deyir:

*Cəhan bər xəlq şod çun şişə-ye təng,
Ço aməd şişə-ye xorşid bər səng.*²

Nizami istiarəsində günəşin doğması dəxi özəl bir dillə anladılır: “Sabah erkəndən fələyin məşaləsi dünyanın gözəl üzünü aydınladıncə...” deyir:

*Ke çun bəmdadan çerağ-e sepehr,
Cəmal-e cəhan-ra bər əfruxt çehr.*³

Çayda yıxanan gözəli anladırkən şair çeşmə ilə güldən istiarə edər və:

¹ Hellmut Ritter. “Über Die Bildersprache Nizami’s”. Berlin-Leipsig, 1927.

² (Ərəb hərfləri ilə verilib – red.)

³ (Ərəb hərfləri ilə verilib – red.)

*Əcəb başəd ke qol-ra çeşmə şuyəd,
Qələt qoftəm, ke qol bər çeşmə ruyəd.¹*

deyir. Şirinin Mədayinə gedərkən yolda bir çeşmədə yıxandığını biliyoruz. Bu əsnada Mədayini tərk edən Xosrovun Şirinə raslıyaraq kəndisini uzaqdan seyr etdiyini xatırlarsınız. İştə, bu təsadüfə təsvir edərkən Nizami gənc kişinin baxışlarından utanan çılpaq gözəlin halını çeşmədə titrəyən məhtaba (*aya*) bənzədiyor:

*Ze şərm-e çeşm-e u dər çeşmə-ye ab,
Həmi lərzid çun dər çeşmə məhtab!²*

Müəyyən zamanlarda sabaha doğru üfüqdə bərabər görünən günəş ilə ayın evləndiklərini qeyd edən şair bu ciftləşmədən “dan yeri analığının gəbə (*hamilə*) qaldığına” işarət edər:

*Zənaşuyi be həm xorşid-o-məhra,
Rəhəm bəste be zadən sobhgəh-ra.³*

Nizami yalnız şaircə təsvirlərində deyil, həkimcə hökmlərində dəxi eyni istiarə və məcaz sənətindən faydalanır. Bir cəmiyyətdə yüksək məqam tutanların sorumluq dərəcələrini anlatmaq üçün Nizami əsən şiddətli rüzgardan otların asudə ikən sərvlərin əziyyətdə olduqlarını anladır:

¹ (Ərəb hərfləri ilə verilib – red.)

Bulağın gülü yuması əcəbdir!

Səhv etdim, gülün bulaqda bitməsi əcəbdir! (*tərcüməsi*)

² (Ərəb hərfləri ilə verilib – red.)

Onun baxışlarından utandığı üçün su çeşməsində

Çeşmədəki ay tək titrəyirdi. (*tərcüməsi*)

³ (Ərəb hərflərlə də verilib – red.)

Günəş və ayın bir-biri ilə izdivacından

(dan yeri) səhəri doğmaq üçün hamilə qalıb. (*tərcüməsi*)

*Ze badi k-u kolah əz sər konəd dur,
Giyah asude başəd, sərv rəncur.¹*

Əşyaların can təsəvvürünü Nizaminin təşbihləri üzərində də təsir yapmaqdadır. Bir gül, məsələn, Nizaminin şeirində sadəcə açmaz, “köynəyini yırtar”, bir bülbül sadəcə, ötməz, “eşqini bəyan edər”, yasəmən bir çiçək ikən “türk” olur və səhrada “çadır qurar”. “Lalə bir hindudur – atəşə tapınar”. Bu aşağıya aldığımız beyitdə isə çiçəklərin keyfcil (*əyyaş*) adamlar kimi eyşü-nuşə daldıqlarını görüyoruz:

*Səmən saqi vo-nərges bade dər dəst,
Bənəfşə dər xocar-o-sorxqol məst.²*

Bu məcazi təşbihlər gərçi Doğu ədəbiyatında Nizamiyə xas deyildir, fəqət Nizamidə bu sənət dəxi ustada xas yüksək bir dəyərdədir.

4

Nizami sənətinin özəlliklərini qeyd edərkən şairin qullandığı (*işlətdiyi*) dil üzərində də durmaq yersiz olmaz. Nizami şeirinin ruhunda Firdovsidəki farslıq təəssübünün heç bir təsiri olmadığı kimi, “Xəmsə”sində də “Şahnamə”dəki xalis farsca gayreti (*meyili, mənasız cəhdi*) yoxdur. O, “Əcəmi diriltmək” və əski Kəyanilərin dəbdəbəsini yenidən canlandırmaq niyyətində deyildir. Ərəb təsiriylə mücadilə edən fars dehqanlarının, yəni feodal aristokratlarının siyasi

¹ (Ərəb hərfləri ilə verilib – red.)

Başdan papağı aparən küləkdən,

Otlar asudə olarlar, sərv isə əziyətdə. (*tərcüməsi*)

“Kəlilə və Dimnə”dəki bu sətirlərlə qarşılaşdır: “Çünki ən qüvvətli rüzgar otların zəifinə qiymət verməz, fəqət xurmaların ən uzununu və ağacların ən qüvvətlini devirir”.

² (Ərəb hərfləri ilə də verilib – red.)

Yasəmən içkisüzən, nərgizin əlində içki

Bənövşə süzgündür, qızılgül kefli. (*tərcüməsi*)

ideallarına xizmət edən İran nasyonalisti Firdovsi için farslıq təəssübü təbii ola bilirdi. Halbuki Nizaminin istədiyi ideal nümunəsini ancaq türk dövlətində gördüyü sosial ədaləti sağlamaq (*təmin etmək*) və ona layiq olduğu şərəfli yeri verdirməkdir. Bu yapıda (*işdə*) bir mütəfəkkirə yerli fars dehqanlarına və onlara qapılmış (*qoşulmuş*) saraylılara deyil, islam kultürünü qərəzsiz olaraq candan mənimsəmiş aydın şəhərlilərin hislərinə tərcüman olmaq gərəkiyordu. Bunun için də o, əski (*arxaik*) fars dilini deyil, zamanındakı oxur-yazar mühit için təbii olan canlı bir dil qullanıyordu. Bu mülahizə ilə Nizami ərəbcə kəlimələr qullanmaqda heç bir məhzur (*eyib*) görməmişdir. Yalnız ərəbcə deyil, Nizaminin nəzmində türkcə kəlimələrə də təsadüf olunuyor. Nizami dil xüsusunda milli təəssüb göstərməmişdir. Bu təəssübü göstərsəydi və bunun için şərtlər hazır olsaydı, bəlkə də *sevgili məmləkətinin konuşduğu və bizzat kəndisinin məcazən həqiqət dili dediyi türkcə ilə yazardı*.¹

Nizaminin dilini çətin bulanlar vardır. Bu dil gerçəkdən də qolay deyildir: cinaslar və istiarələrlə düyümlənmişdir. Fəqət kəndisiylə çağdaş bulunan şairlərin və bu arada Xaqaninin içindən çıxılmaz müəmma dilinə baxılırsa, Nizaminin “təqidinə” (*düyümləməsinə*) rəhmət oxumaq gərəkdir. Bu çətinlik, əslində, şairin, həqiqətdə də, “bulmaca” (*tapmaca*) bir dil qullanmasından irəli gəlmiyor. Əsl səbəb onun təşbeh və istiarələrini anlamaq için zamanındakı şərtlər, anlam və bilgilər haqqındakı məlumatımızın qıtlığıdır. Nizamiyi qolayca anlamaq için dövründəki mənəvi, maddi bütün bilgilərin bir ensiklopedisinə malik olmalı və o zamankı şərtlər adamağilli (*ağılla*) incələnməli və araşdırılmalıdır. Bu yapılmadıqca Nizamiyi anlamaq, təbiidir ki, zor olur. Yoxsa Nizaminin dili, çağdaşı bulunan öbür (*digər*) şairlərə nisbətlə, ən qolay (*asan*) oxunur bir dildir.

¹ Bu mütaliəyi ilk dəfə Bertels irəli sürmüşdür. İtaliklə (kursivlə) düzülən cümlə və təbir isə bizə aiddir.

Nizami sənətində elmin rolu dəxi böyükdür. Şair zamanının bütün bilgilərini: bədiyatını, xalqiyatını (*folklorunu*), sehriyatını (*mifoloji*), tarix bilgilərini: dini, fəlsəfi və əxlaqi tələqqilərini (*təlimlərini*) və əski – yeni türlü dilləri biliyordu.

Nizaminin coğrafiya sahəsində yapmış olduğu peyğəmbərliyi avropalı bəzi mühərrirlər tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bertelsə görə, Nizami Nil nəhrinin (*çayının*) mənşəyini təqribən ancaq XIX yüzildə təsbit olunan bir yerdə təsəvvür etmişdir. Coğrafiya alanında (*sahəsində*) olduğu kimi, şairin etnoqrafiyaya aid bilgisi də heyrətvericidir. Məsələ, Qırğız çöllərindəki daş qadın heykəllərinə dair etnoqraflarca verilən təfsilat eynilə Nizamidə mövcuddur. Şairin yaşadığımız günlər üçün son dərəcə aktual və enteresan olub, ekono-mi-politiklə ilgili bir mütaliəsini də qeyd edə bilərik: Qafqasyanın qurtuluşu uğrunda savaşan İskəndər məğlub ruslardan aldığı çoxlu kürk və dəridən ibarət qənimətlər arasında qurquru, qılsız (*tüksüz*) bir dəri parçasının etina (*diqqətlə*) ilə qorunduğunu görmüş, maraq içində qalan İskəndərə əsir ruslardan biri bu dərinin başqa kürk və dərilərdən nədən daha mötəbər tutulduğunu anlatmışdır. Anlaşılmış ki, bu dəri ruslarda mübadilə işini görüyormuş, bütün kürklər və dərilər ancaq bu quru dəri parçası ilə satın alınıyormuş. Bu hekayə üzərində duran Nizami İskəndərə “Siyasətə baxınız ki, quru bir dəriyi gümüşdən daha mötəbər qılmışdır!” cümləsini söyləyir.¹

Görülüyor ki, altunun, o zaman için gümüşün yalnız mübadilə vasitəsi olduğu için mötəbər olduğu fikri daha XII yüzildə Nizaminin

¹ Siyasət negər ta çe təzim kərd,

Ke çərm-e çenin-ra beh əz sim kərd. (*ərəb hərfləri ilə də yazılıb – red.*)

Dərinin əski zamanlarda ruslar arasında para yerinə keçdiyi tarixcə bəllidir. “Kuna” deyilən bu dəri para IX-X yüzil Rus-Bizans münasibətlərinə aid ticari anlaşmalarla “Ruskaya pravda” deyilən XI yüzilə aid illik rus qanunnaməsində və Moskva knyazı III İvanın “Sudebnik” deyilən qanunnaməsində qeyd olunmaqdadır. Rusiya haqqında məlumat verən əski ərəb yazıçıları, o arada Məsudi dəxi kəndi əsərlərində “Kuna”dan bəhs edərlər. “Kuna” (cəmi “kuni”) latıncası “mistalidae” olub rusca “kunitsa” deyilən heyvanın dərisindən ibarətdi.

kəskin dühasını (*zəkasını*) məşğul etmişdir. Zamanımızda əsl dəyərini əməkdə bulduğunu düşünən iqtisadçılar kimi, Nizaminin İskəndəri də “dəriyi gümüş yerinə keçirən siyasət” üzərində təqdir və heyranlıqla düşünmüşdür.

Nizamidə biz astronomi bilgisinə aid önəmli bir qeydə də raslıyoruz. Əskilər dünyayı mərkəzi Yer olmaq üzrə, bir göy yuvarlağından (*çevrəsindən*) ibarət bilirlərdi, yıldızlar göyə nəsb (*bərkidilmiş*) edilmiş birər ışıldaqdı. Bunlardan Günəş də daxil olmaq üzrə, yalnız yeddi səyyarənin Yerin çevrəsində dönmək üzrə özəl bir seyirləri təsəvvür olunuyordu. XVI yüzilin başlarında **Kopernik** fələyin əsas quruluşu haqqındakı tələqqiyi dəyişdirmədən onun Yer deyil, Günəş ətrafında döndüyünü iddia etdi. Daha sonra gələn kəşiflər (*alimlər*) aləmin bir deyil, çox olduğunu və yıldızların ayrı-ayrı mənzumələr (*bürclər*) halında kəndi günəşləri ətrafında dönən bəlli birər kümə (*sistem*) təşkil etdiklərini söylədilər. İlk dəfə olaraq, XVI yüzil astronomlarından **Cordano Bruno** yıldızların birər müstəqil aləm olduqları fikrini irəli sürmüşdür. Nizami isə vəziri Büzürgümmidə sorular soran Xosrov Pərvizə söylətdiyi:

*Eşitdim mən ki, hər yıldız cahandır,
Ki hər biri birər (ayrı) yer, asimandır¹*

– beyitlə bu kəşfin Kopernik və Brunodan daha 400 il əvvəl peyğəmbərliyini yapmışdır.

Nizami hədsinin (*intuisiyasının*) bir də kimya ilə ilgili bir təşbihindən bəhs edilə bilər. Gərçi qeyd edəcəyimiz bu nöqtə daha ziyadə Nizami dövründəki bilgi kadrosuna daxil məlumatdan sayılsa gərəkdir. Nizami beyitlərindən birində:

¹ Şenidəm mən ke hər koukəb cəhanist,
Codaqane zəmin-o-asemanist. (**ərəb hərfləri ilə yazılıb – red.**)

*Arslan ol da, qorxma kedi soyundan (mətbəx pişiyindən),
Təlq olup da qorxma tamuğ (cəhənnəm) odundan¹*

deyir. “Təlq” (*farsca da yazılıb – red.*) sözünün “Xəmsə” haşiyələrində atəşdən qorxmayan və yanğına dayanan maddəni bir cəvhəri andırdığı qeyd olunmaqdadır. Yanmaz kasalar (*qablar*) və atəşə dayanan başqa cihazlar zamanımızın teknik yeniliklərindəndir. Bu cihazların yapılmasında kullanılan yanmaz maddələrdən azbestin tərkibindəki ünsürlərdən biri də təlqdır.

Genəl (*ənənəvi*) bilgilərdən başqa, şair zamanındakı hər türlü fikir və qüvvət sporlarına (*idmanlarına*) dəxi haqqıyla aşınadır. Bu aşınalığın hekayələrində olduğu kimi, misralarında dəxi bəlierti və əkilərini görüyoruz. Şətrənc (*şahmat*), məsələ, şairin yazılarında terminləri bol-bol təkrarlanan bir oyundur².

Sözün qızası, şair kəndi çağının mütəbəhhiridir (*ensiklopediyasıdır*). Heç bir şeydən bilgi qədər zövq duyduğu yoxdur. Şair bütün

¹ Şir şou əz qorbe-ye mətbəx mətərs,

Təlq şou əz atəş-e duzəx mətərs! (*ərəb hərfləri ilə yazılıb – red.*)

² **Məsələ, Şirin Xosrova söylənmək için böylə deyir:**

Və gər quyəd nəhəm pox bər pox-e mah,

Bequ ba pox bərabər key bovəd şah. (*ərəb hərfləri ilə yazılıb – red.*)

Və əgər desə ki, üzümü ayın üzünə qoyaram,

Onda de ki, “şah” necə “top”la bərabər ola bilər? (*tərcüməsi*)

Fərhad da Şirinə qarşı həsbi-halində şatranc diliylə böylə deyir:

Bedin ərse ke mibini bərabər,

Ço şətrəncəst kar-e mən sərəsər.

Piyade ba pox-o-şəh ferz ba pil,

Fərəs-ra gərım mirandəm be təcil.

Foru mandəm ke əsbəm dəstxun-əst,

Nədanəm çare həm dəstəm fozun-əst.

Ze mən xəsmən gerou bərdənd heyhat,

Beferzin bəziyəli gərdənd şəh mat. (*ərəb hərfləri ilə yazılıb – red.*)

Bərabər gördüyün bu meydanda,

Mənim işim başdan-ayağa şahmat kimidir.

Piyada, top, şah, vəzir və fil,

Atımı qızğınlıqla tələsik çapırdım.

Yoruldum ki, atım qana bulayıb,

Çarə tapmıram, rəqiblərim çoxdur.

Düşmənlər məndən girov apardılar, heyhat,

Vəzir oyunu ilə mənim şahımı mat elədilər. (*tərcüməsi*)

gecələrini və gündüzlərini aramaq, düşünmək və yaratmaqla keçirmişdir. Həyatda nəşəsi də bundadır. “Təbinin xəzinəsi zəngin, qapısı da kilidsizdir, bu xəzinədəki dəyərlərdən birini dartmayınca uyuduğu tək bir gecə olmamışdır”.¹

Nizaminin gecələri kəndisinə uyqu verməyən bu bilgisevərliyi, kainatın varlığında gizli bulunan sirləri anlamaq istəyən qeydə dəyər bir böyüklük və dərinlikdədir. Ona görə, dünyanın dönüşü və həyatın gedişi bəlli bir səbəbə bağlıdır. “Əsl dəyərli söz bu səbəbi bulub (*tapıb*) göstərəcək sözdür!”²

Təlimi və bədii bütün əsərlərində həkim (*filosof*) Nizami türlü (*müxtəlif*) şəxslərə söylətmək və türlü təmsillər zikr etmək surətiylə daima “həyat nədir, ölüm nədir, ilk yaradılış hankisidir, dünyada həyat qabil (*mümkün*) ikən axirətə ehtiyac varmıdır, səmadakı “səyyah”ların dövrünü nizama qoyan və gördüyümüz yıldızları birər mənzumə halında tutan nədir, yıldızlar kəndi başlarına birər aləmidir, cəsədsiz can təsəvvürü qabilmidir, rəya nədir, düşünmək nə deməkdir?” kimi canlı bir yığın sorulara cavab olacaq “söz”ü aramaqdadır.

Həqiqi bilgin bu araşdırmaya bağlanmış bir insandır. Bəylə bir insanın, yəni bilginin məqamı Nizaminin gözündə bütün məqamların üstündədir. Nütəkim, İskəndərin ağzıyla o, “Bir insan digərindən yalnız bilgisiylə üstün olur, nə qədər yüksək məqam olursa-olsun, bir bilginin payəsi (*yeri*) o məqamın üstündədir” deyir.³

¹ Nəxəsbəm şəb ke gənci bir nəşəncəm,
Dəri bi qofl darəd kan-e gəncəm. (*farsca*)

² Dər pərde-ye an xəyal-e gərdan,
Axər səbəbist hal-e gərdan.
Nəzd-e to an səbəb çe çizəst,
Benəmay soxən ke in əziz əst. (*farsca*)
Xilqətin varlığında var hikmət,
Səbəbi var bu xilqətin əlbət.
Bunu bulmaqdadır sözün dəyəri,
Onu bulmaq adamlığın hünəri. (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

³ Nəcuyəd kəsi bir kəsi bərtəri,
Məgər g-əz təriq-e honərpərvəri.

Çağının hər yöndən alim və fazil şəxsiyyəti olan Nizami yaradıcılıq sənətində kimsəyi örnək almıyan orijinal bir şairdir. Kəndi təbircə, “Zamanın heç bir gülünə ondan daha xoş səslı bir bülbül qonmamışdır”.¹

“Hər bilgidə bir dəftər, hər nöqtədə bir əsərə malik olan şair kəndisindən daha eyi bir “gülün” (*gül ağacı*) tanımıyor və orijinallığını qəsd edərək “mənlıyimi kəndimdə buldum” deyir.²

Şairin kəndisi haqqındakı bu iddiası bütün tədqiq və tənqidçilər tərəfindən qəbul edilməkdədir. “İskəndərnamə”nin bir yerində dedi-yi kimi, “Yanan təbi (*ilhamı*) Məryəm ana kimi bakirə ikən doğmaqdadır”.³

6

Klassik İran ədəbiyatında Azərbaycan dövrü önəmli bir mərhələ təşkil ediyor. Nizaminin yaşadığı bu dövrdə vücuda gələn ədəbiyat məktəbi (*okulu*) Azərbaycandan əvvəl Xorasan və daha əvvəl Xarəzmdə gəlişən ədəbiyatın yüksək bütün verimlərinə (*keyfiyyət-*

Ze hər pəjrahi ke vala bovəd,
Honərmənd-ra paye bala bovəd. (*farsca*)
Gər hünər sahibi olmazsa biri,
Gedəməz kimsədən əlbət iləri.
Nə qədər görgülü olsa, ötgün,
Hünər əhlindən o olmaz üstün. (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

¹ Ke didəst bər hiç rəngin qoli,
Ze mən ali-avazetər bolboli? (*farsca*)
Kim görmüşdür üstündə hanki gülün,
Məndən güzəl ötdüyünü bülbülün?! (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

² Ze mehr-e kəsan ruy bər taftəm,
Kəs-e xiş-ra xişdən yaftəm. (*farsca*)
Üz çevirdim insanların mehrindən,
Mənlıyimi buldum kəndi kəndimdən! (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

³ Zəmirəm nə zən bəlke atəşzən-əst,
Ke Məryəm-sefət bəkr-o-abestən-əst! (*farsca*)
Təbim qadın deyil, əksinə od vurandır,
Məryəm kimi bakirə, həm də hamilədir. (*tərcüməsi*)

lərinə) haqqıyla varis bulunuyordu. Yaxın Doğu ədəbiyat tarixində müstəsna bir yer tutan bu dövr ədəbiyat mürəssillərinin (*nümayəndələrinin*) irəli gələnləri əsərimizdə Nizami çağdaşlarından bəhs edilərkən qeyd olunmuşdur. Bu qeyddən də görüldüyü kimi, o zamanlı Azərbaycanda nəzm şəkillərinin hər növündə şeir sənəti ərə bildiyi (*çata bildiyi*) ən yüksək zirvəyə çıxmışdır.

O zamanlı şərtlər daxilində, şairlər həyat və şöhrətlərini saraylara və zamanın iqtidarını əllərində tutan hökmdarların iltifat və bəxşişlərinə borclu idilər. Sənətkarlıqdakı bütün imkanlarını mədihlərlə dalqavuşluqlara (*yaltaqlıq*) sərf etmək zorunda qalan bir şair əsərinin ruh və möhtəvasından (*məzmun*) ziyadə, şəkil və qəlibinə (*formasına*) önəm veriyordu. Təqdirələrini ancaq saraylarla hökmdarlardan bəkləyən bu dövrdəki sənət əsərlərinin çoxu, qərribə deyildir ki, qəsidə şəklini alıyordu. Bu şəkil zamanın ən sürümlü mətəhlarından (*dəbdə olan şəkillərindən*) sayılır və şairin dəyəri bu növidə göstərdiyi qüdrət və məharətlə ölçülüyordu. Mücir Beyləqani, Əbül-Üla Gəncəvi, Qivami Mütərrizi və bunların həpsinin üstündə Xaqani Şirvani birər qəsidəçidilər. Ağır şərtlər içində keçən bu dövr ədəbiyatı yalnız sənət üçün yaradılıyır, qəsidə növündəki ən parlaq misaliylə möhtəva baxımından sönüyor, ciddi hər türlü mənadan məhrum qalıyordu.

Şeir teknik və sənətində çağdaşlarına dən (*bərabər*) və hətta üstün bulunan Nizami mizacındakı (*təbiətindəki*) özəllik və xarakterindəki istiqlal sayəsində kəndini sarayların yıpradıcı (*əzici*) təsirdən qurtararaq ədəbiyata məhrum qaldığı möhtəvayı verə bildi və bu surətlə böyük bir islahın (*reformun*) mucidi (*yaradıcısı*) oldu. Sarayın fərdi zövq və kaprizlərinə deyil, topluluğun sosial və fikri ehtiyaclarına xitab etdi.

“Xəmsə”dəki məsnəviləriylə Nizami yalnız Firdovsi üsulundakı qəhrəmanlıq dastanını hissi eşq əfsanəsi şəklinə qoymaqla qalmadı, eyni zamanda, o, yüksək sənət qəlibi içində sosial böyük fikirlər tələq edən və siyasi yüksək məqsədlər güdən ölməz əsərlər yaratdı.

Nizami şeir ilə hikməti, sənətkarlıqla ülküçülüüyü məsud bir şəkildə birləşdirərək sənətkarlıq baxımından əsrindəki böyük boşluğu doldurmuş idealist və mücahid bir şairdir. Onun şeirləri dış ilə iç gözəlliyinin ahəngindən doğan eşsiz əsərlərdir.

“Beşlik”dəki ölməz məsnəviləriylə Nizami məqsəd için qullanan sənətin başarılılığını parlaq surətdə isbat və kəndindən sonra gələn yüzillər üzərində bildiyimiz böyük təsirləri icra etmişdir. Əsərləri Yaxın Doğunun ən böyük ustadları için təkid edilən birər örnək olmuşdur.

Nizaminin ədəbiyatdakı islahı yalnız mənzum roman alanındaki şəklə aid bir özəllik göstərməklə qalmaz; o, əsl gözəl dış (*zahiri*) şəkillərini (*formanı*) yüksək iç (*daxili*) mənalarla canlandıran bir sənət okulu olmaqla qiymətlidir.

Nizaminin “Məryəm ana”ya bənzətədiyi bakirə təbi bizə işlə böylə bir “İsa” doğurmuşdur.

II

NİZAMİ SƏNƏTİNİN ANA QAYNAĞI

*Sözün şərti nəşədədir, nazdadır,
Bu ikisi varsa, şeir sazdadır.*

N i z a m i

1

Nizami sənətə (*hünər*) (*söz farsca yazılıb – red.*) pək önəmli bir dəyər verməkdədir. Hər insanda qiymət verdiyi əsas şey onun müəyyən bir hünər sahibi olmasıdır. Hünərlər hünəri söz, sənətkarlar sənətkarı da şair (*onun deyimiylə süxənvər*) (*bu söz farsca da verilib – red.*) olamaqla bərabər, Nizami, əsərlərində memarlara, nəqqaşlara, rəssamlara və musiqiçilərə də etinalı bir yer ayırmaqdadır. Yəməndəki Xəvərnəq köşkünə (*qəsrini*) yapan yunanıstanlı Simnar ilə Şirinə vurulmuş bəxtsiz memar Fərhadın əsərlərini şair kəndinə bir həyəcan və sevgi ilə anladıyor. Şirin Xosrova rəssam Şapurun çəkdiyi portret üzərinə aşiq olmuşdur. Nüşabənin sarayında dövrün bütün hökmdarlarını tanıdan ipək üzərinə işlənmiş bir kolleksion vardır. Türlü məmləkət rəssamları arasında keçən müsabiqələrə aid təfsilat da ilgi çəkməkdədir.

Şair Türkiistanın susuz çöllərində bir Çin rəssamının əliylə bir daş üstünə işlənmiş hovuzdan bəhs ediyor. Bu tablo çöldəki susuzları aldadıyor, müzibliyə (*əyləncə, aldadılmaq*) səbəb oluyormuş. Rəssam Mani bu “hovuz” üzərində nəqş etdiyi bir köpək leşiyə zavallı susuzları xəyal sükutuna uğratmaqdan qurtarmışdır.

Rum rəssamı ilə Çin rəssamı arasında keçən müsabiqəyə aid hekayə də enteresandır (*maraqlıdır*): Rum rəssamı ilə Çin rəssamı İskəndər ilə Çin xaqanının hüzurlarında müsabiqəyə girişiyorlar. Qarşı-qarşıya duran iki tablo arasında bir pərdə asılıdır. Pərdənin bir tərəfində biri, o bir tərəfində də ötəki (*digəri*) – iki rəqib rəssam çalışıyorlar. Qərarlaşdırılmış müddət sona ərinəcə (*çatınca*) aradakı pərdə qaldırılıyor. Bir-birinə baxan, iki damla su kimi biri ötəkinin eyni iki rəsm meydana çıxıyor. Rum rəssamının çəkdiyi portreyi eynilə də çəkmiş olduğu görülüyor. “Münsiflər” (*jüri*) hökm verməkdən aciz qalıyorlar. Burada bir sirr var, açılması lazım. İki tablo arasındakı pərdəyi təkrar asıyorlar. Rum rəssamının tablosundakı portret eynilə yerində, fəqət Çin rəssamının tablosu cilalanmış düz bir səfhədən (*müstəvidən*) ibarət. Pərdəyi təkrar qaldırıyorlar. Çin tablosu da eynilə Rum tablosundakı portreyi göstərməkdə. Məsələ öyrənilmişdir. Çin rəssamı boya qüdrəti və cila sənəti sayəsində, sadəcə rəqibinin nəqşini eynən əks etdirən bir növü ayna yapmışdır.

Şirinin, Xosrovun, Bəhramın və İskəndərin işrət məclislərindəki musiqi ilə musiqiçiləri şair böyük bir zövq, bilgi və sevgi ilə təsvir ediyor.

Nizaminin təsvir etdiyi ən gözəl, zəki (*ağıllı*) və yüksək (*kamallı*) qadınlar, eyni zamanda, xoş ahəngli, şirin dilli məxluqlardır.

2

Nəşə (*sevinc*) Nizami sənətinin ana qaynağıdır. Bunun için də şair Şirvan şahı Axsitandan “Leyli və Məcnun” dastanını nəzm etmək təklifini alınca bildiyimiz tərəddüdü göstərmiş, “yazayım mı, yazmıyayım mı? – deyə ciddi düşünmüşdür.

Nədən?..

Şairin kəndisini dinləyelim:

“Hüzn və kədərdən ibarət bu ərəb masalından (*əfsanəsindən*) bir sənət əsəri çıxarmaq, əcəba, qabilmidir? Konu quru və nəşəsiz; məcəranın keçdiyi yerlər yanıq qumsallardan ibarət, ot bitirməz çöllər;



Bəhram Gur ovda
(rəssamı Sultan Məhəmməd)

sudan, yaşıllıqdan, bağdan-baxçadan, çəməndən-çiçəkdən yoxsul mənərə; bütün bu yoxsulluqlar içində həzin bir fəlakətlə bitən tale-siz bir sevimə”.¹

Bütün bunlar “Xosrov ilə Şirin” mənzuməsi və “Həft peykər” əfsanəsinin rəng və ahəng sevən sənətkar şairini, əlbəttə, düşündürmüşdür. Vurğunluğun, zincirlənmənin əfsanəyi hüznə dolduran şeylər olub, oxuyucuyu bıkdıracağını göz önünə gətirən şair “bu şərtlər içində – sarayı, bəzmi (*məclisi*), meyi, saqisi olmayan bir yerdə – sözü, sadəcə, nüktələrlə (*hikmətlə*) nə qədər süsləyə (*bəzəyə*) bilirim, qumun quruluşu ilə daşın sərtliyindən nə qədər bəhs edə bilirim?! – deyər içərləmişdir (*narazılıq etmişdir*). Çünki şairin sənətkarlığında ki ana qaynaq nəşədir. “Sözü nəşədən yapmaq gərəkdir ki, hekayədəki beyitlər rəqsə gəlsin!”²

“Leyli və Məcnun” hekayəsinin kəndisinə qədər nəzm edilmədən qalmış olmasının səbəbini dəxi Nizami konudakı bu “nəşəsizlikdə” görüyor.

Şeir məlzəməsinin (*meydanının*) qıtlığına rəğmən Nizami Şirvan şahının arzusunu yapmış və oğlu Məhəmmədin təşviqiylə işə başlayaraq saydığı bütün yoxsulluq və çuraqlığına (*cansıxıcılığına*) rəğmən, bu konuyu dəxi “hər kəsin heyran olacağı” bir tərzdə başarmışdır. Bu xüsusdəki başarisını isə şair dıx şərtlərdəki yoxsulluqları ruh zənginliyi ilə gedirərək (*aradan qaldırmaq*) əldə edə bilmişdir.

“Leyli və Məcnun”da bilxassə (*xüsusi ilə*) qüvvətlənən bu ruhi (*psixoloji*) təhlil, zatən, şairin zənginliklər, gözəlliklər, nəşə və sevinclər içində canlanan digər əsərlərində də parlaq təsvir və süslü hekayələrlə tam bir ahəngdədir.³

¹ “Leyli və Məcnun” müqəddiməsindən.

² Bayəd soxən əz neşat sazi,

Ta beyit konəd be qesse bazi! (*farsca*)

³ Nizami yaradıcılığında nəşə konusu dolayısıylə, şairin bu özəlliyəylə ilgili zərifliyindən (esprit) dəxi bir-iki misali qeyd edəlim:

Do bive behəm qofoqu saxtənd,

Soxən-ra be tənə dər əndaxtənd.

Yeki qoft k-əz zeşti-ye ruy-e to,

Nəgərdəd kəsi dər cəhan şuy-e to.

III

NİZAMİ YARADICILIĞININ GƏLİŞİMİ¹

*Var ikən “Məxzənül-əsrar”ım əldə,
Ararmıyım müvəffəqlik həvəsdə?
Həvəssiz yox fəqət aləmdə bir kəs,
Həvəsnamə sevər dünyada hər kəs!*

N i z a m i

1

Nəşədən (*sevinc*) ilham alan Nizami ədəbi mənliliyini 1180-də yazmış olduğu “Xosrov və Şirin” əfsanəsiylə bulmuşdur. Buna gəlincəyə qədər şair ruhi bir tərəddüd içində müəyyən bir olğunlaşma (*kamilləşmə*) dövrü keçirmişdir.

Sənətkarlıqdakı qeyd etdiyimiz özəllik və orijinallığını bulmadan (*tapmadan*) əvvəl, Nizami ilk əsəri “Məxzənül-əsrar”ıyla tanınmışdır. “Məxzənül-əsrar” kitabımızın ikinci bölümündə aydınladıldığı üzrə, şairin sənətindən ziyadə fikirlərini göstərən bir əsərdir. Nizami “Beşlik”in ilk kitabı olan bu əsərini ideoloji (*ülkü*) baxımından pək

Digər qoft niku soxən randei,

To dər xane əz nikuyi mandei. (*farsca*)

Yəni: iki ixtiyar qız konuşuyor və biri-birinə söz atıyorlardı: birisi **ötəkisinə (o birinə)**: – O qədər çirkinsən ki, dünyada kimsə səni almaz, – dedi. Ötəki də: – Qaliba sən gözəlliyin için evdə oturuyorsun, – deyə cavab verdi.

Ço bər dərya zənəd tiğ-e pələlək,

Be mahi qav quyəd: keyf haluk? (*farsca*)

– **Pələlək (cövhərli)** şimşirini dənizə endirincə öküz balığa: – Halın nasıl? – dedi. Burada ərəbcə “haluk” “pələlək”lə qafiyələnmişdir. Nizamiyə: “Bu nasıl qafiyədir?” demişlər. “Öküz **nəhv (qrammatika)** və qafiyə dərsi almamışdır” deyə cavab vermişdir.

¹ Təkamülü.

(çox) yüksək tutmaqdadır. Mömin bir müsəlman şairin təsəvvüfə yaxlaşan (*yaxınlaşan*) bütün fikirləri bu təlqinçi (*didaktik*) əsərdə yer almışdır.

Təlqinçi “Məxzənül-əsrar” ilə lirik “Xosrov və Şirin” arasında 17 il qədər uzun bir zaman vardır. Şairin hal tərcüməsini yazanlardan bəziləri iki əsər arasında görülən bu boşluğa diqqət etmişlərdir. Fəqət Nizaminin bu qədər uzun bir müddətlə nədən əsər vermədiyini gərəyincə anlıyamamışlardır. Halbuki “Xosrov və Şirin”in müqəddiməsində şair təlqinçilikdən lirizmə keçişinin səbəbini anladırkən bəhis konusu olan yaradıcılığındakı boşluq dövrünün sirrini də ifadə etmişdir.

Nizami “Məxzən”dəki əsas fikirlərini qolay (*asan*) oxutdurmaq üçün oxuyucuların “həvəslərini” qullanmağa lüzum görmüşdür. Nitəkim (*necə ki*) böylə deyir:

*Məra çun “Məxzənül-əsrar” gənci,
Çe bayəd dər həvəs peymude rənci.
Və likən dər cəhan emruz kəs nist,
Ke u-ra dər həvəsname həvəs nist!¹*

Yəni: “Məxzənül-əsrar” kimi bir xəzinəm var ikən, həvəs arxasından nə deyə qoşayım? (*qaçmaq*) Fəqət bu gün həvəsnaməyə meyil etməyən dünyada kimsə yoxdur!”

Oxuyucu zövqünün bu tələbi qarşısında təlimçi şairin əfsanə “ərz”ində bulunması, anlaşılan, pək qolay olmamışdır. Sənətkar kəndisində bulunan yaradıcılıq dühasının özəlliyini buluncaya qədər epeyi (*çox*) tərəddüd dövrü keçirmişdir. “Həvəsnamə” yazayımı, yoxsa?” deyə illərə düşünmüş olduğu təxmin edilə bilər. Təzkirəçilərin anlıyamadıqları sirri burada aramalıyız. Bu xüsusda şair kəndisi bizə qolaylıq (*kömək*) göstərir. Bunu biz onun eyni “Xosrov və Şirin” əsərinin müqəddiməsində “mütəəssib (*təəssübkeş*) dostu”

¹ (Ərəb hərfləri ilə də yazılıb, tərcüməsi mətndədir – red.)

ilə yapmış olduğu həsbihaldə (*söhbət*) görüyoruz. Bu mütəəssib dost şairin niyyətini duyunca kəndisinə darılmış və demişdir ki:

“Sən bütperəstlərə uyma. Zənd ilə Zərdüşt kimi əfsanəçiliyə qapılma. Tövhid qapısını çal ki, bunda məşhursun. Məcusilərin mərasim və ayinlərini nədən yeniləyəcəksin?”

Nizami dostunun bu “acı” sözlərinə “qızmamış”, yalnız “dilbənd” Şirinin dadlı ədalarından dostunun qulağına bir neçə nüktə (*kəlmə*) oxumuş və “toxuduğu diba”dan (*ipəkdən*), kəndisinə cana sinən (*xoşa gələn*) bir neçə “nəqş” göstərmişdir.

Daş kimi sərt olan tənqidçi bunları duyunca daşlardakı nəqşlər kimi donub qalmışdır. O zaman şair kəndisinə:

– Nədən susuyorsun, afərin desənə! – demiş.

Adam da:

– Yüz afərin!.. – deyər şairi təbriklə sözlərinə bunları əlavə etmişdir:

“Şirinin dastanını duyunca ağzım dadlılandı. Bütü Kəbə ilə bir araya gətirən bu sehri mütləqə işləməlidir!”

Yumuşayan adam sözlərini şairi təşviq edən bu tövsiyə ilə bitirmişdir:

“Əlində bu ölçü və bu dəyərdə bir sənət var ikən, bu ıssız (*cansız*) nədən bağlanıb qalacaqsın. Gəncədən dışarıya çıx, geniş meydanlarda arslan ovla. Atını dışarılarda qoşdur da, geniş dünyayı doluş. Dünyada sənətkar yoxdur, varsa da sənin kabına (*qabına, ölçünə, ilhamına*) varamaz!..”

Bu hekayədə şair bizə nəşə qaynağından içdiyi ilham bədəsiylə yaradıcılıqdakı əsl şöhrətini təmin edən özəlliyə nasıl varmış olduğunu anlatmışdır.

Bu, Nizami sənətkarlığındakı gəlişmə (*evolüsyon*) (*təkamül*) tarixinin rümuzlu (*simvolik*) bir ifadəsidir.

Nizami sənətkarlığının ruhunu xarakterizə edən bu olay Firdovsinin ədəbi həyatına aid ruhi qəribə psixoloji bir hadisə ilə qarşılaşdırıla bilər.

Əxlaqçılıq sahəsindən eşq əfsanəçiliyinə keçən Nizami bir tərəddüd dövründə bulunmuş... bu, anlaşılır bir hadisədir: ədəbiyyatın daha yüksək basamağına (*pilləsinə*) sənətin daha canlandırıcı havasını almaq istərkən şair yolu üzərində təəssübün durduğunu görmüş, bir an için duraqlamışdır (*duruxmuşdur*). Fəqət bu, onu qətiyyənlə ürktəmiş (*çaşdırmamış*), getmək istədiyi yolun doğruluğunu qoyu (*qatı*) bir mütəəssibə (*təəssübkeşə*) belə isbat etmişdir.

Nizamidəki bu “duraqlama” (*duruxmaq*) mənliliyini arayan sənətkarın bulduğu olğunluq nöqtəsinə atılmaq üçün hədəfi üzərinə sıçramaq üzrə bir arslanın kəndisini tutmasına bənzər.

Halbuki Firdovsi... yunanlıların Homeri, italyanların Vergilisi ilə bərabər, dünyanın vətən ədəbiyyatı arasında böyük adına ölməz bir şöhrət qazandıran “Şahnamə”sini şair bizzat (*bütünlüklə*) dəyərdən düşürmüş və ... rədd etmişdir.

Firdovsinin “Şahnamə”sindən sonra “Yusif və Züleyxa” konusunda lirik bir dastan yazdığı məlumdur. Fəqət bu əsərin müqəddiməsində milliyətçi fars şairinin vaxtiylə yazılışı ilə “Əcəm diriltdiyinə” qane olduğu kəndi “Şahnamə”sini rədd etdiyini çoxları bəlkə də bilməzlər.

Halbuki bu, bir həqiqətdir. Klassik İran ədəbiyyatıyla uğraşanlara enteresan analiz konusu olacaq bir həqiqət.

Şair “ömrünün yarısını xərciyərək (*sərf edərək*) Rüstəmin adını dünyaya yaymaq dəliliyinə” ciddən pişmandır.¹ O, bu “əyri yolu

¹ Ər in misəzəd gər bexəndəd xerəd,
Ze mən in conun key pəsəndəd xerəd.
Ke yek nime əz omr-e xod kəm konəm,
Cəhani por əz nam-e Rostəm konəm. (*farsca*)
Əgər ağıl buna gülsə, yeri var:
Ağıl mənim bu dəliliyimi necə bəyənə bilər?!

tərk etmiş, doğrusunu bulmuşdur, bu yoldan bir daha sapmıyacaqdır”.¹

Firdovsi kəndi kəndisinə söz veriyor: “bir daha padşahlara yaxlaşmıyacaq və dastan yazmıyacaq”, bir daha “boşboğazlıq etmiyəcək”, çünki “bütün bu dastanlar kökündən yalandır və iki yüzü bir ovuc toprağa dəyməz”.²

Kəndi kəndini yalanlayan və ən dəyərlə əsərini bizzat inkar edən bu ruh qırılığının əsl səbəbini araşdırmaq ədəbiyyat tədqiqçilərini ciddiən ilgiləndirəcək bir konudur.

Nizamidə gördüyümüz ruh bütünlüyü ilə Firdovsidəki bu qırılığın səbəblərini burada araşdıracaq deyiliz, bu bizi cızdığımız çərçivə dıışına çıxarır. Yalnız bu qədər deyə bilirik ki, klassik İran şairlərindən bilxassə fars olanlarına məxsus *fərdiyyətçilik* Nizamidə yoxdur. O, yaydığı “fəna fillah” və “fəna filmillə”lik fikriylə tamamiylə ahəngdə, sakit, fariğ (*azad*) və fədakar bir həyat yaşamış və daima “içi” ilə “dışı” biri-birini tutan bir iman adamı olaraq qalmışdır. Şəxsi həyatında olduğu kimi, ədəbi fəaliyyətində dəxi Nizamidə Firdovsidəki çaşqınlıq və təzadlardan əsər görülməz!..

3

Daş qəlbli mütəəssibi belə qazanan “Xosrov və Şirin”i ilə Nizami həqiqətdə də “təlqinçiliyin” dar çərçivəsindən çıxmış, həqiqi sənətin sınır tanımayan geniş sahəsinə atılmış və bir-biri arxasından gələn

Ki ömrümün yarısını azaldım,
Dünyanı Rüstəmin adı ilə doldurdum?! (*tərcüməsi*)

¹ Sər əz rah-e vəjunə bər taftəm,
Ke qom şod ze mən omr-o-ğəm yaftəm.
Konun k-əz məra raz-e çəndi bəqast,
Dəgər nəsporəm coz həmə rah-e rast! (*farsca*)

² Nəquyəm soxən ha-ye bihude hiç,
Be bihude qoftən nəgirəm bəsiç.
Ke an dastanha doruğ-əst pak,
Do səd z-an nəyərzəd be yek moşt xak. (*farsca*)

dörd əsəriylə “Beşlik”ini tamamlamış və toz qonmayan böyük adını silinməz bir yazıyla dünya ədəbiyatı tarixinə keçirmişdir.

“Məxzənül-əsrar”ı yazarkən kəndisini hənuz (*hələ*) “qonça” halında bulan şair nəşə qaynağından aldığı ilham sayəsində açan təbinin yetişdirdiyi sonrakı əsərlərində göstərdiyi “yenilik”lə sözlərinə, həqiqətən də, “qiyamət borusunun” təsirini vermişdir.¹

Bu xüsusdakı başarısını şair qismən kəndisində, əsasən, Tanrı vergisi olan təbinin qüdrətinə, qismən də sənətindəki metoduna bərlüdür.

Nizami metodunda başlıca əsas orijinal qalmaq, az, fəqət “öz” söyləmək, “namdar olmadıqca, namizəd olmamaq”, “fələk kimi yüksələ bilmək için, fələk kimi durmadan dönmək” (*yəni çalışmaq*), “dartı (*çəki*) ilə almaq, fəqət dartmadan vermək” kimi şeylərdir.

Nizami kəndi əsərlərində “başqasının fələkətinə qəhqəhələr savurran yıldırımılıqdan” çəkinir, çünki o, “qılgılıcımlı ancaq kəndini yaxan bir şimşəkdir”. O, “hər tikana yaslanan bir gül, hər vuruşdan (*toxunuşdan*) dillənən bir teldir”. O, “yanıq qəlbini tikanlanmaqdan tutuşan bir atəş” olduğunu zənn edər. “Dərya kimidir – eyib yıxar (*yuyar*), ayna deyil – eyib aramaz”². “Soruşulmadıqca söyləməz, çünki

¹ Gər benəmayəm soxən-e taze-ra,
Sur-e qiyamət konəm avaze-ra. (*farsca*)

² Nəxəndəm bər ənduh-e kəs bərq var,
Ke əz bərq-e mən bər mən oftəd şərər.
Be hər xar çun qol səlayi zənəm,
Be hər zəxme çun ney nəvayi zənəm.
Məgər atəş-əst in del-e suxte,
Ke əz-xor xordən şod əfruxte.
Ço dərya şodəm doşmən-e eybşuy,
Nə çun ayinə dusti eybğuy. (*farsca*)
Yıldırım tək güləməm başqasına,
Vuruşumdan düşər od çünki mana.
Yatarım hər dikana gül kimiyim,
Sızlaram hər yaradan ney kimiyim.
Odmudur, san, bu gönül, bax ki necə,
Tutuşur böylə, tikanlandıqca!..
Dənizəm mən yıxarım kirliliyi,
Deyilim ayna açam ayrıliyi. (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

cövhəri qırmasın deyə kəsikiyi uslu (*yavaşca*) vurur, çünki “sorulma-
dıqca söyləmənin söylənmiş hädər etmək olduğunu” bilir, “gözsüz-
lərə lampa tutmayı faydasız” bulur, çünki “dimağ (*beyin*) qəlbi yal-
nız gözlə görür”. “Sözün əkis yapıdığı zaman ancaq fayda verəcə-
yini” bilən ustad dinləyən arar ki, kəndisinə “bilgi sirlərini təslim
etsin”. Böylə birisi bulunmadıqca şair “dodaqlarının çivilənməsini”
(*mismarlanmasını*) daha məkul (*düzgün*) bulur.¹

Ruhundakı doğruluqla metodundakı bu sağlamlıqdır ki, sənətkara
qırıqlıq bilməyən bir güvənlə (*inamla*) yaradıcılıq nəşəsi veriyor.

Əxlaq və ya eşqə aid bütün əsərlərində bu nəşə heç bir zaman Ni-
zamiyi tərk etməməkdə, başından sonuna qədər şair kəndi mənliliyinə
bağlı qalmaqdadır.

¹ Dəhan-ra be mesmar bər duxtən,
Be əz qoftən-o-qofte-ra suxtən. (*farsca*)
Ağızı mismarlayıb bağlamaq,
Deyib deyilmiş yandırmaqdan yaxşıdır. (*tərcüməsi*)

IV

NİZAMİDƏ HƏYAT TƏLƏQQISI¹ VƏ İNSAN

Tanrıya kitabından:

*Dünyanın kəndisi bunca gözəlkən,
Bəqayı² cənnətə buraxdın nədən?*

İnsana kitabından:

*Sürən məlakəsi sənsən varlığın,
Yol göstərmək işi ancaq Xalığın!*

N i z a m i

Nizaminin gerçək sənət qaynağı olmaq üzrə nəşəyə (*sevincə*) önəm və dəyər verışı, onun həyat haqqındakı tələqqisiylə (*münasibəti*) tam bir ahəngdədir. Daha doğrusu, şairin sənət haqqındakı tələqqisi həyat haqqındakı tələqqisindən doğmuşdur.

Fərdi həyatın keçici olduğunu filosofca düşüncələrində daima irəli sürməklə bərabər, Nizami dünyanın kədər və ələm için deyil, nəşə və sevinc için yaradıldığına qanədir. Dünyanın faniliyini, insanı kəndi növünə qarşı kötü (*pis*) müamilələrdən (*əməllərdən*) alıqoymaq (*çəkəndirmək*) için tez-tez qeyd edən həkim (*filosof*) Nizami bir şair görüşü ilə həyatın öyücüsüdür (*tərənnümçüsüdür*). Yaşamaq – gözəllik, nəşə və sevinc içinde yaşamaq Nizaminin ən sevdiyi bir şeydir. “İskəndərnamə”də bu qənaətimizi qüvvətləndirən beyitlərinə şair “dünya kədər və ələm için deyil, sevinc və nəşə için yaradılmışdır” deyir və “bu məşəqqət ələmində kəndimizi (*özümüzü*) sıx-mayalım” tövsiyəsində bulunuyor.³ “Xosrov ilə Şirin”də “Xəzandan

¹ Münasibəti – red.

² Əbədiliyi – red.

³ Cəhan əz pey-e şadi-vo-delxvəşist,
Nə əz bəhr-e bidad-o səxti kəşist.

əmin olaydı həyat bağı, yıxılmaz olaydı dünya sarayı, nə gözəl olurlardı!..” deyən şair “dün” ilə “yarın”dan kimsənin xəbəri olmadığını söyləyərək sözlərinə bu şəkildə davam ediyor: “Dün keçmiş, yarın da gəlməmiş, meydanda olan bir “bu gün” var ki, onun da axşama qədər sürəcəyi şübhəlidir. O halda, gəl bir ləhzəcik (*anlıq*) gülələm, mey içərək, könlümüzü və dünyamızı yaşadalım, öylə ya: “topraqların altında çox uyuyacağız, bir gecəyi olsun, uyumadan, şənliklə keçirələm” deyir.¹

Həyat zövqini Xəyyamı andıran² bir əda ilə anladığırsa da, Nizami, əsasda, onun kimi kötünsər (*bədbin*) deyildir. Dindarlığı buna manedir.

Dindar və zahid olmasına rəğmən, həyatı sevən şair “dünya bu qədər gözəl ikən” Allahdan “bəqayı nədən cənnətə buraxdın?!” deyər sitəmlə (*əzabla*) soruyor. Fəqət dərhal “hikmətdən sual yoxdur” hökmünü xatırlamış olacaq ki, “pəki (*çox yaxşı*), sənin dediyin olsun” deyər təslim vəziyəti alıyır.³

İdealist Nizamının həyatı sevişi özgüdərlikdən (*eqoizmdən*) gələn epikürist bir sevgi deyildir. Bu sevgi onun rəngli bir ipliklə bütün

Biya ta yek dəhən pörxənde darim,
Be mey can-o cəhan-ra zende darim. (*farsca*)

¹ Ze fərda-vo-ze di kəs-ra neşan-nist,
Ke di rəftəst-o-fərda dər miyan nist.
Yek emruz-əst ma-ra nəqd-e əyyam,
Bər u həm etemadi nist ta şam.

Be tərək-e xab mibaşəd şəbi qoft,
Ke zir-e xak mibaşəd bəsi xoft. (*farsca*)

² Dər yab-ke-əz ruh coda xahi şod,
Dər pərde-ye əsrar fəna xahi şod.
Mey nu, nədani ze koca amədei,
Xoş baş, nədani be koca xahi şod. (*farsca*)

Xəyyam

Başa düş ki, ruhdan ayrılacaqsan,
Sirlər pərdəsində fani olacaqsan.
Mey iç, bilmirsən ki, hardan gəlmisən,
Şad ol, bilmirsən ki, hara gedəcəksən. (*tərcüməsi*)

³ Cəhani çenin xub-o-xorrəmsereşt,
Həvalət çera şod bəqa bər beheşt.
Əz-in xubtər xodnəbəşəd degər,
Ço an xubtər qofti an xubtər. (*farsca*)

əsərlərindən keçən özgəgüdər (*alturist*) bir əxlaq anlamına sıx surətdə bağlıdır.

Nizami həyat gözəlliyinin ən böyük nəşəsini bir insanın başqalarına faydalı olmasında görür. Kəndi kəndini yüksəltmək, mənən “təzkiyəyi nəfisdə bulunmaq, başqalarının deyil, kəndi ayıblarını görmək” şairin ısrarla təlqin etdiyi əxlaq düsturudur.

Tovus quşunda şair ayağa deyil, qanada, qarğada isə tüklərin qaralığına deyil, gözlərin ağılığına baxmağı tövsiyə edir.¹

Yolunu “candan bir görüşlə bəlliyərək yürüməyi və bu qərarla iki dünyaya da meydan oxumayı” tövsiyə edən həkim “Payəndən (*mə-qamından*) qorxmayasın deyə aşağıya, sayəndən (*kölgəndən*) qorxmayasın deyə geriyə baxma!” deyir.² Həyatda doğruluq, doğru sözlülük şairin yücəldiyi (*tərənnüm etdiyi*) ən gözəl sifətdir.

Şair özgüdərlik (*eqoizm*)in üstünə çıxan, hasis (*duygulu*), mənfəət güdməyən bir həyat təsəvvür edir. Maddi hər imkanın dəyəri, onun baxışında, mənəviyata xidməti nisbətindədir. Zənginliyin məsələ, Nizaminin görüşündə, kəndi kəndinə bir dəyəri yoxdur. “Altun yalnız müəyyən bir məqsəd sikkəsini daşdığı zaman dəyərlidir!”³

İdeal yolunda dayanıqlıq göstərən çətinliklərə qatlanmaq qədər yüksək bir şey yoxdur, çünki böylə bir “riyazət” məktəbindən keçməyən insanlıq şərəfini qazanamaz. Başarının biricik (*yeganə*) vasitəsi riyazət çəkmək və qullanmaqdır.

Doğrudur, bu yol çətindir, tikanlıdır, zindanlarla doludur. Fəqət unutmamaq gərəkdir ki, həqiqi və ideal sahibi bir adam üçün zindan – bir şərəf başamağıdır (*pilləsindir*).⁴

¹ Dər pər-e tavus ke zərpeykər-əst,
Sərzəneş-e pay koca dərxvər-əst.
Zağ ke u şod be həmə tən siyah,
Dide sefid-əst dər u kon neqah! (*farsca*)

² Rah çenan rouk ke ze can didei,
Bər do cəhan zən ge cəhandidei.
Zir məbii ta nəiləvi payetərs,
Pəs məngər ta nəşəvi sayetərs. (*farsca*)

³ Zər ke dər-u sekke-ye məqsud nist,
An zər-o zəmix be qeymət yekist. (*farsca*)

⁴ Mərd be zəndan şərəf arəd be dəst,
Yusef əz-in ruy be zəndan nəşəst. (*farsca*)

Şərəfli adamın ən böyük dəyəri nəfsinə hakim olmaqdır: “Havalanmaq – azgınlığın əsəri, hava və həvəsə qapılmamaq isə peyğəmbərliyin hünəridir!”¹

Nizamiyə görə, həyatı gözəlləşdirən ən böyük əsas eyilik yapmaqdır. “Xalqa qarışmaq, xalqa faydalı olmaq – işlə (*budur*) insanlığın sifəti!”²

İctimai heyvan (*varlıq mənasında – red.*) olan insan, Nizaminin gözündə, şərəfinə baha biçilməz bir məxluqdur. Həqiqi insan, şairin anlayışına görə, təbiətin acizi və kainata tabe çarəsiz bir məxluq deyildir. Şairin “Həft peykər”indəki bir təsəvvürünə görə, “göydəki yıldızlar insanın birər çalışma vəsiləsidir. Bütün çətinliklərə qolaylıq verən insandır. Səyyarələrə ətf olunan özəlliklər insanın onlarda təsəvvür etdiyi dəyərdən başqa bir şey deyildir”.³ “Yer göyün, insan da firistənin (*mələikə*) eşidir”. “Əslinin nərəli olduğunu bilən insan cəsədsiz də yaşar”. Daha doğrusu “can (*ruh*) ölməz, yalnız yerini dəyişir”.

İnsan zindanda şərəf kəsb edər,

Buna görə Yusif zindanda oturdu. (*tərcüməsi*)

Azərbaycanlı Nizaminin haqq uğrundakı bu savaşıqlığına qarşı farslı Sədinin haqsızlıq önündə sinqməyi (baş əyməyi) tövsiyə edən aşağıdakı beyitləri nə böyük təzaddadırlar:

Nacəzayi-ra ço bini bəxtiyar,

Aqəlan təslim kərdənd extiyar.

Hər ke ba puladbazu pənce kərd,

Saed-e simin-e xodra rənce kərd. (*farsca*)

Ləyaqətsiz bəxtiyar gördükdə,

Ağıllı adamlar təslim yolunu tutarlar.

Kim polad qollularla pəncələşirsə,

Öz gümüş biləklərinə əziyyət verir! (*tərcüməsi*)

¹ Sər ze həva taftən əz sərvərist,

Tərk-e həva qovvət-e peyğəmbərist. (*farsca*)

² Be mərdom dər amiz əgər mərdomi,

Ke ba adəmi xu konəd adəmi. (*farsca*)

³ Əncom-e aseman həmayel-e tost,

Çistənd an həmə vəsayel-e tost.

Təngi-ye comle-ra məcal toyi,

Tən-e gəlusay-sin xiyal toyi.

Hər yeg əz to gerefte timsali,

To çe giri be hər yeki fali. (*farsca*)

“Zamanın ilk mənzili yer, dünyanın son nəslində insandır”.¹ Bu insan “kəndisini tanıyınca, Allahını da tanıyır”.² Bir insan, sözün mənəvi və ruhi mənasiylə, bir insan “iki aləmi kəndisində təmsil edən bir nurdur”.³

Bu, Doğu mutəsəvviflərinin (*sufilərini*) “insani-kamil” dedikləri *olğun adamdır*. Bu “olğun adam” anlamı çağdaş alman okulunun “Übermensch” deyilən *üstün adamına* bənzər.

İnsanın *üstünü* kimi, *olğunu* da təbiət və ya Allahın bir vergisi olaraq doğar. Bu, görünüşdə “biri-birinə bənzəyən sayısayı çox daşlar” kimi isə də, həqiqətdə onlardan ayrılır bir cəvhər, Nizaminin təbirincə, bir ləldir.

Fəqət iki formul arasındakı bənzərliklə bərabər, bunlardakı ayrılığa da diqqət etmək gərəkdir:

“*Üstün*” vəsfi (*sifəti*) “cəvhərliyin” mütləqliyini göstərdiyi halda, “*olğun*” (*kamil*) vəsfi riyazət (*zəhmət*) ilə nəfs tərbiyəsinə, kəndi kəndini yetişdirməyə bəlli bir yer ayırmaqdadır. Hər insan, istərsə, kamala ərir (*yetişir*), yəni hər insan əsas etibariylə olğunlaşa bilər.

Nizami bizə bu olğunlaşmanın yolunu dəxi göstərməkdədir. Oğlu Məhəmmədə verdiyi öyüdlərdə göstərdiyi ərişmə üsulunu böylə xülasə edə bilərik:

Bir insan müəyyən bilgi və hünər (*sənət*) sahibi olmalıdır. Nəsəb insana ancaq küçüklüyündə yarar. Böyüyüncə fəzilətli bir babanın oğlu olmaq yetişməz, çünki bir insan ancaq kəndi fəzilətinin evladı olmaq gərəkdir.⁴

¹ Zəman-ra əvvəlin bətn in zəmi bud,
Cəhan-ra axərin bətn adəmi bud. (*farsca*)

² Bedan xod-ra əz rah-e məani,
Xoda-ra dani ər xod-ra bedani. (*farsca*)

³ To an nurike çərxət təşt-e şəm-əst,
Həmudar-e do aləm dər to cəm-əst. (*farsca*)

⁴ Çün şir be xod səpəşəkən baş,
Fərzənd-e xesal-e xiştən baş. (*farsca*)
Arslan kimi tək başına zorlu ol,
Kəndi fəzilətlərinin oğlu ol. (*tərcüməsi – M.Ə.R.*)

Şair müəyyən bir sənət sahibi olmayı, o sənətdə ustalıq və olğunluqla birlikdə qəbul edir. “Sadəcə oxumaq yetməz, oxunan hər varacağı eyicə və tamamiylə anlamaq gərəkdir”. “Öyrənməkdən sıxılmayan insandır ki, sudan inci, daşdan da ləl çıxarır”.⁵

İnsan istərsə, mələk olur, yetişir ki, o, Xızır kimi kəndini tanımış olsun. Kəndini tanıyan adam “abi – həyat”ı (“*dirilik suyu*”) içmiş deməkdir. “Abi – həyat” isə, sözün çılpaq mənasıyla, “yaşadan su” deyil, “ağıllı can ilə canlı ağıl” deməkdir.⁶ Can bir lampa (*çıraq*)dır ki, yağı ağıldır.

Ağıl, Nizamiyə görə, Allahın ilk yaratdığı məxluqdur. Yaradılışın kəndindən saxlanan ilk sirrindən başqa, bu məxluqa bütün məxluqların nasil yaradıldıqlarını anlamaq feyz və qüdrəti verilmişdir.⁷

Ağıl – can (*ruh*), bilgi isə onun bədənidir. Ağıllı can – Allahın bəxşişi, canlı ağıl da əbədi həyatın ta kəndisidir.⁸

⁵ Hər ke z-amuxtən nədarəd nəng,
Dor bər arəd ze ab, lə'l əz səng. (*farsca*)

⁶ Ab-e heyvan nə ab-e heyvan-əst,
Can ba əql-o-əql bacan-əst. (*farsca*)

⁷ Bozorg afərinənde-ye hər çe həst,
Ze hər çe afəride-əst bala-vo-pəst.
Nəxostin xerəd-ra pədidar kərd,
Ze nur-e xodəş dide pendar kərd.
Hər an nəqş k-əz kelk-e qodrət neqaşt,
Be çeşm-e xerəd hic ponhan nədaşt.
Məgər nəqş-e əvvəl k-əz ağaz bəst,
K-əz an pərde çeşm-e xerəd baz bəst. (*farsca*)
Nəsə var, şüphəsiz, böyük yaradan,
Yaradılmış onunla kövnü məkan.
Ağıl öncə yaratmış ol qüvvət,
Ona nurundan eyləmiş qismət.
Qüdrətin fırçası nə ki çizmiş,
Gözlərin ağlın onlara açmış.
Təkcə ilk sirri saxlamış özünə,
Pərdə çəkmişdir ağlın o, gözünə. (*tərcüməsi M.Ə.R.*)

⁸ Əql-e ba-can ətiyye-ye əhəd-əst,
Can-e ba əql zende-ye əbəd-əst. (*farsca*)

V

NİZAMİDƏ EŞQ FƏLSƏFƏSİ

*Ararsaq cahanın oluşunu,
Eşqdə buluruz duruşunu.*

N i z a m i

1

Xalqa xizmətdən zevq alan olğun adam ruhunun ölməzliyinə inanmayan eyimsər (*nikbin*) şairin bu görüşə uyğun bir fəlsəfəsi vardır. Nizamiyə görə, kainatın dayandığı biricik dəstək eşqdır. Bütün varlıqlar yalnız eşqlə durur və onunla yürürlər. “Fələyin eşqdən başqa bir məhvəri yoxdur!” Dünya yalnız eşq manivelası (*ağır şeyləri qaldıran vasitə*) üzərində dönməkdədir. “Eşqin qulu ol ki, qulluq ediləcək biricik (*yeganə*) əfəndi odur”. Ərənlər ancaq bu işlə məşğul olmuşlardır. “Aşıqlıkdən başqa dünyada nə varsa, həpsi oyuncaqdır”.

Dünyada nə varsa həpsi bazi,

İlla ki təriqi eşqbazi!¹

“Asiman aşıq olmasa idi, yer nasıl doğururdu?!”

“Eşqdən nəsibi olmayan insan yüz can daşısa, yenə ölüdür”.²

“Leyli və Məcnun”dan alınan bu mühakimə aşağıdakı şəkildə davam ediyor:

¹ Cəhan eşq-əst-o-digər zərqazi,
Həme bazist ella eşqbazi. (*farsca*)

² Kəsi k-əz eşq xali şod fesordəst,
Gərəş səd can bovəd bi eşq mordəst. (*farsca*)

“Köpək kimi yalnız yemək və uyumaqla qalma, bir kədiyə (*pişiyə*) olsun, könül ver”. Çünki “bir kədinin eşqiylə arslan kəsilmək kəndi nəfsinə düşkünlükdən yekdir! (*yaxşıdır*)”.¹ “Eşqdən bir danə olmadıqca kimsənin toxumu yaşarmaz (*göyərməz*), eşq evinə sığınmadıqca kimsə kəndindən əmin olamaz”.

Nizamiyə görə, eşq cansızlara belə hakimdir. “Miqnatis (*maqnit*) aşıq olmasa idi, öylə bir şövq ilə dəmiri nasıl qaldırırdı?!” “İçində bir eşq mayası olmasa idi, kəhrəba samanı nasıl çəkərdi?!” “Dünyada nə çox daş və nə çox cəvhər vardır: fəqət bunlardan heç biri nə dəmiri qaldırır, nə də samanı çəkər!”

“Növləri çox olan şeylərdə kəndi mərkəzlərinə doğru meyil etmək vəsfi (*xüsusüyyəti*) vardır. Atəş yerin mərkəzində qərarlaşmamış olsaydı, yuvarlağımız (*kürəmiz*) partlar, havaya uçardı!” “Su havada fəzlə durunca ağırlığının təsiriylə yerə dönüyor!” “Təbiətlər arasında daimi bir yaxlaşma və qovuşma vardır ki, hakimlər buna eşq demişlərdir”.² “Eyi diqqət olunursa, yaradılışın ancaq eşq ilə durduğu görülür”.³

¹ Be eşq-e qorbe gər xod şir başı,

Əz-u behtər ke ba xod sir başı. (*farsca*)

Nizaminin bu özgəgüdərliliyiylə (alturitizm) Sədinin özgüdərlilik (eqoizm) göstərən aşığıdakı beyiti nə qədər ziddir:

Çe lazem-əst yeki şadman-o-mən gəmgin,

Yeki bexab, mən əndər xəyal-e u bidar. (*farsca*)

Nəyə lazımdır ki, biri şad olsun, mənə qəmgin,

Biri yuxuda olsun, mənə onun xəyalı ilə oyaq?! (*tərcüməsi*)

² “... Eşq nizamı yalnız canlılar və üzvi varlıqlar deyil, üzvi olmayan varlıqların aləminə dəxi hakimdir və bu qovuşma (attraction), yanaşma (gravitation), miqnatis (magnetizm) və kimyadakı qaynaşma (attinites) şəkilləriylə görülməkdədir...”

Höte “Divan”ının fransızca tərcüməsinə müqəddimə yazan M.Lixtenberq deyir ki: “bu fikir və bu konu Höte “Divan”ının ən gözəl şeirlərini canlandırmaqdadır”.

(Gothe. “Divan Occidental – Oriental, – West – Ostlicher Divan”. Paris MCM XI, s.44).

³ Gər əndişekoniəz rah-e bineş,

Be eşq-əst istade afəriñeş. (*farsca*)

Ömər Xəyyamın bu rübaisiylə qarşılaşdır:

Sər-dəflər-e aləm-e mənə eşq-əst,

Sər beyit-e qəside-ye cəvani eşq-əst.

Varlığı eşqin məhsulu olaraq tələqqi edən şairin kəndisi ən böyük aşıqdır. Nitəkim (*necə ki*), “Xosrov ilə Şirir”in müqəddiməsindən aldığımız yuxarıdakı fikirləri o, kəndinə aid bu sözlərlə bitirməkdədir: “Eşqsiz kəndimdə can görmədim, qəlbimi verdim, can aldım”.¹

İnsan vücudunun motoru (*mühərriki*) – qəlb bahasına alınan bu can qarşılığı eşq, şübhə yoxdur ki, sözün geniş mənaya alınan anlamıdır. Nitəkim, “Leyli və Məcnun”da eşqi anladan bu sözləri oxuyuru:

*Yüksələn nurun eşq aynasıdır,
Şəhvət, əlbət də, eşqin ayrısıdır.
Gər qərəz güdsə eşq, fanidir,
Eşq çünki qərəzdən aridir.
Qərəzə eşq hərgiz olmaz yar,
Qərəzin qonduğunda eşq uçar!²*

“Eşqi qərəzdən ayıran şair aşıqdən dəxi fədakarlıq istiyor. Aşiq demək – kəndindən keçən fədakar deməkdir. Eyni “Leyli və Məc-

Ey an-ke xəbər nədari əz aləm-e eşq,
İn nokte bedan ke zendeqani eşq-əst. (*farsca*)
Mənalər aləminin dəftərinin sərlövhəsi eşqdir,
Cavanlıq qəsidəsinin beyitinin ilk sözü eşqdir.
Ey eşq aləmindən xəbəri olmayan,
Bu incə mənanı bil ki, həyat – eşqdir! (*tərcüməsi*)

¹ Ço mən bi eşq xod-ra can nədidəm,
Deli befruxtəm, cani xəridəm. (*farsca*)
² Eşq ayine-ye bolənd-nur-əst,
Şəhvət ze hesab-e eşq dur-əst.
Eşq-e gərəzi bəqa nədarəd,
Ke eşq gərəz rəva nədarəd.
Ba eşq gərəzkoca bovəd rast?
Eşqi ke gərəz neşəst, bər xast. (*farsca*)

Gürcü şairi Şota Rustavelinin bu beyitləri ilə qarşılaşdır (Azərbaycanca tərcüməsindən):

Məhəbbət bir zərif şeydir, şəhvətlə dərk olunmaz yar,
Məhəbbət başqa bir şeydir, şəhvətdən o qalır kənar.
Məhəbbət ilə şəhvətin arasında çox uçurum var,
Sözlərimə qulaq verin, qarışmasın bu anlamlar. (*tərcüməsi M.Ə.R.*)

nun”da, məsələ, bunları buluyoruz: “aşıq canını verir, cananını istər, canından qorxmaz”.¹

Bir aşiq durmadan cananına can atar. Bu kimi insanlarda sevgiliyə ərmək bəhsinə təhəmmül ilə səbr olmaz. “Onlar kələbək (*kəpənək*) kimidirlər, yansalar belə, həmən sevdikləri işığa qovuşmaq istərlər”. Şairin səbirsizliklə özlədiyi eşq “gənclik şəhvətinin oyuncağı” keçici bir həvəs deyil, “əbədi vurğunluq”dur.²

2

Nizami sənətinin həyatsevərlikdən, özgəgüdərlikdən və aşıqlıkdən işlənmiş eyilik və gözəllikdən ibarət parlaq “*dışı*” kökləri eyni qaynaqlara dayanan yüksək fikirlərdən yapılmış bir *iclə* tam ahəngdədir.

Zaman etibariylə yuvarlağımızı kainatın “ilk nəsl” (*bətn – bu söz farsca yazılıb – red.*) olaraq təsəvvür edən şair məkan etibariylə insanı dünyanın “son nəsl” olaraq təsəvvür etməkdədir.

Yaradılmışların ən şərəflisi və varlıqların ən olğunu (*kamili*) olan insanın, Nizamiyə görə, ən böyük dəyəri böyük yaradanla mənəvi və ruhi təmasa gələ bilmək qabiliyyətində olmasıdır.

Kötümsərlərin (*pessimistlərin*) gözündə yerdə sürüklənir kimi səfil və aciz görünən insan Nizaminin eyimsər (*optimist*) görüşündə yüksəklərə çıxar, Allahın lüflərini görür, səyyarələrin oluş və dönüş hikmətlərini anlar qüdrətli bir qəhrəmandır. Bu qəhrəmanın nə biçim və ölçüdə bir varlıq olduğunu Nizami insanın şərəfini anlatdığı yuxarıda nəql olunan beyitlərdə təyin etmişdir. Burada bu beyitlərdən yalnız bir-iki misranın təkrarı məqsədi təmin edər: “Göydəki bütün yıldızlar insanın birər fəaliyyət vəsiləsi olmaqdan başqa bir şey deyildir. Onlara kəndiliklərini təmin edən *ışığı* biziz. Yaradılışın

¹ Aşeq ze nəhib-e can nətərsəd,
Canan tələbəd, ze-can nətərsəd. (*farsca*)

² Eşqi ke nə eşq-e cavedanist,
Baziçe-ye şəhvət-e cəvanist. (*farsca*)

sürücü mələikəsi insandır. Yaradanın rolu isə, sadəcə, yol göstər-məkdir”.¹

Nə olduğunu və hanki qaynaqdan gəldiyini anlamış bulunan in-san, Nizaminin nəzərində, yaşamaq üçün ətdən və kəmikdən (*sümükdən*) ibarət bir cəsədə möhtac deyildir. Bu, yüksəklərdə uçan bir ruh (“*can*” – *bu söz farsca yazılıb – red.*) dur ki, qətiyən zaval bulmaz, sadəcə, qəlibini (*şəklini*) dəyişdirir”.²

¹ Afərin-ra toyi fereşte-ye pas,
Afərinənde-ra dəlile-şenas. (*farsca*)

² V-an-ke danəd ke əsl-e cayaş çist,
Can-e u bi cəsəd təvanəd zist.
Ğələt qoftəm can-e olvi-geray,
Nəmirəd-o-likən şəvəd baz-çay. (*farsca*)

VI

NİZAMİDƏ DİN TƏLƏQQISI VƏ SOSYAL İDEAL

*Başqasına faydalı iş yapmağa,
Mum kimi hazır olalım yanmağa.*

N i z a m i

1

İnsan haqqındakı mistik anlayışı Nizaminin, daşdığı dini tələqqidən irəli gəlməkdədir. Nizami dindardır. Fəqət bu, mərasimçilikdən ibarət cansız bir dinçilik deyildir. Nizami, bütün varlıqları Allahdan bilir – kəndi-kəndinə duran, varlığının şəkli olmayan, kimsəyə bənzəməyən, dəyişməyən və ölməyən bir Allah. O, böylə mücərrəd bir Allaha tapınır. Bu tapınmada o, səmimi və fədakardır.

Allah ilə münasibətdə doğruluq və səmimiliyi əsas tutan həkim (*filosof*) şairin, allahsevərlik haqqındakı tələqqisi də o nisbətdə ciddidir. Kəndinə “allahsevər” (“*izədpərəst*” *bu söz farsca yazılıb – red.*) deyən hər adamı Nizami, həmən allahsevər deyə tanımaz. Kəndisini qiblə bilən (*eqosentrik*) bir özgüdər (*eqoist*), Nizaminin gözündə qətiyyəən Allah adamı və ya allahsevər olamaz. Eqoizm ilə allahsevərlik, Ona görə, bir araya gələmiyəcək şeylərdir. Allahsevərlik, demək, şairə görə, kəndisindən keçmək deməkdir. Çünki allahsevərlik gündüzə, özgüdərlük isə gecəyə bənzər. Gündüzlə gecə nasıl olur da bir araya gəlir?!.. “Allah, yalnız Allah yolunda kəndilərindən keçən abidləri seçər” Məşhur təbirlə, Nizami “fəna fillah”dır (*bu söz farsca da yazılıb – red.*) O, “əvvəllərin əvvəli və sonların sonu” olub, “heç bir şey yox ikən var olan” yaradana tapınar. Şairin ləhuti (*ilahi*)

eşq və cazibə ilə tapındığı bu qüvvət isə birdir və heç bir surətlə şərik qəbul etməz. Yaradılışda ikilik və ya çoxluğu “vəhdaniyətcı” Nizami kökündən rədd edər.

O, kəndisinin bir tək yaradan tərəfindən yaradıldığına qanedir. “Eyi isə də, kötü isə də, yapılışı ondandır”¹.

Bu, sonuna qədər məntiqi bir düşüncə, Nizami, şiddətli bir “müvəhhid”dir (*vəhdətçidir*). Buna görə də o, məcusi əfsanəsindən bir sənətkar sifətiylə o qədər faydalanmış olduğu halda, əski İnan dini zərdüştlükdəki iki Allah fikrini kökündən kəsib atar. Əvvəlcə də söylədiyimiz kimi, Nizami atəşpərəstliyin amansız düşmənidir. Eyi-lik allahı Hörmüzd ilə, kötülük allahı Əhrimən arasındakı mücadilə ikiliyini (*dualizmi*) qəbul etməz.

2

Təkallahlıq və varlıqda təsəvvür etdiyi birlik, Nizamiyi tək həqiqət sisteminə götürür. Həqiqət, dindar Nizamiyə və yaşadığı zamanın hakim tələqqisinə görə dində görünür. Bunun içindir ki, Nizami, ən çox idealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndərin yalnız cahana hakim

¹ Sereşt-e məra afəridi z-xax,

Sereşte to kərdi be napak pak.

Əgər nikəm-o-gər bədəm dər sereşt,

Ğəza-ye to in nəqs dər mən neveşt. (*farsca*)

Mənim cismimi torpaqdan yaratdın,

Sən natəmizə təmizi qarışdırdın.

Əgər mən təbitcə yaxşı və ya pisəmsə,

Sənin hökmün bu naxışı mənə yazıb. (*tərcüməsi*)

Nizaminin bu beyiti Xəyyamın aşağıdakı rübaisini xatırladır:

Ya rəb, to gələm sereşteyi mən çe konəm,

Pəşm-o-qəsəbəm to reşteyi mən çe konəm.

Hər nik-obədi ke əz mən ayəd be vucud,

To bər sər-e mən neveşteyi, ənm çe konəm. (*farsca*)

Yarəb, mənim palçığımı sən qarışdırmısan, mən nə edim?

Yunumu, ipəyimi sən ayırmısan, mən nə edim?

Mənim etdiyim bütün yaxşı və pis işləri,

Sən mənim alnıma yazmısan, nə edim? (*tərcüməsi*)

bir imperator oluğu ilə qalmamış, eyni zamanda ona peyğəmbərlik payəsi (*rütbəsi*) də vermişdir. Diqqətə dəyər ki, İskəndər, aldığı məmləkətin irqə, dilə və mahala aid bütün özəlliklərinə hörmət etdiyi halda, təkallah əqidəsini yaymaqda mütəəssibdir (*təəssübkeşdir*). İranın bütün müəssisələrini (*reallıqlarını*) qorumuş ikən, atəşpərəstlikdən ibarət olan dinini rədd etmiş, atəşgədələri tamamiylə yıxmış, “müqəddəs” atəşləri söndürtmüşdür.

Təkallahlıq, fənafillahlıq və həqiqətə aşıqlıq kimi ana qaynaqlardan doğan Nizamilik, insan və ya qullanışı təbirlə, fərd ilə cəmiyyətin, yaxud vətəndaş ilə dövlətin münasibətlərini olduğu kimi, millətlərarası münasibətləri dəxi kəndisincə nizama qoyan bir düşünüş və dünyaya görüş sistemini vermişdir.

İnsan mücərrəd bir ruh olmaq etibariylə “fənafillah” olduğu zaman ancaq mənəvi dəyər və şərəfini qoruya bilir. Nizaminin görüşündə müəyyən bir fərd olmaq baxımından da, bir insan ancaq mənsub olduğu cəmiyyətə faydalı olması, başqa təbirlə, “fəna filmillə”liyi nisbətində şərəflidir. Şairə görə “hər fərd kəndi milliyətindən bir parça olduğu için dəyərlidir: bu, bir nemətdir. Bu neməti rədd etmək milləti rədd etmək deməkdir”.¹

“Küfrani – nemət” və “küfrani – millət”də bulunmamaq için Nizami fərddən cəmiyyət naminə fədakarlıq istiyor. Özgüdərlük və yalnız kəndini düşünmək qədər şairin kötü (*pis*) gördüyü başqa bir şey yoxdur.² Yalnız başına dünyayı tutmaq qabil (*mümkün*) deyildir.

¹ Həst bər kəsi ze mellət-e xiş,

Kofr-e nemət ze kofr-e mellet-e xiş. (*farsca*)

² **Halbuki İran ədəbiyyatının moralist şairi deyə məşhur olan Şirazlı Sədinin Gəncəli Nizamiyə tamamiylə zidd bir təlqini vardır:**

Be hiç yar mədeh xater-o-be hiç diyar,

Ke-bər-o-bəhr fərax-əst, adəmi besyar. (*farsca*)

Heç bir yara və heç bir diyara ürək bağlama,

Yer üze geniş, insan çoxdur! (*tərcüməsi*)

və ya:

Sədiya hobb-e vətən gər çe hədisist səhih,

Natəvan mord bexari ke mən anca zadəm. (*farsca*)

Ey Sədi, vətən sevgisi düz söhbət olsa da,

Mənim doğulduğum yerdə alçaqlıqla ölmək olmaz. (*tərcüməsi*)

“Təcrübəsi olan bilir ki, yalnız yeyən, yalnız da ölür”.¹ Bunun içindir ki, şair: “pınar (*bulaq*) suyunu olsun yalnız içməməyi” tövsiyə etməkdədir, çünki “yalnız içənin üzü dəniz suyu kimi duzlu olur”.²

Fərdin şərafını cəmiyyətə çalışmaqda görən həkim sosial həyatın əlbirliyi ilə və təklərin qarşılıqlı güvən, təsanüd və yardımlaşmaları sayəsində ancaq düzənlənə biləcəyini öyrədir. Şair bu xüsusdakı fikirlərini həkimanə və şairanə təşbihlər geyiminə bürümüşdür: “Nə vaxtadək əhliyyətli bir ruh, ruh əhilləri nərdə? Yoldaş nə oldu, arkadaş hanı?” – deyə soran şair, “xurmanın bal dadan şəhdi, ağacının arkadaşlığından, “böcəyin ipək qalpağı (*papağı*) arkadaşlarının yardımlarındandır”, “qarınca (*qarışqa*) yoldaşlarının verdikləri fərhlə canlanaraq kəndindən böyük yükləri daşıyor”. “Çində hər kəs ipək toxumaz, həsir toxuyanlar da var”. “Etidal və ahəng üzərinə yapılan hər işin sonu başarıyla bitər”.³

“Başqalarının işlərini yapmaq için”, Nizami bir insanın kəndini “mum (*şam*) kimi yaxmasını tövsiyə edər.⁴ İnsanlara qarışır və onlara faydalı olursa, bir insan həm dünyada, həm də axirətdə məsud olur.⁵ Şair cəmiyyət namına yapılan bu özgəgüdərliyin şairanə bir

¹ Bedanəd hər ke ba tədbir başəd,
Ke tənəhaxar tənhamir başəd. (*farsca*)

² Məxor tənha gərət xod ab-e cuy-əst,
Ke tənəhaxorço dərya təlxruyəst. (*farsca*)

³ Ta key dəm-e əhl, əhl-e dəm ku,
Həmrah kocvo-həmçədam ku.
Nəxli ke be şəhd xorəmi kərd,
An şəhd ze ru-ye həmdəmi kərd.
Pile ke berişəmi-kolah-əst,
Əz yari-ye həmdəman-e rah-əst.
Əz şadi-ye həmrəhan keşad mur,
An-ra ke əz-u fozun şəvəd zur.
Dər Çin nə həme hərir bafənd,
Gəh həlle kehi həsir bafənd.
Dər hər çe z-e'tedal yarist,
Əncəmeş-e an besazqarist. (*farsca*)

⁴ Bəbayəd xıştən-ra şəm gərdən,
Be kar-e digəran del cəm gərdən. (*farsca*)

⁵ Ço darəd xu-ye to mərdəm-sərəşti,
Həm inca-vo-həm anca dər beheşti. (*farsca*)

timsalini də veriyor: “dünyayı güldürdüyü içindir ki, günəş kəndisi də gülüyor”.¹ Sırf kəndi xəsis mənfəətlərinə baxıb, daima yeməyi və əylənməyi düşünən özgüdərləri, Nizami, insan yerinə qoymuyor. “Eşşək kimi gözü daima yemdə olan insandan köpək daha şərəflidir” – deyir² və əlavə ediyor: “Çalış ki, xalqın işinə gəlsin (*işinə yaramaq – red.*): ta ki hizmətinlə dünyayı süsləmiş olasın”:

*Küş ta xəlq-ra be kar ayi,
Ta be xedmət cəhan beyarayi!*³

3

“İqbalnamə”nin sonlarında bir “Cənnət şəhər” tablosu (*səhnəsi*) vardır.

Qırğızların (*Xırxız – farsca yazılıb – red.*) yaşadığı bir sahədə⁴ Allah adamı məsum insanlar İskəndərə dağ ötəsindəki (*o biri tərəfində*) vəhşi Yəcuc-Məcuclardan şikayət ediyorlar. Bu ibtidai vəhşilər axınlar yapıyor, bu tərəfləri talan və yağma ediyorlarmış. Məzlumlar peyğəmbər deyə qarşıladiqları İskəndərdən bu zalımlara qarşı bir tədbir istiyorlar. İskəndər də dastanlarda məşhur dəmir səddi yapıyor. Vəhşilər bir daha bu tərəflərə keçməz oluyorlar.

Yəcuc-Məcuc bəlasını dəf etdikdən sonra, Yunanıstana hərəkət edən İskəndər, yol üstündə əfsanəvi bir şəhərə rast gəliyor. Cənnət kimi şən, məmur (*abad*) və bolluq bir yer. Bir şəhər ki, nə daşdan divarları, nə də ağacla dəmirdən qapıları var... Bir neçə adamıyla bərabər şəhərə girən İskəndər gördüyü mənzərənin heyranıdır. Ağızlarına qədər dolu ikən, dükanların qapılarında kilid yox.

¹ Nə bini-aftab-e aseman-ra,
Əz an xəndəd ke xəndanəd cəhan-ra. (*farsca*)

² Səg bər an adəmi şərəf dərəd,
Ke ço xər dide dər ələf dərəd. (*farsca*)

³ (Farscası, ərəb hərfləri ilə – red.)

⁴ Sekəndər ze Çin rə'y-e Xerxiz kərd,
Dər-e xab-ra təng-e dəhliz kərd. (*farsca*)

Gülər üzlü əhali İskəndəri və yanındakıları hörmət və sevinclə qarşıyorlar. Kəndisini bir saraya götürüyor, izaz (*sayğı*) və ikram (*ehtiram*) ediyorlar. Padşah gördüyü bu müamələdən (*münasibətdən*) həm məmnun, həm də heyrandır. Ev sahibinə soruyor:

– Bu güvən, bu qorxusuzluq nədir? Nədən kəndinizi qorumaq üçün heç bir tədbiriniz yox?!.. Qapılarınızda kilid, bağlarınızda bağban, sürülərinizdə çoban yox! Bu qeydsizliklə (*laqeydliklə*) kəndinizi nasil əmniyətdə (*təhlükəsizlik*) sanarsınız?!..

“Ədalət şəhəri”nin böyükləri şaha dua edərək böylə cavab veriyorlar:

– Bu yerlərdə gördüyün bizlər, əslində zəif, fəqət dindar adamlarıq. Doğruya imrənir (*meyl edir*), əyridən iyrəniriz. Dünyanın qarısını əyriliyin üzünə qapamış və bu aləmdə səlaməti doğruluqda bulmuşuz. Heç bir zaman yalan söyləməyiz, tanrının sevdini yapar, buyruğuna boyun əyər, kimsəyə zorbalıq etməz, acizlərin əlindən tutarıq. Bizlərdən biri zərər görürsə, onu kəndi malımıza ortağ edəriz. Kimsənin kimsədən fəzlə malı da yox, hər kəs halına görə nemətdədir. Kəndimizi arkadaş sayar, başqasının dərdinə sevinməyiz. Hırsızdan (*oğrudan*) qorxumuz yox – nə şəhərdə polis, nə də köydə bəqçimiz (*nəzarətçimiz*) yoxdur. Başqalarından bir şey çalmayız, bizdən də kimsə bir şey çalmaz. Nə qapıda kilidimiz, nə də sürüdə çobanımız vardır. Evladlarımızı Allah böyüdür, heyvanlarımızı da qurddan, qaplandan o qorur. Toxumu toprağa atar, üst tərəfini tanrıya buraxırıq. Biçim fəsli gəlmədikcə kimsə arpa buğday əkininə uğramaz. Kəndi-kəndinə bitən məhsuldan birə qarşı 700 alırıq. Nə yaparsaq təvəkkülümüz Allahadır, qorxdığımız da o, güvəndiyimiz də odur, başqasına sığınamayız. Bizlərdən birinə başqanlıq nəsb olursa, həpimiz ona fikirlərimizlə yardım edəriz. Kimsəyi kötülüyə çəkməz, fitnə yapmaz, qan tökməyiz. Biri-birimizin dərdiylə dərdlənir, biri-birimizin səadətinə seviniriz. Altuna, gümüşə qiymət verməyiz, bizlərdən heç bir kimsə bunlara ehtiyac göstərəməz. Heyvanlar bizdən qaçmazlar, çünki biz onları incitməyiz. Ov bizim üçün bir əyləncə deyildir. Ovdan ancaq ehtiyacımız nisbətində faydalanı-

rız. Nə öküz ilə eşşək kimi çox yeyir, nə də ağızımızı qaparız. Sıcaq olsun, soyuq olsun yemək sofrasından doymadan bir az öncə qalxarız. Bizlərdən kimsə yaş keçmədik və vaxtı gəlmədikcə gənc ölməz. Ölülərimiz üçün kədərlənməyiz, çünki bunun faydasız olduğunu biliriz. Kimsənin arxasından üzünə qarşı söylənməyəcək bir söz söyləməyiz. Casusluq nədir bilməyiz. Allahın işinə qarışmaz, “bu neçin böylə, o neçin öylə” – deyə sormayız. Bizim cəmiyətdə yalnız bizim əxlaqımızda olanlar yaşaya bilir. Adətdən dıışı çıxanlar, həmən içimizdən atılırlar!”

Nizami deyir ki – İskəndər bütün bunları duyunca heyrətindən olduğı yerdə dona qaldı. “Çünki bundan daha gözəl bir qissəyi (*hekayəti*) nə eşitmiş, nə də dastanlarda oxumuşdu”. Gördüyü bu “Cənnət şəhər”in ictimai quruluşu üzərində düşünən İskəndər kəndi-kəndinə:

“Bu xalqı əvvəlcə görmüş olaydım, dünyayı başdan-başa dolaşmağa qətiyən ehtiyac görməzdim. Bir dağın köşəsinə çəkilir, Allaha ibadət edərdim. Ayinim (*adətim*) bu nizamın eyni olur, dinim də bu dindən başqa olamazdı – deyir.

“İskəndərnamə”nin 18.000 beyiti aşan və həqiqətlə əfsanəyi Nizamiyanə bir surətdə yoğuran, minbir türlü dastan, hekayə, masal (*məsəl*) və hikmətləri içinə alan canlı səhifələri, şairin ən sona saxladığı bu “Cənnət şəhər” tablosu ilə tamamlanıyor.

İskəndər peyğəmbərin arayıb bulduğı bu ideal sistem, həkim (*filosof*) Nizaminin, şübhəsiz, bizzat (*bilavasitə*) gerçəkləşməsini özlədiyi (*arzuladığı*) ictimai nizamın ta kəndisidir.

* * *

Sovet müstəşriqlərindən (*şərqşünaslarından*) Bertelsi “İskəndərnamə”nin “Cənnət şəhər” haqqındaki fikrəsini (*hissəsini*) oxurkən “həyəcanlı bir qürur və öyünmə duyusu” qaplıyor. “Çünki Nizami bu ideal sosializmi, quzeydə (*şimalda*) – SSRİ-nin bulunduğu bir yerdə yerləşdiriyor”muş!..

Bir kərrə “Cənnət şəhər” pək də (*heç də*) SSRİ-nin bulunduğu bir yerdə deyildir. Çünki Nizami İskəndərin bu şəhərdən ayrılaraq, Yunanıstana doğru aldığı yolun yönünü göstərmişdir. Çizilən bu yönə görə İskəndər “qurudan-dənizdən keçmiş və bir çox yol aldıqdan sonra Kirmandan Kirmanşaha, oradan Babilə, Babildən də Şəhrizura” gəlmişdir. Bu qeyid və bu açıqlıq varkən “Cənnət şəhər”in qızıl Moskva olduğunu iddia etmək coğrafiya bilgisinə ayqırıdır!.. (*təhqirdir*). Şairin fantazisində canlanan bu ideal şəhərin yerini təyin etmək mütləqə lazımsa, onu (“*Xırxız*” – *bu söz farsca yazılıb – red.*) Qırğızla ilgili bir ölkədə aramalıdır. Hər ideal şeyi türklüyə bağlayan şair “ideal şəhərini” dəxi Türkistanda görmüşdür. Bilxassə, əski yunan qaynaqlarında da Türkistanda şəxsi mülkiyyət bilməyən cəmiyyətlərdən bəhis vardır.

Hadi (*yaxşı*), coğrafiyayı buraxalım!.. Nizamidəki “Cənnət şəhər”lə sovet cənnətindəki şərtlərin biri-birinə bənzər tərəfləri varmıdır? – ona baxalım:

Nizaminin “Cənnət şəhər”i dindardır, sovet cənnəti isə dinsizdir. Birincisi Allah tanır, ötəkisi (*o birisi*) Allahı rədd edər. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük propaqanda (*təbliğət*) silahıdır. Birincidə sevgi əsas, ikincidə isə nifrət hakimdir. Birincidə təsanüd (*həmrəylik*) əsil ikən, ikincidə sınıf qovğası əsasdır. Birincidə heyvanlar belə əmniyyətdə ikən, ikincidə insanlar belə daima ölüm qorxusu altındadır. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci xırsızlıq (*oğurluq*) nədir bilməz, ikincidə hakim olan xırsızlıqdır... Birincidə polis yox, ikinci ən qanlı polis rejimidir. Birinci casusluq bilməz, ikincidə hər kəs casusdur¹. Birinci silahsız və barışçıdır, ikinci başdan dırnağa qədər silahlıdır. Birinci fitnə nədir bilməz, ikinci bütün dünyayı tutuşduracaq bir fitnə yuvasıdır.

Sözün özü: Dini əxlaq və ictimai təsanüdə dayanan “Nizami sosializmi” ilə dini rədd edən və siniflər qovğasını əsas tutan qanlı “rus sosializminin” biri-birinə bənzər heç bir tərəfi yoxdur!..

¹ Leninin “hər kommunist casus olmaqla müvəzzəfdir (*borcludur*)” vəcizəsi (*hökmü*) mərufdur.

Nizaminin rusdan və rusluqdan bəhsi isə sərihdir (*aydındır*). O, kəndi öz yurdunu və onunla birlikdə bütün mədəniyyət dünyasını, idealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndərin əliylə, rus təhlükəsinə qarşı savundurmuş (*müdafiə etmiş*) və onu əsirlikdən qurtarmışdır. Eyni İskəndərə kəşf etdirdiyi “Cənnət şəhər”i o, yenə eyni İskəndərin əliylə “yaxıb külə çevirdiyi bir yerdə”¹ nasıl təsəvvür edə bilirdi?.. Böylə bir imkansızlığı yalnız dünyanın bütün millətlərini təhəqqümü (*hakimiyəti*) altına alaraq, onlardakı mənəv-maddi bütün dəyərləri sömürmək istəyən qızıl bolşevizmin ideoloqları ancaq təsəvvür edə bilirlər. Nizaminin sağ duyusu deyil!..

Lütfünü gördüyü rejimə, bəlkə də məcburi bir lətifə olsun deyə, Bertelsin bir də zamanımızda yaşamış olsa idi, Nizami bizimlə (*yəni bolşeviklərlə*) bərabər olurdu!” – deyimi vardır.

Fəqət, bizə görə, sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya gələ bilirsə, Nizami ilə bolşeviklər dəxi o qədər bərabər ola bilirlər!..

¹ 232-ci səhifədə, 3-cü not.

VII

NİZAMİDƏ DÖVLƏT TƏLƏQQISI¹

*Dinində dövlətin zülüm haramdır,
Zalimlərə dövlət candan düşmandır.
Samanlığa eşşək düşdüysə nagh,
Deməm yazıq eşşək, samana eyvah!*

N i z a m i

Fərdi cəmiyyət üçün çalışmağa borclu görən Nizaminin dövləti təmsil edən hökmdarlarda təsəvvür etdiyi sorumluğu da gözdən keçirmək gərək.

Yaradılışda ikilik qəbul etməyən həkim için, şüurlu insan cəmiyyətində, əsil olan, ictimai ahəng ilə ədalətdir. Dövlət təmsil etdiyi cəmiyyəti biri-birini yeyən düşmən zümrələrin yırtıcılığına tərki etməmək görəvindədir. Onun ən böyük işi – varlığının hikməti – asayışı təmin etmək və ədaləti yaymaqdır.

Nizamiyə görə, dövlət anlamı ilə zülm anlamı bir araya gələməz. “Dövlət məzhəbində zülm haramdır. Zülm yapan adam dövlətlə dost olamaz”. Dövlətin başına keçmiş zalim padşahı şair “samanlığa girmiş eşşəyə” bənzədiyor və “eşşəyə deyil, samanlığa yazıq” – deyir.² İdeal dövlətdə tədbirli hökmdar bütün işləri işdən anlayan bilginlərə veriyor: İskəndər böylə yapmışdır. Bilgin yardımçıların yardımıyla, dövlət, yaşlıların təcrübələriylə gənclərin güclərini birləşdirərək yü-

¹ Görüşləri – red.

² Setəm dər məzhəb-e doulət rəva nist,
Ke doulət ba setəmkar aşena nist.
Xəri dər kahdan ofıad naqah,
Nəquyəm pay bər xə, vay bər kah! (*farsca*)

rür. Bir dövlət rəisi, Nizamiyə görə, “sürüdən sorumlu bir çobandır”; hətta bundan daha sorumlu bir durumdadır. Qafa daşındakı beyin gövdənin bütün üzvlərini idarə etməkdə nə kimi bir durumda isə, dövlət rəisi də onun kimidir. “Əl, ayağın çalışmasından məmnun deilsə, sorumlu başdır”.

Fərd dövlətə qarşı müəyyən vəzifələrlə mükəlləfdir (*borcludur*). Fəqət fərd, bir dövlətə sırf vəzifə daşımaqla mükəlləf deyil, bir taqım haqlara malikdir. Padşahlara xitab edən şair “heç bir fərdə cəbbarlıq qürurla baxma, o da kəndisincə möhtəşəmdir!” – deyir.

Nuşirəvanın vəziri Büzürməhrin bayquş dilindən tərcümə etdiyi konuşmayı xatırlarsınız. Nizami hökmdarları eyni qüvvətlə zülm işləməkdən daima qorxutmaqdadır. “Padşahın əsil düşmanı zülm işləyən, ədalətsiz məmurlardır. Xalq zülm yapırdırandan dönər”. Yunanlı həkimlər İskəndərə Daradan qorxmamasını tövsiyə ediyorlar, çünki “kəndindən məmnun olmayan iç düşmanları bulduğunu” biliyorlar. Nitəkim (*necə ki*), hər b əsasında İran şahına qarşı İskəndər bu iç düşmanlardan faydalanmışdır.

Bir məmləkətin bayındırlığı şairə görə, hökmdarının eyi niyyətliyə sıx surətdə bağlıdır: “Padşahın niyəti eyi olursa, çöllərdə gül-giyah yerinə mücevhər (*gül*) bitər. Niyəti kötü olan ağacın budağı quruyar. Eyi niyyətli padşah ətrafına bolluq saçar: məmləkətdəki genişliklər ilə bolluqlar padşahın eyiliyindən bəhs edərlər!”¹.

Şair sasanilərdən Hörmüzdün canı kimi sevdiyi oğlu Xosrova tətbiq etdiyi ədalətdən bəhs edərkən bundan əvvəlki bölümdə işarət etdiyimiz kimi, kəndisini tutamıyor. Həməən zamanındakı duruma keçərək, “yüz fəqirin qanı tökülürkən, bir yolkəsənin yaxalanmağından” şikayəti qoparıyor!.. Başqa bir əsərində də “ədalət bu dövrdə aradan qalxdı, Simurqun (*əfsanəvi bir quş*) qanadlarına qondu, bu göy qübbədə həya, bu asılı topraqda namus qalmadı. Qalx ey Niza-

¹ Fəraxiha-vo-nikiha-ye ətraf,
Ze ədl-e padşah-e xod zənəd laf.
Ze çeşm-e padşah oftade rahi,
Ke bəd rə'yi konəd ba padşahi. (*farsca*)

mi! Fəzləsiylə (*artuği ilə*) göz yaşı tök, qana dönmüş bu qəlb için qan ağla! – deyir.¹

Dövlətin ədalət yaymaq vəzifəsində bir müəssəsə olduğu fikrini təlqin etmək için sənətkar, “Həft peykər” kimi incə düşünülmüş qoca (*möhtəşəm*) bir mənzumə yazmışdır. Bu gözəl hekayə ilə şairin yürütmək istədiyi fikir aşıkardır: bir padşah və ya bir dövlət rəisi sadəcə sürüdən sorumlu bir çoban deyil, bundan daha fəzlə, sürünün səlamətindən sorumlu bir köpəkdir. Bu vəzifəsini unudaraq keyfə dalan və idarəyi zalimlərə buraxan hökmdarlarla, hekayədəki “dişi qurdla çiftləşən köpək” arasında heç bir fərq yoxdur. Çöldə rastlaşdığı çobanın vəzifəsində gövşəklik (*səhlənkərlıq*) etmiş köpəyi cəzalandırmaqda olduğunu görərək, gözü bu həqiqətə açılan Bəhram şair həmən “həftənin yeddi gecəsini kəndilərinə verdiyi yeddi iqlim gözəllərini tərk etdirərək, “ədalət gözəli”nin (“*peykər-e ədl*” – *bu söz farsca yazılıb – red.*) qucağına atdırıyor”²

Bəhram Gur tipini təsvirə başlarkən belə, şair Bəhramın ədaləti qorumaq niyyətiylə mücadiləyə atıldığını qeyd ediyor və onun ağzına hökmdarlıq varlığının əsl hikmətini ifadə edən bu beyiti veriyor:

*Fərz olan bizlərə budur biliriz:
Zülümə zülm, ədlə ədl edəriz.*³

Şairin bütün yüksək dəyərlər için məcaz olaraq “türk” sözünü kullanmayı sevdiyini biliyoruz. “Məxzənül-əsrar”ında zülm görmüş ixtiyar bir qadının ağzıyla, Böyük Səlcuqlulardan Sultan Səncərə

¹ Dad dər in dour bər əndaxteəst,
Dər pər-e simorğ vətən saxteəst.
Şərm dər in tarəm-e əzraq nəmand,
Ab dər in xak-e moəlləq nəmand.
Xiz Nizami, ze həd əfzun gery,
Bər del-e xunab şode xun gery. (*farsca*)

² Bax: s.157.

³ Ançe ma-ra fərizə oftad-əst,
Zolm-ra zolm, dad-ra dad-əst. (*farsca – red.*)

yapılan xitab da diqqətə dəyər. Nizamiyə görə, dövlət əsasən adil olmalıdır. Türk dövləti isə bilxassə adil olacaq. Bunun için də ixtiyar qadın ağzıyla Səncərə xitab surətiylə, “madam ki, adil deyilsən, demək türk deyilsən!” – deyir.¹

Nizami incələməkdə olduğumuz bu fikirlərini yalnız nəzəri olaraq deyil, kəndisiylə çağdaş bulunan hökmdarlara qarşı felən dəxi, cəsarətlə müdafiə etmişdir. “Leyli və Məcnun” mənzuməsinin “Xatimə”sində şairin Şirvanşah Axsitan Mənuçehrə yazdığı mədhiyə mutat (*adət edilmiş*) qəsidələrin üstündə bir əsərdir. Nizami Şirvanşaha yunan filosoflarının adından sevdiyi qəhrəmanı İskəndər için yazdığı “Xirədnamə”lər üslubunda öyüdlər verməkdədir.

Zühdi (*dini*), əxlaqi, mülki və siyasi mahiyətdə olan bu öyüdlər son dərəcədə enteresan nöqtələri içinə almaqdadır.

Kəndisinə “nüs-rəti ilahi öyüdcüsü” deyən şair, mənəvi səlahiyyət və etibarına güvənən bir adam ədasıyla, əsrinin padşahına “dünya heç bir padşaha qalmamış, sana də qalmıyacaq” – deyir;² və “cahanda baqi (*əbədi*) qala bilmək için, cahana faydalı ol!” tövsiyəsində bulunuyor.

Sonra şair padşahı ayıq olmaya dəvət ediyor və dövlətin eyiliyi için heç bir çətinliyi yenməkdən çəkinməməyi tövsiyə ediyor. “Dövlət işlərində, dövlətin etibarına qıl (*tük*) qədər olsun uymayan şeylərə yer vermə!” – deyir.

Nizami padşahı düşmənlərə qarşı tətik (*sayıq*) davranmaya dəvət ediyor: “mazərət gətirən (*üzr istəyən*) düşməne inanma, qapından qov!” – deyir.

Nizamiyə görə, iqtidar ilə təmkin biri-birini tamamlayan şeylərdir: “Qahir (*güclü*) ol, fəqət təmkinini buraxma!”³

¹ Bax: s.127.

² Bu, Cuma səlamlıqları əsnasında came imamlarının, Osmanlı sultanlarını qarşılayaraq, “padşahım, qürurlanma, səndən böyük Allah var” demələrini andırıyor.

³ Qaher şo -vo-bordbar mibaş,

Mey mixor-o-huşyar mibaş. (*farsca*)

Güclü ol, amma təmkinli ol,

Mey iç, amma ayıq ol! (*tərcüməsi*)

Dövlət idarəsində şair muşavirəyə tərəfdardır: padşaha “rəy və fikir sahibi olduğun məlumsa da, başqalarının rəylərini dəxi ihmal (*biganə*) etmə!” – deyir.¹

Nizami məmduhunu ikiüzlü yaxınlardan (*müqərrəblər*) çəkindiriyor və vədə sədaqət göstərməsini, bilxassə tövsiyə ediyor: “Ədalət arayanların cavablarını ancaq doğru sözlü adamlar vasitəsiylə göndər. Sözüünü tut ki, hər kəs sana güvənsin!”²

Sınanılmamışlara üz verilməməsinin şair bir qayda olaraq konulmasını (*çevirməyi*) padşaha tövsiyə ediyor: “kimsəyə sınımadan üz vermə, qəlbində yeri olmayanlara güvənmə!”

Düşmanı kiçik görməmək, düşmənlərə qarşı amansız, dostlara qarşı da vəfalı olmaq dövlət adamlarının bilxassə, diqqət edəcəkləri bir fəzilətdir: “Vuracağıni kökündən vur, tutacağıni da düşürmə!”³

Çağdaşı bir padşaha öyüd şəklində qoyduğu bu fikirlərində Nizami ideal bir dövlət rəisi için zəruri gördüyü əsas vəsfləri (*vəzifələri*) bəliitməkdədir (*bildirmək*): bu, eyni zamanda, onun dövlət haqqındakı tələqqisini (*görüşlərini*) göstərir.

¹ Rəy-e to əgər çe həst hoşyar,
Rəy degəran ze dəst məqozar. (*farsca*)

² Dər qoul çenan kon ostovari,
K-imən şəvəd əz-to zinhari. (*farsca*)
Sözündə elə möhkəm ol ki,
Kömək istəyən sənə güvənsin! (*tərcüməsi*)

³ An-ra ke zəni ze bix bər kən,
V-an-ra ke to bər keşi məyəfkən. (*farsca*)

VIII

İDEAL HÖKMDAR İSKƏNDƏR VƏ MÖCÜZƏSİ

*Allahdan İskəndərə vəhy:
Bilərsən cahanda bütün dilləri,
Konuşar səninlə cahan elləri.
Bu ellərdə qullanmadan tərcüman,
Sənin rumcanı hər kəs anlar əyan.*

N i z a m i

1

Nizami tələqqisinə uyan dövlət idarəsini gerçəkləşdirən ideal hökmdar – İskəndərdir. İskəndərin şəxsində Nizami, biliyə, hikmətə, sənətə və fikrə bağlı aydın bir hökmdar görməkdədir. Filosoflar, alimlər və ədiblər tərəfindən əhatə olunmuş bu hökmdarın kəndisi dəxi xarakter (*səciyyə*), cəsarət və qəhrəmanlığıyla bərabər, bilginliyi, həkimliyi və tədbirciliyiylə tanınır. Kəndisinə naiblik (*müavinlik*) edən vəziri Yunanıstanın ən məşhur filosofu – Ərəstudur (*Aristotel*). Sarayında Yunanıstanın tanınmış bütün həkim (*filosof*) və bilginlərinə meydana gəlmiş Şurayi Dövlət biçimində (*tipli*) yüksək bir müəssisə (*məclis*) vardır. Dövlət işlərinə aid ən təməlli məsələlərdə imperator bu məclislə müşavirələr yapmaqdadır.

İskəndərin elm, fənn və ədəbiyyat adamlarına qarşı böyük bir təvəccöhü (*yaxınlığı*) vardır; kəndiləriylə, elmlə fəlsəfənin daima məşğul olduqları böyük məsələlər üzərinə enteresan dartışmalar yapıyor. Bu qəbildən olmaq üzrə, İskəndər tərəfindən meydana atılıb ta, zamanın tanınmış bütün həkimləri tərəfindən münaqişə (*müzakirə*) edilən “təqvini aləm” (*aləmin yaradılışı*) haqqındakı türlü görüş və okulların (*məktəblərin*) xülasəsi “İskəndərnamə”nin enteresan bir qismını

təşkil etməkdədir.¹ Bundan başqa, eyni kitabda İskəndərin hindli bir filosofla yapdığı konuşma da, yunan okulu ilə hind okulu arasındakı görüş və düşüncə ayrılığını göstərmək baxımından diqqətə dəyərdir.

İskəndər sənətkarlar arasındakı müsabiqələrdən dəxi xoşlanmaqdadır. Rum və İran rəssamları ilə Çin rəssamı arasında keçən müsabiqə səhnəsi, şair tərəfindən, pək canlı surətdə təsvir edilmişdir. Bu müsabiqələr imperatorun kəndi hüzurunda yapılmışdır.

İskəndər yabançı məmləkətlərdə, bilxassə (*xüsusən*) İranda bulduğu faydalı elm əsərlərini yunancaya tərcümə etdirmişdir. Bu və başqa surətlərlə Yunanıstan bilginliyini artıran İskəndər, elm sahəsində yeni kəşflər dəxi əldə etmişdir. Dünyanın qaba-taslaq (*ümumi, yığcam*) ilk xəritəsini yapdıran odur.

İskəndər mükəmməl bir təşkilatçıdır. Yeni nizam üzrə, mükəmməl bir ordu qurmuş və bu orduyu özəl bir üsul ilə təlim və yeni silahlarla təchiz etmişdir. Bu orduyu bizzat kəndisi idarə etmişdir. O, əmsalsız (*misilsiz*) bir komandandır. Bu ordu, Qafqasya bəhsində görüldüyü kimi, İskəndəri tanımış bütün millətlərdən qurulmuş müttəfiq bir ordu şəklindədir.

Nizamiyə görə, İskəndər için, ordu da, hər b də məqsəd deyil, sadəcə bir vasitədir. Hər b için hər b prinsipini o, kökündən rədd edər. Şairə görə, İskəndər saldıрма (*fitnəkarlıq*) qəsdilə heç bir hər b yapmamışdır. Daraya qarşı yapmış olduğu sırf savunma (*müdafiə*) hərbindən başqa, onun, qanlılığıyla ayrılan iki önəmli savaşı olmuşdur. Bunlardan biri misirlilərin ricası üzərinə zəngibarlı saldırganlara (*basqınçılara*), o biri də, qafqasyalıların ricasıyla soyğunçu ruslara qarşı yapılmışdır. Digər bütün səfərləri isə İskəndər tədbir və ələlədə (*fövqələdə*) əskəri nümayişlərlə nəticələndirmiş, qan tökmədən istədiklərinə ərmışdir (*çatmışdır*).

Nizami İskəndər diplomasisinin dəxi təməllərini anlatmaqdadır. Bu diplomasiyin ana xətti getdiyi məmləkətlərdə kəndinə bağladığı millətlərin qəblələrini qazanmaqdadır. Hətta hər hərbin sonunda müzəffər İskəndər düşmən igidlərinin dəxi könüllərini alıyor, kəndilərinə lüftlərdə bulunuyor. Sistemini qəbul edən məmləkətləri kəndinə

¹ “İqbalnamə” deyilən ikinci kitab.

candan bağlıyacaq və düşmanlığı unutturacaq çarə və tədbirlərə baş vuruyor. Çünki “millətlərin daima qüvvətə boyun əymiyəcəklərini” biliyor. Millətlərin məmləkətlərini üstün qüvvətlə tutmaq mümkündür, fəqət qəlbləri qazanılmamış millətlərin sədaqətləri zorla qazanılamaz.

Daranın fəlakəti üzərinə İskəndərin İrana tətbiq etmiş olduğu rejimin bu baxımdan diqqətə dəyər tərəfləri vardır. İskəndər Kəyan padşahının iç düşmanları ilə gizlicə təmasa gəlmiş, kəndilərinə yapacaqları xizmətə qarşılıq olmaq üzrə maddi böyük hədiyyələr verəcəyini vəd etmişdir. Daranın qərargahına mənsub olan sui-qəsdçilər savaştın böhranlı bir çağında kəndi komandanları bulunan şahı xəncərləmiş və bu surətlə səfərin İskəndər lehinə bitməsini qolaylaşdırmışlardır. Bu zəfər üzərinə İskəndər bütün İran böyüklərini toplamış, kəndiləri ilə əhdi-misafə (*əhdi-peyman*) yapmış, şahzadələri məmləkətin birer (*müxtəlif*) qisminə “şah” deyər təyin etmiş, kəndisi isə Daranın qızı Rövşənəklə evlənərək “şahənşah” ünvanıyla İran taxtına çıxmışdır.

Bu törən əsnasında İskəndərin Daraya qarşı kəndiləri ilə gizli tərtiblərə (*sövdələşmələrə*) girmiş olduğu xain İran sərkərdələrinə yaptığı müamələ (*tədbir*) çox mənalıdır: İskəndər bütün İran əmirlərinin hüzurunda Darayı öldürən iki sərkərdəyi gətirtdiriyor. Əvvəlcə kəndilərinə vəd etmiş olduğu altunları tamamiylə ödəyər – sözü nü tutmuş oluyor. Sonra isə ikisinin də kəndi padşah və komandanlarına qarşı göstərdikləri dönüklük üçün edamlarını əmr ediyor və bu əmrə həmmən yerinə gətirtdiyor: “ta ki, kimsə kəndi əmirinə ihanət (*xəyanət*) həvəsinə düşməsin!”

İrandakı yerli və milli bütün adət və müəssisələrə hörmət edən İskəndər, sadəcə atəşpərəstliyə aid bütün məbədlər və müəssisələri xarab edərək, təkəllahlılıq dinini yerləşdirmişdir.

Nizaminin düşüncə tərzini üçün bu istisnanın təbii və tipik olduğuna yuxarıda işarət edilmişdir.

Ərəstunun İran səfərində İskəndərdən ayrılıb Ruma dönərkən, kəndi hökmdarına verdiyi öyüdlər arasında “İskəndər siyasəti”nin xarakterini göstərəcək bəzi önəmli nöqtələr (*cəhətlər*) da vardır:



İskəndər filosoflar arasında

Filosof vəzir kəndi padşahına getdiyi məmləkətlərdə **“Siyavuş qanı”na** bənzər, kin doğuracaq qanlılıqdan sakınmasını (*çəkinməsi-ni*) tövsiyə etməkdədir.¹

“Kiçilməmək için kimsəyi kiçiltməməyi tövsiyə edən vəzir iranlıların günün birində Daranın intiqamını almaq için ayaqlanmalarının (*ayağa qalxmaq*) mümkün olduğunu unutmamayı padşaha xatırladıyor. Bunun için bu məmləkəti yerli prinslər arasında bölməyi, kəndilərindən yalnız İskəndərin ümumi otoritesinin (*ümumi nüfuzunun*) tanınmasını istəməklə yetinməyi tövsiyə ediyor, çünkü bu sürətlə “kəndi mülklərinin qayğı və gailəsiylə (*problemlərilə*) məşğul olur da, bu prinslər rumları düşünməyə vaxit bulamazlar”.²

Eyni zamanda yunanlı vəzir, İran topraqlarında rumlu rəislərin təyin olunmalarına da müxalifdir, çünkü “bu sürətlə, əhalidəki məmnuniyyətsizlik ilə müxalifətin, doğrudan-doğruya rumlular üzərinə çevrilmək qorxusu vardır!”

Ələlümüm (*ümumiyyətlə*), filosof vəzir İskəndərin yabançı ellərdə fəzlə durmayıb, çar-çabuc (*tezliklə*) kəndi yurduna dönməsi üçün israr ediyor. Çünki “bir adamın bütün dünyayı tutması və onu kəndi malı sanması gərəkməz, zira dünya bir çox mülkdən ibarətdir ki, hər biri birər sahibin payıdır. Tanrının ayırdığı bölümə kəndini sevdiren bir sahib orasının kəndi adına sicillənmiş (*yazılmış*) olduğuna əmin ola bilir”.³

¹ Siyavuş İran padşahı Keyxosrovun turanlı prinsədən doğulmuş oğludur. Babasından gördüyü haqsız müamilə üzərinə o, Turana sığınmış və burada Əfrasiyabın qızı Firəngis ilə evlənmişdir. Bir rəvayətlə indiki Maku tərəfində kəndisinə ayrılan məmləkətdə gözəl və məmur bir idarə qurmuş ikən, intriqaçılar tərəfindən İranla gizli münasibətdə bulunmaqla töhmətləndirilən Siyavuş, qayınatası Əfrasiyab tərəfindən qətl edilmişdir. İran ilə Turan arasındakı tarixi savaqlar bu günahsız adamın tökülən məsum qanı üzərinə doğan kin ilə yapılmışdır. **“Siyavuş qanı tökmək”** – haqsız yerə qan tökmək deməkdir. “Şahnamə”də bu hekayəyə önəmli yer ayrılmışdır (Bax: M.Ə.Rəsulzadə. “Əsrımızın Siyavuşu”. İstanbul. 1922)*

* (Qeyd: bu texniki səhvdir. Kitab 1923-cü ildə nəşr edilib – red.)

² Ze məşğuli-ye molk-e xod hər kəsi,
Nadarəd suy-e ma fərağət bəsi. (*farsca*)

³ Nəşayəd be yek tən cəhan daştən,
Həm aləm an-e xod enqəştən.
Cəhan qesmət-e molk darəd bəsi,

Ərəstu İskəndəri yalnız Yunanıstanın sahibi olmağa təşviq ediyor. Başqa millətlər üzərində isə Yunanıstanın mənəvi nüfuzunu təmin etmək yetiştir. Fəzləsi reaksiyon doğurur ki, bu da ana vətənin fəlakətinə səbəb olur.

2

Ərəstunun bəhs etdiyi “mənəvi nüfuz”, Nizaminin mistik tələqqisinə görə, dindir: təkallahlıq dini. Bütün otoritələr (*şəxsiyyətlər*) bu fikrə xizmət etməkdədir. Bu həqiqətə xizmət etməyən hər hanki bir dövlət zalimdir. Tək Allah, tək din və tək həqiqətə bağlı olmayan bir iqtidar dünyə hakimiyyətinə ərəməz (*nail ola bilməz*).

Nüfuz və otoritəsini bütün dünyaya yaya bilmiş bulunan İskəndər, Nizaminin nəzərində, yalnız bir əskər, bir siyasi və hökmdar olaraq qalamazdı. Bunun içindir ki, Nizamiyə görə, İskəndərə peyğəmbərlik verilmişdir. Allah tərəfindən bir səs kəndisinə: “ey İskəndər, sənə peyğəmbərlik verildi, bütün dünyayı Allah yoluna çağıracaq, insanlara təkallahlıq hidayətini göstərəcəksin!” – demişdir. Allahın bu vəhyi qarşısında titrəyən İskəndər:

– Mənmi peyğəmbər, hanı mənəim möcizəm? – deyər sormuş və tərəddüd göstərmişdir. O zaman ilahi səs İskəndərə:

– Möcizən bu, ***bütün millətlərin dilini tərcümənsiz anlıyacaqsın, millətlər də sənəin rumcanı, eyni şəkildə, vasitəsiz anlıyacaqlardır!***

Bu böyük möcizəyi edinən (*qadir olan*) İskəndər, dünyayı yeni başdan dolaşmış, gəzdiyi məmləkətlərdə, bu dəfə də hidayətçi (*yol göstərən*) bir peyğəmbər sifətiylə təkallahlıq dinini yaymışdır.

Milli vicdanın tərcümanı dil deyilmidir? Öylə ya!..

Şair demək istiyor ki, *millətlərərası nizam ancaq milli haqların tanınmasıyla kökləşə bilir!* (*yarana bilir*).

İnsanlığın susadığı təkdünya barışının bundan daha yüksək formulunu kim vermişdir?!..

Və-z-an həst hər qesməti bər kəsi.

Çoqesmə-e xoda-ra koni ram-e xış,

Bar an qesmət oftade dan nam-e xış. (*farsca*)

SON SÖZ

“*Azərbaycan Şairi Nizami*” haqqında tasarladığımız (*nəzərdə tutduğumuz*) plan sona ərdi. Fəqət Nizamiyi tamamiylə anlada bildikmi? – Zənn etməm!

Böyük və dahi şair Nizami təbiətin bir fenomenidir. Təbiətin böyüklük, gözəllik, çeşidlilik və sevimliliyi nə qədər tamamiylə qavranılamazsa, təbiət qədər böyük və onun qədər qüdrətli Nizami yaradıcılığını da tamamiylə qavramaq mümkün deyildir. Təbiətin, bir bütün halında, qavrana bilməsi bir yana, qavrana bilən qismini belə haqqiylə hekayə və ya tərsim (*rəsm*) edə bilmək hər insanın işi deyildir. Nə qədər gözəl qələm, nə qədər sehrli fırça, nə qədər möcizəli kəski (*ucu iti alət*) olursa-olsun, təbitdəki bütün dəyərləri ifadədən yenə acizdir. Təbiətin bir fenomeni olan şeirlə hikmət Nizamisini anlayıb anlatmaq o qəbildəndir.

Təbiəti hər kəs kəndi təbiətindəki özəllik və zəka nisbətində qavrar. Bunun için də eyni təbiət türlü şəxslərdə türlü inikaslar yapar. Böyük eşq məsələlərinin türlü yazarlar tərəfindən türlü şəkillərdə yazılışı, böyük sənət konularının türlü rəssamlarca türlü okullar metoduyla işlənməsi, böyük sosial davaların türlü filosoflar tərəfindən başqa-başqa şəkillərdə çözülməsi, heykəltəraşlıqdakı türlü gələnlərlə musiqidəki çeşidli sənətlər həp (*bütünlükdə*) bu davayı (*müddəanı*) isbat edər.

Bizim anladığımızı görə, Nizami təbiətin müəzzəm (*nəhəng*) bir parçasıdır. Təbiətə hər baxışımızda nasıl əvvəlcə görmədiyimiz bir yenilik görürsək, Nizamiyi hər oxuduğumuzda dəxi onda yeni bir özəllik, yeni bir gözəllik buluruq. Nizaminin gəlişimi də tıpkı (*eynilə*) təbiətin gəlişiminə bənzər. Bir gül nasıl tumurcuq halından keçərək qonçalaşır və sonra getdikcə devir-devir qabığından sıyrılır, hər gün bir az daha rəng və ətir alaraq, ən sonda, bütün ehtişamı ilə açar və olğunlaşırsa, Nizaminin yaradıcılığı da tıpkı bir gülün təbii

gəlişməsi kimi, tumurcuqlanmış, yapraqlanmış, çiçəklənmiş, açılmış və olmuşdur. “Məxzənül-əsrar”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Həft peykər” və nəhayət “İskəndərnamə” şairi yaşının irəliləyən türlü devirləri və hər devirdəki yaşının təbii meyli və istəkləriylə sıx bir münasibətdədir. Şair heç bir zaman kəndini zorlamamışdır, işlədiyi konularla yaşadığı bədii və fikri həyat arasında tam bir münasibət vardır. O, təbiət kimi təbiidir.

Nizami, sənətiylə fikri arasında təzadə düşməyən müstəsna bir şəxsiyyətdir. Onun, sənət baxımından, olağanüstü (*fövqəladə*) qüdrəti, eyni dəyərdə və qüdrətdə bulunan fikirləriylə məsud bir ahəng içindədir.

Nizaminin ən kəsin sifəti həyatsevərlik və eşqdır. Eşqi onun qədər qüvvət və sənətlə yazan ikinci bir şair yoxdur. Onun coşqun təbinə bu konu (*mövzu*) qədər uyan başqa heç bir konu olmamışdır. Eşsiz (*misilsiz*) əsərlərində təsvir etdiyi eşq və həyat tablolarının, böyüklük və gözəllik baxımından, cahan ədəbiyatındakı bənzərləri arasında müstəsna yerləri vardır. Nizami tablolarının təsiri, zamanla azalmayan bir dəyərdədir.

Şairdəki bu coşqun qüvvəti çağdaş bir təşbihlə anlatmaq istəsək, Nizamidəki dinamizmi atom enerjisiylə qarşıladırı bilərik, bu fərqlə ki, bu gün müəyyən qəlibə qoyulub istənilən yönətimdə qullanılmadığından (*tətbiiq edilməyindən*) sadəcə dağıtmaq və yıxmağa yarıyan atoma müqabil, Nizami kəndisindəki dinamizmə yapıcı (*qurucu*) bir yönətim verə bilmiş, onu kəndisində mövcud zühd (*özünü ibadətə vermə*), təqva və idealistlik qüvvətiylə müəyyən bir qəlibə sala bilmişdir.

Bir yandan təbiət qədər daşqın və sonsuz yaşama arzusu, o biri yandan da bu arzuyu iyimsər (*nikbin*) ideolojisinə uyar bir yönə qoya bilən yüksək iman ilə iradə – işlə (*məhz*) bu iki ünsür Nizaminin olağanüstü (*fövqəladə*) sənətkarlığını doğurmuş və bizə təbiət qədər böyük və onun qədər qavranılmaz bir aləm bağışlamışdır.

Nizami bildiyimiz fəxriyəsində sənətinin qiyamətə qədər yaşayacağını söylər. Bu iddia klassik Doğu ədəbiyatının klassik şəkilləri üçün mübaligəli görünsə də, Nizaminin tabloları üçün mübaligəsiz doğrudur. Hələ şəkildən əvvəl məna güdən Nizamilik için ki, bütün

eyimsərliyiylə (*nikbinliyi ilə*) “İskəndər ayinəsində” kimi, İskəndər tablosunda əks etmişdir və hökmünü zərrə qədər qeyb etməmişdir.

Nizami şairanə buluşlarla (*detallarla*) təsvir və peyğəmbəranə duyuşlarla təsəvvür etdiyi ideal dünyanın əsaslı cizgilərini “İskəndərnamə”sində vermiş və ideal hökmdar tipini də İskəndərin simasında göstərmiş, böyük bir tablo yaratmışdır:

İSKƏNDƏR TABLOSU!..

Bu, Nizaminin qüdrətli əliylə işlənmiş möhtəşəm bir əsərdir. Bu əsərdə o, sənətkarlığının əsil qayəsi olan siyasi və sosial fikirlərinə bir yekun vurmuşdur.

Əski bir keçmişə aid təsvir olunan bu tablo, şübhəsiz, şairin kəndi çağından uzaq bir gələcək üçün olsa da, təsəvvür etmiş olduğu dünya quruluşu haqqındakı idealını əks etdirmişdir.

Şairin böyüklüyü qədər geniş və hüdud bilməyən fantazisi sayəsində, canlandıqca canlanan bu ideal, iztirablar içində boğulan çağdaş insanlığın daima arayıb, bir türlü bulamadığı idealin bir eşi deyilmidir?!..

Sosyal ədalət, siyasi istiqrar (*stabillik*) və ahəngə susamış çağdaş insanlığın vicdanını yaxan qorxunc aktualitə (*reallıq*) ilə ümidlərini oxşayan yüksək fikirləri, XII yüzilin bu altun qələm şairi nə aktual bir əda ilə, nə canlı və nə parlaq təsvir etmişdir – deyilmi?!

İnsanlığın dəyərini, kəndinə xas yüksək bir üslubla anladan şair, kainata hökm edəbilən *Olğun Adam* (*kamil insan*) haqqındakı görüşü ilə, təbiəti qullanmaqda möcizələr göstərən çağdaş insan tipi ilə qüvvətli şəxsiyyət idealına tərçüman olmamışmıdır?!..

Fərdi səadəti milli və növü səlamətdə (*bəşəri xoşbəxtlikdə*) və bir parçası olduğumuz cəmiyyətə faydalı olmaqda arayan hakim (*filosof*), ən modern sosiologiyanın ərdiyi nəticəyə daha o zaman varmamışmıdır?!..

“Cənnət səhər” misalında (*timsalında*) gördüyümüz kimi, Nizaminin maddiyata deyil, mənəviyata, nifrətə deyil, sevgiyə dayandığı ictimai nizam sosial ədalətə susamış bu günkü insanlığın aradığı ideal nizam deyilmidir?!

Dövlətin ictimai təsanüd (*həmraylik*) qurmaya borclu, bilgi və sevgi ilə idarə olunması lazım bir ədalət müəssisəsi (*orqanı*) olduğunu düşünən Nizami, çağdaşlarımızın özlədikləri (*can atdıqları*) təzadsız və sinif qovğaları bilməyən, təhəqqüm və istismara yol verməyən təsanüdcü bir dövlət idealının mübəşşirliyini (*müjdəçiliyini*) yapmamışmıdır?!

Nəhayət, millətlər arasındakı münasibətləri hanki yüksək idealist Nizamidən daha eyi bir şəkildə təsəvvür edə bilmişdir?

Bu təsəvvürə görə:

Millətlərə cəbir və təhəqqümlə deyil, mənəvi bir otoritə (nüfuz) ilə yanaşmaq və qəlblərinin biricik (yeganə) tərçümanı olan dillərini, vasitəsiz olaraq, anlamaq gərəkdir!

* * *

Dünya ölçüsündəki yaradıcılıqla cahan ədəbiyatına ölməz şeir tablolarıyla eşq, bağlılıq, namus, iman və fədakarlıq tipləri verən, fəlsəfi yüksək düşüncə və siyasi kəskin görüşləriylə də insanlığın ən səmimi duyğuları və ən əziz ideallarına tərçüman olan bu ilahi sənətkar dünya mədəniyyətinin dahi öndəridir.

Ağılları şaşırardan bu başarısını Nizami, qəlbinin bütün telləriylə bağlı bulunduğu öz yurduna və onun kültür gələnlərinə borcludur. O, elinin, soyunun və içində yetişdiyi kültür mühitinin öz evladıdır. “Yunanlılar dünyaya Homeri, iranlılar Firdovsini, italyalıları Vergilini vermişlərsə, biz də Nizamini vermişiz” – deyə öyünən Azərilər haqlıdırlar.

Əvət, mədəniyyət tarixində kəndinə çox şərəfli yer qazandıran bu eşsiz evladına Azərbaycan bütün varlığıyla minnətdardır. Bunun kimi, əsərlərində bunca ideallaşdırılan türklük də, şübhəsiz, türk Nizamının böyük adıyla öyünür, onun yüksək ruhunu rəhmət və şükranla anar!..

11 ekim (oktyabr), 1941.

Bükreş (Buxarest)

ƏKLƏMƏLƏR

1

N İ Z A M İ

Mənzum bir xülasə

Yüksəlmiş Gəncənin anınla nami,
Fəxrimizdir bizim böyük Nizami.

O, yaşamış Eldənizin çağında,
Seyr eyləmiş Şirvanşahın bağında.

“Məxzən”ini Ərzincana göndərmiş,
Mənküçəkdən ona hədiyyə gəlmiş.¹

“Xosrov-Şirin” verilmişdir Arslana²,
Həmdaniyan qarşılıq olmuş buna.

Axsitanın arzusunu dinləmiş,
“Leyli-Məcnun” eşqini nəzm eyləmiş.

“Yeddi gözəl” masallarını yazmışdır,
Körp-Arslanın namına bağlamışdır.

İskəndərə böyük kitab bağlamış,³
Eldənizli Əbu Bəkrə adlamış.

O, yaşamış baba yurdu Gəncədə,
Toplu onun beş əsəri “Xəmsə”də.

¹ Fəxrəddin Bəhramşah – Mənküçək.

² Atabəy Qızıl Arslan.

³ “İskəndərnamə”.

Zamanında hakim olan adətə,
Əsərlərini o, yazmışdır əcəmcə.

Gözəl farsca yazmaqda o, mahirdir,
Firdovsi ölçüsündə bir şairdir.

Böylə ikən o, fars deyil hissində,
Sezmək bunu çətin deyil şeirində.

Farsçılıqdan o, qətiyyən uzaqdır,
Firdovsinin ruhu ondan iraqdır.

Firdovsi də ərəblərə çatılmış,
Peyğəmbərin məktubu yırtılmış.¹

Key taxtına ərəb göz qoyduğundan,
Deyilmiş, ruh sana, ey çərx-i dövrən.

Nizami də eyni şeydən bəhs etmiş,²
İrənlının füzulluğuna küfr etmiş.

Yırtdığıyçin məktubunu Məhəmmədin,
Adını quduz qoymuşdur o, Pərvizin.

Birinci, fars – iranlığı öymüşdür,
İkinci, türk – islamlığı güdmüşdür.

Firdovsicə iranlıdır İskəndər,
Nizamisə, Filippin oğludur – der.

“Damarında axmasa İran qanı,
Makdonyalı yenəməzdi İrani!”

¹ Bax: s.173.

² Bax: s.173.

Firdovsinin bu irqçilik hökmündən,
Göz çevirir Nizami, ta kökündən.

“İskəndərə qazandıran deyil qan,
Zəfər vermiş ona ağıl və iman!”

Farsçılığın ənənəsi zərdüştlük,
Nizamidə görməmiş xoşgörənlik.

Təktanrılıq ruhunda, müslümandır,
Zərdüştlüyün ikiçiliyinə düşmandır.

Təəssübü farsçılığın onda yoxdur,
Türkə qarşı duyduğu sevgi çoxdur.

Əcəmcə yazmışsa da gər, o, türkdür.
“Xəmsə”sində türkün rolu böyükdür.

Türklük deyir, o, gözəllik anlıyor,
Həm eyilik, həm özəllik anlıyor.

Dünyadakı gözəllərdən bəhs edər,
Bunları həp o, “türk” deyər vəsf edər.

Onunca türk göyçək, gözü gözəldir,
Sözü doğru, dili dadlı şəkərdir.

Türk dediyin adam aytək gülümsər,
Bu gülüşü qısqanmış həp şəkər.¹

Türklük demək doğruluqdur hər zaman,
Doğruluğun diyarıdır Türkistan.²

¹ Bax: s.179.

² Bax: s.184.

Türkcə demək həqiqətin bir dili,
“Türkcəsini” anlamayan “həbəşli”.¹

Türk əskərdir, bir şefdir, qəhrəmandır,
Bir sözlə o, yüksək, böyük insandır.

İskəndərin şapkası rum, kəndi türk,²
Peyğəmbərin “Xəmsə”dəki vəsfi türk.³

Ədalətli qurum – türkün nizami,
Bax nasıl anladır bunu Nizami:

“Zülüm görmüş, aciz, ixtiyar **ninc**⁴,
Əl atdı Sultan Səncərin ətəyinə.

Səndən, dedi: görmədim heç inayət:
Zülüm gördüm – deyə, etdi şikayət.

Dərdini anlatdı şikayətində,
Böylə xitab etdi nəhayətində:

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri;

Madəm ki, sən zülmə amil olursun,
Bir türk deyil, çapulçu bir hindusun!”⁵

Bu qissədən çıxan hissə az deyil:
“Bir kimsə kim adil deyil, türk deyil!”

¹ Bax: s.186-187.

² Bax: s.181-182.

³ Bax: s.182.

⁴ Nənə.

⁵ Bax: s.127.

Şairimiz yurduna çox bağlıdır,
Türk olduğu qədər də Qafqasıdır.

Konuların alır çoxca Qafqasdan,
Qorundurur onu axıncı rusdan.

Bərdənin anladır o, parlaqlığın,
Nüşabənin qız-qadın sultanlığın.

İskəndəri o, buraya gətirir,
Qafqas için rus ilə hər b etdirir.

Doqquzuncu, onuncu, on birinci,
Sonra da, kəndi devri, on ikinci.

Əsirlərdə olan bitən şeyləri,
İskəndərin devrinə çəkmiş geri.

Nüşabənin müttəfiqi İskəndər,
Bərdədəki axından almış xəbər.

İskəndərə Qafqasyadan gəlmişlər,
Hadisəyi böylə təsvir etmişlər:

“Şəhri yıxmış, əhaliyi qırmışlar,
Nüşabəyi ruslar əsir almışlar.

Bu axının önü alınmasa gər,
Yaxın Şərqi təhlükə təhdid edər”.

Bunu duyan İskəndər əmr etmiş,
Ordusunu Qafqasyaya çevirmiş.

Rum ordusu qarşılaşmış ruslarla,
Hərblər olmuş, günlər, bəlkə aylarla.

Rus ordusu çoxluq, qaba bir qüvvət,
Nizamlı orduya yenilmiş əlbət.

Şair bu vəqaya verməkdə təfsil,
Yerindədir edilsə bəzi təhlil:

Hərb başında rus sərdarı söyləmiş:
Ordusuna böylə xitab eyləmiş:

“Tanrı verir, qazanırsaq, burda biz,
Ərzi tutar, şah oluruz şübhəsiz”.¹

Beynəlmiləl orduya İskəndər də,
Böylə xitab etməkdədir əmrində:

“Qafqasyadan tutmuş ta Çin dənizinə,
Türklər yayılmışdır yerin üzünə.

Gərçi onlar əqrabamız deyillər,
Rusdan fəzlə həm rumlara kinlilər.

Türkün gücüylə biz fəqət gerçəkdən,
Tam kəsərik rus ayağını bu yerdən”.²

O çağdakı ağrısı coğrafiyanın,
Ta indiki qayğısı Qafqasyanın.

Səkkiz əsir bundan əvvəl düşünmüş,
Məsələyi bugünkü kimi görmüş.

¹ Bax: s.197-198.

² Bax: s.197.

Yaxın Şərqi siyasətində yeri,
Qafqasyanın dünyalıqdır dəyəri.

Rus selinin önünə keçilmək için,
Türk gücü mötəbərdir həm bu gün için.

Qafqas bugün zincirlərlə bağlıdır,
Nizami də eyni dərdən dağlıdır.

İskəndərə qasid gəlmiş Qafqasdan,
Bu surətlə konuşmuşdur o, rusdan:

“Bunlar, demiş – şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, xamlar.

Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar,
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar.

Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxışdan”.¹

“Xəmsə” verir rusun iki tipini,
Qoxulu dev, qanlı prinsesini.

Nizamidə iki çöhrə çox abus:
Qara məcusiylə, sarı üzlü rus.

İskəndərə yenilmiş məcusluğu,
Yaxdırmışdır ona bütün rusluğu!²

¹ Bax: s.211-212.

² Bax: s.211.

* * *

“Xəmsə”dəki gözəl, yüksək qadınlar,
Ya Qafqasdan, ya türklərdən çıxarlar.

Bərdəli Nüşabə ağıl, hikmətdə,
İskəndəri buraxmışdır heyrətdə.

Məhin Banu ağıllı bir sultandır,
Muğanlıdır, qadın bir hökmandır.

Şirin onun ən dadlı məxluqdur,
Bu prinses Qafqasya məhsuludur.

Türk gözəli rus devini yumşaltmış,
İradəsin Arximedini o, çalmış.

Bir türk qızı Bəhramgura sataşmış,
Ölümünü zəkasiylə atlatmış.

Qadınlara Nizami hörmət edər,
Onları bax nə surətlə mədh edər:

“Qadın deyə kimsə namərd sayılmaz,
Namərd odur, dünyada dərdi olmaz.

Arslan kimi nə erkəkcə qadın var,
Erkəklər var ki, gerçəkdən qadınlar!”¹

“Xəmsə”dəki qafqasyalı qadınlar,
Çarşaf örtməz, erkəklərdən qaçmazlar.

İskəndərə söyləmişlər qıpçaqlar:
“Örtünməzlər bizdə qızlar, qadınlar.

¹ Bax: s.222.

Gəl bozma üzləri, vurdurma yaşmaq,
Qapatdır gözləri – gərəksə mutlaq!¹

Yüzlərcə il əvvəl bu parlaq fikir,
Qafqas və türk şərtlərindən gəlir!

Bu beyitlər bizə aydın göstərir,
Nizaminin kim olduğunu bəlirtir.

* * *

İstənilsə bizdən qısa nəticə,
Anlatdırır Nizamiyi böyləcə:

*Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.*

*Qafqas deyə zevq alır,
Rusdan canı dağlıdır.*

*Gözəl qadın tipləri.
Ya türk, ya qafqaslıdır.*

*Şübhəsi yoxdur ki o,
Bir azərbaycanlıdır!*

*Bavariya Şvarsenefeld
25.7.45 – 28.7.45.*

¹ Bax: s.220.

II

İKİ “LEYLİ-MƏCNUN”

(Nizami ilə Füzuli arasında bir qarşılaşdırma)

*“Esbabi-soxən neşat-u naz əst,
Zin hər do, soxən bəhane saz əst.¹*

N i z a m i

*Olduqca mən götürmə bəladən iradətim,
Mən istərəm bəlayi, çü istər bəla məni.*

F ü z u l i

Nizami ilə Füzuli arasında 400 illik bir zaman vardır. Buna rəğmən, yazmış olduqları “Leyli-Məcnun” hekayəsi hər iki şairi biri-birinə yaxlaşdırmışdır. Eyni amil bu iki şairin adını Azərbaycanla dəxi ilgiləndirmişdir.

Müsəlman Doğunun farsca yazdığı dövrdə Şirvan şahının arzusu üzərinə Gəncəli Nizaminin dühası sayəsində “Leyli-Məcnun” hekayəsi Ərəbistanın “qızğın qumsallıqlarından” çıxarılmış, klassik İran ədəbiyyatının yayıldığı bütün məmurələrə (*məmurluqlara*) götürülmüşdür. Daha sonra türk klassizminin çiçəkləndiyi dövrdə ədəbi Azəri mühitindən doğan böyük türk şairi Füzulinin yaradıcılığı ilə bu dastan başda azərilər olmaq üzrə, ədəbiyyat maraqlısı bütün türk arifləri arasında məşhur olmuşdur. Çağdaş Azərbaycan bəstəkarı Hacıbəyli Üzeyirin himmətiylə də 1907-də opera şəklinə qonmasıylə (*qoyulması ilə*) bu hekayə Azərbaycanda geniş xalq təbəqələri tərə-

¹ Sözüün canı nəşədədir, nazdadır,

Bu ikisi varsa, şeir sazdadır. (Bu misralar ərəb hərfliəri də yazılıb. Tərcüməsi – M.Ə.R.)

findən dəxi mənimsənmişdir. Böyləliklə, bugünkü haliylə “Leyli-Məcnun” bir ərəb hekayəsi olmaqdan ziyadə, bir Azərbaycan operası deyə tanınmaqdadır.

Füzulinin adıyla bütün türk ədəbiyatına aldığı opera şəkliylə də, Azərbaycan musiqi və tiyatro aləminə mal olan bu konunun farsçası ilə türkcəsi arasındakı münasibət, şübhəsiz, türk və azərbaycanlı ədəbiyat və sənət adamları kimi bütün aydınları da ilgiləndirir.

Təsəvvürü təbii olan bu marağı tətmin etmək üzrə, hər iki əsərin qarşılaşdırılmasından doğan bu incələməyi dəxi “Azərbaycan şairi Nizami” cildinə əkləməyi (*əlavə etməyi*) faydalı bulduq.

1

Təzkiyələrdən bəzilərinə Füzulinin adı Nizami əsərlərinin mütərcimləri arasında qeyd olunmaqdadır.

Avropa müstəşriqlərinin yazdıqları əsərlərdə də Füzulinin “Leyli-Məcnun”u için “İran şairi Nizaminin məşhur əsərindən tərcümə və ya iqtibas edilmişdir” deyə yazılıdır¹.

Türkcə “Leyli-Məcnun”un farscasından tərcümə olmadığı bir kərə, iki əsər arasındakı həcm fərqiylə gözə çarpar. Nizaminin əsəri 4600 beyit üzərinə yazılmış ikən, Füzulininki ancaq 3200-ə qədər beyiti bulmaqdadır. Bundan başqa hər iki əsər hər nə qədər eyni vəzn üzərinə və məsnəvi tərzində yazılmışsa da, Füzuli həsbihallara aid parçaları qəzəl tərzinə qoymuş və bunları türlü vəznərlə yazmışdır, bir neçə yerdə dördlük tərzini belə kullanmışdır.

Nizami üslubuna xas olan təmsillərlə hekayə içində hekayələr şairin bu əsərində dəxi bol ikən, Füzulinin hekayəsində bu kimi əkləmələr yoxdur.

Sonra, Nizamidə hekayəyə daxil bəzi şəxslər də Füzulidə yoxdur. Məsələ: Nizami Məcnunun dayısına hekayədə bir rol veriyor. Bunun kimi, Bağdadlı Salam adında bir ədəbiyat maraqlısını bir neçə dəfə

¹ M.F.Köprülü. “Türk dili və ədəbiyatı haqqında araşdırmalar”. İstanbul, 1934.

Məcnunla görüşdürüyor. Bu adam “vurğun bədəvi”nin şeirlərini toplayaraq ədəbiyat maraqlıları arasında yayıyor.

Bu iki şəxsdən Füzulidə bəhs yoxdur. Bunun kimi, Məcnuna dostluq və yararlıq yapan vəfalı Zeydin macərəsi də mənzumənin türkcəsində farscasından çox qısa keçilmişdir.

Zeyd İbn Salamın vəfat xəbərini gətirdiyi zaman, Nizamiyə görə, Məcnuna “Düşmanın ömrünü sənə bağışladı”, – demişdir. Məcnun isə: “Sənə deyil, Leyliyə deyəcəkdin”, – deyərək Zeydi təshih etmişdir. Fəqət Zeyd “Məcnun ilə Leylinin iki bədəndə bir can olduqlarını səndən duymuşdum. Bu halda sənə bağışladı deməklə – Leyliyə bağışladı – demiş olduğuma qaneim”, – deyincə, Məcnun Zeydin kəndisini haqqiylə tanımış, gerçək bir dost olduğuna qane olmuşdur.

Füzulidə isə eyni şey bu yolda cərəyan ediyor: Zeyd Məcnuna “Gözün aydın, düşmanın öldü” – demiş. Məcnun isə:

*Ol dostum idi, deyildi düşmən,
Həm ol ona aşıq oldu, həm mən.
Ol canını verdi, vasil oldu,
Öz mərtəbəsində kamil oldu.*

– deyərək cavab veriyor.

Leylinin İbni Salama evləndirilməsi üzərinə, aşıqla məşuq arasında keçən sərəzənləri dəxi şairlər türlü şəkildə anlaşıyorlar:

Nizamiyə görə, Leylinin qocaya vardığını xəbər alan Məcnun sevgilisinin vəfasızlığından bəhs edən yanıqlı şeirlər yazmışdır. Bu şeirləri Leyli duymuşdur. Babasının vəfatı üzərinə, Məcnuna təziyyət məktubu göndərən Leyli bu vəsilə ilə kəndisinin nasıl evləndirildiyini Məcnuna anlaşıyor. Nikahlısı olmaqla bərabər, İbni Salama təslim olmayıb bütün samimiliyyə ilə Məcnuna bağlı qalmış olduğunu təmin ediyor.

Füzulidə isə şəkil bambaşqadır: evlənmə hadisəsini duyunca Məcnun Leyliyə bir məktub göndərmiş, bu məktubda aşıq əvvəlcə sevgilisini vəfasızlıqla töhmətləndirərək:

*Gül qonçalığında xar ilədir,
Açılsa bir özgə yar ilədir.
Əslində tikan çəkər əzabın,
Fəslində həkim alır gülabin.*

– dedikdən sonra, nə də olsa, kəndi sədaqət və eşqini bu yolda təkrarlıyır:

*Peyvəndini qeyr ilə eşitdim,
Billah ki bəsi-təaccüb etdim.
Ey çeşməyi abi zindəgani,
Sən canım içindəsən nihani.
Bir ləhzə gözümdən olmadın dür,
Vəslin necə oldu ğeyrə məqdur?
Gər İbni Səlamə nuri Leyli,
Bir vəch ilə eyləmiş təcəlli.
Leylidən olan xəyali görmüş,
Öz vahiməsiylə eyş sürmüş.
Leyli deməsin mənə qərirdir,
Kim ona xəyali həmnişindir.
Məcnundan edərmi ol cüdalıq?
Ğeyr ilə edərmi aşinalıq?!..*

Leyli isə bu məktuba verdiyi cavabda öncə kəndini müdafiə ediyor:

*Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə deyil ixtiyari-bazar.
Dövrən ki, məni məzada saldı,
Bilməm kim idi satan, kim aldı.
Olsaydı mənim bir ixtiyarım,*

*Olmaz idi səndən özgə yarım,¹
Gər töhmətə olmuşam giriftar,
İkrahla məndən olma bizar.
Bir düir deyiləm ki, ola həkkak,
Aldıqda təsərrüfündə çalaq.
Gər İbni Səlamə dilfiruzəm,
Şəmi şəbü, afitabi ruzəm,
Qanedir iraqdan almağa nur,
Mən ondanü, məndən ol ola dur.*

Sonunda kəndisini qəfəsdə bir bülbülə bənzədən Leyli məktubuna bunları əlavə ediyor:

*Bilməm bu qəfəsdə nola halim,
Sındırdı bəla pər ilə balim.
Bir vəhşi ilə gər etmişəm hu,
Müstövçibi sərzeniş deyil bu.
Vəhşilər imiş səninlə həmdəm,
Həmrəng olubam səninlə mən həm.
Ey aşiqi müstəməndi məhcur,
Tut ğıl məni müstəməndi məzur.
Səbr et neçə gün, ola ki, gördün,
Bu günləri eyliyə digərgun...*

İki hekayə arasında olayların gəlişməsiylə hadisələrin nasıl olduğu haqqındakı rəvayətlərdə də ayrılıqlar vardır.

Nizamidə Məcnun Nofəlin qısır qalan əskəri müdaxiləsindən sonra ancaq insanlardan ümid kəsərək çöllərə düşmüşdür. Füzulidə isə daha Məkkədən döndükdə Məcnun babasından ayrılmış və çöllərə düşmüşdür. Nofəl kəndisini bu vəziyyətdə bulmuş, “qızı sənə alacağım” – deyə məşhur macərəyə atılmışdır.

¹ Bu beyitlərdə XVI yüzilin şairi dünə qədər qadınlarımızın cəmiyyətdəki hüquqsuzluqlarını nə doğru göstəriyor.

Nizamidə Leylinin təşəbbüsü ilə biri İbni Salamın sağlığında, biri də onun vəfatından sonra Leyli ilə Məcnun arasında iki dəfə görüşmə səhnəsi təsvir edilməkdədir. Halbuki Füzulidə Leyli Məcnun ilə yalnız bir dəfə başbaşa qalmışdır.

Məcnunun babası ilə keçən görüşmələri dəxi iki şair tərəfindən iki türlü anladılmaqdadır:

İki rəvayəti biri-birindən ayıran şəklə aid daha bir çox təfsilat da vardır.

Füzuli Məcnunun daha qundaqda bir çocuq ikən aşiq olduğunu göstərmişdir. Bu, ovunmadan ağlıyan çocuğu ovutmaq için dadısı qonşudakı gözəl qadına götürürmüş, çocuq da ancaq bu gözəlin qucağında ovunmuş. Bu xüsus Nizamidə yoxdur.

Məcnunun təbiət ünsürləriylə olan təmas və münasibətləri haqqında da iki şairin hekayələrində bəzi ayrılıqlar vardır.

Füzulidə dağ və irmaqla həsbihal edən Məcnun Nizamidə ağacla konuşuyor. Nizamidə qarğa ilə həsbihal edən aşiq, Füzulidə göyərçinə dərd töküyor. Bu qəbildən az önəmli daha bir taqım fərqlər...

2

Məcnun tipini təsvir edərkən Nizamidəki bəzi təfərrüatın Füzuli tərəfindən atılması və onda olmayan bir taqım xüsusların, biləkis (*əksinə*), artırılması, şübhəsiz, gəlişi gözəl bir operasyon əsəri deyildir. İrəlidə görəcəyimiz kimi, bütün bunlar dərin düşünölmüş bir tablunun əsl göstərmək istədiyi ana fikri tamamlamaq və bəliitmək için bir sənətkar fırçasının şüurla vurduğu və ya sildiği boyalardır.

Nizaminin Məcnunu ərəb qəbilələrindən Amirilər şeyxinin oğludur. Şəxsinin coğrafi bir müəyyənliyi vardır. Bağdadlı ədib Salamın Məcnunla təmasını qeyd etməklə də şair bu müəyyənliyi bəliitmış oluyor. Leyliyə aid bəzi təfərrüatı anladırkən dəxi Nizami yerli ərəb adət və üsullarıyla hesablaşıyor. Onun tiplərində, əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, zaman və məkan damğaları vardır.

Füzulinin Məcnunu isə bu kimi qeyidlərdən (*buxovlardan*) azadadır. O, Amiri şeyxinin deyil, bəlkə də bir ərəb əmirinin oğludur. Buradakı ərəblik qeydi belə, əfsanənin mənşəyinə hörmət üçün buraxılmışdır. Hərhəki bir cinsdən həqiqi bir adam, Füzuliyə görə, həqiqi aşıq, yəni Məcnun ola bilirdi. Nütəkim (*necə ki*), Füzulidə sırf bir ərəb qəbiləsinə aid olaraq təsvir olunan macərədə rol alan Nofəlin “rumlu bir igid” oluşu ilə ordusunun da bir “türk ordusu” olduğuna işarət vardır.¹ Bu surətlə hekayənin müəyyən bir realitə deyil, mücərrəd bir xəyal məhsulu olduğu rəmzləndirilmiş oluyor.

Daha “Məcnun” deyə el-ələmə rüsvay bir aşıq deyil, qundaqda məsum bir çocuq ikən Qeysi hüsənə vurğun göstərərək:

*Eşq idi ki, oldu hüsənə mail,
Hüsünü nə bilirdi tifi qafil.*

– deyən “Leyli-Məcnun”dakı Füzuli bundan əvvəl qəzəllərinin birində:

*Vadiyi eşqdə sevda ilə sərgəşdə idim,
Gəlmədən gərmişə bu günbədi dəvvar hənuz.*

– deyən şairin ta kəndisidir.

Eşqin qədimliyinə qane olan sənətkar qəhrəmanındakı eşqi məktəbdə rastlayacağı Leylisini görmədən açığa vurmaşılığı eşq fəlsəfəsini Nizamidən daha mistik bir üslubla ifadə etməkdədir.

Nizami də Füzuli kimi eşqi kainatın səbəbi olaraq alır. Ustadın bu xüsusdakı görüşü kitabımızın müəyyən yerində anlaşılmışdır. Yalnız sənətindəki növünə məxsus realizm ilə o, Amiri şeyxinin oğlundakı eşqi onu məktəbdə Leyli ilə görüşdürmədən üzə çıxarmamışdır.

¹ Çün tiğ çəkib mübarizi Rum,
Şam əhlini etdi əmrə məhkum.
Fəth oldu sipahi türbə mənsub,
Oldu ərəbin sipahı məğlub.

Eyni metod fərqli Nizami Məcnunu insanlardan məyus edərək çöllərdə vəhşilərlə arkaş qılmaq üçün Nofəlin müdaxiləsi kimi şiddətli bir amilə bağlamayı sənət realitəsinə daha münasib görürkən, Füzuli buna ehtiyac göstərmir. Leyli ailəsinin Qeysin babasına sadəcə, “Oğlun dəlidir”, – deyərədd cavabı verməsi aşiqin dəli olub çöllərə düşməsi üçün kafi gəliyor.

Nizami küskünlük və vurğunluğunun qüvvətini göstərmək üçün Məcnunun babasını və dayısını dəfələrlə kəndisiylə görüşdürüyor, aralarında saatlarca konuşmalar və dartsmalar oluyor. Füzuli isə bu cazibənin qüvvət və qüdrətini uzun-uzadıya deyişmələr və türlü şəxslərin müdaxiləsinə lüzum göstərmədən, daha üstünü təsəvvür olunmayan qüvvətli bir-iki qələm çıxışıyla bəliirtilən simvolik birər vəqa ilə anladıyor.

Zavallı baba ilk dəfəsində oğlunu səhranın bir köşəsində, hər kəsdən ayrı, kəndi-kəndinə qalmış, dalğın və pərişan bir halda buluyor. Yaxlaşıyor. Qolundan tutuyor. “Kəndinə gəl”, – deyər öyüdlərə başlıyor. Məcnun başını belə qaldırmadan:

*Get, dərdimə sən dəva deyilsən,
Biganəsən, aşina deyilsən.
Mən böylə kəlamə tutmasam guş,
“Leyli” sözü söylə, yoxsa xamuş.*

– deyir.

Zavallı adam babası olduğunu anladaraq kəndisini salık (*bir yolu təqib edən*) verməyə başlayınca da, Məcnunun kəndisinə üz vermədiyini şair böylə anladıyor:

*Dedi: nədir ata, yoxsa anə,
Leyli gərək, özgədir fəsanə!*

Durumu böylə görüncə işin nə qədər ciddi olduğunu anlayan ixtiyar oğluna hiylə yapıyor:

*Verdi bu firiblə (aldatma, hiylə) təsəlli,
Kim: dur gedəlim çağırdı Leyli.*

Leyli adını duyunca Məcnun həməən yerindən fırlıyor və babasıyla bərabər evə gəlir.

Babasının Məcnunu ikinci görüşündə də Füzuliyə xas mistik bir nöqtə ilə qarşılaşıyoruz.

Olay Nofəlin müdaxiləsindən sonra meydana gəlir. Leyli ailəsinin başlarına yeni bir macərə açar deyə Məcnunu öldürəcəkləri xəbəri yayılır. Zavallı baba duramıyor, oğlunu qandıraraq evə gətirmək istiyor. Görüşürlər: baba bərmutat (*hər zamankı kimi*) öyüd veriyor, oğul da bərmutat eşqin eyiləşməz bir dərd olduğundan bəhs edib duruyor.

Buraya qədər hər iki şairin hekayələri aşağı-yuxarı biri-birinə bənzəməkdədir.

Fəqət Füzuli davam ediyor: derkən (*söylədiyi halda*) Məcnunun yeləyindən qan sızıyor. Babası təlaş və heyrətdə ikən tövrünü belə pozmayan Məcnun: “Babacığım, maraq etmə”, – deyir və “fəssadın qan almaq için Leylinin qolunu neştlədiyini” anladaraq əlavə ediyor:

*Ol zalım əsəri göründü məndə,
Biz bir ruhuz iki bədəndə.
Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Biri-birinin özgə canı yoxdur.
Sanma ki, ol olduru, mənəm mən,
Bir canla zindədir iki tən.
Xürrəm olurum, o olsa xürrəm,
Qəm yetsə ona, mənə yetər qəm.*

“İki canda bir ruh” fikri Nizamidə də vardır. Şair kəndinə xas təşbih bolluğu ilə bu “ikili birliyi” türlü buluşlarla tərif edər. Məcnunun Leyliyə qarşı söylədiyi Nizamicə monoloqları bu fikri ifadə edən

şahəsər beyitlərlə doludur, fəqət incə buluşlu bu beyitlərdən heç biri Məcnunun qolundan açılan qan qədər inandırıcı deyildir.

Nizami sənətkarlığı ilə Füzuli sənətkarlığı arasındakı bənzərliklə ayrılığı, bilxassə, Leyli ilə Məcnunun baş-başa qaldıqları visal səhnəsi bəliirtiyor.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nizamidə Məcnun ilə Leyli iki dəfə görüşmüşlərdir. Bu görüşmələrin ikisi də Leylinin araması və Zeydin vasitəsiylə olmuşdur. Birinci görüşmə İbni Salamın sağlığında olmuş və Leyli bu görüşməyi müəyyən bir şərtə bağlamışdır: iki sevgili biri-birindən aralıqlı oturacaqlar, Məcnun şeir söyləyəcək, Leyli də dinləyəcəkdir. Bundan ötəsinə (*digərinə*) qətiyən meydan verilməyəcəkdir. Çünki feilən İbni Salamı sevmiyorsa da, Leyli nə də olsa, rəsmən onun qarısındır və mühitin ayıbladığı şeydən sakınmaq (*uzaq durmaq*) gərəkdir.

Bu görüşmə əsnasında Leyliyə qarşı həsbihalda bulunan Məcnunun qoyulan şərtədən mütəəssür olduğunu görüyoruz, sevgilisinə xitabında, məsələ, bu söz vardır:

*Namədə raftən in çe naz əst,
Nə kiştə derodən in çe saz əst?*

Türkcəsi:

*Gəlmədən getmək, bu nə naz?!..
Əkmədən biçmək, bu nə saz?!..*

“Gəlmədən getməyi, əkmədən biçməyi” şərt qoyan bu “nazlı” yara min bir dillə kəndilərinin “iki bədəndə bir ruh” olduqlarını anladıb duran Məcnun nəhayətdə:

*Ən dozd buvəd ke əz səri rənc,
Dər tariqi tələb konəd gənc.*

Yəni: “Qaranlıqda xəzinə arayan xırsızdır”, – deyə yerindən qalıyor və “Sərxoş olub da saçlarını əlimə dolasam və səni sokaqlarda

sərxoşcasına dolaşırsam və hər addımda bir qədər içərək hər nəfəsdə bir zəfər qazansam, nə eyi olurdu?!” – deyir¹ və ən sonda “Yarəb, böylə bir günü mənə nəsib et!”² nərəsiylə yerindən fırlayıb çöllərə qoşuyor (*qaçır*).

Nizami Leyli ilə Məcnunu ikinci dəfə də görüşdürüyor. Bu görüşmə İbni Salamın vəfatından sonra olmuşdur. Leyli artıq evli deyildir. Dul qadın üçün istəklisiylə şərtsiz və qeyidsiz görüşməkdə heç bir əngəl qalmamışdır, kəndini xalqa ayıblatdıracaq səbəb ortadan qalxmışdır.

Vəfalı Zeyd Məcnuna gəlir. Leylinin kəndisini vüsala çağırtdığını müjdəliyor. Məcnun durmadan gəlir. Sevincinin həddi yoxdur. Sevgililər buluşuyorlar. Sarmaş-dolaş oluyorlar. Sevinc və həyəcanlarından məst və bayğın düşüyorlar. Şiddətlə qucaqlaşıyorlar. Mənadada bir ruh daşıyan bu iki vücudu maddidə dəxi, adətə, tək bir vücud halına qoymaq istiyorlar.

Məcnun vüsəlin kəndisinə verdiyi həyəcandan söyləməz oluyor. Məbhutdur (*çaşqındır*). Leyli: “Ayrı ikən daima nalə və əfğanda idin, boyuna şeir söylərdin; indi nə oldu ki, susdun?” – deyər soruyor. Məcnun: “Bütün nalələrim sənə ərmək (*çatmaq*) içindi; ayrılıq növ-hələriydi, yanında və ağışında isə bəhs edəcəyim konu yoxdur”, – deyir. Məcnuna görə “arayandır ki, çağırır, aradığını bulunca məsələ qalmaz”.³ Onun bulduğu Leylidir, kəndisi isə Leylidə qeyibdir,⁴

¹ Xoştər çe əz anke çun şəvəm məst

Dər həlğeyi zolfe to zənəm dəst

Girəm zərə zolfe to bi azar

Məstanə dər avarəm bebazar

Dər hər gədəmət konəm sobuhi

Vəz hər nəfəsi bərəm fotuhi. (*farsca*)

² Ya rəb to mərə yeki çenin ruz

Ruzi kon əz an bote cəhan suz. (*farsca*)

³ Quyənde gərigə costocuyəst,

Çun yaft çe caye qoftocuyəst. (*farsca*)

⁴ To yafteye mənə dərən rah,

Mən qom şodeye to əm dərən çah. (*farsca*)

Leylinin varlığı yetər, kəndisinə nə ehtiyac.¹ “Məcnun kimdir və nədir, Leylinin kölgəsindən başqa bir şeymidir?² Məcnun artıq yoxdur, Leyli ilə bərabər oturan adam xəyalının surətidir”.³ “Mənada kəndini Leyli deyər sanan Məcnun zahirdəki ikiliyə heyrandır”.⁴

Leylinin harimi vüsəlində bu qəbildən, Nizamicə təşbihlər və istiarələrə dolu həsbi-halını təkrarlıya-təkrarlıya Məcnunun məczubluğu getdikcə artırır və derkən “kəndindən keçişin badəsiylə sərxoş olaraq ayaqyalın düşüyor, əldən çıxıyor”⁵ və “bir nərə ataraq təkrar çöllərə qaçıyor”. Nizami bu qaçışı “Qılıcı başından, başını da ləyəndən qaçırır” misrası ilə təfsir ediyör⁶.

Burada diqqətli olanlar “Hanya (*hamı*), Məcnun Leylayı saçından tutub sokaqlarda gəzdirəcəkdil!” – deyər sora bilirlər. Nizami bu sorunun da cavabını kəndinə xas istiarə ilə veriyör:

Məcnunun bu dəfəki qaçışı ilk dəfəsində olduğu kimi, yar hari-mindəki qeyiddən qaçışa bənzəməz, bu dəfəki qaçış vüsəl nəşəsinin verdiyi sevincdəndir. Məcnun artıq yarından ayrı düşmüş bir zavalılı deyil, ona ərmiş məsud bir aşıqdır. Leylinin kəndisidir. “Məcnun kəndi yapraqlarını tökmüş, ancaq Leylidən bir rəməq (*görintü*) qalmışdır”.⁷ Bu məsud haliylə o, artıq ağlamıyor, böyük bir sevinc içində Leyli eşqinə vüsəl qəsidələri söyləyib gəziyor və kəndisinin yar ilə birlik olduğunu təbcil (*göstərir*) edib duruyor.

¹ Ba həste to beh ke həste mən nist,
Kin dəste to əst dəste mən nist. (*farsca*)

² Mən xod kiyəmo mərə çe xanənd,
Coz sayeye to mərə çe danənd. (*farsca*)

³ Mən nistəm ançe həst ba tost,
İn nəqş xiyale tost ba tost. (*farsca*)

⁴ Çün mən to əm in do peykəri çist,
Çün hər do yekist davəri çist. (*farsca*)

⁵ Gəst əz meye bixodi çenan məst,
Gəz pay dər aməd o şod əz dəst. (*farsca*)

⁶ Zəd nəre və rahe dəst bər dast,
Tiğəz səro sər ze teşt bər daşt. (*farsca*)

⁷ Məcnun ke ze xod vərəğ feşande
Leyli şode an rəməğ ke mande. (*farsca*)

Zeyd isə bu yüksək şeirləri dinləyərək kəndisini öyüyor və:

*Eşği ke be esməti xodaist,
An eşğe ne şəhvəti həvaist.*

Yəni “Allahın ismətinə bağlanan eşqin şəhvət ehtirasiylə ilgisi yoxdur”, – deyir.

İştə (*budur*), Nizaminin Məcnun ilə Leyli arasında təsvir etdiyi vüsal səhnələrinin xülasəsi.

Füzuliyə gəlincə: şair iki sevgiliyi yalnız bir dəfə baş-başa buraxmışdır. Bu vüsal səhnəsi əsasdakı “birləşmə” fikri müstəsna, Nizaminin verdiyi təfsilatdan başqadır.

Bir kərə, Zeydin bu görüşmədə heç bir rolu yoxdur. Görüşmə tamamiylə məhrəmdir. Görüşməyi Leyli istəyərək hazırlamamışdır: bu, sırf bir təsadüfün əsəridir.

Bir yerdən digər tərəfə gedən karvanda minmiş olduğu dövəyə dərd tökən Leyli kəndi-kəndinə söylənirkən təəssüründən düşüncəyə dalmış və bu dalğınlıqla müvazinəsini qeyb edərək dəvədən düşmüş, bayılmışdır. Baygınlığı keçincə də karvandandan geri qaldığını fürsət bilən Leyli çöldə Məcnunu aramış və bulmuşdur.

Kəndi aləmində düşüncəyə boğulmuş aşıq ayağına qədər gəlmiş Leyliyi ilkin tanıyamıyor, çünki “ağlından ayrılmış, könlü üzülmüş və gözlərinə qanlı su enmişdir”.¹

Fəqət bir parça konuşduqdan və

*Çün məndə yox ehtimali idrak,
Sən söylə öziin ki, kimsən ey pak,*

¹ Əql olsa idi mənimlə həmrəh,
Əhvalından olurdu agah.
Qəm könlümü etməsəydi bitab,
Göz pərdəsi olmayaydı xunab.
Qəflət xələlindən ayrıldım,
Əlbəttə, kim olduğun bilərdim.

– xitabı üzərinə Leyli kəndisini ətraflıca salık verdikdən sonra Məcnun gələnin kim olduğunu anlıyaraq seviniyorsa da, bundan fəzlə bir ilgi göstərmir. Leyli “Fürsət gəldi”, – deyir, Məcnunu vüsala dəvət ediyor, “Əmanətini al”, – deyir. Fəqət Məcnun bütün bu arzulara və müsaidələrə qarşı qeyidsiz qalıyor. Bundan təəssürə düşən Leyliyə isə aşıq durumunu böylə anladıyor:

*Xəyalilə təsəllidir, könül meyli vüsəl etməz,
Könüldən başqa bir yar olduğun aşıq xəyal etməz.
Həqiqi eşq çün müctövcibi nöqsan deyil, mütləq,
Özin əhli-həqiqət valehi, hüsnü cəmal etməz.*

Bu qəzəldəki eyni fikri şair Leylisinə xitab edən Məcnuna söylətdiyi aşağıdakı beyitlərlə dəxi təyid etməkdədir:

*Eşq etdi binayi vəsli möhkəm,
Mənidə məni sənənlə həmdəm.
Rəf oldu bu etibari surət,
Haşa ki, olam şikari surət.*

Əsas məsələyi ələ almaqdakı şəkil və metod fərqi iki şairin Leylinin məzarı başında ölən Məcnun haqqındakı təsvirlərində dəxi görülməkdədir.

Nizamiyə görə, Məcnun Leylinin məzarı başında günlərcə döyünüyor, başına vuruyor, köksünü tırmalıyor (*cırmaqlayır*). Çığırtilar, bağırtılar içində nərələr atıyor, hönkür-hönkür ağılıyor. Ətraf xalqının ürəklərini yaxan təsirli mərsiyələr söylüyor. Hətta düşdüyü fəlakət haqqında Bağdaddan kəndisini görməyə gələn ədəbiyatçı Salama, əsrimizin təbiriylə söylərsək, “matəm intervüsü” veriyor. Və nəhayət, məzarın üstünə düşərək “canını canına tərək ediyor”.

Halbuki, Füzuliyə görə, bu səhnə olduqca səssiz keçməkdədir: Məcnun Leylisinin məzarını buluyor və həməən üzərinə qapanaraq torpaqlarını öpüyor və tam bir sükunət və hüzur içində:

*İlahi, mənə cismü-can gərəkməz,
Canan yox isə, cahan gərəkməz*

– deyərək can veriyor.

Leylinin ölürkən anasına Məcnuna aid etirafıyla vəsiyətinin dəxi iki şairdə fərqli oluşu məzar başındakı ölüm səhnəsiylə ahəngdədir.

Nizamiyə görə, Leyli anasına: “Zavallı aşiqim məzarım üstünə gəlirsə, kəndisinə Leyli son nəfəsində səni xatırladı deyərsən”, – deyə vəsiyət ediyor.

Füzuli isə Leylinin ölürkən anasına yapıdığı vəsiyəti böylə anlıyor:

*Söylə məni zar mübtəladən,
Key eşqdə laf edən vəfadən.
Xəlvətgəhi ünsə məhrəm oldum,
Azadəvü şadı xürrəm oldum.
Sən həm gələgör təəllül etmə,
Mən müntəzirəm təğafül etmə.
Gər sadıq isən bu yolda sən həm,
Səbir eyləmə, eylə tərki aləm.
Gəl kami dil ilə olalım yar,
Bir yerdə ki, yoxdur anda ağyar.*

İki şairin olaylarla təmasındakı ayrılıq, görüldüyü kimi, olayları anladışlarında, başqa bir deyimlə motiflərində dəxi kəndilərinə xas özəllikləri vardır.

Məcnunun heyvanlarla olan münasibətinə dastani bir şəkil və önəm verən Nizami vəhşi heyvanların Məcnuna ram və arkadaş olmalarını əlinə keçən yiyəcəyi bu heyvanlara dağıtmasıyla izah ediyor. Hətta bu fikrin həqiqətə uyduğunu isbat için, xatırlarsınız ki, şair bizə “Padşahın nədimi ilə azğın köpəklər” təmsilini belə gətirir.

yor.¹ Halbuki Füzuli kəndi hekayəsində bir kərə Nizami qədər məşğul olmadığı bu olayın hikmətini də pək vecsiz bir beyitlə anladıyor:

*Çün ol bəşəriyyətin unutdu,
Ahu həm anunla üns tutdu.
Onun səbəbiylə həm çox ahı,
Səhrada anunla tutdular hu.*

Füzuli Məcnunun olağanüstünlüyü (*fövqəladə*) göstərən hər hərəkətini aşiqin bir an unutmadiğı məşuqu düşünməsiylə açıqlar. Məsələ, Məcnun dağla dost olur, çünki Leyli haqqındakı təəssürlərindən ibarət qəzəllərini oxurkən kəndisindən əksi sədalar istiyor. Demək ki, aşınadır. Çəsmə ilə həsbi-hal ediyor, çünki tökdüyü göz yaşlarının bu çəsmə sularıyla bərabər yar məhəlləsindən keçmələri mühəməldir.

Nizamidə, kəndisi kimi matəmlidir deyə, qara qarğa ilə həsbi-hal edən Məcnun, Füzulidə göyərçinlə konuşuyor, çünki onun qasidlik yapan bir quş olduğunu biliyor, “bəlkə də uçar, kəndisindən yara salam götürür”, – deyə düşünüyor.

Məcnunu böylə olduğu kimi, Füzulinin Leylisi də öylədir: ayla konuşuyor, buluda dərd tökər, sabah yelinə sirr açar və bütün bunlardan eşitdiklərini kəndi avarasına yetişdirmələrini rica edər.

3

Nizami, “Leyli və Məcnun”u yazarkən material olaraq ərəb əfsanəsinə aid türlü kitablarda bulunduğı rəvayətlərlə “Məcnun” deyə tanınmış ərəb şairi Qeysin eşq nəşidələrini (*sevgi mahnılarını*) qullanmışdır. Demək oluyor ki, şair işlədiyi mənzumənin məlzəməsini (*qaynağını*) xam maddə halında bulmuşdur. Bu məlzəmədən bir eşq dastanının ədəbi binasını yaparkən şair əfsanənin rəvayət edildiyi

¹ Bax: s.150-151.

şəklə az-çox bağlı qalmışdır. Bu surətlədir ki, biz Nizaminin əsərində konuyu zaman və məkana bağlayan coğrafiya və hal tərcüməsi özəllikləri buluyoruz. Eyni zamanda, Nizaminin əsəri tiplərlə olayların təsvirində normal həyat gərəkləri ilə şeylərin hər kəscə bəlli təbiətlərinə sadıq qalmışdır.

Bir tərəfdən böylə olmaqla bərabər, Nizami digər tərəfdən də bu ərəb hekayəsini kəndisinə xas fantazi və dastanlarla süsliyə bildiyi qədər süsləmişdir.

Bir sözlə söyləmək lazım gəlsə, Nizami mümkün olduğu qədər əslinə sadıq qaldığı bu ərəb hekayəsini kəndinə xas sənətlə canlandırmış, bu həzin konuyu həvəslə oxunacaq bir roman halına qoymuşdur.

Füzulinin “Leyli-Məcnun”u isə başqadır. Bir kərə bu əsər xam materiallar üzərinə yazılmamış, Nizamidən sonra keçən 400 illik uzun bir müddətdə birikmiş olan ədəbi böyük tərəkənin təhlil və tərkibindən meydana gəlmişdir. Füzuli hekayəyi anladırkən ərəb masalının əslinə sadıq qalmayı pək də aramamış, tiplərini kəndi zehindəki təsəvvürə görə ancaq təsvir etmiş və Məcnunun bağdadlı Sallamların rəvayətlərindən tamamiylə deyəcək qədər müstəqil, kəndi mistikliyinə xəyallandırdığı şəkildə yazmışdır.

Bunun içindir ki, Nizamidə ələlədə bəşəri duyğu və ilgilərdən tamamiylə ayrılmamış görünən Məcnun, Füzulidə “bəşəriyyədən” tamamiylə ayrılmış bir şəxsiyyət halındadır.

İki əsər arasındakı bu əsaslı fərq yalnız iki şair arasında keçən 400 illik zaman ayrılığıyla izah ediləməz. Bu fərqi əsl səbəbi iki şairin ədəbi şəxsiyyətlərində və yaradıcılıq ruhlarının ayrılığında aranmalıdır.

“Leyli-Məcnun” hekayəsinə başlamazdan əvvəl Nizaminin də, Füzulinin də ədəbi şəxsiyyətləri bəlli və kökləşmiş bulunuyordu.

Şirvan şahı Axsitandan bu ərəb masalını nəzm etmək təklifini alan Nizami “Xosrov ilə Şirin” əfsanəsiylə ədəbi şəxsiyyəti kökləşmiş bir şairdi. Bu şəxsiyyətin nə kimi bir özəllik göstərdiyi üzərində burada təfəsilat verəcək deyiliz. Bu, əsərimizdə ətraflı olaraq anlaşılmışdır.

Oxuyucularımıza bu qədər xatırladalım ki, Nizami kəndinə verilən bu konuyu nəşəsiz və yavan bulmuş və yazmağa başlamadan əvvəl sənətkar ciddən düşünmüşdür. Çünki ədəbi şəxsiyyəti lirik əfsanəçilikdən ibarət olan nəşə və həyat şairi bu ərəb masalını hər türlü nəşə və şənlilik məlzəməsindən məhrum bulmuşdur. Halbuki Füzulinin bu çətinliyi həqiqətdə də çəkdiyinə qane deyiliz. Bu xüsusda onun Nizami ilə həmahəng olması, bizə görə, ələlədə bir təvazöh məsələsidir.

– Neçin?

– Çünki Məcnunu yazarkən Füzuli, bizə görə, bədəvi şair Qeysi deyil, bizzat kəndisini yazmışdır. “Leyli-Məcnun”u yazmadan əvvəl şairin kök salmış bulunan ədəbi şəxsiyyəti bu xüsusda bizə haqq verməkdədir.

Füzuli kəndi ədəbi mənliliyinin özünü “Leyli-Məcnun”da tam olaraq göstərməzdən əvvəl şeir şəkillərindən ən çox sevdiyi qəzəllərin¹ parça-parça olaraq adətə hər gün təkrarlamışdır. Ustadın çox az qəzəlini bulursunuz ki, orada Məcnun tipiylə təlqin etmək istədiyini “eşq”dən bir əsər olmasın:

*Şəhidi eşq olub, feyzi bəqa kəsb eyləmək xoşdur,
Nə hasil bivəfa dəhrin həyatı müstərarından,*

– beyitində Füzuli bu aşıqlığı tərif edər:

*Öylə üryan gərək avareyi səhrayı cünun,
Ki təəllüq tikanı tutmaya qətən ətəyin,*

– beyitiylə də şair bunun əxlaqını öyrədir:

¹ Könül, gərçi əşarda çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Ki hər məxfilin zinətidir qəzəl,
Xirədmənlərin sənətidir qəzəl.
Qəzəl de ki, məşhürü dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

*Hasilim yox şəri kuyində bəladan qeyri,
Ğərəzim yox rəhi eşqində fənadan qeyri,*

– deməklə də o, bu eşqin şərtə və qeydə tabe olmadığını söylər:

*Ey Füzuli, canə yetmişdim könüldən şükr kim,
Bağladım bir dilbərə qurtardım ondan canımı*

– nüqtəsiylə də bəlli bir ideala könül verməklə ancaq Füzuli ruhunun iztirabdan çıxdığını anladır.

İdeal vurğunluğunun biz şairdə mümkün olmayan bir qolaylıqla anladılan gözəl bir nüqtəsini də buluyuruq:

*Canı kim cananı için sevsə, cananın sevər,
Canı için kim ki cananın sevər, canın sevər*

Bu içli şairin:

*Yazanda Vamikü Fərhadü Məcnun vəsfın əhli dərd,
Füzuli adını gördüm şəri tumarə yazmışlar*

– deyə öyünməsində haqqı olub, kəndisində “Məcnundan füzun aşılıq istedadı” olduğu haqqındakı:

*Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,
Aşiqi sadıq mənəm, Məcnunun ancaq adı var*

– iddiasının səmimiliyinə, əlbəttə, şübhə ediləməz.

İştə (*deməli*), bu Füzuli “Leyli-Məcnun” hekayəsini yazarkən ruhunun bütün həyəcanilə düşündüyü tipləri, rəvayət və dastan icaplarına qətiyən əhəmiyyət vermədən kəndi ruhunun istəyinə görə təsvir etmişdir. Bunun içindir ki, fəzlə təfərrüat və təfsillərə girişmədən Füzulinin əsərində gözütilən ana fikir Nizamidən daha çox qüvvət və sərəhətlə (*aydınlıqla*) ifadə olunmuşdur.

Füzulidə fantazi Nizamiyə nisbətə zəifdir.¹ Fəqət əslində hüznü oxşamaq üçün doğulmuş olan şair, kəndi dediyi kimi, “qəm karvanının başçısı və möhnət səhrasının yolçusudur”. Bu qəmli və dərqli aşıqın ifadəsi Məcnunun həzin macərəsini anlatmağa, “Xosrov ilə Şirin” kimi bəşəri muşakayə (*sevişməni*) təsvir edən həyat və nəşə şairinin ifadəsindən daha uyğun düşdüyünü söylərkən, ayqırı bir hökm vermək xətasından uzaq qaldığımızı əminiz.

Hər iki şairdən bu fəslin başlığı altına aldığımız beyitlər onların yaradıcılıqlarındakı iki özəlliyi kəskin bir şəkildə göstərməkdədir.

Biri “nəşət və naz” şairi ikən, o biri “hüznü bəla” şairidir.

Kəndi təbinin özəlliyinə daha uyğun gələn Məcnun ruhunu təhlil edərkən, şübhəsiz, Nizamiyə nisbətə Füzuli kəndi özəlliyinə daha uyğun bir material üzərində çalışmışdır.

4

Yuxarıda təsnif və təhlil etdiyimiz materiallardan görülüyor ki, konu və buna aşılana ana fikirdən başqa, “Leyli-Məcnun” hekayəsinin farsçası ilə türkcəsi biri-birindən ayrı, orijinal iki sənət əsəridir.

Konu eynidir, fəqət bu, Füzulinin olmadığı kimi, Nizaminin də deyildir, ərəbcədən alınmışdır. Qaynaq ortaqdır. Fikir də eynidir: vəhdəti-vücut əqidəsi və ilahi eşq fəlsəfəsindən mülhəmdir. Bu da Nizamiyə məxsus bir fikir olmadığı kimi, Füzuliyə aid bir fəlsəfə də deyildir. İkisinin də ortaq qaynağı Qəzalidən başlayaraq Sokrata qədər gedən sufiliyin, əski yunan panteizmini andıran, “vəhdəti-vücut” çuluğudur. Hər iki əsərdə mənimsənən eşq əflatuni deyə anılan sevgidir.

¹ Şairin sənətkarlığındakı bu nöqtəyə professor M.F.Köprülü dəxi işarət etməkdədir. Divan müqəddiməsi. Füzuli, həyatı və əsəri, s.21. İstanbul, 1924.

Zatən şair “Rindü zahid” adındakı farsca əsərində sənətdə süs və fantazidən ziyadə, mənaya önəm verdiyini ifadə etmişdir: Əsl mənast nə təzyini kəlam

Süxən anəst ke fəhmənd əvam (*farscası ərəb əlifbası ilə – red.*)

Yəni:

Əsil olan özdür, nə təzyini kəlam,

Söz odur kim, anlıya onu əvam.

Füzulidə çox diqqətlə aranırsa, Nizaminin şairanə təşbih və isti-arələrindən bir qisminin eşi (*eyni*) bulunur. Fəqət bunun ələlədə bir tərcümə deyil, bir nəzirəyə belə bənzərliyi yoxdur. Məsələ, Nizaminin qızlı-oğlanlı qarışıq çocuq məktəbini təsvir edərkən yazdığı:

*Ba an peserani şux-i delbənd,
Xəmləx nişəste doxtər-i çənd*

beyitinə müqabil Füzulinin məktəbi cənnətə bənzədən bu misralarını buluyoruz:

*Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behişdə huri qılman.*

Və yaxud Nizaminin:

*Bağ ərçə zi bolbolan betab əst,
İncir nəvaley-i gorab əst.
Ab əz deli bağban xorəd nar,
Başəd ke fetəd bədəsti bimar*

beyitləriylə anladığı fikri Füzuli bu beyitlərlə anladır:

*Gül qonçalığında xar ilədir,
Açılsa bir özgə yar ilədir.
Əslində tikan çəkər əzabın,
Fəslində həkim alır gülabın.*

Aradakı konu və fikir ortaqlığı üzündən bu biri-birindən alınmış kimi görünən beyitlər və təşbihlər olmaqla bərabər, Nizami üslubu ilə Füzuli üslubu arasındakı fərq böyükdür. Birincisinin üslubunda hakim olan özəllik lirizmlə bərabər yürüyən dastançılıqdır. Burada ruhi təhlil və hissi incəlik şairin həməsiyatdan dəxi şiddətlə mütəəs-

sir olan parlaq ifadəsindəki bolca təşbih və çox kərə qəribə görünən istiarələrlə uyuşmaqdadırlar. Eyni zamanda yuxarıda da qeyd olunduğu üzrə, Nizami digər əfsanələri kimi, bu mənzuməsini də kəndinə xas təmsillərlə süsləmişdir (*bəzəmişdir*).

Füzulinin yalnız lirizm və hissiyat sahəsində ruhi incələmələrə inhisar edən mənzuməsi isə üslub baxımından da sadədir. Şair bütün qüvvətini, ana fikrini daha qətiyyət, açıqlıq və olğunluqla ifadə etməyə vermişdir. Bunun için də hekayəyə Nizami kimi yeni bir taqım hekayə və təmsillər əlavə etmək deyil, hətta Məcnun ilə Leylisini belə əslindəki ərəb rəvayətinin süslədiyi bir çox təfərrüatdan ayırmış, onları kəndi həzin ruhuna uyğun olaraq bir yandan maddətən sadələşdirmiş, bir yandan da hissən olğunlaşdırmışdır. Bu surətlə, Nizamidə Məcnun ilə Leyli kəndilərindəki fəvqəlbəşər cazibəyə rəğmən, bəşəri alışıqlıq və qeyidlərlə nə də olsa hesablaşdıqları halda, Füzulidə bu ilgilərdən tamamiylə qurtulmuşlardır.

Bunun içindir ki, Nizaminin Məcnunu əsl qayəsinə varıncaya qədər epeyi (*çox*) çırpınıyor. Məsələ, Nofəlin müdaxiləsindən ümidini kəsmədikcə çölə getmiyor, mənəvi birləşmənin üstünlüyünə Leyli ilə sarmaş-dolaş olduqdan sonra qane oluyor. Leyli də Məcnunla birləşmək için tədbirlər alıyor, bizzat təşəbbüslərdə bulunuyor. Qocasından gizlicə aşiqi ilə görüşüyor. Eyni zamanda, əfkarı ümumiyyə ilə hesablaşıyor. Dul qalınca Məcnunu rəsmən vüsalına çağırıyor. Artıq eşqini gizləmiyor.

Halbuki Füzulidə həyatı zərurətlərə aid bu kimi etibari şeylər yoxdur. O, maddiyatı, vücudların gərəklərini tamamiylə buraxaraq yalnız mənəviyyət və ruhları təqib ediyor. Buna görə də o, iki aşiqin görüşməsinə təsadüfə buraxdığı kimi, vüsal səhnəsi ilə ölüm səhnəsini də mənəvi bir sükun (*sükut*) içində keçirdiyor. Leyli isə eşqini ancaq ölümkən anasına açıyor.

Nizami olağan həyat şərtləri içində keçən olağanüstü bir eşqin dastanını yazarkən, Füzuli bizə olağan həyat qeyidlərindən sıyrılan ilahi bir eşqin xəyalını təsvir etmişdir.

İkisi də kəndi növilərində orijinal birər şair, hekayələri də orijinal birər əsərdir. Burada bənzətmədən bəhs olunamaz, hələ tərcümə ağla belə gəlməz.

“Bu iki orijinal əsərdən, əcəba, hankisi daha yüksəkdir?” – deyə bir soru qarşısında qala biliriz. Etiraf edəriz ki, böylə bir soruya cavab verməkdən kəndimizi aciz sayarız. Çünki hər iki əsər kəndi növində orijinal, kəndi növində böyük və kəndi növində yüksəkdir.

Nizami də, Füzuli də klassik Doğu ədəbiyatının ölçüləməz birər varlığıdır. Ölçüləməyənleri də qarşılaşdırmaq dəxi bəhs konusu olamaz.

Böyüklük, kiçiklik kimi nisbət anlamı dışında iki şah əsərin özəlliklərinə işarət etmək lazım gəlicsə, ancaq bunu söyliyə biliriz:

Nizami Məcnunu şeirləşdirmiş isə, Füzuli şeiri məcnunlaşdırmışdır!

6 qasım (noyabr), 1941.

Bükreş (Buxarest)



Nizami
(Azərbaycanlı rəssam Həsənin əsəri)



Füzuli

III

NİZAMİNİN DOĞULDUĞU YER VƏ MƏZARI

1

Müəlliflərdən bəzilərinə, Nizaminin Gəncədə yaşadığı və çalışdığı üçün “Gəncəvi” deyə tanınmışsa da, əslində, “Qummi” (*Qumlu*) olduğu iddia olunmuşdur. Bəzi avropalı müəlliflər tərəfindən dəxi təkrar olunan bu rəvayət yanlışdır. Bu yanlışlığın əsası isə Nizami-nindir deyə göstərilən aşağıdakı mənşəyi şübhəli iki beyitə dayanmaqdadır:

Çu dorr gərçə dər mocre Gənce qoməm
Vəli əz Qohestane şəhre Qoməm
Be Təfriş dehi həst Ta name u
Nezami əz anca şode nam cu. (farsca, ərəb əlifbası ilə)

Bəzi “Xəmsə” nüsxələrində bu iki beyitdən yalnız birincisi yazılıdır. Fəqət bu beyitlərin mətnə sonradan əklənmiş (*əlavə edilmiş*) olduğu sözün gəlişindən dəxi anlaşılmaqdadır. Bunu oxuyuculara göstərmək üçün bəhs konusu olan parçanın mətni ilə bərabər tərcüməsini dəxi olduğu kimi buraya qeyd edirik:

Şenidəm ke, balaye in şəbz fərş,
Xorusi səfid əst dər zire ərş.
Çu u bər zənəd təble xodra dəval,
Xorusane digər bekubənd bal.
Həmana ke an morğə ərşi mənəm,

*Ke hər bamdadi nəvayi zənəm.
 Bər avaze mən comle morğane şəhr,
 Be arənd bahg inəst quyaye dəhr.
 Nezami ze gəncine beqoşay bənd,
 Gereftari Gənce ta çənd cənd.
 Çü dorr gərçe dər mocre Gənce qoməm,
 Vəli əz Qohestane şəhre Qoməm.
 Be Təfrəş dehi həst Ta name u
 Nezami əz ança şode namcu.
 Berun ar əgər seydi əfkəndeyi,
 Rəvan kon əgər Gənci akəndeyi.*

Yəni: “Derlər ki, göydə ağ bir xoruz vardır. Bu xoruz ötdüyündə bütün xoruzlar coşar və ötərlər. Göydəki bu xoruz mənəm ki, hər sabah ötdüyümdə şəhrin bütün quşları səsimi duyunca, “iştə (*budur*), dünyanın hatifi (*səslənən, çağırən*) derlər. Nizami, gəncinəyi burax, nə zamana qədər Gəncəyə bağlı qalacaqsın. ***Bir inci kimi Gəncə dəryasında qər q olsam da, əslim Qum şəhrinin Gahistanındandır. Təfrişdə “Ta” adında bir köy vardır, Nizami adını oradan almışdır.*** Ov vurdunsa, göstər, xəzinə topladınsa, saçı ver!..”

İtaliklə düzülən sətirlərin bu ahəngli parça içində iğrəti (*iyrənc*) durduqları aşikar deyilmidir?!

Nizami yazmalarının yalnız tək-tük bəzi nüsxələrində görülən bu beyitlərə təzkirəçilərdən bəziləri qiymət vermişlərdir. Fəqət əski təzkirələrin heç birində böylə bir rəvayət yoxdur, bütün bunlar **Nizamiyi “Gəncəli”** deyər yazmışlardır. Babasının Arran vilayətindən **Gəncədə** yaşadığı və anasının da gəncəli bir ailəyə mənsub olduğu açıqca qeyd olunmuşdur. **“Dövlətşah”** təzkirəsində dəxi bu xüsusdə açıqlıq vardır. H. 1313-də Şirazda basılmış bulunan “Xəmsə”yə ön söz yazan naşir şairin Qummi olduğu haqqındakı rəvayəti qətiyyətlə yalanlamaqdadır. Bu rəvayətin dayandığı yuxarıdakı beyitlər, ona görə ustadın əsərinə sonradan əklənmiş lüzümsüz şeylərdir.

Əski əlyazmalarında bulunmayan bu beyitlər, (*bilxassə birinci beyit*) şirazlı tədqiqçiyə görə, üslub baxımından Nizamiyə yaxışdırılacaq bir dəyərdə deyildir. Nizami külliyatını böyük bir önəmlə ayıqlayan (*araşdıran*), Tehranda çıxan məruf (*məşhur*) “Ərmağan” dərgisinin sahibi Vəhid Dəstgirdi dəxi bəhs edilən beyitlərin “Xəmsə”yə sonradan əklənmiş “ilhaqi” parçalardan olduğunu qəbul etməkdədir.

Doğu əlyazmaları kataloqunu tənzim edən ingilis müstəşriqlərinədən məşhur **Rieu** Nizaminin “qummi”liyini şərh etməkdədir. **1941-də (1940-da – red.)** Bakıda Nizami haqqında bir monoqrafiya nəşr edən **Bertels** Rieunun fikrini təyid edərək deyir ki: “H. 763 (m. 1360) də yazılı olub, Parisdə “Nationale Biblioteque”də mühafizə edilən, mənim gördüyüm ən gözəl və əski əlyazmasında dəxi Nizaminin “qum-miliyini” göstərən beyitlər mövcud deyildir”¹.

Mehmet Məhərrəmin 1942-də Parisdə satın aldığı XIV yüzilə aid əlyazmasında dəxi bu beyitlər yoxdur.

H. 1314-də Tehranda önəmli bir cild nəşr edən İran millət vəkili M.Ə.Tərbiyət də Nizamiyi “Gəncəli” deyə yazmaqdadır.

2

Bakıdan Gəncəyə gedən dəmir yolu üzərindəki Gəncəçay körpüsünü keçdikdən sonra yoldan təqribən 2-3 kilometrlik məsafədə, çölün ortasında bir xarabalıq gözücüyor. Bu, **Şeyx Nizaminin** türbəsidir. Türbə hələ yıxıntıları baqi qalan **Qızıl Arslan qalasının** yaxınındadır. Bəzi qaynaqlarda “**İskəndər Münşi məhəlli**” adı verilən bu yer indiki halda Əhmədli adında bir köyün çevrəsindədir. Türbənin “Zapiski Vostočnoqo Otdeleniya Arxeoloqiçeskoqo Obşestva” adındakı rusca dərginin XXI-034-035-036 nömrəli cildində iki fotoqrafi vardır.

Bu fotoqraflara kiçik bir müqəddimə yazan professor **Y.Bartold** “Tarixi Aləm-Arayı Abbasi” müəllifi İskəndər Münşidən, Şah Abbas

¹ E.Berthels. “Velikiy poet Azerbaydjana Nizami”. Bakı. 1941 (*1940 – red.*)

ordusunun bu məzar çevrəsində qərargah qurduğunu və Novruz bayramını da burada keçirmiş olduğunu nəql etməkdədir. Eyni zamanda, Avropa səyahətindən dönərkən Qacar Nəsirəddin şahın 1873-də Nizaminin məzarını ziyarət etdiyini də professor bu fikrəsində (*ya-zısında*) təcbit etmişdir.

Tarixçi Bartold 1813-cü il Gülüstan müahidəsindən bəri Nizaminin “Rusiya idarəsinin bütün nemətlərindən faydalanan bir yerdə” gömüldüyünü qeyd ediyor. Şahidlər isə bu “fayda”nın nə kimi gerçəklərdən ibarət olduğunu bizə anlaşıyorlar.

M.A.Mirbağirovun “Yeni fikir” qəzetəsində verdiyi məlumata görə, Nizami türbəsini Qazax qəsəbəsi ağalarından **Adıgözəl** bundan yüzil əvvəl təmir etdirmiş imiş. Daha sonra eyni soydan **Əskər Adıgözəl** bu türbəyi bir daha təmir etdirmişdir. Bundan sonra isə türbəyə kimsə baxmamış və zamanın etkisiylə yapı yıpranmış və xarab bir hala gəlmişdir.¹

Bu xarablığın nə şəkildə və nədən irəli gəlmiş olduğunu biz İran prinslərindən Mütəməd-üs-Səltənə Hacı Fərhad Mirzənin “**Hədiqat-üs-səbil**” adındakı səyahətnaməsindən anlıyoruz.

Fərhad Mirzə h. 1292 (1890)-də Gəncədən keçərkən Nizami türbəsini ziyarət etmək istəmiş, getmiş, fəqət türbəyə girməmiş, çünki civardakı rus qaravulları buraya saman doldurmuşlarmış və giriləcək kimi deyilmiş. İstər-istəməz Fərhad Mirzə uzaqdan fatihə oxumaqla qalmış və şairin “İskəndərnamə”sindəki bu beyitləri xatırlamışdır:²

*Be yad avər ey taze kəbke dəri,
Ke çun bər sərə xake mən beqozəri.*

*Giyah bini əz xakəm əngixte,
Sərin sude balin foru rixte.*

¹ “Yeni fikir” qəzetəsi. Tiflis. 1923. №256-257.

² V.Dəstgirdi. “Gəncineyi Nizami”.

*Həmə xake fərşe məra borde bad,
Nə kərde ze mən hiç həm əhd yad.*

*Nəhi dəst bər şuşeye xake mən,
Be yad ari əz qohərə pake mən.*

*Fəşani to bər mən sərəşgi dur,
Fəşanəm mən əz aseman bər to nur.*

*Do aye to bər hər çe arəd şetab,
Mən amin konəm ta mostəcab.*

*Dorudəm rəsani rəsanəm dorud,
Beyayi beyayəm ze qonbənd forud.*

*Məra zende pəndar çun xiştən,
Mən ayəm becan gər to ayi be tən.*

Yəni: “Ey mənim yavru kəkliyim, xatırında olsun, yolun məzarıma rast gəlirsə, qəbrimdə yabani otlar bitdiyini, türbəmin yıxılıb xarab olmağa üz tutduğunu, toprağımın havaya sovrulduğunu, dostlarca unudulduğumu görürsün. Əlini toprağımın küməsinə qoy, içindəki cevhərini anarsın, sən mənə uzaqdan göz yaşı axıdırırsın, mən də sənə göydən işıq saçaram. Hanki niyətlə dua etsən, qəbulu üçün “amin” deyərim. Mənə salamlar yollarsın, mən də sənə salam edərim. Sən mənə gəlirsən, mən də qübbədən enərim. Məni kəndin kimi diri bil, sən canlandıqca mən də canlanıram”.

Azərbaycan şairi **Hacı Seyyid Əzim Şirvani** (1835-1888) qapadılmış məktəbinin işi üçün Tiflisə gedərkən Gəncədən keçmiş, ziyarət etdiyi Nizami məzarının xarab görünüşündən duyduğu acıyı bu beyitlərlə bəlirtmişdir:

*Ey Şeyx Nizami, ey nizamı dağılan,
Ey Gəncədə izzü, ehtişamı dağılan.
Olmubdu səninlə mən kimi aləmdə,
Yurdu, evi, məktəbi, kəlamı dağılan!*

1922-də gəncəli aydınlardan bir qrup böyük həmsəriləri Nizamini xatirəsini anmaq üçün hərəkətə keçmiş və aralarından “**Nizami komissiyası**” deyərək bir heyət dəxi seçmişlərdir. Bu heyətə şair və öyrətmən, mərhum Axundzadə Mirzə Məhəmməd, tarixçi Rəfibəyli Cavad və öyrətmən Mirsüleymanzadə Mirkazım bəylər girmişlərdir. Bu aydınlarca, çöldə yalnız bir halda qalan Nizamini kəmikləri (*sümükləri*) Gəncəyə gətiriləcək, Şah Abbas camisinin önündə şairə layiq bir şəkildə yapılacaq türbəyə qoyulacaqdı. Bu məqsədlə əhali arasında türlü vasitələrlə para toplanmaya dəxi başlanmışdır.

Mart 1923-də şəhər civarındakı məzar açılmış və içindən Nizamini iskeletiylə bərabər, bir də bir qadın iskeleti çıxarılmışdır. Nizamini kəmikləri bir tabut içində imiş və kəndisi də türk üsulu bir dəhmə (*saxsı və ya taxtadan düzəldilmiş qəbir*) içində bulunmuş. Tabutların ikisi də tirmə şala sarılmış bulunuyurlarmış. Bu şallardan mühafizə olunan bəzi parçalar Bakı muzeyinə götürülmüşdür. Məzarın təfərrüatından və bilxassə, bəhs edilən tirmə şaldan Nizamini çox böyük bir etina ilə gömülmüş olduğu anlaşılmışdır.

Bütün bu çalışmalara rəğmən, şairə çöl ortasındakı yatağından Gəncə şəhərinə keçmək nəsb olmamışdır. Bakıdakı Sovet Elmlər Akademisi tərəfindən göndərilən komissar M.A.Mirbağirovun aldığı tədbirlərlə şairin iskeleti qonşu qadının, bəlkə də gözəl Apağının iskeletiylə bərabər təkrar əski qəbrinə qoyulmuş, məzar təmir edilmiş və üstünə Azərbaycan latın hərfləriylə yazılı bir başdaşı tikilmişdir.¹

¹ “Yeni fikir” qəzetəsi. Tiflis. 25.II.1923. №256.

Nizami Doğunun böyük şairi olaraq irqdaş və dindaşları tərəfindən unudulmuş olduğu sıralarda, Gəncə ilə çevrəsindəki xalq kütlələri tərəfindən “**kəramətli bir şeyx**” olaraq heç unudulmamışdı. Məzarının “qısır qadınlara çocuq kəramət etdiyini” kitabımızda bir münasibətlə qeyd etmişiz. Yalnız qadınlar deyil, bütün dilək sahibləri Nizaminin məzarı olan yerə gedər, burada toplanan daşlardan kiçik və kukla (*oyuncaq*) evlər yaparaq niyətlərinin vücuda gəlməsini Şeyxin mənəviyatından umarlarmış.

IV

NİZAMİDƏ TÜRKCƏ SÖZLƏR

Nizaminin şeirlərində bir çox türkcə sözlər vardır. “Xəmsə”yi bu baxımdan, özəl bir etina ilə araşdırmadıq, fəqət genəl olaraq gözü-müzə ilişənləri örnək olsun deyə qısmən təsbit etdik, nəticədə bu kiçik sözlük hasil oldu:

Alaçıq – alaçıq.

*Çe konəd be pa-ye pılan alaçuq-e torkmani?¹
(Fil ayağına türkmən alaçığı nə, nasıl dayanır.)*

Amac – Bir ox atımı məsafə, hədəf. (Div. Lüğ. Türkdə var.)

*Setade qeysər-o-xaqan-fəğfur,
Yek amac əz bəsat-e pişgəh dur.*

(Qeysər, xaqan və fəğfur öncü tərtibatından bir **amac** uzaqda duruyorlardı.)

Ekdeş – (ikdiş, ikdiç) – İki maddədən qarışıq. Almagam (*metis*) mənasında.

*Gerami ekdeş-əst in nəqş-e dəmsaz,
Pedər hendu-vo-madər tork-e tənnaz.*

(Bu zevqli naxış, babası hindu – anası nazlı türk, çox **ekdeş** bir nəsnədir.)

¹ Mətndəki bu yazılar farsca, ərəb əlifbası ilə də qeyd olunub – red.

Beyraq – Bayraq.

*Pərvin ze hərir-e zərd-o-əzraq,
Bər səncəq-e zər keşide beyraq.*

(Pərvin yıldızı sarı ipəkdən bayrağı altun bir sancağa çəkmişdir. Bizim bayraq dediyimiz şeyi Nizami ikiyə ayırıyor: dirəyinə **sancaq**, qumaşına **bayraq** deyir.)

Bilək – Bilək.

*Həman bilzən mərd-e alət-şenas,
Konəd biləkəş-ra be bili qiyas.*

(Bel vuran usta **biləyini** bel zənn edər.)

Bisraq – Bir dəvə cinsi. (Div. Lüğ. Türk.də var.)

*Hezare nəxostinəz-u bisrak,
Be gərdənkeşi guh-ra gərde xak.*

(Bunlardan iki mini **bisraq** idi ki, qızgınlıqla dağı torpağa çevirirlərdi.)

Tutuq – örtü və ya günəşlik (*şəmsiyə*).

*Ta gərəməş dər totq-e nur bud,
Xar ze qol, ney ze şəkər dur bud.*

(Lütfü işığın **tutuğunda** ikən tikan güldən, ney də şəkərdən məhrumdu.)

Tutmac – bir türk yeməyi (“Divan”da da var).

*Ari an-ra ge dər şəkəm dohol-əst,
Bərg-e totmac beh-ze bərg-e qol-əst.*

(Aclıqdan qarnı davul (*təbil*) kimi gurlayana gül riçəlidənsə (*yarpağındansa*), **tutmac** daha eyidir.)

Çok – çox (qələbəlik mənasında).

*Ayəd həme ruz sər qoşade,
Coki ço səg əz ney uftade.*

(Məcnun haqqında: hər gün başıaçıq olaraq gəliyor və arxasından bir çox (*qələbəlik*) qoşuşuyor (*qaçışır*)).

Çalış – cövlan və həmlə mənasında (“Divan”da: gürəşmək).

*Befərmud şəh ta dəliran-e rum,
Nəmayənd çaleş dər an mərəz-o-bum.*

(Şah buyurdu ki, rum igitləri burada **çalış** etsinlər.)

Çavuş – çavuş. Farsca şərhlərdə: “nəqib” və “pasban-e ləşkər” (“başçı” və “qoşun gözətçisi”).

*Ze del dadən-e çavoşan-e dəlir,
Delavər şode qur bər cəng-e şir.*

(İgid **çavuşların** təşviqiylə yaban eşşəyi arslanla cəngə atılmış.)

Çirkin – çirkinlik.

*Be siyahi bəsər cəhan binəd,
Çerkini bər siyah nə neşinəd.*

(Göz qarası dünyayı görür, qaraya **çirkinlik** oturmaz.)

Dağ – həm “damğa”, həm də “dağ” mənasında.

*Ancenan qurxan be kuh-o-be rağ,
Qur k-u dağ did rəst ze dağ.*

(Gurxan (Bəhrami Gur) dağa və yaylaya çıxınca yaban eşşəyi **dağı** gördü də, dağdan (*dağlanmaqdan*) qurtuldu.)

İyلاق – yaylaq, qışlaq müqabili. “Dağlıq” mənasına da gəlir.

*Borun şod əz iylaqiyan sərkeşi,
Səvari şetabənde çun atəşi.*

(**İyلاق**lılardan bir süvari atəş kimi meydana atıldı.)

Sav – bir təklifdən savunmaq üçün deyilir. (“Divan”da da var.)

*Çenan kəşt mostəğni əz sav-o-bac,
Ke bər daşt əz keşvər-e xod xərac.*

(**Sav** ilə bacdan öylə müştəğni (*asudə*) oldu ki, məmləkətindən vergiyi qaldırdı.)

Səncəq – bayraq dirəyi və ya “tuğ” deyilən dirək.

*Hezar-o-çehel səncəq-e pəhləvi,
Rəvan dər pey-e rayət-e xosrovi.*

(Padşah bayrağının arxasından min qırx pəhləvi *sancağı* iləriyordu.)

Klavuz – klavuz (*bələdçi*).

*Dər an puyə təcil misaxtənd,
Rəhi bi qəlavuz həmi taxtənd.*

(O yolda əcələ (*tələsir*) ediyor və *Klavuzsuz* yol alıyorlardı.)

Qırmızı – bildiyimiz rəng.

*Şəb ço arayəş degərquən saxt,
Kohli ənduxt, qərmezi əndaxt.*

(Gecə başqa bir tövir aldı, *qırmızılığı* buraxıb morardı) (*göyərdi*).

Gür – Kür – Küra nəhri. Qur.

*Beheşti şode bişe piramonəş,
Ze For koysəri bəste bər damənəş.*

Bərdə haqqında: (Ətrafi ormanlardan cənnətə dönmüş, yanında *Gür* deyə kövsər axıdılmışdır.)

Nay-e türki – əskər borusu.

*Foru mande ze bəs qouğa-ye torkan,
Ze bang-e nay-e torki nay-e torkan.*

(**Nay** – qırtlaq deməkdir. *Nay-e türki* – türk qırtlağı – məcazən əskəri boru deməkdir. Yalnız Nizamidə deyil, klassik o biri şairlərdə də vardır. Beyitin tərcüməsi başqa yerdə verilmişdir. Təkrar etmiyoruz.)

Uşaq – (*farsca da yazılıb – red.*) çocuq, qulam, pəj mənasında.
Cənibətkeş oşaqan-e sərəyi,
Rəvane şod əz hər su codayi.

(Saray uşaqlarından yüzlərcəsi ayrı-ayrı hər tərəfə yürüməkdə.)

Utsaq – (*farsca da yazılıb – red.*) otaq.

Ço mehdi gər çe şod məğreb oşaqəş,
Qozəşt əz sərhad-e məşreq yətaqəş.

(Mehdi kimi *otağı* batıda isə də *yatağı* Doğu hüdudunu aşdı.)
“Yataq” – karakol (*qaravul*) mənasına gətirilmişdir.

Yırıq – **dade** – arıq at için kullanılmışdır. Şarihlər (*şərhcilər*) türkcə bir kəlimə olduğunu təxmin etmişlərdir.

Şetabənde-ra əsb-e səhra-xəram,
Yereq dade z-an beh-ke başəd cəmam.

(Əcələsi (*tələsanə*) olana yürür at lazımdır, səmizindən (*kökdən*) isə *yırıq* daha eyidir.)

Yəzək – pişdar, öncü (“Divan”da da var).

Borun şod yəzəkdar-e doşmənşenas,
Yətaqi kəmə r bəste bər cay-e pas.

(Düşmən tanıyan yəzəkçi (*öncü*) dışarı çıxdı, yataqçı – karakolçu (*qarovulçu*) da karakol mövqeyini tutdu.)

Yıǵlıq – (*ad farsca da yazılıb – red.*) şərhlərə görə, türkcə bir sözdür, “ox” mənasına gəliyərmüş.

Hənuzəş pərr-e yeqləq dər oqab-əst,

Hənuzəş bərg-e nilufər dər ab-əst.

(Daha *yıǵlıq* yələyi (*lələyi*) qartaldadır, daha nilufər yaprağı sudadır.) Məcəzi təbirlərdir: “Daha gənc və dinc” deməkdir.

* * *

Nizami bəzi türkcə isim və sözləri sənətinin özəlliyini təşkil edən rəmz və məcazlarında dəxi kullanmışdır. Məsələ:

Öncə də zikri keçdiyi vəchilə (*kimi*), Çin xaqanının İskəndərə hədiyyə etmiş olduğu bir ov quşunu böylə təsvir edər:

Toǵan şah-e morǵan-o-toǵrol be nam,

Be soltani əndər ço Toǵrol təmam.

(Toǵrul adında quşlar şahı bir toǵan ki, sultanlıqda Toǵrul kimi tamamı.)

Burada toǵan cinsindən bir quşa verilən Toǵrul, şairin keyfiylə qoyulmuş gəlişigözəl bir ad deyildir. Toǵrul yırtıcı bir quş adıdır. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında da vardır.

Alanlı bir süvariyyə **Qarınca** adını taxan Nizaminin bu türkcə isimlə farsca tərcüməsi olan “*mur*” kəliməsiylə cinas yapığının, aşağıda təkrar edildiyi vəchilə, kitabımızda bəhsi keçmişdir:

Alani səvari qərəncə be nam,

Honərha nəmude be şəmşir-o-cam.

Qərəncə ço did ançenan dəst-e zur,

Sepər bər kətf duxt çun pər-e mur.

(Qarınca adında Alanlı bir süvari ki, həm səfərdə, həm də hazərdə (*çəkinmə, qorunma*) bəşarılar göstəriyordu. *Qarınca* bu qol qüvvətini görüncə qalxanı mur (*qarınca*) qanadları kimi omuzuna (*çiyinə*) çəkdi.)

Nizami diqqətə dəyər ki, həmşəriləri gəncəlilərin ağzında bu gün belə “nasıl” mənasına gələn bir sözü sıx-sıx qullanmaqdadır: ***hancarı***.

*Ço birun-e ğap aməd-o-rah-cost,
Nəşod hiç hencar bər vey dorost.*

(Mağaradan çıxıb aradıysa da, heç bir ***hencarla*** yol bulamadı.)

* * *

Nizamidə türkcə əklərlə (*əlavələrlə*) yapılmış farsca kəlimələrə də təsadüf olunuyor. Məsələ: “**ci**” əkliylə – miyancı.

Miyancı – “miyan” – ara, “miyancı” – aracı.

*Borun əz miyancı-vo-əz tərcome,
Bedanest yek-yek zəbane həme.*

İskəndər için söyləmişdir: (***miyancıyə*** və mütərcimə ehtiyacı olmadan hər kəsin dilindən anladı).

Səng-lax – daşlıq.

*Bəsi rand bər şure-vo-sənglax,
Gəhi mənzələş təng-o-qahi fərax.*

(Duzlaq və ***daşlıqda*** epeyi (heyvan) sürdü, yolu gah dar, gah da genişdi.)

Div-lax – devlik, dev çox olan yer.

*An biyaban ke gerd-e in tərəf-əst,
Divlaxi məhoul-o bi ələf-əst.*

(Bu tərəfdəki o çöl, otsuz bir yer və qorxunc bir **devlikdir**.)

Xace-taş – Xace, yəni ağa və ya əfəndiləri bir olanlar.

*Avərde be həfz-e durbaşi,
Əz şir-o gəvəzn xacetaşi.*

(Karakol xidməti üçün arslanla geyigi **xacetaş** yapmışdır.)

Xeyl-taş – bir tayfanın mənsubları.

*Roxəm sərxeyl-e xuban-e tərəz-əst,
Kəmine xeylətaşəm kebr-o-naz-əst. (farsca)*

(Üzüm Təraz gözəllərinin başı – sərheyli – ən dəyərsiz **xeyltaş** – irqdaşım – kibir (*təkəbbür*) ilə nazdır.)

* * *

Nizaminin Türkiстан şəhərlərindən bəzilərini bir məcaz və rənz şəklində qullandığını göstərən bir neçə misalı da qeyd edəlim:

Xırxız (Qırğız), Çaç və Kaşğər.

*Ze Xerxiz-o-əz Çaç o-əz Kaşğər,
Bəsi pəhləvan xand zərrin-kəmər.*

(**Xırxız**, Çaç və Kaşğərdən çoxlu qızıl kəmərli pəhlivan çağırdı – *tərcüməsi*)

Xəllux – Xalaç, Kalaç.

*Be xedmət şəmse-ye xuban-e Xəllox,
Şahənşəh-ra çenin dər dad pasox. (farsca)*

(**Xəllux** gözəllərini günəşi şahənşaha belə cavab verdi) (*tərcüməsi*)

Soğd

*Berişəm nəvazan-e soğdi sorud,
Begərdun bər avərdi avaz-e rud.*

(**Soğdlu** çalğıçılar rudun avazını fələyə qaldırmışlar) (*tərcüməsi*)

Təraz

*Muy be muyət ze həbəş ta Təraz,
Tazi-yo tork amade dər torktaz.*

(Sənin hər tükünlə Həbəşistandan **Təraza** qədər ərəb və türk hü-cuma keçmişdir) (*tərcüməsi*)

Tamğac

*Kəməndi ço əbru-ye təmğacıyan,
Be xəm çun kəman-quşe-ye çaçıyan.*

*Tamğaclıların qaşları kimi bir kəmənd ki,
Əyrilikdə çaçlıların kamanları kimidir. (tərcüməsi)*

Qıfçak – qıpçaq.

Biyabani həmə xeyl-e qefçaq did,

Dər-u lobətan-e səmən-saq did.

(Çöllüyü başdan-başa **qıpçaq** tayfası gördü, orada ağ baldırlı gözəllər gördü.) (*tərcüməsi*)

V

VƏHİD DƏSTGİRDİNİN YORUMLARI

Tehranda yayımlanan ədəbiyyat dərgisi “Ərməğan”ın müdiri Vəhid Dəstgirdi Nizaminin bütün əsərlərini yeddi cild halında böyük bir etina ilə təshih və nəşr etdirmişdir. İllərcə sürən yorucu bir çalışmanın nəticəsi olan bu kitablar, müəllifin iddiasınca, Nizaminin istifadə edilə biləcək biricik (*bircə*) nüsxəsi imiş.

Müəllif sadə, ustadın təshih edilmiş mətnlərini verməklə qalmamış, eyni zamanda, mənaları çətin anlaşılan beyitlərin izahıyla bəzi kinayə, istiarə və rəmzlərini yorumlamaq zəhmətinə də qatlanmışdır.

Əsərin bu baxımdan nə dərəcəyə qədər başarılı olub-olmadığını araşdırmaq planımıza daxil deyildir. Yalnız incələməmizin önəm verdiyi Nizami məcazlarından “türk” anlamının Dəstgirdi tərəfindən nasıl anlaşıldığına diqqət etmək bizim üçün təbiidi. Bu baxımdan mutaliəsi maaləsəf (*təəsüf ki, nə yazıq ki*), əsərin hər türlü tənqidin altında olduğunu göstərdi. İddiamızın quru sözdən ibarət olmadığını isbat üçün konu ilə ilgili materialları oxuyucularla bərabər burada gözdən keçirəlim:

“Xosrov və Şirin”də Xosrov Pərvizin bir əmri-naməsini anladırkən Nizami bu beyiti yazmışdır:

Və gər kəs ruyə naməhrəm bebinəd,

Və ya dər xaneye torki neşinəd. (farscası, ərəb əlifbası ilə – red.)

Yəni: “əgər biri naməhrəmə baxar və ya bir “türk”ün (yəni gözəlin) evinə girərsə”;

Dəstgirdi bu beyiddəki “türk”ü baxımız nasıl açıqlıyor:

*Əgər kəsi rüye zəne naməhrəm bebinəd ya dər xaneye gölame
tork məşuği beneşinəd bəraye gölambaregi*

Yəni: “əgər biri naməhrəmə baxar və ya bir türk məhbubun evinə girib qulamparalıq edərsə”.

Halbuki Nizaminin məqsədi aşıkardır: **“türk” demək – “gözəl” deməkdir** və bu məna birinci misradakı “naməhrəmə baxmaq” anlamıyla də məntiqi tam bir ahəngdədir.

Müəllifin Nizamidəki “türk” məcazlarını qullandığı həqiqi mənasından kaydırıb (*dəyişmək, qaçıрмаq*) məxsus qarışdırdığı gözə çarpmaqdadır.

Məsələ: Nizaminin “İskəndərnamə”sindən alınan bir beyitin yorumu:

*Foru bəste dər an gəvğaye torkan
Zi bange naye torki naye torkan*

Yəni: “Türklərin (*cəngavərlərin*) bu qovğasında türk neyindən (*türk borusundan*) türklərin (*igidlərin, yaxud əskərlərin*) qırtlağı qısılıyordu”.

Dəstgirdi isə bu beyiti **çətrəfli** bir lisanla böylə təfsir ediyor:

*Dər an gəvğa nəyahuye torkane gəribə naye torki ya sərnay paye
torkane cəngira bərbəste bud*

Yəni: “Bu türkcə və çığirtqanlıqla türk borusu (*və ya səranayı*)nın bağırtısı türklərin qırtlağını qısımışdı”.

“Həft peykər”dəki:

*Torkiyəmra dər in həbəş nəxərənd,
Lacərm duğbaye xoş nə xorənd.*

Yəni:

*Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox,
Dovğayı bir yemək deyə sayan yox.*

– beyitini Dəstgirdi böylə təvil ediyor:

*Aşe duğəst bə dəstpoxte torkan, yəni cəmal və hosne torkaneye
məra dər in molke həbəşvare siyah çun nəmixərənd əz an səbəb əz
dəstpoxte torki və duğba məhrumənd və məğdur.*

Yəni: “Ayran aşıdır ki, türklər bişirirlər, yəni mənim türk cəmal və hüsnümü bu həbəş kimi qaralıqda satın almıyorlar, ona görə də türk yeməyi dovğadan məhrum və məğdurdurlar”.

İskəndərin hakimliyindən və bilgiyə dayanan idarəçiliyindən bəhs edərkən Nizami:

*Və gər nə yeki torke rumi kolah,
Be hendo be çin key zədi barqah*

deyir ki:

*Yoxsa bu Rum qalpağı geymiş bir türk,
Hində, Çinə nə surətlə qonardı!..*

deməkdir.

*Dəstgirdi isə bu beyiti böylə yoruyor:
Etləğə tork bər Eskəndər bər həsbe cəngeuyi və sələhşuriye ust*

Yəni: “İskəndərə “türk” deməsi, əskərliyi və cəngavərliyi içindir”.

Halbuki burada türk vəsfi İskəndərə ədalət və bilgiyə dayanan idarəçiliyi, yəni hakimliyi için verilmişdir¹.

Zülm görmüş ixtiyar qadının Sultan Səncərə xitab edən beyiddəki “türk deyilsin” xitabını da Dəstgirdi “Səlcuqlardan deyilsin” mənasıyla təvil (*təfsil*) ediyor. Ədalət anlamını türklərə təşmil etdirməyib, Səlcuq sülaləsinə təhsis etdiriyor. Sanki Nizami kimi söz və nəzm xalığı bir şair “Səlcuq” sözünü qafiyələməkdən acizdi.

Türlü yerdə mümkün olan və ya olmayan türlü şəkillərdə “türk” məcazının gözə görünən və istər-istəməz dilə gələn mənasını məxsus qarışdırın və əslindən uzaqlaşdırın Dəstgirdi bəzi yerdə təvilə qalxmamaq və sözü olduğu kimi təkrarlamaq zorunda qalmışdır.

Məsələ:

*Çenan aməd əz paye torki xoruş,
Ki əz naye torkan bər avərd cuş,*

– beyitini şöylə tərcümə etmişdir:

“Türk borusunun səsiylə pəhlivanlar coşdular”. “Türk” sözü burada əsl qəsd olunan məcazi mənasında alınmışdır.

Nizaminin peyğəmbər için “ərəb vücudlu türk” məcazını Dəstgirdi təvilə qalxmamışdır. Buna da şükür, yoxsa gözəl “türk”ü “əmr et” deyə tərcümə edən bir yoruncudan nə desən bəklənirdi!..

¹ Bax: s.181.

VI

NİZAMİDƏN ÇEVİRMƏLƏR

1

ALLAH HAQQINDA

“Məxzənül-əsrar”dan:

Ey sən ki, varlıqlar bütün səndəndir!
Zəif topraqdakı qüvvət səndəndir!

Bayrağına sığınmışdır kainat,
Biz səninlə, sən isə, qaim bizat.

Dəyişməyən varlıq – iştə bu sənsin,
Ölməmişdir, ölməyəcək – o, sənsin.

2

SÖZ

a) “Məxzənül-əsrar”dan:

İlk öncə çün qələm girişdi işə,
Söz deyib də, öylə gəldi cümbüşə.

Gizliliyin pərdəsi çün çözüldü,
İlk sırada, səhnədə söz görüldü.

Söz könülə olmadıqca tərcüman,
Çamur bədən bulmadı dünyada can.

Başladı çün qələm gəliş-gedişə,
Sözlə açdı dünya gözün Günəşə.

Sözlə dünya tanınmışdır aləmə,
Söylənsə həp sözə gəlməz xatəmə.

Söz canımızdır lüğəti eşqdə,
Biz həp sözü bu görünən dəhrdə.

b) “Həft peykər”dən:

Sözdən gözəl evladı,
Dünyamız doğurmadı.

Nə yaptıysa Yaradan,
Qalan bir sözdür andan.

Bir ruh kimi əyərsiz¹,
Söz cövhərdir dəyərsiz.

Bilir duyulmazları,
Oxur yazılmazları.

İnsandan bir yadigar,
Sözdür ancaq payidar.

¹ Nöqsansız.

3 SÖZÇÜ

a) “Məxzənül-əsrar”dan:

Xəzinələrin açarları
Söz bilənin dilindədir.

Taxtların durumları
Yürür sözün əlindədir.

Sözçü göyün bir bülbülü?
Kim ona bənzəməkdədir?

Tutuşduqda düşüncəsi,
Mələklər ölçüsündədir.

Söz söyləmək məharəti
Yalvaqlığın özündədir.

Tanrı yanında mərtəbə
Yalvaqda, həm şairdədir.

Hər ikisi bir dost tanır,
Bir ruh iki bədəndədir.¹

b) “Həft peykər”dən:

Siz deməyin ki, sözçülər öldülər,
Yalnız sözün dəryasına girdilər.

Çağırırsınız adlarıyla anları,
Balıq kimi, sudan çıxar başları.

¹ Əslində məsnəvi tərzindədir.

İNSANLIĞIN DƏYƏRİ

“Xosrov ilə Şirin”dən:

Göydəki yıldızlar həmayilindir,
Nədir onlar? – sənin vəsailindir!

Bütün darlıqların məcali sənsin,
Bütün varlıqların xəyali sənsin.

Almaqdalar anlar səndən hər misal,
Halbuki anlardan sən açmaqda fal.

Mənliklərin yapan sənsin onların,
Yediklərin atan sənsin onların.

Dairə nöqtəsi, yəni mərkəzdən,
Başqa nə var isə alındı səndən.

Sürən məlakəsi sənsin cahanın,
Yol göstərmək işi ancaq xudanın.

Comərdsin, kəndinə göstər güvən,
Düşməyəsin, fənalığı burax sən.

Eyi-kötü, nə varsa, eylə hesab,
Ağlına məsulsun, ona ver cavab.

Ya getdiyini qapı züqürd olmasın,
Ya öylə ol, kimsə öylə olmasın.

Bir kəsin ki, gözü nura dayanamaz,
Mələklərin göylərində o duramaz.

Yerin üzü asimanın bir eşi,
İnsanlar da mələklərin qardaşı.

5

İXTİYAR QADIN İLƏ SULTAN SƏNCƏR

“Məxzənül-əsrar”dan:

Zülüm görmüş, aciz, ixtiyar nənə,
Əl atdı Sultan Səncərin ətəyinə:

Səndən, – dedi, – görmədim heç inayət,
Zülüm gördüm, – deyə etdi şikayət:

Zil-zurna bir darğa¹ gəldi köyümə,
Rüsvay etdi, zorla girdi evimə.

Suçum yoxkən tutdu evimdən aldı,
Saçlarımdan çəkdi, sokağa saldı.

Amansızca vurdu, yaxdı canımı,
Tutsaq etdi, incitdi vicdanımı.

Məhəllədə qətil olmuş bir gecə,
Mən bilməlimişim nasıl və necə!..

Evimdə qanlıyı qalxdı aratdı,
Söylə, şahım, bu qədərini kim daddı?

¹ Darğa – polis.

Darğanın sərxoşu kəndi qan yapar,
Acizə qalxar da sonra şər atar.

Davul vurur vilayəti soyarlar,
İxtiyarlar, baxın, suçlu çıxarlar.

Bunları görməyib, ört-bas edənlər,
Haqqı məndən, ədli səndən edərlər.

Çiyənədi büsbütün mənim vücudum,
Qalmaqda mənliyim, qırıldı ruhum.

Haqqını almaz da, dada yetməzsən,
Gəlir hesab günü, rahat etməzsən.

Böyüklüyün nərdə, hanı ədalət?
Zülumdən yüksəlir yer-yer şikayət!

Xaqanlardan mədət, qüvvət bəklənir,
Səndənsə həp xorluq və zillət gəlir.

Yetim malı yemək işdən sayılmaz,
Burax bu adəti, sənə yakışmaz!

Fağır qadınlara, utan, ilişmə,
Gün deyildir gördükləri, didişmə!

Sən köləsin, fəqət şahlıq satarsın,
Şahlığa uymayan işlər yaparsın.

Şahə düşən məmləkəti sevməkdir,
Xalqa baxmaq, ədaləti güdməkdir.

Böyləliklə əmrə boyun əyərlər,
Şahı candan, həm könüldən seyərlər.

Etmədesin aləmi zirü zəbər,
Səndə yox ki, başqa türlü bir hünər!

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.

Madəm ki, sən zülmə amil olursun,
Bir türk deyil, çapulçu bir hindusun!

6

TUĞLAÇI¹ İXTİYAR

“Məxzənül-əsrar”dan:

Şamda, eşitdim, var imiş ixtiyar,
Çamur, saman basar da kərpic yapar.

Göyərtdən toxur imiş köynəyin,
Tuğlaçılıqla qazanır əkməyin.

Qalxanları düşdükcə pəhlivanlar,
Kəndilərin bu tuğlayla qorurlar.

Bu ixtiyar bir gün eyni işində,
Çalışmaqda çamur, saman içində.

Nə yapığındır, mənə bax, hey eşit,
Demiş, keçən dəliqanlı bir igid.

¹ Kərpickəsən – red.

Nə düşgün iş, nədir sənin etdiyin,
Əzab çəkib, böylə kərpic kəsdiyin.

Burax bunu, boş yerə vermə əmək,
Kim əsirgər səndən bir parça əkmək.

Qəlibini yaxma, babam, tuğlanın,
İxtiyarın deyil bu iş, oğlanın!..

Demiş baba: – oğlum, cahillik¹ etmə,
Get buradan, durub kahilik² etmə.

Tuğlaçılıq işi – olğunlarındır,
Minnətçilik işiysə, qullarındır.

Bu məsləkə əl atdığım niçindir?
Bir gün sənə əl açmamaq içindir.

Kimsəyə mal için mən heç əl açmam,
Əmək verir, verim işdən də qaçmam.

Bu sözləri bizim igid eşitmiş,
Qızarmış, ağlamış, çəkilməmiş getmiş.

¹ Azərbaycan şivəsiylə “cahillik”, məcazən – təcrübəsizlik deməkdir.

² Azəricədə – çiylik.

BAYQUŞ DÜYÜNÜ

“Məxzənül-əsrar”dan:

Hekayədir, söyləmişlər raviyan,
Seyrə çıxmış bir gün Ənuşirəvan.

Padşahın yanında varmış biri,
Dəstür denən onun böyük vəziri.

Yol üstündə xarab köyə varmışlar,
Dam üstündə uluyormuş bayquşlar.

Şah vəzirə demiş, bunu dinləsin,
Quş dilindən bizim dilə çevirsin.

Vəzir demiş, şahım, xeyir bir iş var,
Düyün için konuşuyor bu quşlar.

Birinci quş oğluna qız istiyor,
İkinci quş isə ona söylüyor:

“Qalım (*yaşayım*) deyə kaç xaraba verirsin?”
Cavaba bax: “Nədən marağ edərsən?”

Şah bu isə, böylə getsə ruzigar,
Yüz min xarabəlik dilərsən də var”.

Şah vəzirin bu sözünü dinləmiş,
Kinayəyi anlıyaraq inləmiş.

Ədalətə vermiş o gündən qərar,
Olmuş adı ədalətlə payidar.

QIPÇAQ QADINLARI

“İskəndərnamə”dən

Ordusuyla bərabər İskəndər,
Dəşti Qıpçağa eylədiydi səfər.

Qıpçaqın gördü ağ qadınlarını,
Tombul əndam, gül yanaqlarını.

Üzlərində niqab, yaşmaq yox,
Kimsədən örtünüb də qaçmaq yox.

Qoca, qardaşdan heç çəkinməzlər,
Gəzər erkəklər ilə ürkməzlər.

Dolaşırlar açıqda sərbəstcə,
Görülür bu təbii hər kəscə.

“Böyləcə bulsa bunları əskər”,
Deyə əndişə etdi İskəndər.

“Həpsi gənədir, təhəmmül etməzlər,
Nəfsi tutmaz, təcavüz eylərlər”.

Bu niyətlə düşündü bir tədbir,
Eyliyə xalqa mənəvi təsir.

Verdi buyruq, hüzura gəlsinlər,
Ağsaqqal, başbilən, bütün ərlər.

Oxşadı Qıpçağın o baylarını,
İltifatla ucaldı başlarını.

Gərəyindən bəhislə əskərinin,
Diqqətin çəkdi Qırçaq ərlərinin.

Dedi: “Erkək nə olsa, erkəkdir,
Qadına meyil edər, bu gerçəkdir.

Qadının olmalı üzündə niqab,
Etməli o, yabançılardan hicab.

Yapısı olsa gər dəmir, daşdan,
Çün qadındır, qadın çıxar başdan.

Bir qadın ki, açıq gözər, üz açar,
Eşinin, kəndinin şərəfini pozar”.

Eşidincə bunu komandandan,
Çöllülər etdilər bu növü bəyan:

“Sənə biz tabeyiz ki, and içdik,
Əmrinə hazırız ki, əhd etdik.

Üz qapatmaq, fəqət buna girməz,
Bizim ellər bu adəti bilməz.

Üz qapatmaq üsul isə sizdə,
Göz qapatmaq əsasdır bizdə.

Görməməkçin bir özgənin üzünü,
Üzdə yoxdur günah, ört gözünü.

Ağamız bizlərə darılmaz əgər,
Nə için ön deyil də, arxa güdər?

Hərəmində yabançı yoxsa əgər,
Qız, gəlinlərimizə kifayət edər.

Üzləri pozma, taxdırıb yaşmaq,
Gözü örtüdür, gərəksə bu mutlaq.

Taxılırsa gözə bir örtü, niqab,
Nə günəş görünür, nə də məhtab.

Nə dilər hökmdar həp edəriz,
Öləlim, əmr edərsə gər, öləriz!

Şahın əmrindəyiz, fəqət yalnızız,
Milli adətlərə nasıl qıyarız?!”

9

İSKƏNDƏRİN QULAQLARI

“İskəndərnamə”dən:

İskəndərin qulaqları uzunmuş,
Şairimiz Nizami böylə duymuş.

Bu aybını örtmək için padişah,
Daşır imiş kəndinə məxsus külah (*papaq*).

Bu külaha iki əski asarmış,
Əskilərlə qulaqların qaparmış.

Kimsədə yox bu sirdən bir xəbər,
Bilir imiş bunu yalnızca bərbər.

Ölüm gəlmiş bu bərbəri götürmüş,
Bir başqa bərbərə lüzum görülmüş.

Yeni usta vəzifəyə başlamış,
Qulaqların ayıbların anlamış.

Ustaya söyləmiş həməən padişah:
“Bu sirdən bir adam olsa agah.

Qulağıma yetsə əgər bir xəbər,
Vay halinə, başın bədəndən gedər!”

Zavallı çün bu təhdidi eşitmiş,
Sözünü nədir, dilini belə itirmiş.

Bu sirri o, kimsəciyə açmadan,
Küfür kimi içində tutmuş nihan (*gizli*).

İçərləmiş, fəqət bənzi sararmış,
Dərdə düşmüş, rüzgarı qaralmış.

Bir gün adam çölə çıxmış saraydan,
Gönül açma çiçək, çəmən, çayırdan.

Gəzər ikən çöldə dərin bir quyu
Görmüş, qaranlıqdan görünməz suyu.

Bu quyunun başına gəlib əyilmiş,
İçindəki saxlı sirri söyləmiş:

“Şahımızın qulaqları uzunca!..”
Demiş adam, nəfəs almış doyunca.

Kimsəciyə sezdirmədən bir əsər,
Evə dönmüş səssiz bizim bu bərbər.

Bu quyudan, söyləyirlər, bir qamış,
Göyərmiş də dışarıya fırlamış.

Bu qamışı ordan keçən bir çoban,
Kəsib düdük (*tütək*) halına qoymuş haman.

İmperator bir gün gəzintidəymiş,
Bu çobanın çalğısını dinləmiş.

Baxmış ki, bu bir əcayib oyundur:
“İskəndərin qulaqları uzundur”,

Deyə düdük ötməkdədir apaşkar,
“Bu nə demək!.. burada yəqin bir iş var!..”

Öfkələnmiş bu sirr açan ağızdan,
Çəlik olsa, ərinirmiş bu hızdan.

Kəndisini fəqət zorla toplamış,
Yaxın gəlmiş, düdükçüyü yoxlamış.

Konuşdurmuş şah çobanı gizlicə,
Heyrət etmiş onu həp dinlədikcə:

“Bir quyudan göyərmiş bir qamışdan,
Yapılmışdır düdük!..” – demişdir çoban.

“Çalğısından onun, şahım, bayğınım,
Deyil düdük, mənim canımdır, canım!”

Şah mat olmuş, çaşmış, qalmış heyrətdə,
Çağırtdırmış o, bərbəri övdətdə.

Demiş: “kimə söylədin ki, sirrimi,
Ötdürürlər düdüklərdə aybımı?!”

Doğrusunu söylə ki, qurtulursun,
Yoxsa, xain cəzasını bulursun!..”

Dua etmiş Allaha, peyğambərə,
Sədaqətlə anlatmış İskəndərə:

Bərbər demiş: “Kimsəyə sirr vermədim:
Tanrı bilir mən xəyanət etmədim!”

Şah o zaman düdükçüyü anlatmış,
Hekayəyi bərbər duyunca çaşmış:

“Əvət, demiş, şahım, köksüm tıxıldı,
Bu sirdən içim mənəm sıxıldı.

Sıxıntıyla bir gün gəzinti tapdım,
O quyuya vardım da, sirri açdım.

Doğruyu çün söyləmişdir aşikar,
Ölümündən onun keçmiş hökmdar.

İskəndər anlamış ki, bu dünyada,
Üzə çıxar gizli, nasıl olsa da!

10
XOSROV İLƏ FƏRHAD

– Deyişmə –

“Xosrov ilə Şirin”dən:

Xosrov sordu Fərhadə kim, sən nərdən?
Fərhad cavab verdi, dedi: – **sevgidən!**

Xosrov dedi: – Orada nə iş yaparlar?
Fərhad dedi: – Can verir, dərd alırlar.

Xosrov dedi: – Can satmaq ki ayıbdır!..
Yox eşqdə ayıb, – dedi, – bu lafdır.

Xosrov dedi: – Aşıqmisin ürəkdən?
Mən candanım, sən söylərsin ürəkdən.

Uğrunda Şirinin, – dedi, – nolursun?
Şirin canım, – dedi, – Şirinin olsun!

Dedi: – Uykunda gördünmü onu sən?
Cavab verdi ki, uyqu bilməzəm mən.

Bu sevdadan, – dedi, – olmazmısın pak?
Cavab verdi: – Vücudum olsa gər haq!

Nə eylərsin, – dedi, – girsən sarayına?
Dedi: Baş atarım mən yar ayağına.

Ya cırmaqlarsa yarın bir gözünü?
Çıxarsın istərim mən öbürüsünü (*o birisini*).

Dedi: – Bir başqası gər anı alsa?
Dəmir yer, – söylədi, – daşdan da olsa.

Dedi Xosrov: – Buldun cəmalin?
Təsəvvürdən, – dedi, – aciz xəyalın.

Dedi: – Varmı görüşmənin heç yaxından?
Dedi: – Ay görünür ancaq uzaqdan.

Dedi: – Başdan çıxar Şirinin eşqin,
Dedi: – Onsuz yaşarmı canı şirin?

Dedi: – Varlığını istərsə, nə dersin?
Mənim hod (*mənim də*) istəyim bu, sən nə dersin?!

Dedi: – Əl çək onun sən dostluğundan!
Dedi: – Qabilmi bu heç dostluqdan?

Dedi: – Rahatını bul, bu xam xəyaldır,
Cavab verdi: – Mənə rahat mühaldır. (*imkansız*)

Dedi: – Şirin mənimdir, etmə sən yad!
Dedi: – Ondan keçərmə heç Fərhad!

Dedi: – Get səbir qıl, yox dərdə çarə!
Dedi: – Cansız səbir olmaz, nə çarə?!

Dedi: – Səbir eyləmək nöqsan deyildir,
Dedi: – Can səbir edər, bican deyildir.

Dedi: – Qorxarmısın sən ayrılıqdan?
Dedi: – Yalnızca ondan ayrılıqdan.

Dedi: – İstəmirsin qəmxarın olsun?

Dedi: – Mən olmasam, caiz, o olsun!

Dedi: – Niçin gəzərsin sən pərişan?

Nölür bir ləhzəcik rahətdə olsan?

Cavab verdi, dedi: – Ey padişahım,

O sağ olsun, ona qurban bu canım!

Dedi: – Kafi ürək, nəynə gərək can?

Dedi: – Bunlar hasim, gər yoxsa canan!

VII

BİBLİOQRAFIYA

1

NİZAMİYƏ YAZILAN BƏNZƏTMƏLƏR

Nizamidən sonra gərək “Xəmsə”sinə, gərəksə beş kitabından hər birinə ayrı-ayrı, farsca və türkcə bir çox bənzətmələr yazılmışdır. Bunlardan önəmlilərini “Beşlik”dəki mənzumələrin sırasına görə aşağıya qeyd edirik:

A. “Məxzənül-əsrar”

Farsca:

1. Sənai-yi Qəznəvi. “Hədiqətül-əsrar” (*farsca da yazılıb – red.*). XII yüzil. 2. Əmir Xosrov Dəhləvi. “Mətləül-ənvar” (*farsca da yazılıb*). XIII yüzil. 3. Əşrəf Maraği (Marağalı). “Minhacül-əbrar” (*farsca da yazılıb*). 4. Haşimi Kirmani. “Məzhərül-əsrar” (*farsca da yazılıb*). 5. Orfi-i Şirazi (Cəmaləddin Məhəmməd). “Məcməül-əbkar” (*farsca da yazılıb*). XVI yüzil. 6. Məliki Qummi. “Mənbəül-ənvar” (*farsca da yazılıb*). 7. İnnabi Təkləvi. “Məxzənül-əbrar” (*farsca da yazılıb*). 8. Qasimi Əsiri. “Riyazül-ənvar” (*farsca da yazılıb*). 9. İbrahim Ədhəm. “Rəfiqüssalikin” (*farsca da yazılıb*). XVII yüzil. 10. Həsəni Gəlusuz Zülali. “Rəfiqüssalikin” (*farsca da yazılıb*). 11. Molla Şeyda. “Dövlət-i bidar” (*farsca da yazılıb*). 12. Nami. “Dürə-i guhər” (*farsca da yazılıb*).

Bütün bunlar, M.Ə.Tərbiyətin qeyd etdiyi kimi, “Məxzən”ə bənzər əsərlərin tanınmışlarıdır, az bilinmiş olanları da vardır. Bunların

həpsi Nizamidəki kimi (Bismillahir-rəhmanir-rəhim) (*farsca yazılıb*) misrasiylə başlarlar.

Türkcə:

13. Əlişir Nəvai. “Heyrət-ül-əbrar”. XV yüzil. 14. XVI yüzil Osmanlı şairlərindən **Azəri İbrahim Çələbinin “Nəqşi xəyal”** adı altında “M.Ə.”yə (“*Məxzənül-əsrar*”a – red.) bənzədilmiş türkcə bir məsnəvisini “İslam-Türk Ensiklopedisi” qeyd etməkdədir.¹

B. “Xosrov və Şirin”

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. “Şirin və Xosrov” (*farsca da yazılıb* – red.). XIII yüzil. 2. Arif-i Ərdəbili. “Fərhadnamə”. XIV yüzil.² 3. Əşrəf Maraği. “Şirin və Xosrov”. 4. Sultan Hüseyn Baykara. “Məcalisül-üşşaq: Qisseyi Fərhad və Şirin” (*farsca da yazılıb*). XV yüzilyilin sonları. 5. Məhəmməd Şərif Kaşi. “Xosrov və Şirin”. XVI yüzil. 6. Mövlana Abdullah Hatifi. “Xosrov və Şirin”. XVI yüzil. 7. Qasimi. “Şirin və Xosrov”. 8. Asəf (Nəvvab). “Şirin və Xosrov”. XVI yüzil. 9. Səncər. “Şirin və Xosrov”. 10. Müzəffər Kaənbadi. “Şirin və Xosrov”. 11. Mir Möhsin Fani. “Şirin və Xos-

¹ “Məxzənül-əsrar” T.Gəncosman tərəfindən mənsur olaraq türkcəyə çevrilmiş və Milli Egitim, “Klassiklər” seriyasında yayımlanmışdır.

² Arif “Fərhad və Şirin” hekayəsini Nizamidəkinə bənzəməyən, tamamiylə başqa bir şəkildə nəzm etmişdir. Nitəkim deyir:

Nə qoftəm qisseye-Şirin təmami,
Ki qoftən bud bər əksi Nizami.
Suxən dər eşqe-Fərhad ançe fərmud,
Rəvayət pişe-mən bər əkse-mən bud. (*farsca*)

Arif hekayənin Nizamidəki şəklini nə Şirinə, nə də Fərhadı yaqışdıramıyör:

Hədəsi ra məgu ey mərde-ustad,
Ki nə Şirin bud razi nə Fərhad. (*farsca*)

Arifin Nizamidən fərqli olan bu rəvayəti haqqında təfsilat için Herbert V. Dudanın “Fərhad und Schirin” adlı əsərinə baxıla. (Praha. 1933).

rov”. XVI yüzil. 12. Sadiq Xəlvəti. “Şirin və Xosrov”. 13.¹ Hilali. “Fərhad və Şirin”. XVI yüzil. 14. Vəhşi Bafiqi Kirmani. “Fərhad və Şirin”. XVI yüzil. 15. Ürfi Şirazi. “Fərhad və Şirin”. XVI yüzil. 16. Kösəri. “Fərhad və Şirin”. XVI yüzil. 17. Xızri (*ad farsca da yazılıb*). “Fərhad və Şirin”. 18. Fövqi (Fövqəddin Əhməd Yəzdi). “Fərhad və Şirin”. XVII yüzil. 19. Məşriqi (Mirzə Məlik). “Xosrov və Şirin”. XVII yüzil. 20. İbrahim Ədhəm. “Xosrov və Şirin”. XVII yüzil. 21. Bəyani. “Xosrov və Şirin”. 22. İnnabi Təkləvi. “Xosrov və Şirin”. 23. Xisali (*farsca da yazılıb*). “Xosrov və Şirin”. 24. Mirzə Məhəmməd Əkbər Dövlətabadi. “Xosrov və Şirin”. 25. Nizami Cərə (*farsca da yazılıb*). “Xosrov və Şirin”. 26. Şapur. “Fərhad və Şirin”. 27. Mirzə Abdullah Şihabi Tərşizi. “Xosrov və Şirin” = “Dürətüt taç” (*farsca da yazılıb*). XVIII yüzil. 28. İmadəddin Fəqih. Məhəbbətnaməyi Sahibdilan. “Hekayəyi Fərhad” (*farsca da yazılıb*). 29. Nami (Mirzə Məhəmməd Sadiq Musəvi). “Xosrov və Şirin”. XVIII yüzil. 30. Şölä (Məhəmməd Cəfər Nirizi). “Xosrov və Şirin”. XIX yüzil.

Türkçə:

31. Qütb. “Xosrov və Şirin”. Cığatayca (Altun Ordu) XIV yüzil. 32. Lamii. “Xosrov və Şirin”. 33. Əlişir Nəvai. “Fərhad və Şirin”. XV yüzil sonları. 34. Şeyxi. “Şirin və Xosrov”. 35. Cəlali. “Şirin və Xosrov”. 36. Ahi. “Şirin və Pərviz”. 37. Mustafağa Ağa Nasir. “Xosrov və Şirin” (*azəricəyə tərcümə*). XIX yüzil. 38. Nakam (1829-1905). “Fərhad və Şirin” (*azəricə*)².

¹ (*Kitabdakı sıralanmada “13” yoxdur, texniki qüsuru aradan qaldırmaq – red.*)

² Bunlardan başqa, “Şahi İran və Banuyi Ərmən” adında Zəbuhi Behzad tərəfindən “Xosrov və Şirin” mənzuməsi üzərinə h. 1304-də, farsca bir film lberettosu yazılmışdır. Bu əsər Teh-randa “Farus” mətbəəsi tərəfindən nəşr olunmuşdur. Ayni zamanda Azərbaycan bəstəkarı Hacıbəyli Üzeyir tərəfindən, 1911-də Bakıda “Fərhad və Şirin” operası yazılmışdır.*

* (*Bu haqda təsdiqlənmiş bilgi yoxdur. Əslən şuşalı olan, “Difai” təşkilatının üzvü Mirzə Cəlal Yusifzadənin müəllifliyi ilə yazıldığı qeyd edilir. Olsun ki fikir və yaxud texniki yanlışlıq olub – red.*)

C. “Leyli və Məcnun”

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. “Leyli və Məcnun”. XIII yüzil. 2. Nami. “Məcnun və Leyli”. 3. Əşrəfi. “Məcnun və Leyli”. 4. Cami. “Məcnun və Leyli”. XV yüzil. 5. Məktəbi. “Məcnun və Leyli”. 6. Qasimi. “Məcnun və Leyli”. 7. Hatifi (Mövlana Abdullah). “Məcnun və Leyli”. XVI yüzil. 8. Hilali. “Məcnun və Leyli”. XVI yüzil. 9. Səlim. “Məcnun və Leyli”. 10. Əsiri. “Məcnun və Leyli”. 11. Zəmiri. “Məcnun və Leyli”. 12. Ruhüləmin. “Məcnun və Leyli”. 13. Hidayət. “Məcnun və Leyli”. 14. Mir Hac. “Məcnun və Leyli”. 15. Nəsi-bi. “Məcnun və Leyli”. 16. Süheyli. “Məcnun və Leyli”. 17. Misali. “Məcnun və Leyli”. 18. Təcəlli. “Məcnun və Leyli”. 19. Mövci. “Məcnun və Leyli”. 20. Səfai. “Məcnun və Leyli”. 21. Səid. “Məcnun və Leyli”. 22. Sabah. “Məcnun və Leyli”. 23. Sərfi. “Məcnun və Leyli”. 24. Mehdi. “Məcnun və Leyli”. 25. Nasiri Hindu. “Leyli və Məcnun”. (Bu əsər “Xosrov və Şirin” vəznindədir).

Türkcə:

26. Şəhidi. “Leyli və Məcnun”. 27. Sənan. “Leyli və Məcnun”. 28. Əhmədi. “Leyli və Məcnun”. 29. Əlişir Nəvai. “Leyli və Məcnun”. XV yüzil. 30. Cəlili. “Leyli və Məcnun”. 31. Behiştî. “Leyli və Məcnun”. 32. Füzuli. “Leyli və Məcnun”. XVI yüzil.¹ 33. Xəlifə. “Leyli

¹ Türk dünyasında “Leyli və Məcnun” mənzuməsinin, ümumiyyətlə, Füzuliyə ətf edildiyi məlumdur. Bu şöhrətin kökləşməsində böyük şairin əsərinə yazmış olduğu “Səbəbi nəzmi kitab”ın, hər halda, təsirini görmək mümkündür.

“Leyli və Məcnun”un müqəddiməsində Füzuli bu mənzuməyi ədəbiyyat maraqlısı dostlarının ricası üzərinə yazdığını anlatmaqdadır. “Rumlu” dostları şairə demişlər ki:

“Leyli-Məcnun” Əcəmdə çoxdur,

Ətrakda ol fəsanə yoxdur.

Təqrirə gətir bu dastanı,

Qıl tazə bu eşqi bustanı.

Halbuki yuxarıda dərc etdiyimiz listə Füzulinin “rumlu dostlarını” təhsis edər mahiyətdədir. Görüldüyü kimi, bu hekayə ustaddan əvvəl dəxi türkcə olaraq nəzm edilmişdir. Hətta bu şairlərdən bir qisminin adları (Nəvai, Əhməd, Cəlali) Füzulinin yuxarıda qeyd olunan

və Məcnun”. 34. Xəyali. “Leyli və Məcnun”. 35. Nəcati. “Leyli və Məcnun”. 36. Səhih. “Leyli və Məcnun”. 37. Təbrizli Həqiri. “Leyli-Məcnun”. XV-XVI yüzil. 38. Zəmiri. “Leyli-Məcnun” (XVI yüzil). 39. Nakam (1829-1905). “Leyli-Məcnun” (azəricə)¹.

D. “Həft Peykər”²

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. “Həşt behişt” (*ad farsca da yazılıb*) XIII yüzil. 2. Əşrəf Məraği (Marağalı). “Həft ovrəng” (*farsca da yazılıb*). 3. Feyzi. “Həft kişvər” (*farsca da yazılıb*). 4. Abidi. “Həft əxtər” (*farsca da yazılıb*). 5. Hatifi (Mövlana Abdullah). “Həft mənzer” (*farsca da yazılıb*). XV yüzilin sonu.

Türkcə:

6. Əlişir Nəvai. “Səbəyi səyyarə”. XV yüzil. 7. Lamii. “Həft-peykər”. 8. Ətayi. “Həft-xan”. 9. Ali. “Həft məclis”³.

müqəddiməsində belə zikr olunmuşdur. Bu halda bu dava nədir? Yoxsa, şairin “rumlu” dostları “ətrak” deyincə kəndi zövqlərinə daha xoş gələn Füzuli şivəsiylə konuşan türklərini qəsd etmişlərdir? Və ya o zamankı “rumlar”ın ağzında “türk”lə “əcəm” təbirinin mənası, indiki İstanbulluların eyni təbirlərə verdikləri mənanın eynimidir?.. “İslam ensiklopedisi”nin “Füzuli” maddəsində bu bəhsə təmas edən M.F.Köprülü məsələyi, cığataycası müstəsna, bəhs edilən “Leyli-Məcnun”ların o zamankı şərtlər daxilində Füzulicə məchul qalmış olmaları ehtimaliylə çözməkdədir.

Fəqət həqiqət – Nihad Sami Banarlının aşağıya aldığımız mütaləsinə daha uyğun olsa, gərəkdir: “Füzuli türkcəsindəki bu “Leyli və Məcnun”lardan (Ə.Nəvai və Cəlili) tamamiylə bixəbər olaraq və onu lisanımızda ilk dəfə yazdığımı sanaraq hərəkətə keçmiş və bəxtiyarca qəflət türk dili ədəbiyatına Şərqi bütün “Leyli və Məcnun”larının ən gözəlini qazandırmışdır”. (Türk ədəbiyatı. s.139.)

¹ Nihad Tərhan tərəfindən türkcəyə tərcümə olunan “Leyli-Məcnun” 1943-də Milli Egitim Bakanlığının “klassiklər” seriyasında yayınlanmışdır.

² “Yeddi gözəl” – red.

³ “Həft peykər”in türkcə tərcüməsi 1911-də İstanbulda mənsur olaraq nəşr edilmişdir.

E. “İskəndərnamə”

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. “Ayineyi-İşkəndəri” (*ad farsca da yazılıb*). XIII yüzil. 2. Əbdürrəhman Cami. “Xirədnəməyi-İşkəndəri” (*farsca da yazılıb*). XV yüzil. 3. Hüseyni Sərai. “Səddi İskəndəri” (*farsca da yazılıb*).

Türkcə:

4. Əhmədi. “İskəndərnamə”. XV yüzil. 5. Əlişir Nəvai. “İskəndərnamə”. XV yüzil. 6. Fəğani. “İskəndərnamə”.

2

“XƏMSƏ”Yİ NİZAMİ YAZMALARI¹

Nizaminin “Beşlik”i sadə, tanınmış fars və türk şairləri tərəfindən yazılmış bənzətmələrlə deyil, ən məşhur xəttatların əliylə yazılmış nəfis nüsxələriylə də dəyərləndirilmişdir.

Miladi XIV və bəlkə də XIII yüzillərə qədər varan bu əski əlyazmaları zamanın məşhur nəqqaşları tərəfindən dəxi türlü rənk və altunla süslənmiş və eyni zamanda, birer sənət əsəri miniatürlərlə də təsvir olunmuşlardır.

Gözəl sənətin birer şah əsəri olan bu dəyərlı cildlər şahənə birer hədiyyə olaraq əldən-ələ keçmişlərdir.

Doğru miniatürçülüynün dünyaca məşhur ustadları tərəfindən təsvir olunan bu nüsxələrdən bəziləri haqqında oxuyucularımıza burada qısaca məlumat verməyi faydalı buluyoruz.

Nizami “Xəmsə”sinin 1334-də yazılmış bir nüsxəsi Timurlular dövrünə aid nəqqaşlardan Herat okuluna mənsub Təbrizli Ağa Mirək ilə Heratlı Qasim Əli tərəfindən süslənmişdir (*bəzədilmişdir*).

¹ Nizami “Xəmsə”sinin əlyazmaları – red.

1442 tarixinə aid başqa bir nüsxə də İran miniatürçülüyünün şöhrətli ustadı Behzadın işlədiyi nəqşlərlə süslənmişdir. Bu nüsxə “British Museum”dadır (Add. 25900).

Behzad və Ağa Mirək tərəfindən nəqşlənən 1494 ilinə aid digər bir nüsxə dəxi aynı Muzeydə bulunuyor (vr. 6810).

1524-də yazılmış çox gözəl bir “Xəmsə”də yenə Ağa Mirək tərəfindən rəsmləndirilmişdir.

Yenə 1542 ilinə aid gözəl yazılı başqa bir nüsxə eyni Ağa Mirəkin əliylə nəqşlənmişdir.

1545-də yazılmış başqa bir “Xəmsə”nin də miniatürləri Mahmud və Məhəmməd adındakı iki nəqqaş tərəfindən cızılmışdır. “Les civilisations de Lorient” müəllifi Rene Qroussetin qeyd etdiyinə görə, bu kitab Əbdüləziz Şeybani için Buxarada hazırlanmışdır. İndi isə Parisdə “Biblioteque Nationale”dədir.

Hicri VIII (m.XIV) ilə h. X (m. XVI) yüzillər arasında türlü xəttatlar tərəfindən gözəl təliq və nəsh (*yazı növləri*) üzərinə yazılmış və zamanın nəqqaşları tərəfindən təzhib (*bəzənmiş*) və miniatürlərlə təsvir olunmuş “Xəmsə” nüsxələri İstanbul kitabxanalarında da mühafizə olunmaqdadır. H.V.Duda “Farhad und Schirin” adlı cildində bunların genəl və xülasə edilmiş bir listəsini (*sırasını*) verməkdədir. Sayısı 50-yi bulan bu listədəki “Xəmsə”lərdən ən əskisi h. 776 (m. 1376) ya aid olub, “Fateh Kitabxanası”ndadır. Digərləri arasında 14-ü gözəl işlənmiş miniatürlərlə təsvir olunmuşdur (Bəsit miniatürlər hesaba alınmamışdır). Yalnız “Topqapı Sarayı” xəzinəsində, h. 779, 888, 900, 945, 951, 999 və 1000 (1599-1620) sənələrinə aid olmaq üzrə sənətkarənə bir surətdə altun işləmələrlə süslənmiş və miniatür rəsmlərlə nəqşlənmiş 9 dənə Nizami “Xəmsə”si qeyd olunmuşdur.

Bunlardan başqa “Övqaf Muzeyi” (h. 815, m. 1435-ə aid), Universitə (h. 923, m. 1543-ə aid) və “Rəqib Paşa Kitabxanası”nda (h. 934. m. 1574-ə aid) dəxi gözəl miniatürlü bir neçə dəyərli “Xəmsə” nüsxəsi vardır.

Hicri 765 (m. 1363) ilinə aid bir “Xəmsə” yazması (*əlyazması*) Berlində “Prussiya Dövlət Kitabxanası”nda idi.

H. 766 (m. 1365) ilinə aid bir “Xəmsə” yazması da Oksfordda bulunuyor. Parisdə “Milli Kitabxana”da mühafizə edilən “Xəmsə” yazmasını da qeyd edə bilərik; bunlardan biri 763 (1362) illərinə aiddir.

Londradakı Nizami yazmalarından da bunları qeyd etmək imkanındayız: “British Museum”da 813(1410), 814 (1411) illərinə aid “Xəmsə” yazmaları. Bunlardan sonuncusu olağanüstü 20 gözəl miniatürlə süslənmişdir; 934 (1527-28) ilinə aid “Məxzənül-əsrar” ilə “Xosrov və Şirin” mənzumələrindən ibarət bir əlyazması dəxi vardır. Biri “İndia Offic”ə, on biri də “British Museum”a aid “Xəmsə” yazmalarını da G.H.Darab qeyd etməkdədir.

Rusiyadakı kitab məxzənlərində (*saxlanclarında*) dəxi vaxtiylə “Ərdəbil Kitabxanası”ndan çalınaraq general Paskeviç tərəfindən gətirilən qiymətli kitablar arasında çox gözəl Nizami “Xəmsə”ləri vardır. Bunlardan Cəfər Təbrizlinin qələmindən çıxan və 1431-ə aid bir “Xəmsə” yazması Leninqradda “Ermitaj” müzesindədir.

XIV yüzilə aid bir nüsxə də Leninqrad Dövlət Universitəsi kitabxanasında imiş. Beşi XV, yeddisi də XVI yüzillərə aid nüsxələr də Prof. Bertelsin əlində imiş.

Şübhəsiz, Türkiyədə, İstanbul dışındakı kitab məxzənləri ilə Misir, İran, Hindistan və Əfqanıstan kitabxanalarında dəxi əski və nəfis Nizami yazmaları mövcuddur.

Şəxslərə aid nadir bir çox nüsxələrin varlığını dəxi gözdə tutmaq icap (*gərəkdir*) edər. Kitabımızın mətnində kəndisindən bəhs etdiyimiz M.Məhərrəmin Parisdə satın almış olduğu h. 785 (m. 1407) tarixli “Xəmsə”yi də bu seriyaya əlavə edə bilərik.

Əskilərin bu qədər etina ilə mənimsədikləri “Beşlik”in zamanımızda nə qədər ayıbdır ki, düzgüncə basılmış nüsxəsini bulmaq belə müşkül bir işdir.¹

¹ V.Dudanın Helimut Ritter ilə İ.Rubka və bir dərəcəyə qədər Vəhid Dəstgirdinin nüsxələri müstəsna.

NİZAMİYƏ AİD AVROPADA ÇIXAN ƏSƏRLƏR

XIX yüzil başlarından etibarən Nizami ilə əsərlərinə aid olmaq üzrə Avropada çıxan əsərlərdən bir qismini aşağıya qeyd edirik:

Hammer Purgstali. “Schirin Ein – Gedicht nach morgenlandischen Qullen”. Leipzig. 1809.

W.Bacher. “Nizamis Leben und Werke und der zweite Teil Nizamischen Alexanderbücher”. Leipsig. 1871.

F.Erdmann. “De expeditione Russorum Berdaam”. (3 cild). Kasan. 1826-32.

F.Erdmann. “Die Schöne von Schioss”. Kasan. 1832.

F.Erdmann. “Behram Gur und die russische Fürstentochter”. Kasan – Berlin. 1844.

I.Atkinson. “Leyli and Mejnun. A poem, the original Persian of Nizami”. London. 1826.

Dr. Th.Hein. “Nizami”. Leipzig. 1802.

F.B.Charmoy. “Expedition d’Alexandre le Grand contre les Russes”. St. Petersburg. 1828.

Sir William Yones. “Tales and Falles by Nizami”. London. 1807.

Nizami. “The İskandarname”. London. 1881.

İ.Atkinson. “The Loves of Leili and Majnun. A poem from Persian”. London. 1894.

İ.Atkinson. “(L.Grammer Bingenin muqəddiməsiylə) The Love Stories of the East, Leili and Majnun...” London. 1905.

H.W.Klarke. “The Iskandarname”. London. 1881.

S.F.Wilson. “The Heft Peyker”. 2 cild. London. 1924.

L. (udviq) H. (ein). “Nizami poetæ narrationes et fabulæ persicæ. Subjuncta versione latina et indice verbarum”. Leipzig. 1802.

N.Bland. “Maxzen-ül-Esrar”. London. 1844.

F.R.Martin and Sir Arnold. The Nizamis Ms. İlluminated by Bihzad, Mirak and Gasim Ali, vritten 1495 for Sultan Ali Mirza Bar-

las, ruler of Samarkand, in the Britttish Muzeum". (or. 5810) Wien. 1926.

F.R.Martin. "The Nizami Ms. from the library of the Schah of Persia, now in Metropoltan Museum at New-York". Wien. 1927.

Laurence Binyon. "The Poem of Nizami". (Əski Nizami yazmasından alınan iki səhifə ilə 16 minyatür və izahlarını şamil bir albüm.) London. 1928.

Gholam Hosein Darab. "Nizami. Makhzanol Asrar". (İngiliscə tərcüməsi.) London. 1945.

Helmutt Ritter. "Über die Bildersprache Nizamis". Berlin – Leipzig. 1927.

Herbert W. Duda. "Farhad und Schirin. (Die literarische Geschichte eines persischen Sagestoffes)". Praha. 1933.

H.Ritter und I.Pybka. "Heft Peyker". (Ein romantisches Epos des Nisami Genceli.) Praha. 1933.

Georg Yacob. "Iskenders Waregerfeldzug". Glwchhstadt. 1934.

E.Berthels. "Velikiy Azerbaycanskiy poet Nizami". Baku. 1941.

A.Çaykin. "Nizami, Xagani, Rustaveli". (Rusca) Moskva.

Nizami. "Piat Poem". ("Xəmsə"nin rusca mənzum xülasəsi.) Moskva. 1946.

M.Tebekov. "Drevneyşiya snoşeniya rusi s prikaspiyskimi stranami i poema "İskendername". Nizami, kak istoçnik dlya xarakteristki etix snoşeniy". Tiflis. 1896.

Nizami. "İz kniqi "Xosrov i Şirin" (rusca). Moskva. 1935.

Nizami Gencevi. "Leyla i Medjnun (ruscaya tərcümə)". Gosizdat (Devlet yayını). 1935.

Bu əsərlərdən başqa, Nizami haqqında İran ədəbiyatına aid genəl kitablarda da, təbiidir ki, Nizamiyə önəmli səhifələr ayrılmışdır. Bunlardan aşağıdakı əsərləri qeyd edə bilərik:

İ. Von Hammer. "Geschichte der Schönen Redekünste Persines". Wien. 1818.

E.G.Brown. “Literary History of Persis”. C.II. London. 1906

Ítalo Pittsi. “Storia della poesia Persiana”. Turin. 1894.

Barbier de Maignard. “La poesie en Perse”. Paris. 1877.

F.Spigel. “Die Alexandersagen bei den Orientalen”. Leipzig. 1851.

P.Horn. “Geschichte der Persischen Literatur”. 1902.

A.Kirmski. “İstoria Persii, yeyo literaturı i derviřskoy teorii sufizma”. 3 cild. Moskva. 1909. 1912, 1914, 1717 (*texniki səhv, 1917 olmalı – red.*).

Y.Berthels. “Oçerki istorii persidskoy literaturı”. Leninrad. 1928.

Bunlardan başqa Nizami haqqında türlü Avropa ensiklopedilərində dəxi, genəl mahiyətdə qeyidlər vardır.

4

BU ƏSƏR İÇİN FAYDALANDIĞIMIZ QAYNAQLAR

Nizami. “Xəmsə”. Şiraz basması. Hicri 1313.

Sədi. “Külliyat”. Bombey basması.

Nizami. “Xəmsə”. H. 785 (m. 1407) tarixli əlyazması.

Xaqani. “Divan”. (Əli Əbdürrəsul nəşri). Tehran. 1316.

Firdovsi. “Şahnamə”. Bombey basması. H. 1262. M. 1846.

Firdovsi. “Şahnamə”. (Jubiley basımı). Tehran. H. 1314.

Firdovsi. “Yosif and Züleyxa”. (Ethe nəşri). Oksford. 1908.

Hafiz. “Divan”. Bombey basması. H. 1334.

Nizami. “Xəmsə”. Bombey. 1304 (1886-7).

Nizami. “Məxzənül-əsrar”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1913-1918.

Nizami. “Xosrov və Şirin”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1311.

Nizami. “Leyli və Məcnun”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1313.

Nizami. “Həft peykər”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1314-1315.

Nizami. “Şərəfnamə”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1316.

Nizami. “İqbalnamə”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1317.

V.Dəstgirdi. “Gəncineyi Nizami”. Tehran. H. 1319.

Nizami. “Leyli və Məcnun” (Səməd Vurğunun azəricəyə mənzum tərcüməsi). Bakı, 1942.

Nizami. “Pyat poem”. (“Xəmsə”nin rusca mənzum xülasəsi.) Oğiz. Moskva. 1946.

H.Müstövfi. “Tarixi Güzidə” (*ad farsca da yazılıb – red.*). London. 1910-1013.

M.H.Təbrizi. “Bürhani qate” (türkcə tərcüməsi). İstanbul. H. 1214.

H.Ritter und J.Rypka. “Heft peykər (mətn)”. İstanbul, 1934.

Cami (Əbdürrəhman). “Həft övrəng”. Yazma. H. 1052.

Dövlətşahi Səmərqəndi. “Təzkirət-üş-şüəra”. (Brown nəşri) London. 1901.

Məhəmməd Övfi. “Lübab-ül-əlbab”. (Gib nəşriyatından) London. 1903 – 6.

Hacı Kalfa. “Kəşfüzzünün”. İstanbul. 1943.

Lütfəli bəy Azər. “Atəşgədə”. Kəlküttə basması. H. 1239.

Rza Quluxan. “Məcməül-füsahə”. Tehran. H. 1294.

Hüseyn Daniş. “Səramədani süxən”. İstanbul. H. 1327.

Məhəmməd Əli Tərbiyət. “Danişməndani Azərbaycan”. Tehran. H. 1314.

M.F.Köprülü. “Türk ədəbiyatında ilk mütəsəvviflər”. İstanbul. 1919.

M.F.Köprülü. “Azərbaycan ədəbiyatına aid tədqiqlər”. Bakı. 1926.

M.F.Köprülü. “Füzuli divanına müqəddimə”. İstanbul. 1924.

M.F.Köprülü. “Azəri ədəbiyatı”. (İslam Ensiklopedisi) İstanbul. 1942.

Xəlil Ədhəm. “Düvəli islamiyə”. İstanbul. 1928.

- Abbasqulu Ağa (Bakıxanov).** “Gülistani İrəm”. Bakı. 1926.
- Mirzə Kazım Bəy.** “Dərbəndnamə”. Kazan. 1848.
- “Tarix”.** Cild III. Ankara 1934.
- Ziya Paşa.** “Xərəbat”. İstanbul. H. 1291-1292.
- Ə.Z.Vəlidi Toğan.** “Azərbaycan”. (İslam Ensiklopedisi) İstanbul. 1942.
- Ə.Z.Vəlidi Toğan.** “Ümumi türk tarixinə giriş”. İstanbul. 1940.
- Kaşğarlı Mahmud.** “Divani Lüğət-it-türk”. Ankara. 1939.
- Adilxan Ziyadxan.** “Təyerani qələm”. Tehran. 1931.
- Agah Sirri Ləvənd.** “Divan Ədəbiyatı”. İstanbul. 1943.
- Əli Nihad Tərən.** “Leyli ilə Məcnun”. (Nizamidən nəsr ilə tərcümə) İstanbul. 1943.
- İlxan Tarus.** “Əxilər”. Ankara. 1947.
- İbni Bəttutə.** “Səyahətnamə”. İstanbul. H. 1225-1335.
- S.A.Dadaşov və M.A.Hüseynov.** “Pamyatniki Azerbaydjanskoy Arxitekturi”. Baku-Moskva. 1928.
- Məmməd Arif və Heydər Hüseynov.** “Azərbaycan ədəbiyatı tarixi”. II cild. Bakı. 1943-1944.
- Fəhim Əfəndi.** “Səfinətüşşüəra”. Mətbəə-yi Əmirə. H. 1259.
- Nihat Sami Banarlı.** “Türk ədəbiyatı tarixi”. İstanbul. 1949.
- Firidun bəy Köçərli.** “Azərbaycan ədəbiyatı tarixi materialları”. Bakı. 1925-1926.
- İ.Berezin.** “Puteşestviye po Daqestanu i Zakavkazyu”. Kazan. 1845.
- İ. Berezin.** “Puteşestviye po vostoku”. Kazan. 1852.
- “Şota Rustaveli i yeqo vremya”.** Yubilesi münasibətiylə məqalələr dərgisi (rusca). Moskva. 1937.
- A.Krımski.** “İstoriya İrana, və ya literaturı i dervişskoy teorii sufizma”. 3 cild. Moskva. 1906-1912.
- Y.Bertels.** “Oçerk istorii persidskoy literaturı”. Leninqrad. 1928.
- Y.Bertels.** “Velikiy Azerbaydjanskiy poet Nizami”. Baku. 1941.
- “Sovetskoye Vostokovedeniye”.** (Rusca dərgi.) Sayı 1. İl 1940.
- Hellmut Ritter.** “Über die Bildersprache Nizamis”. Berlin – Leipzig. 1927.

- Herbert V. Duda.** “Farhad und Schirin”. Praha. 1933.
- Rene Gousset.** “Historie de L’Asie”. Paris. 1922.
- Rene Gousset.** “Les civilisations de L’Orient”. Paris. 1829.
- E.G.Brown.** “History Literatry of Persia”. II cild. London. 1906.
- Ī. Von Hammer.** “Geschichte der schönen Redekünste Persiens”. Wien. 1818.
- S.Ī.Vilson.** “Heft peyker”. (Īngiliscə.) 2 cild. London. 1924.
- A.Chankof.** “Memoire sur le Chagani”. Paris. 1864.
- W.Bacher.** “Nisamis Leben und Werke”. Gottingen. 1871.
- E.Bloch.** “Peinture de manuscrits arabs, persans et tures de la Bibliothrqe Nationale”. Paris. 1911.
- Ītalo Pittsi.** “Storia della poesia Persiana”. Torino. 1894.
- P.Horn.** “Mittelpersische Literatur”. Berlin. 1925.
- Georg Lacob.** “Īskenders Waregerfeldzug”. Glŭchstadt. 1934.
- “Goethes sämtliche Werke”.** Stuttgart. 1881.
- Goethe.** “Divan Occidental Oriental. Traduction. H.Lichtenberg”. Paris. MCMXL.
- A.Atkinson.** “Leili and Majnun” (Īngiliscəyə tercŭmə) London. 1826.
- C.Barbier de Meignard.** “La Poesie en Perse”. 1877.
- M.Ī.Darmsteter.** “L’Origine de poesie Persane”. Paris. 1887.
- Levy R.** “Persian literature an introduction”. London. 1923.
- F.B.Charmoy.** “Expedition d’Alexandre le Grand contre les Russes”. St-Petersburg. 1829.
- Sir Williama Yones.** “Tales and Fables by Nizami”. London. 1807.
- F.Erdmann.** “Die Schöne von Schloss”. Kazan. 1832.
- F.Erdmann.** “Bahram Gur und die russische Fürstentochter”. Kasan – Berlin. 1844.
- F.Erdmann.** “De axpeditione Russorum Berdaam”. Kasani. 1826, 1832. (3 cild).
- E.Bloch.** “Les miniatures des ms. Orientaux”. Paris. 1900.

E.Blochet. “Catalogue des ms. persans de la Bibliotheque Nationale”. Paris. 1911.

Y.N.Marr. “Kult jenşçini...”. St. Peterburg. 1910.

P.Horn. “Geschichte der persischen Litteratur”. 1901.

Nicolson. “Divani Şems i Təbrizi”. Cambridge. 1898.

Cap W.Clarke. “The Skander Namei Barra”. London. 1881.

L.Binyon. “Persian miniature painting”. Oksford. 1832.

L.Binyon. “The Poems of Nizami”. (Minyatürlər albomu) London. 1928.

F.R.Martin and Sir Arnold. “The Nizamis Ms”. Wien. 1829.

F.R.Martin. “The Nizamis Ms...” Wien. 1926.

Arthur Upham Pope. “A survey of Persian Art. vol. V”. London and Now-York. 1938.

Prof. Dr. Hermann Ethe. “Die höfische und romantische Poesie der Perser”. Hamburq. 1887.

B.M.Sisoev. “Kratkiy oçerk istorii Azerbaydjana”. Baku. 1925.

Şota Rustaveli. “Vityaz ve tigrovoy şikure”. (Ş.Nutsubidzenin gürcücədən ruscaya tərcüməsi) Moskva. 1941.

Şota Rustaveli. “Pələng dərisi geymiş Pəhlivan”. (Gürcücədən Azəricəyə mənzum tərcüməsi) Bakı. 1937.

Əlişir Nəvai. “A.K.Vorovkov idarəsi altında məqalələr dərgisi” (rusca). SSRİ Elmlər Akademisi nəşriyatından. Moskva. 1946.

S.Dill. “Bizans portreləri” (Fransızcadan ruscaya tərcümə) Moskva. 1914.

C.Brockelmann. “Geschichte der İslamischen Völker”. München und Berlin. 1939.

V.Bartold. “İslam mədəniyyəti tarixi” (M.F.Köprülünün əlavə və təshihləriylə). İstanbul. 1940.

İsmail Hami Danişmənd. “Türklərlə hind-avropalıların mənşə birliyi”. İstanbul. 1935.

Yohannes Stoye. “L'Angleterre dans monde”. Paris. 1935.

“Bulletin de L'Academie des sciences de L'URSS”. Moscou. 1941. №2.

“Brockhaus Efron” ensiklopedisinin rusca nəşri.

“Encyclopedie de L’İslam”.

“İslam Ensiklopedisi”.

Şəmsəddin Sami. “Qamus-ül-əlām”.

“İslam-Türk Ensiklopedisi”.

Mətn içində və haşiyələrdə göstərilən digər qaynaqlar.

VIII

NİZAMİDƏN MƏTNLƏR¹

1

Söz haqqında

“Məxzənül-əsrar”dan:

جنبش اول که قلم برگفت،
پرده خلوت چو برانداختند،
تا سخن آوازه دل در نداد،
چون قلم آمد شدن آغاز کرد،
بی سخن آوازه عالم نبود،
در لغت عشق سخن جان ماست،
حرف نخستین ز سخن درگرفت.
جلوه اول به سخن ساختند.
جان تن آزاده به گل در نداد.
چشم جهان را به سخن باز کرد.
این همه گفتند و سخن کم نبود؛
ما سخنی این طلل ایوان ماست.

“Haft peykar”dan:

ز آفرینش نژاد مادر کن،
بنگر از هرچه آفرید خدای،
سخن کو چو روح بی عیب است،
قصه ناشنیده او داند،
یادگاری کز آدمیزاد است
هیچ فرزند خوبتر ز سخن.
تا ازو جز سخن چه ماند بجای؟
خازن گنج خانه غیب است.
نامه نانیسته او خواند.
سخن است، آن دگر همه باد است.²

¹ **Qeyd:** M.Ə.Rəsulzadə “Nizamidən mətnlər” bölümündə olan 15-ndən 7-sini özü orijinaldan tərcümə edib: 1. Allah haqqında, 2. Söz, 3. Sözçü, 4. İnsanlığın dəyəri, 5. İxtiyar qadın və Sultan Səncər, 8. Qıpçaq qadınları, 10. Xosrov ilə Fərhad.

M.Ə.Rəsulzadə qalan 8 mətni isə orijinalda oxuculara təqdim etməyi vacib sayıb.

² Füzulinin “Haft Cam”ından

مشو غافل از نطق حکمت بیان،
چنین است ظاهر بر ارباب هوش،
نمی ماند از هیچکس غیر نام؟
ولی آن سخن گوی که انجام کار،
که در جسم انسان جز و نیست جان؛
که زنده است گویا و مرده خموش.
سخن گوی تا زنده باشی مدام.
نباشی ز تکرار آن شرمسار.

Sözçü haqqında

“Məxzənül-əsrar”dan:

<p>زیر زبان مرد سخن سنجر است. بختور انرا به سخن بسته کرد. باز چه مانند به آن دیگران. با ملک از جمله خویشان شوند. سایه‌ای از پرده پیغمبر است. پس شعرا آمد و پیش انبیا. آنهمه مغز آمده چون پوستند.</p>	<p>خاصه کلیدی که در گنجر است، آنکه ترازوی سخن سخته کرد؛ بلبل عشقند سخن پروران، ز آتش فکرت چو پریشان شوند، پرده رازی که سخن پرور است، پیش و پسی بست صف کیریا، این دو نظر محرم یکدوستند،</p>
--	--

“Haft peykər”dən:

<p>سر به آب سخن فرو بردند. سر برآرد ز آب چون ماهی.</p>	<p>تا نگوئی سخنوران مردند، چون بری نام هر کرا خواهی،</p>
---	---

“İskəndərnamə”dən:

<p>نه هر کس سزای سخن گفتن است.</p>	<p>سخن گفتن بکر - جان سفتن است،</p>
------------------------------------	-------------------------------------

Kəndisi haqqında

“Məxzənül-əsrar”dan:

<p>شاعری از مصطبه آزاد شد. خرقة و زنار در انداختند. منتظر باد شمالم هنوز. صور قیامت کنم آوازه را. فتنه شود بر من جادو سخن. سحر من افسون ملائک فریب. جانور از سحر حلال منست.</p>	<p>شعر به من صومعه بنیاد شد، زاهد و راهب سوی من تاختند، سرخ گلی غنچه مثالم هنوز، گر بنمایم سخن تازه را، هر چه وجود است ز نو تا کهن، صنعت من برده ز جادو شکیب، شکل نظامی که خیال منست،</p>
---	---

“İskəndərnamə”dən:

<p>سرودی هم از بهر خود گفته ام. سخن را منم در جهان یادگار. قیامت کند تا قیامت به من.</p>	<p>چو از بهر هر کس دری سفته ام، ز چندین سخنگو سخن یاد دار، به من چون گرفت استقامت سخن،</p>
--	--

به خدمت میان بسته چون سرو بن.
سرآمد، ولی پایبوس همه!
که از برق من در من افتد شرار.
بهر زخم چون نی نوانی زخم.
که از خار خوردن شد افروخته؟!
نه چون آیینه دشمن عیب گوی.

.....

“Leyli və Məcnun”dan:

به زین سخن کراست امروز؟!
ور محتشمم ز گنج خویشم.
مجموعه هفت سبع خوانم.
منکر شدنش وبال باشد.
کایینه غیب گشت نامم.
دارد سر معجز مسیحی،
آوازه بروزگار من یافت.

منم سرو پیرای باغ سخن.
فلک وار دور از فسوس همه،
نه خندم بر اندوه کس برق وار
بهر خار چون گل صلائی زخم،
مگر آتش است این دل سوخته،
چو دریا شدم دوست عیب شوی؛

.....

“Xosrov və Şirin”dan:

حضورش در سخن بابی عیانی،
که در هر بیت گوید با تو رازی،
ز هر بیتی ندا خیزد که ها او!

نظامی را چو این منظومه خوانی
نهان کی ماند از تو جلوه سازی،
پس از صد سال گر گویی کجا او،

4

İnsanlıq şəərəfi haqqında

“Haft peykər”dən:

چیسند آن همه وسائل تو است،
تن گلو سبای این خیال تویی.
تو چه گیری به هر یکی فالی؟!
وانچه آنها خورد تویی زان دور.
آفریننده را دلیل شناس.
میزبان فرشته آدمی است،
جان او بی جسد تواند زیست.
نمیرد ولیکن شود باز جای.
با بدان کم نشین که دد نشوی.
وانچه خواهی ولایت خرد است.

انجم آسمان حمایل تو است،
تنگی جمله را مجال تویی،
هر یک از تو گرفته تمثالی،
آنچه آنها کند تویی آن نور،
آفرین را تویی فرشته پاس،
چاشنی گیر آسمان زمی است،
وانکه داند که اصل جایش چیست،
غلط گفته جان علوی گرای،
نیکمردی ببین که بد نشوی؟
آنچه داری حساب نیک و بد است،

یا چنان شو که کس چنان نشود.
ز آسمان فرشته دور افتد.

یا دری زن که فقط نان نشود،
دیده کو در حجاب نور افتد،

“Xosrov və Şirin”dan:

جهانرا آخرین بطن آدمی بود.

زمانرا اولین بطن این زمی بود،

5

Mövcudatda eşq

“Xosrov və Şirin”dan:

جهان بی خاک عشق آبی ندارد.
همه صاحب دلانرا پیشه اینست،
همه باریست، الا عشقبازی.
کی بودی زنده در دوران عالم؟!..
گرش صد جان بود بی عشق مرده است.

فلک جز عشق محرابی ندارد،
غلام عشق شو کاندیشه اینست؛
جهان عشق است دیگر زرق سازی،
اگر بی عشق بودی جان عالم،
کسی کز عشق شد خالی فسرده است،

.....
اگر خود گریه باشد دل برو بند.
از آن بهتر که با خود شیر باشی.

.....
مشو چون سگ به خورد و خواب خورسند،
به عشق گریه گر خود چیر باشی،

.....
کس ایمن نیست جز در خانه عشق
به معشوقی زند در گوهری چنگ؛
بدان شوق آهنی را چون ربودی؟
نبودی کهر با جوینده کاه.
نه آهنرا، نه که را می ربایند.
همه دارند میل مرکز خویش.
زمین بشکافد و بالا شتابد.
به میل طبع هم راجع شود زیر.
حکیمان این کشش را عشق خوانند.
به عشق است ایستاده آفرینش.
کجا هرگز زمین آباد بودی؟!..
دلی بفروختم، جانی خریدم.

.....
نروید تخم کس بی دانه عشق،
اگر عشق اوفتد در سینه سنگ
که مغناطیس اگر عاشق نبودی،
و اگر عشقی نبودی در گذرگاه،
بسی سنگ و بسی جوهر که ساینند،
هر آن جوهر که هستند از عدد بیش،
گر آتش در زمین مرکز نیابد،
وگر آبی بماند در هوا دیر،
طبایع جز کشش کاری ندانند،
گر اندیشه کنی از راه بینش؛
گر از عشق آسمان آزاد بودی،
چو من بی عشق خود را جان ندیدم؛

“Leyli və Məcnun”dan:

شهوت ز حساب عشق دور است.
که عشق غرض روا ندارد.
عشقی که غرض نشست، برخواست!

عشق آینه بلند نور است،
عشق غرضی بقا ندارد،
با عشق غرض کجا بود راست؟

کین عشق در اصل خانه خیز است.
انداخته به مرد غازی.
تیغ از سر عاشقان دریغ است.
جانان طلبد، زجان نترسد.

در عشق مگو که تیغ تیز است،
سر کو برهد ز عشقبازی،
در عشق چه جای بیم تیغ است،
عاشق ز نهیب جان نترسد؛

“Haft peykər” dən:

کیست کز عاشقی نشانش نیست؟ هر کرا عشق نیست، جانش نیست!

6

Allah və Allah adamı

“Məxzənül-əsrar” dən:

خاک ضعیف از تو توانا شده.
ما به تو قائم چه تو قائم بذات.
تو بکسی، کس بتو مانند نه.
و آنکه نمرده است و نمیرد توئی.

ای همه هستی ز تو پیدا شده،
زیر نشین علمت کائنات،
هستی تو صورت و پیوند نه،
آنچه تغیر نپذیرد توئی،

“Xosrov və Şirin” dən:

چو خود را قبله سازد خودپرست است.
ندارد روز با شب هم نشستی.
که در راه خدا خود را نه ببند.

نه هر کس که ایزدپرست ایزدپرست است
ز خود بگذردنست ایزدپرستی،
خدای از عابدان آن را گزیند،

“Haft peykər” dən:

هیچ بودی نبود پیش از تو.
در نهایت نهایت همه چیز.
عقلان جز چنین نخوانندت.

آی جهان دیده بود خویش از تو،
در بدایت بدایت همه چیز،
هستی و نیست مثل و مانندت،

7

Həzrəti Məhəmməd və Pərviz

“Xosrov və Şirin” dən:

Həzrəti Məhəmmədin İran imperatoru Xosrov Pərvizi islamlığa çağırın məktubuna qarşı göstərdiyi hörmətsizliyin sonuçlarını **təavi** (**təsvir**) edərkən:

چو قاصد عرضه کرد آن نامه نو،
 به هر حرفی که از منشور برخوردار،
 ز تیزی گشت هر مویش سنانی،
 چو عنوانگاه عالم تاب را دید،
 خطی دید از سواد هببت انگیز،
 غرور پادشاهی بردش از راه،
 کرا ز هره که با این احترامم،
 رخ از سرخی چو آتشفشان خود کرد،
 درید آن نامه گردنشکن را،
 فرستاده چو دید آن خشمناکی،
 از آن آتش که آن دود تهی داد،
 ز گرم آن چراغ گردن افراز،
 عجم را زان دعا کسری برافتاد،
 ز معجزهای شرع مصطفائی،
 سریش را سپهر از جای برداشت.
 برآمد ناگه از گردون طراقی،
 پلی در دجله ز آهن بود بسته،
 پدید آمد سمومی آتش انگیز،
 تبه شد لشگرش در حرب ذیقار¹
 در آمد مردی از در چوب در دست،
 بدو گفتا من آن پولاد دستم،
 در آن دوران ز معجزهای مختار،
 تو آن سنگین دلانرا بین که دیدند،
 هدایت چون نبدیشان از بدایت،
 اگر چه شمع دین دودی ندارد،
 زهی پیغمبری کز بیم و امید،
 زهی سرخیل سرخیلان اسرار،
 زهی گردون زنی کز بیم تاجش،
 زهی ترکی که میر هفت خیل است،
 زهی بدری که او در خاک خفته است،
 زهی سلطان سواری کافرینش

بجوشید از سیاست خون خسرو.
 چو افیون خورده مخمور در ماند.
 ز گرمی هر رنگش آتشفشانی.
 تو گفتی سگ گزیده آب را دید.
 نوشته: از محمد سوی پرویز.
 چه گستاخی که یارد با چو من شاه!
 نویسد نام خود بالای نامم.
 ز خشم اندیشه بد کرد، بد کرد.
 نه نامه، بلکه نام خویشتن را.
 برجعت پای خود را کرد راهی.
 چراغ آگهانرا آگهی داد.
 دعا را داد چون پروانه پرواز.
 کلاه از تارک کسری برافتاد.
 باو آشفته گشت آن پادشائی.
 پسر در کشتنش شمشیر برداشت.
 از ایوانش فرو افتاد طاقی.
 در آمد سیل و آن پل شد شکسته.
 نه گلگون ماند در آخور نه شیدیز.
 عقابش را کبوتر زد به منقار.
 بخشم آن چوب را بگرفت و بشکست.
 که دینت را بدین خاری شکستم.
 بسی عبرت چنین آمد پدیدار.
 به تأیید الهی نگر ویدند.
 بدان محروم ماندند از عنایت.
 چو چشم اعما بود سودی ندارد.
 قلم راند بافریدون و جمشید.
 سخن را تا قیامت نوبتی دار.
 کشد هر گردنی طوق خراجش.
 ز ماهی تا بماه او را طفیل است.
 زمین و آسمان نورش گرفته است.
 ز خاک او شود طغرای بینش.

¹ Zikaar – İslam ərəb ordusunun Sasani İrən üzərində çaldığı ilk qələbənin vüqu bulduğu meydandır.

"İskəndərnamə"dən:

جو اردی بهشت است پر گل به دی.
 زمستان نسیم بهاری دهد.
 ز کُر کوثری بسته بر دامنش^۱؛
 چو باغ ارم، خاصه باغ سپید.
 نیابی تهی سایه بید و سرو.
 فرو شسته خاکش ز آلودگی.
 همیشه در او ناز و نعمت فراخ.
 اگر شیر مرغت ببايد در اوست.
 تو گویی درو ز غفران کشته‌اند.
 خیالی نبینی مگر خرمی.

*

دیبقی و دیبایش را باد برد.
 وز آن نار و نرگس برآمد غبار.
 نه بینم در آن بیشه چیز دگر.
 نه از دانه کز دامن عدل رست.
 از آن به شور رستی را تراز.
 ز نو زیوری بخشد آن‌گهرا.

*

کنون بردعش خواند آموزگار.
 زمانه بسی گنج دارد نهان.
 بدان فرخی گنجدانی کجا است؟!
 که سالار آن گنجدان کهن،
 همه ساله با عشرت و نوش و جام.
 چو آهوی ماده ز بی آهوی.
 فرشته منش بلکه فرزانه خوی.
 به خدمت کمر بسته هر یک چو ماه.
 غلامان شمشیر زن سی هزار.
 و گر چند نزدیک بودی برش.
 به دبدار مردان نیازش نبود.
 به کدبانویی فارغ از کدخدای.
 وطنگاهی از بهر خود ساخته.
 ندیده درون اندر آن شهر او.

.....

خوشا ملک بردع و اقصای وی،
 تموزش گل کوهساری دهد،
 بهشتی شده بیشه پیرامنش،
 سوادش ز بس سبزه و مشک و بید،
 ز تبهو و توراج و کبک و تزر،
 گر اینده بومش به آسودگی،
 همه ساله ریحان او سبزه شاخ،
 علفگاه مرغان این کشور اوست،
 زمینش به آب زر آغشته اند،
 خرامنده پر سبزه آن زمی،

*

کنون تخت آن باغبان گشت خرد،
 فرو ریخت آن تازه گلها ز بار!
 به جز هیزم خشک و سیلاب تر،
 همانا که آن رستنیهای جست،
 اگر پرورش باید امروز باز،
 بلی گر فراغت بود شاهرا،

*

هرومش لقب بود از آغاز کار،
 در آن بوم آباد و جای مهان،
 بدان خرمی گلستانی کجا است؟!
 چنین گفت گنجینه دار سخن،
 زن عاقلی بود نوشابه نام،
 چو طاووس نر، خاصه در نیکوئی،
 قوی رای، روشن دل و نغزگوی،
 هزارش زن بکر در پیشگاه،
 برون از کنیزان چابک سوار،
 نگشتی ز مردان کسی بر درش،
 به جز زن کسی کارسازش نبود،
 زنان داشتی رای زن در سرای،
 غلامان به اقطاع خود تاخته،
 کسی از غلامان ز بس قهر او،

.....

¹ Nüsxələrdə görülən "digər Kösəri" ibarəsinin məntiqsizliyi aşıkardır: "zi qur Kösəri" təbiri, Bərdənin çevrəsində axan **Kür (Küra)** nəhriylə ilgili olaraq tam yerindədir.

Qıpçaq qadımları

"İskəndərnamə"dən:

در او لعبتان سمن ساق دید.
 فروز انتر از ماه و از آفتاب.
 چو دیدند روی چنین بی نقاب.
 نه باک از برادر نه از شویشان.
 بدان لعبتان دستبازی نکرد.
 در آن داوری سخت کوش آمدند.
 سپاهی همه تشنه، ایشان چو آب.
 به خوب آمد آن قاعده شاه را.
 که زن زن بود بی گمان مرد مرد.
 بزرگان قپچاق را بار داد.
 بتشریف خود سر بر افراختشان.
 که زن روی پوشیده به در نهفت.
 چو زن نام دارد همان زن بود.
 نه دارد شکوه خود و شرم شوی.
 شنیدند یک سخنهای شاه،
 که آیین خود را چنین یافتند.
 به میثاق خسرو شتابنده ایم؛
 که این شیوه آیین قپچاق نیست.
 در آیین ما چشم در بستن است.
 جنابت نه بر روی، بر دیده به.
 چرا بایدش دید در روی پشت؟
 که در حجله کس ندارند یار.
 تو شو برقع انداز بر چشم خویش.
 نه در ماه ببند، نه در آفتاب.
 ز ما هر که خواهد بدو جان دهد.
 و لیکن ز آیین خود نگذریم.

.....

به یاران همه خیل قپچاق دید،
 به گرمی چو آتش، به نرمی چو آب،
 سپاهی عذب پیشه و تنگ باب،
 نقابی نه بر تختی رویشان،
 کس از بیم شه ترکتازی نکرده،
 ز طبع جوانی به جوش آمدند،
 پری پیکران دید چون سیم ناب،
 چو شه دید خویبان آن راه را،
 ز محتاجی لشکر اندیشه کرد:
 یکی روز خدمت بدان کار داد،
 پس آنکه شهنشاه بنواختشان،
 به پیران قپچاق پوشیده گفت:
 اگر زن خود از سنگ و آهن بود،
 زنی کو نماید به بیگانه روی،
 چو آن دشتبانان شوریده راه،
 سر از حکم آن داوری یافتند،
 به تسلیم گفتند: ما بنده ایم،
 ولی روی بستن به میثاق نیست
 گر آیین تو روی بر بستن است،
 چو در روی بیگانه نادیده به،
 و گر شاه را نآید از ما درشت،
 عروسان ما را بس است این حصار
 به برقع مکن روی این خلق ریش،
 کسی کو کشد دیده را در نقاب،
 جهاندار اگر ز آنکه فرمان دهد،
 بلی شاه را جمله فرمان بریم،

.....

İxtiyar qadın və Sultan Səncər

"Məxzənül-əsrar"dən:

دست زد و دامن سنجر گرفت:
 وز تو همه ساله ستم دیده ام؛
 زد لگدی چند فراروی من.

پیر زنی را ستمی در گرفت،
 کی ملک، آرم تو کم دیده ام؛
 شحنه مست آمده در کوی من،

بگفت: از دوستان ناید چنین کار!
 بگفت: آسودگی بر من حرام است!
 بگفت: این کی کند بیچاره فرهاد!
 بگفت: از جان صبوری چون توان کرد؟!
 بگفت: این دل تواند کرد، دل نیست!
 بگفت: ار من نباشم نیز شاید!
 چه باشد گر دمی آسوده داری؟
 چو جان اوست جان من چه مقدار؟!
 بگفت: دشمنند این هر دو بیدوست!

بگفتا: دو ستیش از طبع بگذار!
 بگفت: آسوده شو، کاین کار خام است،
 بگفت: او خاص من شد، زان مکن یاد،
 بگفتا: رو صبوری کن درین درد!
 بگفت: از صبر کردن کس خجل نیست!
 بگفتا: هیچ غم خواریت باید؟
 بگفتا: دل چرا فرسوده داری؟
 چنین گفتا، که ای شاه جهاندار،
 بگفتا: جان بده، دل بس که با اوست!

12

Oğluna öyüdləri

A. "Xosrov və Şirin"dən:

مقام خویشتن در قاب و قوسین.
 نه بر تو نام من، نام خدا باد.
 که خندیدیم ما هم روزکی چند.
 بر افروزند چون انجم جلالت.
 ز راه تهمت اغیار برخیز.
 تو اسما خوان که خود معنات بخشند.
 علم در کش به علمی کان خدائست.
 زهی فرزانه، فرزند نظامی!

ببین ای هفت ساله قره العین
 منت پروردم و روزی خدا داد،
 درین دور هلالی شاد می خند،
 چو بدر انجمن گردد هلالت،
 نخست از هم نشین بد بیرهیز،
 بدانتش کوش تا دنیات بخشند،
 قلم در کش به حرفی کان هوائی است،
 به ناموسی که گوید عقل نامی:

B. "Leyli və Məcnun"dən:

بالغ نظر علوم کونین.
 چون گل به چمن حواله بودی.
 چون سر باوج سرکشیدی.
 وقت هنر است و سرفرازیست.
 که به نگرند روزت از روز.
 نسل از شجر بزرگ حالی است.
 فرزندی من نداردت سود.
 فرزند خصال خویشتن باش.
 با خلق خدا ادب نگه دار.
 از ترس خدا مباش خالی.
 کز کرده نباشدت خجالت.
 از پند پدر شوی برومند.
 چون اکذب او است احسن او.
 آن علم طلب که سودمند است.

ای چارده ساله قره العین،
 آن روز که هفت ساله بودی،
 واکنون که بچارده رسیدی،
 غافل منشین نه وقت بازیست،
 دانش طلب و بزرگی آموز،
 نام و نسبت به خورده سالی است،
 جایی که بزرگ بایدت بود،
 چون شیر بخود سپه شکن باش،
 دولت طلبی سبب نگه دار،
 آنجا که فسانه سکالی
 آن شغل طلب ز روی حالت
 گر دل نهی ای پسر بدین پند،
 در شعر مپیچ و در فن او،
 نظم ار چه به مرتبت بلند است،

گر چه سر و سروریت بینم،
 زین فن مطلب بلند نامی،
 در جدول این خط قیاسی
 تشریح نهاد خود در آموز،
 در ناف دو علم بوی طیب است؛
 پیغمبر گفت: علم و علمان -
 میباید طیب عیسوی هش،
 میباید فقیه طاعت اندوز،
 صاحب طرف دو عهد باشی،
 گر هر دو شوی، بلند گردی؛
 بالا نگرى به غایت خود،
 میکوش بهر ورق که خوانی،
 گفتن ز من از تو کار بستن،

و آیین سخنوریت بینم؛
 کین ختم شده است بر نظامی.
 می کوش به خویشتن شناسی.
 کاین معرفتی است خاطر افروز.
 آن هر دو فقیه یا طیب است.
 علم الادببان، علم الادببان.
 اما نه طیب آدمی کش.
 اما نه فقیه حیلست آموز.
 صاحب خبر دو مهد باشی.
 پیش همه ارجمند گردی.
 بهتر ز کلاهدوزی بد.
 تا معنی آن تمام دانی.
 بیکار نمی توان نشستن.

C. "Haft peykar"dan:

ای پسر هان هان تور را گفتم،
 چون گل باغ سرمدی داری،
 چون محمد شدی ز مسعودی،
 سکه در نقش نیکنامی بند،
 تا من اینجا که شهر بند شوم،
 صحبتی جوی کز نکونامی،
 هم نشینی که ناله بوی بود،
 عیب یک هم نشست باشد بس
 از در افتادن شکاری خام،
 زر فرو بردن یکی محتاج،
 در چنین ره مخسب چون پیران،
 تا درین گاه واژگونه نورد،
 رقص مرکب مبین که رهوار است،
 گر بدین ره پری چو باز سفید،
 خاصه کاین راه راه نخجیر است،
 آهن تو گر آهنیست نفیس،
 بار چندان بدین ستور آویز،
 چون رسد تنگی بدور درنگ
 بس گره کو کلید پنهانیست،
 ای بسا خواب کو بود دلگیر،
 گر چه پیکان دل جگر سوز است،
 عهد خود با خدای محکم دار،
 چون تو عهد خدای نشکستی،
 گهر نیکرا ز عقل مریز،

که تو بیدار شو که من خفتم.
 مهر نام محمدی داری.
 بانک در زن به گوش محمودی.
 کز بلندی رسی به چرخ بلند.
 از بلندیت سر بلند شوم.
 در تو آرد نکو سرانجامی.
 خوبتر ز آنکه باوه گوی بود.
 کافکنند نام زشت بر صد کس.
 صید دیگر در اوفتد به دام.
 صد شکم شد دریده در ره حاج.
 گرد کن دامن از زبون گیران.
 نه فریبی چو زن، که مردی مرد.
 راه بین تا چگونه دشوار است.
 دیده بر راه دار چون خورشید.
 آسمان با کمان و با تیر است.
 راه سنگست و سنگ مغناطیس.
 که نماند بر این گریوه تیز.
 راه بر دل فراخ دار، نه تنگ.
 بس درشتی که در وی آسانیست.
 وصل آن دلخوشی است در تعبیر.
 درع صبر از برای این روز است.
 دل ز دیگر علاقه بی غم دار.
 عهده بر من گزیدی و رستی.
 وانکه بد گوهر است ازو بگریز.

اصل بد در خطا خطا نکند.
 نه شنیدی که اصل یا یخطی.
 ماندنش عیب، کشتنش هنر است.
 در گشائی کنی و دربندی.
 در برآرد ز آب، لعل از سنگ.
 تنگ دارد زندانش آموزی.
 که شد از کاهلی سفال فروش؛
 گشت قاضی القضاة هفت اقلیم.
 جز به تعلیم علم نیست حلال.
 آدمی شاید ار فرشته شود.
 تا خوری آب زندگی به قیاس
 جان با عقل، عقل با جانست.
 عقل جان است و دانشست تن او.
 جان با عقل زنده ابد است.

بد گهر با کسی وفا نکند،
 اصل بد با تو چون شود معطی،
 کژدم از راه آنکه بد گهر است
 هنر آموز، کز هنرمندی
 هر که ز آموختن ندارد ننگ
 وانکه دانش نه باشدش روزی،
 ای بسا نیز طبع کاهل کوش
 وی بسا کوردل که از تعلیم،
 نیم خورد سگان صید سگال
 سگ به دانش چو راست رشته شود،
 خویشتن را چو خضر باز شناس،
 آب حیوان نه آب حیوانست
 جان چراغ است و عقل روغن او
 عقل با جان عطیة احد است،

13

Azərbaycan hökmdarları

A. Atabəy Məhəmməd. "Xosrov və Şirin" dən:

سخن را دارم از دولت بلندی.
 زدم بر نام شاهنشاه رقم را.
 چو ابرو با سری هم جفت و هم طاق.
 که افکند از جهان آوازه جور.
 بهر بقعه قرانساز و قرانسوز.
 خراسان گیر شد چون شاه محمود.
 که شمس الدین والدنیاش نام است.
 کند ما را سعادت، چشم بد دور.
 دو صاحب را محمد نام کردند.
 دگر ختم ممالک بر حیانتش.
 یکی ملک عجم را از ازل شاه.
 یکی دنیا به عدل آباد کرده.
 دو عالم را دو میمیش حلقه در گوش.
 که عالم را یکی او را دو میم است.
 یکی میمیش کمر بخشد، یکی تاج.

بفرخ فالی فیروزمندی،
 طراز آفرین بستم قلم را،
 سر سرخیل شاهنشاه آفاق،
 ملک اعظم اتابک داور دور،
 جهان کرد آفتاب عالم افروز،
 ابوجعفر محمد کز سر جود
 دلیل آنک آفتاب خاص و عام است،
 جهان چون شمس کانجم را دهد نور،
 در آن بخشش که رحمت یاد کردند،
 یکی ختم نبوت گشته ذاتش،
 یکی برج عرب را تا ابد ماه،
 یکی دین را از ظلم آزاد کرده،
 زهی نامی که کرد از چشمه نوش،
 ز رشک نام او عالم دو نیم است
 به ترکان قلم بی حکم تاراج،

.....
 بدین تأیید نامش تاج بخش است.
 نه خسبید، شرط شاهنشاهی این است.
 چو جانش هست، نتوان گفت مرده است.
 فتاده هیبتش در روم، در شام.

.....
 به نور تاج بخشی چون درخش است،
 نه شد غافل ز خصم، آگاهی این است؛
 دو عالم را به دین یک جا سپرده است،
 فکنده در عراق او باده در جام،

شکارستانش آبخاز است و در بند،
 ز گنجه فتح خوزستان که کرده است؟
 مبراد این فروغ از روی این ماه،
 هر آن چیزی که او را نیست مقصود،
 هر آن کس کز جهان با او زند سر،
 هر آن شخصی که او را هست از او رنج،
 هر آن خاطر که او را زان غبار است،
 زهی دارنده ی اورنگ شاهی،
 پناه سلطنت، پشت خلافت،
 فریدون دوم، جمشید ثانی،
 فریدون بود طفل گاو پرورد،
 شده جمشید را جان مار ضحاک،
 گر ایشان داشتندی تخت با تاج،
 کند هر پهلوی خسرو نشانی،
 سلیمان را نگین بود و تو را دین،
 ندیدند آن چه تو دیدی از ایام،
 اتابک ایلدگز شاه جهانگیر،
 توئی شاه ولیعهدش بدین گاه،

شبیخونش به خوارزم و سمرقند.
 ز عمان تا به اصفاهان که خوردست؟
 میافتاد این کله از فرق این شاه.
 به آتش سوخته به گر خود بود عود.
 در آب افتد اگر خود هست شکر.
 به زیر خاک به گر خود بود گنج.
 خزان بادا اگر خود نوبهار است.
 حوالنگاه تأیید الهی.
 ز تیغش تا عدم مویی مسافت.
 غلط گفتم که حشو است این معانی:
 تا بالغ دولتی، هم شیر، هم مرد.
 تو را جان بخشد اثرهای افلاک.
 تو تاج و تخت می بخشی به محتاج.
 تو خود هم خسروی هم پهلوانی.
 سکندر آینه دارد تو آیین.
 سکندر زآینه، کیخسرو از جام.
 که زد بر هفت کشور چار تکبیر.
 ولیعهد تو آن هم شاه بر شاه.

B. Atabāy Qızıl-Arslan. "Xosrov va Širin" dan:

که ناگه پیکی آمد نامه در دست،
 که سی روزه سفر کن، ز آنکه از راه
 تو را خواهد که بیند روزکی چند،
 مثالم داد کین توفیق شاه است،

به تعجبم درودی داد و بنشست.
 به سی فرسنگ آمد موکب شاه.
 کلید خویش را بگذار و در بند.
 همت شحنه، همت تعویذ راه است.

درون شد قاصد و شه را خبر کرد،
 شه از طرف جواهر خانه خویش،
 به شمس الدین محمد گفت برخیز،
 برون آمد ز درگه حاجب خاص،
 مرا در بزمگاه شاه بردند،

که چشمه بر لب دریا گذر کرد.
 چو شمع افروخت بر پروانه خویش.
 بیار آن زاهد رو تازه را نیز.
 ز دریا برد گوهر را غواص.
 عطارد را به برج ماه بردند.

سر تاج قزل شه از سر تخت،
 بهشتی بزمش از بزم بهشتی،
 همی گفتی مغنی هم سرودی،
 نواها مختلف در پرده سازی،
 غزل های نظامی را غزالان،
 گرفته ساقیانش باده در دست،

تهاده تاج دولت بر سر تخت.
 ز حوضکهای می پر کرده کشتی.
 به آهنگی دیگر بر بسته رودی.
 نوازش متفق در جان نوازی.
 زده بر زخم های چنگ نالان.
 شهنشه خورد می بدخواه شد مست.

چو دادندش خبر کامد نظامی،
شکوه زهد من بر من نگه داشت،
بفرمود از میان می برگرفتند،
بخدمت ساقیانرا داشت در بند،
اشارات کرد کاین یک روز تا شام،
نوی نظم او خوشتر ز رود است،
چو خضر آمد ز باده سر بتابم،

پس آنکه حاجب خاص آمد و گفت،
درون رفتم تن لرزنده چون بید،
سری خود هم چنان بر گردن خویش،
بدان تا بوسم او را چون زمین پای،
گرفتم در کنار دلنوازی،
من از تمکین او جوشی گرفتم،

قایم خدمتش را نقش بستم،
حدیثم را چو خسرو گوش می کرد،
حکایت چون به شیرینی در آمد،
شهنشه دست بر دوشم نهاده،
شکر می ریخت می کرد از عنایت،
که گوهر بند بنیادی نهادی،
گزارش های بی اندازه کردی،

عروسی را بدان شیرین سواری،
چو بر دندان ما کردی حلالش،
تو را هم بر من و هم بر برادر،
برادر کو شهنشاه جهان بود،
بدین نامه که بردی سالها رنج،
شنیدم قرعه ای زد بر خلاصت،
چه گویی کین دهنم دادند یا نه؟

بلی شاه سعید از ملک خویشم،
مرا مقصود زین شیرین فسانه،
چو شکر خسرو آمد در زبانه،
چو بحر عمر او کشتی روان کرد،
ولی چون هست شاهی چون تو بر جای،
از آن پذیرفتهای رغبت انگیز،
چو شاه گنج بخت این نکته بشنید،
یکی ده زان دو ده را داد باید،

فروزش شادایی بر شادکامی.
نه زان پشمی که زاهد در کله داشت.
مدارای مرا پی بر گرفتند.
به سجده مطربان را کرد خرسند.
نظامی را شوم، نه رود یا جام.
همه گفتار او بکسر سرود است.
که آب زندگی از خضر یابم.

در آی ای طاق با هر دانشی جفت.
چو نره کو در آید نزد خورشید.
سرو گردن فکنده هر دو در پیش.
چو دیدم آسمان برخاست از جای.
به موری چون سلیمان کرد بازی.
دو عالم را در آغوشی گرفتم.

چو گفت اقبال او بنشین، نشستم.
ز شیرینی دهن پر نوش می کرد.
حدیث از خسرو و شیرین برآمد.
ز تحسین حلقه در گوشم نهاده.
حدیث خسرو و شیرین حکایت.
در این صنعت سخن را داد دادی.
بدین تاریخ ما را زنده کرد.

که بودش برقع شیرین عماری.
چو دندان مزد شد با زلف و خالش.
معاشی فرض شد چون شیر مادر.
جهان را هم ملک هم پهلوان بود.
چه دادت دست مزد از گوهر و گنج؟
دو پاره ده نوشت از ملک خاصت.
مثال ده فرستادند یا نه؟

پذیرفت آنچه فرمودی ز پیشم.
دعای خسروان آمد بهانه.
فسون شکر و شیرین چه خوانم.
مرا نه جمله عالم را زیان کرد.
همان شهزادگان کشور آرای؛
دیگر باره شود بازار من تیز.
چو صبح از تازه رویی باز خنید:
خود از شهزادگان دیگر گشاید.

پذیرفت آن ثنا و حمد را شاه،
چه خو با حمد و با اخلاص من کرد،
به مملوکی خطی دادم مسجل،

به اخلاصی که بد از من بدو راه.
ده حمدانیان را خاص من کرد.
به توفیق قزل شاهی مسلسل.

.....
شدم نزدیک شه با بخت مسعود،
چنان رفتم که سوی کعبه محتاج،

....
وز او باز آمدم با بخت محمود.
چنان باز آمدم کاحمد ز معراج!

C. *Şirvan-şah Mənuçehr Axsitan. "Leyli və Məcnun"dan:*

شاه، ملکا، جهان پناها!
جمشید دوم به تخت گیری،
شیروانشه کیقباد پیکر،
نی شروانشاه، بل جهانشاه،
ای ختم قران پادشاهی،
ای مفخر نسل آدمیزاد،
ای چشمه ی خوش میان دریا،
روزی که به طالع مبارک،
مشغول شوی به شادمانی،
از بکری این عروس فکری،
آن باد که در پسند کوشی،
در کردن این چنینی فضل،
گرچه دل پاک و بخت پیروز،
زین ناصح نصرت الهی،
بنگر که جهان چو سر فشانده است،
بر کام جهان جهان بیرداز،
بیدار شهی بکار دانی،
داد و دهدت گران نه آرد،
کاری که صلاح دولت تست،
از هر چند شکوهرتر به رنج است،
مویی میسند ناروائی،
ملکی که سزای رایت توست،
وان کان تو نیست حد اقصاش،
در گردن هیچ نیکخواهی،
دشمن که به عذر شد زبانش،
قاهر شو و بردبار می باش،
بازوی تو گر چه هست کاری،
رای تو اگر چه هست هشیار،
با هیچ دو دل مشو سوی حرب،
از صحبت آن کس بپرهیز،
هیچ است و نه، بلکه هیچ هم نیست،

یک شاه نه، صد هزار شاهها!
خوشید یکم به بی نظیری.
خاقان کبیر ابوالمظفر.
کیخسرو ثانی آحستان شاه.
بی خاتم تو مباد شاهی.
ای ملک دو عالم از تو آباد.
پاکی و بزرگیت مهیا!
بیرون بری از سپهر تارک.
وین نامه نغز را بخوانی.
گه گنج بری و گاه بکری.
ز احسنت خودت پرند پوشی.
از تو کرم و ز من توکل.
هستند تو را نصیحت آموز؛
بشنو دو سه حرف صبحگاهی:
وز چند ملوک باز مانده است.
کان بین که تو مانی از جهان باز.
بیدار ترک شو ار توانی.
گر بیش کنی زیان ندارد.
در جستن آن عنان مکن سست.
بگذارش اگر چه کان گنج است.
در رونق کار پادشائی.
خود در حرم ولایت توست.
پندار که آن توست خوش باش.
شمشیر مزن بهر گناهی.
ایمن مشو و ز در برانش.
می میخور و هوشیار می باش.
از عون خدای خواه یاری.
رای دگران ز دست مگذار.
تا سکه درست خیزد از ضرب.
کو باشد گاه نرم، گاه تیز.
آن کس که درون او دورنگیست.

باز آمدن قدم بیندیش.
 گر ده نه کنی بخرج شاید.
 الا به زبان راست گویان.
 کایمن شود از تو زینهارى.
 گستاخ مکن نیازموده.
 تا در دل خود نیابی اش جای.
 خار از ره خود چنین توان برد.
 کآزرده شوی ز گفتنش باز.
 وانرا که تو برکشی میفکن.
 بیش از همه نیکنامی اندوز.
 پهلو کن از آن حرامزاده.
 باده تو خوری عذو شود مست.
 کالایش بت پرستی آرد.
 بر چشم بدان سیند می سوز.
 بادی ز دعا به خود فرو دم.
 تا گرم شود نشاط آن کوی.
 تا کس نزند دم از دلیری.
 بشتاب که مصلحت شتاب است.
 تعجیل مکن اگر چه خونست.
 با تو به سخن بهانه جویم.
 محتاج نشد به این چنین پند.

هر جا که قدم نهی فرابیش،
 تا کار به نه قدم برآید،
 مفرست پیام داد جویان،
 در قول چنان کن استواری،
 کسرا به خود از رخ گشوده،
 بر عهد کس اعتماد منمای،
 مشمار عدوی خویش را خرد،
 بر گوش کسی میفکن این راز،
 آن را که زنی ز بیخ برکن،
 از هر چه طلب کنی شب و روز،
 با آنکه حلال توست باده،
 گرچه به صیوح باد پیوست،
 چندانش مخور که مستی آرد،
 آن روز که خوشتری در آن روز،
 و آن شب که شوی به طبع خرم،
 در مجلس می گشاده کن روی،
 بنمای به خاطر و عام شیری،
 در هر چه عمارت خرابست،
 در کشتن آن که با زبونی است،
 زین جمله فسانها که گویم،
 ورنه دل تو جهان خداوند،

D. Nüsrətəddin Əbu-Bəkr. "İskəndərnamə"dan:

1

.....
 بر اعدای خود چون فلک چیره دست.
 بد اندیش کم مهر او بیش کین.

.....
 کلید آهنین، گنج زرین بود.
 کلید از زر و گنج از آهن کند.
 چو سرچشمه نیل پنهان گزار.

.....
 که از مادر این صبح صادق دمید.

.....
 همه مردمند او همه آدمیست.
 کاز آن مردمی نیست بر وی سپاس.

.....

.....
 جهان پهلوان نصرت الدین که هست،
 مخالف پس اندیش و او پیش بین،

.....
 شهانرا ز رسمی که آیین بود،
 جز او کاهنین تیغ روشن کند،
 چو آب فرات آشکارا نواز،

.....
 صلاح جهان آن شب آمد پدید،

.....
 اگر دیگران کاصلشان آدمیست،
 ندانم کس از مردمی رو شناس،

.....

چو عیسی بسی مرده را زنده کرد،
جهان بود چون کان گوهر خراب،
زمین دوزخی بود بی کار و کشت،

.....

زهی خضر و اسکندر کائنات،
چو اسکندری شاه کشور گشای،

....

به خلق چنین خلق را بنده کرد.
به آبادی افتاد از این آفتاب.
به ابر چنین تازه شد چون بهشت.

....

که هم ملک داری، هم آب حیات.
چو خضر از ره افتادگان رهنمای.

....

2

شها، شهریار، جهان داور،
کجا بزم کیخسرو و بخت او،
چون آن کوکب از برج خود شد روان،
جهانداریت هست فرماندهی،
جهان گرچه در سکه نام تست،
منه دل بر این دلفریبان ماهر،
جهان بین که با مهربانان خویش،
به تختی که نیرنگ سازی نمود،
به جامی که بد مست را شاد کرد،
چو کیخسرو هفت کشور توئی،
در آیین و جام آن هر دو شاه،
بهر شغل کامروز رأی آوری،
توئی تاج بخش سران، تاجدار،
تو شادی کن از شاد خواران شدند،
در این باغ رنگین چو پر تزر،
اگر شد سهی سرو شاه آخستان،
گر او داشت از نعمتم بهرمند،
تو زان بهتر و برترم داشتی،
فلک تا بود نقش بند زمی،
مرا از کریمان صاحب زمان،

فلک پایگه، مشتری پیکرا.
سکندر که بنشست بر تخت او؟
توئی کوکبه دار آن خسروان.
مبادا که اندر جهان دل نهی.
زمین گرچه فرخ به آرام تست.
که با مهربانان نسازد سپهر.
ز نامهربانی چه آورد پیش.
بدان تختگیران چه بازی نمود.
بدان جامداران چه بیداد کرد.
ولایت ستان سکندر توئی.
چنان به که به بینی از هر دو شاه.
ره آورد فردا بجا آوری.
سریر پدر را شدی یادگار.
تو با تاجی از تاجداران شدند.
نه گل در چمن ماند خواهد نه سرو.
تو سرسبز باشی درین گلستان.
رساند از زمین به چرخ بلند؛
در باغ را بسته نگذاشتی.
مبنداد بر تو در خرمی.
توئی مانده باقی که باقی بمان.

14

Gəncə zəlzələsi

“İskəndərnamə”dən:

XII yüzilin ortasında Azərbaycanca vüqu bulan böyük bir zəlzələ əsnasında Gəncənin xarab olduğu tarixi qaynaqlarda yazılıdır. Bu hadisə əsnasında şəhərdə 300.000 insan tələf olmuşdur.

Yurduna aid bütün böyük olayları gözdən qaçırmayan şair, bu faciəyi dəxi aşağıya köçürdüyümüz canlı beytləriylə təsbit etmişdir.

شد آن شهرها در زمین ناپدید.
که گرد از گریبان گردون گذشت.
معلق زن از بازی روزگار.
که ماهی شد از کوهه گاو دور.
زمین را مفاصل به هم در شکست.
ز بس کوفتن کوه را خسته کرد.
در مصریانرا بر اندود نیل.
جهان در جهان سرمه ز اندازه بیش.
کاز افسردگی کوه شد لخت لخت.
نه مهره در هیچ دیوار ماند.
شب شنبه را گنج از یاد رفت.
برون نامد آوازه ای جز فقیر.
دگر ره شد آن رشته گوهر گرای.
از آن دائره دور شد داوری.
به فر وی آبادتر شد ز روم.
شد از مملکت دور اکنون خراب.
دگر باره چون شد عمارت پذیر.
به دیوار زرین بدل کرد باز.
به تعمیر ی از مملکت برد رنج.
بر فروخت بر خانه ای صد چراغ.
خرابی ز درگاه او دور باد.

از آن زلزله کاسمان را درید،
چنان لرزه افتاد بر کوه و دشت،
زمین گشته چون آسمان بی قرار،
برآمد یکی صدمه از نفخ صور،
فلک را سلاسل ز هم برگست،
در اعضای خاک آب را بسته کرد،
رخ یوسفانرا بر آمود میل،
نمانده یکی دیده در جای خویش،
زمین را چنان در هم افشرد سخت،
نه یک رشته را مهره بر کار ماند،
ز بس گنج کانروز بر باد رفت،
ز چندان زن و مرد برنا و پیر،
چو ماند این یکی رشته گوهر بجای،
به اقبال این گوهر گوهری،
به کم مدت آن مرز ویران بوم،
در ان رخته منگر که آن پیچ و تاب،
نگر تا بدین شاه گردون سر بر،
گلین بازویش را زبس برگ و ساز،
بر آراست ویرانه ای را به گنج،
ز هر گنجی انگیخت صد گونه باغ
چو زآبادی آن ملک را نور داد

15

Türlü parçalar

A. "Məlikül-Mülük" qəsidəsi

زمی و زمان گرفته به مثال آسمانی.
قلم جهان نوردم، علم جهان ستانی.
بر حشمت گذشته ز قبای گور خانی.
جسد حیات بخشم نفس مسیح ثانی.
زده کسی بجز من در صاحب القرائی
ادبم طلایه دارد به یناق پاسبانی.
هنر از من آشکارا چو طراوت از جوانی.
نکتم به ذوقها در چو شراب ارغوانی.
نکتم به خطبه لحنی، چو کنم، بود اغانی.
دغل عصاره من چه نباتی و چه کانی.

ملک الملوک فضلم به فضیلت معانی،
نفس بلند صوتم، جرس بلند صیتی،
سر همتم رسیده به کلاه کیقبادی،
رصد جهان فروزم فلکم محیط چارم،
به ولایت سخن در که مؤیدالکلامم،
خردم بزک فرستد به وثاق خیل ناشی،
سخن از من آفریده چو فتوت از مروت،
غزلم به سمعها در، چو سماغ ارغونوی،
نزنم به خیره طبلی، چو زخم بود عروسی،
سقط خلاصه ی من چه طبیعی و چه عقلی،

همه طرز های ساده کهنیست باستانی.
 بخرم هزار دل را به غلوطه نهانی.
 ز مطالعات نظم غلط افتد این هانی.
 ذرم و چو ز نردارم برص سپیدرانی.
 چه عجب حدیث شیرین ز چنین رطب لسانی.
 کرم الکتاب خمسه زده مهر جاودانی.
 ببرم زبان موبد ز نشید زند خوانی.
 چه شکوفه ریاحین ز هوای مهرگانی.
 که زند در مغنی که خورد می مغانی.
 نکتی بدین لطیفی، سخنی بدین روانی.
 کند از شد آمد خود رَسنی و نردبانی.
 ز حرامزاده دو شب و روز در زبانی.
 ولدالزنا کش آمد چو ستاره یمانی.
 چو گران رکاب غم شد چه کند سبک عنانی.
 که ثنای خویش گفتن بود از تهی میانی.
 که برند بقعه بقعه فضلا بارمغانی.
 گهری نه در خریده، چه کنم صدف دهانی.
 نخورد قفای ناکس ز قضیب خیزرانی.
 که ز لنگری برآیم نرسم به بادبانی.
 همه هرزه می درایم چو درای کاروانی.
 درم چهار دانگم، به عیار آن جهانی.
 که بدان روش بگردم ز بدی و بدگمانی.
 که فرشته با شیاطین نکند هم آشیانی.
 ببر از نهاد طبعم دو دل و ده زبانی.
 تو که واجب الوجودی ابدالابد بمانی.
 چو نباشد این سعادت چه من و چه زندگانی.
 که کس ایمنی ندارد ز قضای آسمانی.
 چو نفس به آخر آمد، به شهادتش رسانی.

به قیاس شیوه من که نتیجه نو آمد
 ببرم هزار دل را به بدیبه و معما،
 به مکاتبات فضلم شرف آرد این مقله،
 مهم و چو مه نگیرم کلف سیاه روبی،
 بلسان مصر خواهی، به لسان من نظر کن^۱
 به در ضمیر من بر، که حریم غیبی آمد،
 چو قوارغ زبوری به فصاحت اندر آرم،
 به اجازت دل من دل خلق باز خندد،
 اگر این نشاط که را نعمات من نباشد،
 متفاخرم بدین فن به جهان چون نباشد،
 نفس محیط موجم که به مد و جزر ماند،
 چو صدف حلالخوارم، چو گهر حلالزاده،
 ولدالزناست حاسد، منم آنکه اختر من،
 سخن نظامی ارچه فرس سبک عنانست،
 پس از این همین مناقب، خجلم خجل، بشیمان،
 سر این خزینه بر نه، در این خریده بگشای،
 شبهی نه در خزینه، چه کنم گهر فروشی،
 لگدی که می خورم من ز حلالخواری خود،
 ز حضيض خاک تیره به اگر هوا نگیرم،
 چه سخن بود که گفتیم به سخن سرآمد من،
 به عیار این جهانی درمی نیم ولیکن،
 ملکا و پادشاه! روشی کرامتم کن،
 حرم تو آمد این دل، ز حسد نگاه دارش،
 ادبم مکن که خردم، خللم مبین که خاکم،
 همه ممکن الوجودی رقم هلاک گیرد،
 به طفیل طاعت تو تن خویش زنده دارم،
 اگر از نظامی آمد گنهی عفو گردان،
 تو رسانده ای ز اول به سعادت وجودم،

B. İki qəzəl

چگر بر درد، دل پر خونم ای دوست!
 تو لیلی شو که من مجنونم ای دوست!
 از این فریاد روز افزونم ای دوست!
 مگر من زان میان بیرونم ای دوست؟
 از این افتاده تر، کاکونم ای دوست؟!
 نگیرد در تو هیچ افسونم ای دوست!

مرا پرسی که چونی، چونم ای دوست،
 حدیث عاشقی بر من روا کن،
 به فریادم ز تو، هر روز فریاد!
 شنیدم عاشقان را می نوازی،
 نگفتی گر بیبافتی گیرم دست؟
 غزل های نظامی بر تو خوانم،

^۱ Belesan-i Misr hahi, be lisan-i mən nəzər kon

*

که همه شب رخ چون کاهم از او پر خونست.
 کمترین خوشه او سنبله گردون است.
 کز بهشت رخ او چشم رهی بیرون است.
 وین غم او را به یکی جو که نظامی چونست؟

*

چو محو محنت من زان رخ گندم گونست،
 دانه گندم او سنبیل تر دارد بار،
 من نخوردم بر از او، جدم از او گندم خورد،
 من چو گندم شده ام از غم او دل به دو نیم،

C. "Xarabat"

میزدم ناله و فریاد کس از من نشنود.
 که چو من هیچکسم، هیچ کسم در نگشود.
 رندی از غرقه برون کرد سر و رخ بنمود.
 بی محل آمدنت بر در ما بهر چه بود؟
 کان درین وقت کسی بهر کسی در نگشود.
 که تو دیر آبی و اند صف پیش ایستی زود.
 شاهد و شمع و شراب و شکر و نای و سرود.
 مؤمن و صائبی و گبر و نصاری و یهود.
 خاک پای همه شو تا که بیبایی مقصود.¹

دوش رفتم به خرابات مرا راه نبود،
 یا بند هیچ کس از باده فروشان بیدار،
 پاسی از شب بگذشت، بیشترک یا کمتر،
 گفت: خیر است، درین وقت کرامی خواهی،
 گفتمش در بگشا، گفت برو هرزه مگوی،
 این نه مسجد که بهر لحظه درش بگشایند،
 این خرابات مغان است، درو رندانند،
 هر چه در جمله آفاق در آنجا حاضر،
 گر تو خواهی که دم از صحبت اینان بزنی،

D. Bir rübai

وین بخت گرانخوایم بیدار شود روزی.
 دلبر نه چنین ماند، دلدار شود روزی.

این دولت سرمستم هشیار شود روزی،
 هم باز شود این در، هم روز شود این شب،

¹ Pakistan şairi Məhəmməd İqbalın Nizaminin bu parçasına yazdığı "Xərabati Firənk" adlı bənzətmə:

شوخ گماری رندی دلم از دست ربود،
 صحبت دخترک زهره وش و نای و سرود.
 آنچه مضموم شمارند نماید محمود.
 چشمه داشت ترازوی نصارا و یهود.
 زشت خوب است اگر تاب و صفا تو فزود.
 هر که اند گرو صدق و صفا بود نبود.
 پیر ما گفت من از سیم بیاید اندود.
 به کسی باز مگو تا که بیبایی مقصود ...!

دوش رفتم به تماشای خرابات فرنگ،
 گفت این نیست کلیسا که بیبایی در وی
 این خرابات فرنگ است، ز تأثیر میش،
 سیک و بدرا به ترازوی دگر سنجیدیم،
 خوب زشت است اگر پنجه گیرات شکست،
 تو اگر در نگری جز بریا نیست حیات،
 دعوی صدق و صفا پرده ناموس و ریاست
 فاش گفتیم به تو اسرار نهانخانه زیست،

IX

İNDEKS

1

Şəxs adları

A

Abbasqulu Ağa (Bakıxanov) 15, 220, 489
Abd-ullah-i Hatifi – 478
Adəm Baba – 210
Adıgözəl – 440
Afaq (Apaq – Nizaminin qarısı) – 129
Aftandil – 167
Ağa Mirək (Nəqqaş) – 88, 249, 482, 483, 547
Ağa Hadi Xairi – 175
Ağsonqur – 144, 145, 152, 252
Alçıçək (Şirvan prinsesi) – 105
Ali – 485
Alp-Arslan – 141, 145
Ameto – 194
Amiri Şeyxi – 238, 241, 242, 416
Amiri – 238, 415
Ahi – 479
Axsitan (Şirvanşah) – 13, 41, 69, 88, 89, 104, 106, 144, 145, 146, 151, 152, 153, 155, 237, 282, 287, 304, 306, 308, 352, 396, 401, 426
Axundzadə Mirzə Fətəli – 15, 83
Axundzadə Mirzə Məhəmməd – 113, 442
Arximed – 130, 319, 408

Arif Ərdəbilli – 88, 478, 547, 548
Arif Məmməd – 489
Asəf (Nəvvab) – 478
Atay F. R. – 89
Atkinson İ. – 489
Ayxan – 289, 290
Azər (bax. Lutf – Əli bəy) – 132, 172, 191
Azəri İbrahim Çələbi – 478

B

Baba Kuhi – 90
Bacher Vilhelm – 95, 189, 520
Banarlı Nihat Sami – 489
Barbəd – 123, 226, 234, 235
Barbye de Meynard – 43
Barthold V. – 113
Baykara Hüseyn – 95, 478
Baysonqur – 89
Bazarov M. – 324
Behzad Kəmaləddin – 88, 95, 483, 479
Berezin İ. – 87, 489, 547
Behişt – 480
Beyləqani Mücir – 35, 91, 100, 135, 349
Bəhmənyar Əbül-Həsən – 54
Bəhram Gur – 69, 194, 252, 253, 257, 258, 385, 517

Bəyani – 479
Bəlixa – 298
Bəhram şah Fəxrəddin – 40, 129, 141, 142, 208
Bəhram Çubin – 222, 224
Bilqeyis (Balqız) – 313
Binyon Lavrence – 88, 486
Bişkin (Atabəy Nüsrətəddin) – 150, 296
Bland N – 485
E.Bloch – 490, 491
Bokkaco – 194
Brokhaus Efron – 195, 492
Brockelmann C. – 491
Broun E. – 43
Bruno Cordano – 47, 345

C

Cami Əbdurrəhman – 41, 42, 166, 171, 180, 191, 193, 480, 482, 488
Cahiz – 218
Cahanşah (Qaraqoyunlu) – 54, 88, 546
Cevhəri – 346, 441
Cəbrail – 313
Cəfər Təbrizi – 514
Cəlaləddin Rumi (Mövlana) – 153, 175
Cəlali – 479, 480
Cəlili (bu səhifədəki Cəlililər həp Cəlili oxunacaqdır) – 480, 481, 530
Cəmaləddin-i İsfahani – 168, 516
Cəmsid – 143, 287, 543
Clarko V. (Kap). – 491
Charmoy F.B. – 485, 490

Ç

Çahruxadze – 167
Çaykin A. – 486
Çinli Türk – 130, 302, 317, 319, 329
Çin Xaqanı – 254, 256, 288, 319, 352
450

D

Dadaşov S. A. – 87, 489, 547
Daniş Hüseyn – 185, 337
Danişmənd İsmail Hami – 85, 89, 150, 185, 199, 207, 218, 259, 283, 488, 494
Dara (Darab) – Sasani Padişahı – 285, 542
Darab Gholam Hosein – 278, 484
Darmsteter M.İ. – 104, 490
David – 106
Dədə Qorqud – 105
Dəhləvi Əmir Xosrov – 41, 42, 100, 166, 169, 171, 173, 180, 182, 186, 478, 480, 481, 482, 533, 549
Dərxeto – 303
Dəstgirdi Vəhid – 15, 33, 37, 40, 68, 121, 129, 146, 148, 150, 162, 169, 173, 174, 175, 439, 440, 455, 456, 457, 458, 484, 487, 488
Dövlətşah (Səmərqəndli) – 42, 88, 122, 132, 134, 151, 169, 191, 438, 488
Dill Ch. – 324
Dimitri (Gürcü kralı) – 105
Duda Herbert – 478, 483, 484, 486, 490
Duvali – 295, 298, 299, 302, 315

E

Eldəniz (Eldəgiz) – 87, 100, 103, 143, 144, 149, 401, 547
Engelberto Kemfero – 88, 547
Erdman F. – 299, 485, 490
Ethe Dr. Hermann – 491

Ə

Əbu Məhəmməd (Nizaminin künyəsi) – 121
Əbu Abbasi Nəhəvəndi – 124
Əbül-Qasim (peyğəmbərin künyəsi) – 121

Əbül-Müzəffər – 144
Əbdül-Rəşid Bakılı – 42, 54, 169
Əbdül-Əziz Şeybani – 483
Əbd-ül-Qədir (Marağalı) – 54, 86, 92, 477, 481, 546
Əbd-ül-Həy (nəqqaş) – 88
Əbd-ül-Həmid – 88
Əbu Nəvas – 181
Əli (Həzrət) – 124
Ənuşiravan – 215
Əşrəf Maraği – 477
Əlişir Nəvai – 41, 69, 79, 88, 95, 98, 166, 177, 180, 182, 189, 193, 325, 478, 479, 480, 481, 489, 491, 533, 534, 548, 549, 550
Əşrəfi – 480
Əhmədi – 104, 480, 482
Ərəstu (Aristotel) – 327, 388
Əfrasiyab – 18, 44, 276, 393
Ənuşirəvan – 215, 305, 327, 467
Əbu Mənsur Səalibi – 218
Əbu Əli Miskəveyh – 218
Əbubəkr Nüsrətəddin – 40, 145, 146, 149, 150, 152, 153, 259
Əfridun – 287, 543
Əbdürrəsul Əli – 309
Əbül-Üla Məərri – 86
Əbül-Üla Gəncəvi – 35, 52, 86, 99, 100, 135, 349
Əbu Zəkəriyyə – 86
Əbu Əli Sina – 54, 79, 80, 86, 547
Ənvəri – 94, 100, 168
Əbu Səid – 88, 92
Əmir Dövlətyar – 88, 550
Əhməd Cəlayir – 88, 550
Əhməd Musa (nəqqaş) – 88, 550
Əhməd ibn Məhəmməd – 92
Əhrimən – 375

Əkbər (Böyük) – 89
Əsirəddin – 103
Əxi Fərəci Zəncani – 39, 124
Əxi Fərruxi Reyhani – 39, 124
Əttar – 41, 166, 172
Əsli – 22, 323
Ətai – 182
Əzra – 247
Əmir Əhmədi – 104
Əmir Bədrəddin – 89
Əflatun – 429
Ədhəm Xəlil – 488
Əli – 124

F

Fadil (Osm. şairi) – 291
Fəxrəddini Qorqani – 198
Fəxrəddin Mübarəkşah – 292, 544
Fəğani – 482
Fələki (Şirvani) – 25, 26, 35, 52, 86, 91, 99, 100, 152, 531
Fəhim Əfəndi – 489
Fərhad – 17, 33, 51, 68, 69, 88, 178, 186, 196, 199, 229, 231, 232, 247, 322, 339, 346, 351, 440, 474, 475, 478, 479
Fərhad Mirzə – 440
Fəridəddin (Şirvani) – 86, 166, 546
Fərrux Şirvani – 103
Fəridun – 143
Feyzi – 481
Filəqus (Filipp) – 278, 279
Firdovsi – 42, 44, 52, 55, 79, 94, 133, 160, 165, 172, 174, 186, 188, 189, 190, 192, 195, 198, 218, 225, 260, 275, 276, 278, 279, 280, 288, 325, 335, 336, 342, 343, 349, 359, 360, 398, 402, 403, 487, 531, 533, 534, 535, 549
Firəngis – 393

Fitnə – 17, 319, 320, 321

Frahn – 105

Füzuli – 13, 25, 26, 33, 35, 41, 69, 91, 98, 103, 152, 166, 181, 196, 237, 411, 412, 414, 415, 424, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 432, 480, 481, 488

G

Gəncosman T. – 478

Grousset Rene – 88, 95

Gothe – 370

H

Hacı Əli (Təbrizi) – 7

Hacıbəyli Üzeyir – 18, 237, 410, 479

Hacı Kalfa – 488

Hacı Zeynal – 92

Hacı – 90, 440, 488

Hafız – 94

Həqiqi – 87

Hammer Yosef – 195

Harun-əl-Rəşid – 181

Haşimi Kirmani – 41, 166

Hatifi (Mövlana Abdullah) – 90, 478, 480, 481

Hart – 78

Həqiri – 481

Həbibbi – 35, 91

Həmdullah-i Qəzvini – 104

Həsəni Səbbah – 280

Həsəni Gəlusuz Zülali – 477

Heydər – 5, 17, 19, 176, 489

Hein Dr. Th. – 485

Henrix Heyne – 198

Hidayət – 480

Hilali – 479, 480

Hilali-i Cığatai – 173

Hindi (Reydən) – 300

Hoffman – 197, 198, 536

Homeros – 94, 200

Hörmüzd – 44, 276, 375, 384

Horn Paul – 43, 95, 190, 487, 490, 491

Hüseyni Sərai – 482

Hüqo V. – 100, 198

Hümam (Şeyx) – 91

Hüseynov M.A. – 87, 489, 549

Hüseynov Heydər – 17, 489

X

Xacə Qiyasəddin – 88

Xaqani – 26, 35, 91, 100, 105, 107, 133, 144, 152, 173, 282, 296, 306, 308, 349, 534, 537

Xalid Ə. – 162

Xacu Kirmani – 166

Xaqan (Çin hök.) – 288

Xanikov – 100, 490

Xəlifə – 480

Xəyyam Ömər – 94, 124, 370

Xətib Təbrizi – 54

Xətai (Şah İsmayıl) – 25, 98

Xızır – 179

Xisali – 479

Xosrov Pərviz – 47, 69, 123, 174, 218, 219, 225, 235, 275, 276, 277, 345, 402, 455

Xosrov (“Xosrov və Şirin”) – 12, 13, 17, 32, 39, 42, 44, 45, 47, 123, 129, 136, 141, 142, 151, 155, 160, 166, 168, 176, 186, 193, 199, 218, 225, 276, 277, 278, 287, 294, 335, 356, 357, 360, 396, 455, 478, 479, 480, 484, 487, 535, 551, 556

Xızır – 136, 368

İ

İbni Əzraq – 104

İbni Bəttutə – 124, 125, 126, 128, 489

İbni Xəldun – 78
İbni Hövqəl – 304
İbni Salam – 242, 243, 245, 247, 248,
412, 415, 419, 420
İbni Sina (Abu Ali) – 54, 79, 80, 86,
547
İbni Zəfər – 195
İbn Əl-Əsir – 304
İbrahim Ədhəm – 477
İmadəddin Fəqih – 479
İnnabi Təkləvi – 477, 479
İnkorokva R. – 106, 107, 166, 167
İsa – 161, 233
İskəndər – 14, 45, 49, 69, 193, 199, 206,
260, 265, 278, 279, 285, 286, 294, 295,
296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303,
306, 309, 310, 317, 318, 319, 323, 324,
344, 352, 378, 380, 381, 383, 384, 386,
388, 389, 390, 406, 439, 451, 473, 537,
538, 539, 540, 545, 554
İskəndər Münşi – 439
İsmayıl – 98
İsmət – 191
İstar – 304
İvan III – 344
İzzəddin Məsud – 146, 149

J

Jacob Georg – 188, 486, 490

K

Kaqaqatvatsi – 304
Kəmaləddin Naxçıvani – 103
Kəmaləddin İsfahani – 168
Kəməli (müsəvvir) – 88
Kərəm – 323
Kəsra – 235, 278
Keyxosrov – 260, 276, 393
Kixodze Geronti – 167

Klarke H. W. – 485
Kırmski A. – 195, 196
Köçərli Firidun – 15
Kokelidze – 106
Kopernik – 47, 345
Kolats – 198
Köprülü M.F. – 97, 185, 337, 411, 429,
481, 488, 491
Körp-Arslan – 144, 401
Kösəri – 479

Q

Qasimi Əsiri – 477
Qara Xəlil – 195
Qasim Ənvar – 92
Qazi Beyzavi – 103
Qaruni – 179
Qasim Əli – 482
Qasimi – 480
Qazan xan – 97
Qaraxan – 289, 290
Qarınca – 329, 450, 451
Qınaz – 299
Qeys – 41, 238, 241, 247
Qəzvini – 42, 104, 191
Qıntal – 293, 299, 300, 301, 318, 539,
540
Qurxan (Xütəndən) – 300
Qurxan (Bəhram Gur) – 69, 194, 252,
253, 257, 258, 385, 517
Qütəb – 176
Qiyami Mütərrizi – 103, 122, 349
Qızıl Arslan Kİdafə – 69, 100, 103,
122, 134, 137, 141, 143, 145, 149, 150,
151, 154, 156, 280, 401, 439
Qubad (İstəxrədən) – 300
Qətran Təbrizli – 35
Qəzali – 429

L

Lamii – 479, 481

Lenin – 381

Ləvənd A.S. – 489

Levy R. – 490

Leyli – 12, 13, 18, 32, 33, 41, 46, 69,

122, 127, 130, 131, 132, 144, 151, 152,

155, 160, 166, 167, 168, 169, 171, 174,

181, 186, 189, 190, 196, 199, 206, 237,

238, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247,

265, 284, 536, 544, 552, 557

Lichtenberg – 490

Luis (ludoviq) XIV – 104

Lutfəli bəy Azər – 132

M

Mani – 351

Mahmud Kaşğarlı – 292, 329, 489

Mahmud Zəməxşərli – 292, 547

Marr Y. N. – 293, 491

Martin F. R. – 485, 486, 491

Məsud I – 146, 149

Məsud II – 40

Məsudi – 104, 306, 344

Məcnun – 12, 13, 18, 32, 33, 41, 46, 69,

122, 127, 130, 131, 132, 144, 151, 152,

155, 160, 166, 167, 168, 169, 171, 174,

181, 186, 189, 190, 196, 199, 206, 237,

238, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247,

265, 284, 536, 544, 552, 557

Məktəbi-i Şirazi – 170, 186

Məlik şah (Səlcuqlu) – 327

Məliki Qummi – 477

Mənküçək Qazi-Mənuçehr – 141, 401

Məhin Banu – 220, 408

Məryəm ana – 161, 348, 350

Məsihə (İsa) – 161, 217, 350

Məşriqi – 147, 479

Məhəmməd (Cahan Pəhləvan) – 54, 142

Məhəmməd (Nizaminin oğlu) – 121, 122, 129, 130, 131

Məhəmməd ibni Əbül-Qasim – 121

Məhəmməd İqbal – 512

Məhəmməd (Peyğəmbər) – 546

Məhəmməd Cəfər-i Nirizi – 479

Məhəmməd (nəqqaş) – 483

Məhəmməd Şərif Kaşi – 478

Mehmed Məhərrəm – 148, 153, 439, 484

Mehdi – 449, 480

Muhamməd (Şirvanşah) – 99

Muhibbi (Süleyman-i Qanuni) – 185

Musa – 88, 178, 551

Mustafa Ağa Nasır – 479

Mükrimin Xəlil – 105

Müller – 200

Münzər – 253

Müstövfi Hüseyin – 488

Müzəffər Kaönbadi – 478

Mövci – 480

Mövlana – 175, 176, 478

Minorski – 299

Mirbağirov M.A. – 440, 442

Mir Möhsün Fani – 213, 478

Mir Hac – 480

Mirzə Məhəmməd Əkbər

Dövlətabadi – 479

Mirsüleymanzadə Mirkazım – 442

Mirzə Əli – 88, 551

Mirzə Kazım bəy – 305

Mirzə Abdullah Şihabi Tərşizi – 479

Misali – 480

Molla Şeyda – 477

N

Nakam – 479, 481
Nami (Şah Fəzlullah) – 90
Nahid – 278
Nasiri Hindu – 199, 283, 314, 480
Nasir Xosrov – 283
Nəbi – 182
Nəsibi – 480
Nəsrəddin Şah – 440
Nəvai – 481
Nəsəvi – 105
Nəsimi – 35, 91
Nikolson – 90
Nin – 303
Nizam – 195
Nizaməddin – 54, 87, 111, 121, 549
Nizami Gəncəvi
(kitabın hər tərəfində) – 11, 26, 34
Nizami Cərə – 479
Nofəl – 41 242, 243, 414
Noldke – 188
Nüşabə – 17, 45, 56, 264, 295, 296,
297, 298, 299, 302, 304, 305, 308, 316,
351 405, 408, 534, 538, 541, 554
Nuşirəvan – 384
Nutsubidze – 167

O

Oldenburq S.F. – 196
Onn – 303
Orbeli İ. – 166
Orfi-i Şirəzi – 477

Ö

Ömər (Xəlifə) – 480
Öfvi Məhəmməd – 42

P

Paskeviç – 484
Pəşəng (Xavərəndan) – 300

Pərviz (Xosrov) – 47, 123, 174, 218,
219, 225, 235, 276, 345, 455
Petrare – 192, 536, 553,
Pir Əhməd Baqi-Şimali – 88, 551
Pir Seyyid Əhməd – 88
Pittsi İtalo – 193, 487, 490, 536
Pope Arthur Uphan – 491
Popper – 86
Purgstali Hammer – 485

R

Rəfibəyli Cavad – 442
Rəisə (Nizaminin anası) – 37, 121
Rəis (Mədəyindən) – 22, 300
Rəşidəddin – 92
Rieu – 439
Ritter H. – 192, 340, 484, 486
Rza Quluxan – 173, 488
Rövşənəq – 390
Rustaveli Şota – 41, 105, 107, 166,
167, 293, 371, 489, 491
Ruhüləmin – 480
Rüstəm (Zaloğlu) – 276
Rubka İ. – 484

S

Sabah – 220, 340, 480
Sadıq Əfşar – 92, 478
Sadıq Xəlvəti – 478
Sahibdivan – 91
Saib Təbrizi – 92
Saturn (yıldız) – 257, 258
Seyfəddin Müzəffər – 40, 129
Seyyid Əzim Şirvani – 441
Seyyid Heydər – 89
Seyid İzzəddin Ələvi – 103
Seyid Yəhya – 90
Seyrəfi – 89
Semirami – 220, 303, 304

Səhiih – 481
 Səid – 15, 92
 Sədi – 24, 90, 91, 174, 175
 Səlim – 480
 Sərfi – 480
 Səfai – 480
 Səlam (Bağdatlı) – 423
 Səلمان-i Saveçi – 166
 Sənan – 480
 Simnar – 194, 253, 351
 Simurq – 384
 Siyavuş – 22, 393
 Sir William Yones – 485
 Sisoyev B.M. – 491
 Spiegel F. – 487
 Spencer – 264
 Spitznagel Luis – 315
 Sokrat – 90, 130, 137, 154, 429
 Sultan Mahmud Qəznəli – 94, 152, 287, 327
 Sultan Mehmet (Fateh) – 87
 Sultan Məhəmməd (rəssam) – 87, 88, 271, 353, 549, 551
 Sultan Səlim – 90, 95, 98
 Sultan Səncər – 33, 45, 51, 94, 104, 215, 281, 287, 385, 386, 404, 458, 463, 478, 534, 546, 554
 Sultan Süleyman (Qanuni) – 24, 185
 Sultan Yaqub (Ağqoyunlu) – 98
 Sultan Üveys (Cəlair) – 88, 195, 551
 Süleyman Peyğəmbər – 313
 Süleyman şah (Rüknəddin) – 141
 Süheyli – 480
 Saks (graf) – 188
 Stenka Razin – 305
 Stoye Yohannes – 491

Ş

Şafur İbni-Məhəmməd – 103
 Şah Abbas – 22, 439, 442
 Şəhidi – 427, 480
 Şah İsmayıl – 98
 Şapur – 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 231, 234, 284, 351, 479, 544
 Şemirami – 220, 222, 223, 224, 225, 276, 294, 316, 317
 Şeyx Mahmud Şəbüstəri – 90
 Şeyxi – 479
 Şəbdiz (at adı) – 210, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 339
 Şəkər – 233, 234, 317
 Şəms – 257
 Şəms Təbrizi – 90
 Şəmsəddin (nəqqaş) – 551
 Şəmsəddin (Eldəniz) – 88, 142
 Şəmsi Qeysi – 42, 168, 238
 Şirin – 12, 17, 18, 31, 32, 39, 42, 47, 88, 107, 123, 129, 130, 136, 141, 142, 151, 155, 160, 166, 168, 169, 176, 178, 186, 189, 193, 196, 197, 199, 205, 206, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 264, 276, 277, 278, 284, 287, 294, 303, 316, 317, 322, 324, 335, 336, 341, 351, 355, 356, 357, 358, 360, 363, 396, 401, 408, 426, 429, 455, 462, 474, 475, 478, 479, 486, 544, 551, 552, 557
 Şiruyə – 235, 236
 Şölə – 479
 Şükrullahi Şirvani – 87

T

Taqor Rabindranat – 109
 Talibzadə Abdurrəhim – 92
 Tamara – 106

Tariyel – 41, 167
Tarus Elxan – 128, 489
Tebenkov – 486
Teymur (Əmir) – 87, 281, 549
Tərlan Ə.N. – 162, 481, 489
Təbəri – 222
Təbrizi M. Hüseyn – 488
Təcəlli – 480
Tərbiyət M.A. – 40, 54, 85, 91, 150, 185, 199, 207 218, 259, 439, 477, 488
Toğan Ə.Z.Vəlidi – 91, 97, 105, 110, 329, 450, 489
Toğrul (Tuğrul) – 69, 139, 142, 143, 329, 450
Tifli – 108
Tüfeyli – 98
Türknaz – 284, 285, 544
Tur – 178

U

Unga (əfsanəvi quş) – 178
Uayd Oscar – 264

Ü

Ünsüri – 94, 100, 104, 169, 198
Ütarid (yıldız) – 156, 255, 257, 258

V

Vamiq – 247
Venera (yıldız) – 257, 258
Vergili – 359, 398, 557
Vəhşi Vafiqi Kirmani – 186, 479
Vəfur (İraqdan) – 300
Vəlid (Yəməndən) – 300
Viktor Hüqo – 198
Vilhelm II – 95
Vilson S.F. – 43, 192, 490, 552
Vorovkov S.K. – 491
Vurğun Səməd – 17, 50, 488

Y

Yakubovski A. – 326
Yakob – 188
Yaqut Müstəsimi – 89
Yavuz (Sultan Səlim) – 95
Yəzdgürd – 253
Yones Sir William – 485, 490
Yusif Füzuli – 103
Yupiter (yıldız) – 257, 258

Z

Zeyd – 245, 246, 247, 248, 412 419, 420, 422
Zeynəb – 245
Zəmiri – 161
Zəbuh-i Behzad – 479
Zəkəriyyə Qəzvini – 169
Zəhir Faryabi – 103
Zərdüşt – 44, 85, 260, 279, 358, 403, 545
Zərivənd (Gilandan) – 300
Ziyadxan Adilxan – 113, 489
Ziya Paşa – 95, 122, 162, 182, 489
Zotenberq – 222
Zülfüqar Şirvani – 103
Zülqərneyn (İskəndər) – 144
Zühəl (yıldız) – 255, 257, 258
Zöhrə (yıldız) – 257, 258

Coğrafi, qövmi və siyasi adlar

A

Abaza – 142, 294, 298, 302
 Abbasilər – 78
 Afşina – 79
 Aqra – 89
 Aqsonqurlular – 152
 Alanlar – 299, 309, 329
 Almaniya – 25, 26, 27, 41, 167, 190, 566
 Altun Orda – 176
 Amasya – 304
 Amazonlar – 535
 Amerika – 7, 10, 56, 57, 58, 154, 537, 549, 567
 Amirlər – 238, 415
 Anadolu – 98, 99, 125, 159
 Ankara – 19, 29, 30, 31-39, 51, 52, 57, 58, 489
 Arran – 38, 100, 104, 105, 144, 159, 294, 304, 305, 316, 327, 438
 Asya – 93
 Asurlular – 257
 Atabəylilər – 95
 Avropa – 15, 16, 20, 22, 33, 42, 56, 80, 86, 92, 148, 152, 167, 189, 190, 194, 200, 257, 324, 338, 411, 440, 485, 487
 Azərbaycan – 5-531, 533, 543, 544, 547, 549, 550, 553, 554
 Azərbaycan Atabəyləri – 11, 40, 54, 83, 87, 95, 100 103, 122, 137, 141, 142, 144, 149, 152, 259
 Azərilər – 398

B

Baburilər – 89
 Balkarlar – 307
 Babil – 49, 304, 381

Baku – 86, 90

Bağdad – 96, 97, 104, 243, 245, 304, 411, 415, 423
 Bavariya – 409
 Berlin – 25, 190, 484, 485, 491
 Beyləqan – 35, 91, 100, 349
 Bərdə – 14, 45, 104, 233, 224, 264, 294, 295, 298, 299, 302, 305, 317, 327, 405, 448, 532, 536, 537, 552
 Bombay – 487
 Bolşeviklər – 58, 553
 Bükrəş – 398, 432
 Bulqarlar – 307
 Buxara – 79, 281, 483, 541
 Bursa – 89, 90
 Burtaslar – 309

C

Cambridge – 491
 Cingizilər – 95
 Cənnət Şəhər (xəyali bir şəhər) – 378

Ç

Çaldıran – 90
 Çaç – 288, 452, 453
 Çin, Çinlilər – 45, 56, 95, 142, 144, 254, 256, 260, 284, 286, 288, 298, 300, 301, 312, 314, 317, 319, 323, 329, 351, 352, 377, 389, 406, 450, 543, 544
 Çin Dənizi – 301

D

Dağıstan – 304
 Dehli – 182
 Dərbənd – 25, 39, 40, 56, 129, 142, 220, 263, 297, 298, 305, 306, 308, 536

E

Elbrus – 297
 Eldənizlilər – 144, 149
 Elxanlılar – 88
 Ermənilər – 44, 294
 Ermənistan – 220, 223, 294, 300,303,
 305, 306, 308

Ə

Əmman – 142
 Ətrak (türklər) – 480
 Əfqanıstan – 15, 36, 93, 484
 Ərəbistan – 194, 238, 253, 284, 317,
 410, 542
 Ərəblər – 78, 79, 96, 305
 Ərdəbil – 22, 87, 88, 478, 484, 547, 548
 Ərzincan – 40, 141, 142, 151, 208,
 401
 Əhmədli – 439
 Əcəm – 79, 97, 342, 359, 403
 Əxilər – 39, 126, 128, 489

F

Fars və Fərslər – 24, 31, 35, 71, 79, 80,
 91, 93, 94, 95, 109, 167, 172, 186, 193,
 276, 279, 299 326, 330, 403, 409, 446,
 540, 551
 Fərqanə – 288
 Finlandiya – 23, 36, 108
 Fırənk (Avropa) – 340
 Fransa – 41, 167, 561

G

Gahistan – 38, 438
 Gəncə – 11, 19, 38, 99, 104, 113, 144,
 159, 173, 197, 438, 442, 443, 536
 Glüxstadt – 490
 Gelati – 105
 Gilan – 300
 Gürcülər – 166

Gürcüstan – 106
 Gülüstan Müahidəsi – 440

Q

Qəznə – 133

H

Hamburq – 491
 Həmdaniyan – 151, 401
 Həbəşistan – 453
 Herat – 482
 Hind-Hindustan – 15, 16, 36, 89, 93,
 109, 144, 199, 224, 263, 284, 286, 289,
 298, 480, 484, 536, 537, 542, 544, 548
 Hindular – 281
 Hürufilər – 90

X

Xarəzmşahlılar – 95
 Xarəzm – 95, 142, 176, 288, 299, 348
 Xarəzmlilər – 288
 Xavəran – 300
 Xəzər dənizi – 46, 308
 Xəzər dağı – 301
 Xəzərlər – 309
 Xəlvətilər – 90
 Xəlluç (Xalaç, Kalaç) – 453
 Xilafət – 280
 Xuzistan – 142, 223
 XIRXIZ (KIRXIZ) – 288, 378, 381, 452,
 453
 Xütən – 300
 Xorasan – 95

İ

İngilislər – 36
 İraq – 96, 142, 300, 547
 İran və İranlılar – 200
 İsfahan – 92, 95, 142, 168, 233, 304,
 317
 İskəndər Münşi məhəlləsi – 439

İsmailiyyələr – 279

İspaniya – 190

İstəxr – 104, 300

İstanbul – 19, 23, 24, 89, 185, 483, 484, 549

İtaliya – 41, 47, 167

K

Kaspi Dağları – 301

Kaşğar – 292, 329, 545

Kazan – 87, 305, 548

Kazah (Kazak) – 305

Kaxetiya – 307

Kəbə – 103, 289, 358, 544

Kəlküttə – 315, 488

Kəyanilər – 105, 144, 260, 278, 279, 287, 300, 305, 342

Konya – 99

Konstantinopol (İstanbul) – 225

Kösər – 479

Kür (Küra) – 448

Kürdlər – 283

Kutais – 105

Q

Qafqasya – 37, 45, 46, 53, 56, 58, 106, 107, 110, 197, 293, 298, 303, 306, 307, 314, 315, 316, 317, 323, 325, 328, 330, 344, 389, 407, 532, 535, 536, 537, 538, 540, 552, 566

Qadınlar səltənəti (xəyali) – 304

Qaraqoyunlular – 54, 87, 547

Qaraçay – 307

Qəsri-Şirin – 224, 226, 231, 233

Qıpçaq – 33, 40, 51, 129, 299, 300, 305, 313, 468, 469, 537

Qum – 25, 38, 437, 438

Qırğızlar – 378

Qızlar (Qızılyar) – 242

L

Leninqrad – 92

Leipzig – 189

Lənkəran – 308

London – 43 485

M

Maku – 393

Makedonya – 402

Marağa – 144, 152

Mavəraünnəhr – 95, 97

Mazəndaran – 300

Mədayin – 221, 222, 223, 224, 225, 226, 300, 341

Mədinə – 243

Midiya – 305

Məcusilər – 358

Məkkə – 195, 307, 414

Misir – 304, 547

Moskva – 49, 381

Muğan – 316

N

Naxçıvan – 106

Neynəva – 303

New-York – 486

O

Oğuz boyları – 105

Ön Asya – 128

Orta Asya – 34, 36, 77, 93, 104, 190, 220, 309

Orxon – 326

Osmanlılar – 182

Özbəklər – 15

Oksford – 487

P

Pakistan – 15

Paris – 25, 26, 148, 153, 439, 483, 483

Peçeneqlər (Qıpçaqlar) – 305

Pəhləvanlılar (Eldənizlilər) – 106
Praha (Prag) – 478, 486

R

Rey – 104, 304
Rum və rumlar – 95, 125, 131, 142, 153, 225, 253, 278, 284, 286, 298, 299, 301, 319, 352, 393, 481, 536, 537, 538, 542, 543, 544
Rusiya, ruslar – 16, 23, 29, 30, 45, 96, 106, 144, 264, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 308, 310, 314, 315, 318, 344, 389, 406, 440, 532, 537, 569

S

Sasanilər – 218
Sari (liman) – 308, 536
Səlcuqlular – 91
Səfəvilər – 88, 92, 95, 549
Səmərqənd – 42, 88, 95, 132, 134, 142, 151, 169, 281, 488, 541, 549
Siciliya – 195
Soğd – 453
Sovet Cənnəti (SSSR) – 381
Stuttgart – 189
St-Peterburq – 5, 16, 315
Surxab – 92
Suriya – 303

Ş

Şabran – 308
Şam – 54, 87, 300, 416, 547
Şam-Kazan – 87
Şamaxı – 25, 99, 104
Şaşal – 87, 548
Şeybanlılar – 95
Şəbüstər – 90
Şəki – 307
Şirvan – 90, 99, 100, 104, 106, 132, 173, 181, 220, 237, 287, 297, 306, 308, 352, 355, 410, 426, 533, 547, 548

Şirvanşahlar – 87, 99, 105, 106, 144, 548
Şiraz – 148, 282, 487, 541

T

Ta – 127, 134, 265, 287, 355, 377, 406, 437, 438, 544
Taciklər – 200
Tamğaç – 453
Taraz – 453
Tehran – 22, 85, 89, 113, 439, 455
Təfriş – 38, 437, 438
Tiflis – 21, 45, 295
Timurlular – 88, 95, 97, 482
Torino – 490
Turan – 44, 276, 290, 393
Türkistan – 46, 79, 87, 96, 281, 283, 289, 290, 292, 452, 542, 545, 547
Türkiyə – 9, 25, 28, 30, 57, 569
Türklər – 108, 406
Tus – 186

U

Uyğurlar – 89

W

Wien – 195, 486

Y

Yaxın Doğu – 77, 94, 96, 99, 106, 110, 126, 198, 307, 330, 349, 350, 532, 537
Yəmən – 253
Yəcuc – 263, 378
Yunan (istan) – 49, 94, 260, 300, 378, 384, 388, 389, 394, 398

Z

Zəngibar – 260
Zəncilər – 314
Zikaar – 498
Zülumət – 265

Tarixi anıtlar, təsislər və elmi-ədəbi əsərlər

A

- “A Literary of Persia” – 88, 145, 191
 “Ayine-yi Skenderi” – 217, 482
 “Atəşgədə” – 42, 488
 “Azəri ədəbiyatı” – 488
 “Azərbaycan ədəbiyatı tarixi” – 489
 “Azərbaycan ədəbiyatı tarixi materialları” – 489
 “Azərbaycan ədəbiyatına aid tədqiqlər” – 488
 “A Survey of Persian Art” – 491

B

- “Baharistan” – 171
 “Bəngü- badə” – 98
 “Bəhram Gur und die russische -Fürstentochter” – 69, 194, 195, 252, 253, 257, 258, 385
 “Bəhramnamə” – 252
 “Beşlik” (“Xəmsə”) – 43 46, 161, 181, 205, 206, 207, 208, 265, 274, 316, 336, 339, 350, 356, 361, 477, 482, 484
 “Beş kitab” (“Xəmsə”) – 283, 543
 Biblioteque Nationale – 483
 “Bizans Portreləri” – 324, 491
 British Museum – 483, 484
 “Bustan” – 175
 “Bulletin de L’Academie des sciences de L’URSS” – 196, 491

C

- “College de Frans” – 536
 “Catologue des Ms. Persans de la Biblioteque Nationale” – 483

D

- “Danişməndan-i Azərbaycan” – 185, 207, 218

- “Das West-Östlicher Diwan” – 189
 Dəmir Qapı (asar-i atikadan) – 105
 “Dərbəndnamə” – 305, 489
 “Decameron” – 194, 195
 “De expeditione Russorum Berdaarn” – 485, 490
 “Dövləti Bidar” – 477
 “Die Alexandersagen bei den Orientalen” – 487
 “Die Goldene Top” – 198
 “Die Elexires des Teufels” – 198
 “Die Mittelpersiscine Literatur” – 190
 “Die höfische und romantische Poesie der Perser” – 190, 491
 “Die Schöne von Schloss” – 490
 “Divan ədəbiyatı” – 108
 “Divani əsar” – 329
 “Divani Hafiz” – 487
 Divani Xaqani” – 487
 “Divan-u Luğat-üt Türk” – 449, 450
 “Divan Occidental-Oriental-West-Östlicher Divan” – 370, 490
 “Drevneyşiya snoşeyiya Rusia prikaspiyskimi stranami i Poema “İskəndərname” Nizami” – 486
 “Dürətüt-tac” – 479
 “Dürr-i Guher” – 177
 “Düvəli İslamiyyə” – 488

E

- “Encyklopedie de L’İslam” – 92, 93, 146, 299, 492
 Ermitaj (müze) – 89, 484
 “Expedition d’Alexand le Grand Contre les Russe” – 485, 490

Ə

- “Əl-mücam” – 168
“Əxtər” (qəzetə) – 92
Ərdəbil Kitabxanası – 484
“Ərməğan” (dərzi) – 173
Əhli Fütuvvat – 179

F

- Fateh Kütüphanəsi – 483
“Fantanistücke in Collatz manier” – 198
Farus (basımevi) – 479
“Fərhadnamə” – 478
“Ferhad und Schirin” – 478
“Füzuli Divanına Müqəddimə” – 429
“Fütüvvətnamə” – 128

G

- “Gəncine-yi Nizami” – 174
“Geschichte der Schönen Rederkünste Persiens” – 195, 486
“Geschichte der Persiens Literatur” – 487
“Geschichte der İslamischen Völker” – 491
Göy Məscid – 54, 87, 549
“Goethes samliache Werke” – 189, 490
“Gülşəni Raz” – 90
“Gülüstən” – 220, 305, 440
“Gülüstən-i İrəm” – 220
“Gürər-əl əxbar” – 218

H

- “Hədiqət-ül-əsrar” – 141
“Hədiqət-üs-səbil” – 181
“Heyrət-ül-əbrar” – 478
“Həft cam” – 493
“Həft kişvər” – 481
“Həft mənəzər” – 481

- “Həft məclis” – 481
“Həft əxtər” – 481
“Həft xan” – 481
“Həft övrəng” – 481
“Həft peykər” – 481
“Həşt behişt” – 481
“Xirədnəməyi İskəndəri” – 482

X

- “Xan Sarayı”(Bakı anıtlarından) – 87, 550
“Xərabat” – 489
“Xarabat”(Firənk) – 512
“Xosrov və Şirin” – 12, 13, 17, 32, 39, 42, 44, 45, 47, 123, 129, 136, 141, 142, 151, 155, 160, 166, 168, 176, 186, 193, 199, 218, 225, 276, 277, 278, 287, 294, 335, 356, 357, 360, 396, 455, 478, 479, 480, 484, 487, 535, 536, 551, 552, 556, 557
“Xəmsə” – 13, 17, 32, 38, 40, 42, 46, 48, 55, 89, 128, 129, 146, 148, 153, 165, 169, 172, 177, 179, 180, 182, 185, 186, 187, 199, 205, 283, 342, 346, 349, 401, 403, 407, 408, 437, 438, 439, 477, 482, 484, 486

İ

- “İliada” – 94
“İqbalnamə” – 40, 130, 146, 148, 150, 153, 175, 378 389, 488
İndia Offic – 484
“İran ədəbiyatı” – 188, 191, 195
“İslam ensiklopedisi” – 88, 89, 259, 481
“İslam-Türk ensiklopedisi” – 97
“İslamiyyətin başlanğıcı və qadın” – 326
“İslam mədəniyyəti tarixi” – 491

“İskəndərnamə” – 12, 14, 16, 32, 37, 40, 45, 48, 56, 123, 141, 144, 146, 148, 150, 552
“İskəndər Wareger feldzug” – 188
“İstoria Persii, yeyo literaturı i dərvişskoy filosofii sufizma” – 195, 487
“İz kniqi Xosrov i Şirin” – 486
“İzvestiya” (qəzetə) – 293

K

“Kəlilə və Dimnə” – 123
“Kəşfüzzunun – 488
“Külliyat-i Sədi” – 487
“Kült Jenşçini” – 491
“Kratkiye oçerki istorii Azərbaycan” – 491
“Kitab-əl məsahin vəl əzdad” – 218

Q

“Qaplan dərisi geymiş adam” – 166, 167

L

“L’Angleterre dans le Mond” – 109
Leninqrad Dövlət Kitabxanası – 484
“La Poesie an Perse” – 190, 193, 487, 490
“La civilsation de L’Orient” – 490
“Leyli və Məcnun” – 13, 122, 132, 155
“Leyli and Majnun” – 490
“Les miniatures des ms. orientaux” – 490
“L’Origine de poesie Persane” – 490

M

“Məxzən-ül əsrar” – 459, 463, 465, 467, 477, 478, 484
“Makte-i Türki” – 98, 108, 448, 542
“Məsnəvi” – 41
“Mətlə-ül Ənvar” – 477
Mətlə-yi Əmirə – 489
“Məcmə-ül-Füsahə” – 488

“Məcalis-ül-üşşaq” – 478
“Məcnun və Leyli” – 480
“Məcalis-ül-üns” – 150
“Məlik-ül-Mülük” – 162
“Memorie sur L’Chagani” – 100
“Minhac-ül-əbrar” – 477
“Min bir gecə” – 338
Misir Dövlət Muzesi – 304
“Mittelpersische Literatur” – 490
“Mühakimətül-luğateyn” – 79
“Məhəbbətnaməyi Sahibdilan” – 479

N

“Nəqşii xəyal” – 478
“Nədim-əl fərid” – 218
“Nizamüttəvarix” – 103
“Nizami Leben und Werke und der sweito Teil Nizamis’en Alexanderbuchar” – 485, 490
“Nizami potaye narrations ot fabulac persiaca” – 485
“Nizami, Hagani, Rustaveli” – 486
Nizami Komisyonu – 442
“Nizami Mahzenol Asrar” – 486

O

“Odlu Yurd” (dərgi) – 304
“Oçerki istorii persidskoy literaturı” – 487, 489

Ö

Övqaf Müzeyi – 483

P

“Pamyatniki epohi Rustaveli” – 166, 489
“Pələng dərisi geymiş pəhlivan” – 41, 166, 491
“Pənc-Gənc” (Hamse) – 43, 141, 148, 158, 171, 173, 177, 205, 207, 337

“Peinture de manuscrita arabs, persans et turc” – 139, 490, 491
 “Persian literatur en intradurtion” – 88
 “Persian miniature peinting” – 88
 Prusya Devlet Kütüphaesi – 484
 “Pçela” (dərği) – 324
 “Piat Poema” – 486
 “Putesestviye po Vostoku” – 489
 “Putesestviye po Dağastanu i Zakaspiyu” – 489

R

Rağip Paşa Kütüphanəsi – 483
 “Rəfiq-üs-salikin” – 477
 “Rinad və Zahid” – 159
 “Riyaz-ül-ənvār – 195
 “Riyaz-ül Mülük fi Riyazatüsstülük” – 162
 “Ruskaya Pravda” – 344
 “Rübaiyyat” – 94

S

“Sovetskoye Vostokovedeniye (dərği) – 489
 “Səramedian-i Sühən” – 337
 “Səbay-i Səyy’arə” – 481
 Səddi İskəndər – 298, 482
 “Sirh-əl-üyun” – 218
 “Səyahətnamə” – 92, 489
 “Səfinətüşşüəra” – 489
 “Səyahətnamə-yi İbrahim bəy” – 92, 489
 “Schirin, Ein... Gedicht nach morgenlichen Gullen” – 478, 485
 S.S.S.R. Elmlər Akademisi – 442, 491
 “Sultan-ı Kəbə” – 287, 544
 “Sudebnik” – 344
 “Storia della poisia Persiana” – 193, 487, 490

Ş

Şah Abbas Camii – 22, 4399, 442
 “Şahnamə” – 44, 79, 94, 133, 165, 198, 218, 260, 275. 336, 337, 342, 359, 487
 “Şah-i İrān və Banü-yi Ərmən” – 479
 “Şəms-ül-Həqiqət” – 90
 “Şahənşahnamə” – 92
 “Şərəfnamə” – 488
 “Şota Rustaveli i yeqo vremya” – 489

T

“Tales and Fables by Nizami” – 485
 “Tarix” – 489
 “Tarixdə Azərbaycan – Rus münasibətləri” – 304
 “Tarix-i Guzidə” – 488
 “Tarih-i Aləm – arayi Abbasi” – 439
 “Teyeren-i Kalem” – 489
 “Teymurnamə” – 548
 “The Loues of Leili and Majnun” – 485, 490
 “The Loue Stories of the Fast. Leili and Majnun” – 490
 “The Nizamis Ms. iliuminited by Bihzad. Mirak and Gasim Ali” – 485
 “The Nizami Ms., from the library of the Schah of Persian” – 486
 “The Poem of Nizami” – 486
 “The Iskandarname’i Barra” – 491
 “The Iskandarname” – 485
 “The Heft Peyker” – 485
 “Təzkirüşşüəra” – 488
 Topqarı Sarayı – 483
 “Turandot” – 56, 190, 535
 “Türk ədəbiyatı – 97, 337, 481
 “Türk ədəbiyatı tarixi” – 337, 489
 “Türk ədəbiyatında ilk mütəsəvviflər” – 97, 488

“Türk dili və ədəbiyatı haqqında araş-
dırmalar” – 411

“Türklərlə Hind-Avropalıların mənşə
birliyi” – 283, 491

U və Ü

“Ustad-Şagird” – 181

“Über Die Bildersprache Nisami’s” –
191, 340, 486, 489

“Ümumi türk tarixinə giriş” – 489

V

“Veys və Ramin” – 198

“Velikiy Azerbaydjanskiy Poet Niza-
mi” – 439, 486

“Vityaz v Tigrovoy Şkure” – 167, 491

Y

Yaşıl Cami – 90

Yaşıl Türbə – 90

“Yusif ve Züleyxa” – 186, 359

Z

“Zapiski vostoçnoço otdeleniya Arxe-
oloqiçeskoço Obşestva” – 439

DÜZƏLTMƏLƏR¹

Görülən yanlış və əkslikləri burada düzəldiyoruz. Səhifələr böyük, sətirlər kiçik rəqəmlərlə göstərilir, aşağıdan sayılan sətirlər* işarəti ilə nişanlanıyor. Yalnız nasil oxunacaqlar qeyd olunuyor.

43. 6. Bárbed; 43. 10 * sahasında; 45. 8. olanları; 60. 12. başarisızların; 64. 14. İzzəddin; 70. 6 *.

Əzan nəqdi rumi ke başət dorost
Hezaron pəzirofte bud əz nəxost. (farsca)
O dürüst olan rum tənqidindən
Əvvəlcədən minini qəbul etməirdi. (tərcüməsi)

71. 8. konusu; 95. 8 * pəs (farsca yazılıb, yəni “bəs” – red.); 108. 14. * başlığı; 129. 5 ilə 6 arasında * - 1 - ; 140. 14 ilə 15 arasında 9 - ; 171. 5 (söz aydın deyil). 190. 6. Şairin; 197. 9. igidlik; 206. 17. fetişist; 213. 18. ya Kafkasya, ya da 221. 9 * Bizanslıya; 272. 1. * 211-nci sah. 2-nci not; 299. 9 * 1907; 329. 17. Qur = (farsca yazılıb, yəni “gor” – red.) 343. 7 * yakda; 356. 6. Cəlili; 356. 19 * Cəlili; 362. 11. * Züleyha; 368. 3 razi (farsca yazılıb, yəni “reyli” – red.); 368. 2 ilə 3 arasında *; 368. 14 ilə 15 arasında; * * ; 371. 1. * yerindədir;

“Nizamidə türkcə sözlər” sözlüyündən “**Əyağ**” sözü düşmüşdür, tamamlıyoruz:
Əyağ – ayağ (kadəh mənasına)

Zehər keşvər ke bərxirəd eraği
Dəhəndəş roğəni əzhər əyaği. (farsca)
Hər öikədən bir işıqlıq gəlsə
Hər bir qədəhdən ona yağ verərlər. (tərcüməsi)

(Hər hanki bir ölkədə bir çirağ peyda olunca, hər ayağ’dan ona yağ tökərlər.)

¹ Qeyd: Bu əlavələr düzəlişlər olaraq ayrıca vərəqdə çap edilib və kitabın sonunda təqdim edilmişdir.

Azərbaycan Kültür Gələnləri

“... Başda Nizami olmaq üzrə Azərbaycan İran ədəbiyyatına Xaqani, Fələki, Əbül-Üla və başqaları kimi bir sıra böyük şairlər vermişdir.

Gəncəli Nizami məşhur alman şairi Hötenin kəndiləri ilə boy ölçüşməyə cəsarət etmədiyi yeddi İran şairlərindən biridir. Firdovsidən sonra yeni İran ədəbiyyatının ikinci ən böyük ustadı olub, Doğunun romantik eposunu yazan Nizami dünya ədəbiyyatının şahkarlarını yaradan şəxsiyyətlər arasında müstəsna bir yer tutar. O, aləmşümul bir qüvvət olmaqla bərabər, hər böyük sənətkar kimi kəndi mühiti ilə səmimi bağlarla bağlıdır. O, Firdovsi tipində bir fars milliyyətçiliyinə yabançıdır. Konuları və təfəkkürləri etibarıyla bir türkdür. O, bütün eyilikləri, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsiylə zikr edər. Ədalətli dövlət idealı onun nəzərində türk dövlətidir. Qəhrəmanı olan ixtiyar bir qadın polisin zülmünə uğramış, Sultan Səncərə şikayət ediyər və deyir ki:

*Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətlə süsləndi həp elləri.
Madam ki, sən zülmə amil olursan,
Bir türk deyil, çapulcu bir hindusan!*

Nizami Qafqasyanın bütün ehtiyac və qayğılarını dərinləndən duyur, Bərdəyi yağma edən və əfsanəvi kraliçası Nüşabəyi əsir aparan rusları görməyə gözü yoxdur. İdealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndəri şair Qafqasya uğrunda hər bə, bütün Yaxın Doğuyu qorxudan təhlükəyi atlatmaya və yer üzünü “rus kötülüyündən” təmizləməyə sevgi edi-

yor. O, bütün təxəssüsləri (*məxsusluq, ixtisas*) ilə bir türk, bir azərbaycanlıdır. Rus vəhşətini:

*Bunlar demiş, şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu alçaqlar, xamlar.
Qurd kimi yırtıcı vəhşi və xunxar.
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar.
Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxışdan!”*

– beyitləri ilə ifadə edər.

Nizami ilə bərabər Şirvan sarayının baş şairi Xaqani də Azərbaycanın farsca yazar şairlərindəndir...

*M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Kültür Gələnəkləri.
(Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 28 Mayıs 1949-da
Ankara “Xalq Evi” binasında verilən konfrans) Ankara, 1949,
“Sipahi” mətbəəsi (s.12-13)*

**Azərbaycan şairi Nizami və dünyanın
bugünkü durumu**

Klassik İran ədəbiyyatının, Firdovsidən sonra ən böyük ustadı Azərbaycan şairi Nizamidir. “Məxzənül əsrar”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Həft peykər” (“*Yeddi gözəl*”) və “İskəndərnamə” adlarını daşıyan beş mənzuməni bir cild içində toplayan “Xəmsə”siylə tanınmış olan Nizaminin cahan ədəbiyyatında müstəsna bir yeri vardır. Şeirə nisbətlə, çox kərə XII yüzilə romantik epepe dövrü deyilir, çünki bu dövrdə Gəncəli Nizami yaşamışdır. Nizami Firdovsinin yaratdığı şövalye (*cəngavərlik*) romanının dar çərçivəsini aşaraq lirik eşq əfsanəsi yazmış və beləliklə, hissi romançılığın əsasını qoymuşdur. Bəzi doğu (*şərq*) tədqiqçiləri kimi, batılı tənqidçilər də üslub və hekayəçilikdə onu Firdovsidən üstün tuturlar.

Nizaminin sənətkarlığı, aşıqçə məsnəvi yazmaqda yeniyyəti təqdir olunmuş və kəndisinə farsca və türkcə mübalığəsiz yüzlərcə bənzətmələr yazılmışdır. Bunlar arasında hindistanlı Xosrov Dəhləvi, türküstanlı Mir Əlişir Nəvai və böyük şairimiz Füzulinin adları dəxi anılmaqdadır. Avropalılardan böyük alman şairi Höte Nizaminin heyranıdır, kəndisini “yüksək dühaya məlik incə bir zəka” deyər tanıyır.

“Həft peykər”i İngiliscəyə çevirən G.E.Wilson həyəcan, ehtiras və təsəvvürünü ifadədə Nizamiyi Shakespear (Şekspir) və Petrarc (Petrark)la eşit (*bərabər*) görür. College de France professoru C.Barbier de Meynard (Barbiyə dö Meynar) Nizamiyi tarixi romanın babası sayar. İtaliyalı Pittsi Boccacio (Bokkaçyo)nun “Dekameron”u ilə Nizaminin “Həft peykər”i arasındakı bənzərliyi qeyd edərək birincinin ikincidən mühləm olduğuna işarət edər. İran ədəbiyyatı tarixi-

nin elmi əsasını qoyan M.Etheyə görə Schiller (Şiller)in “Turandot” adındakı mənzuməsi Nizaminin hekayəsiylə ilgilidir. “Həft peykər” masallarını (*nağıl, hekayə*) romançılığın ağılları şaşırardan əsərlərdən Hoffmanın məşhur masallarına bənzədən E.Bertels Nizaminin yaradıcılığını uzun-uzadıya incələdikdən sonra onun hüdudsuz böyüklüyünü göstərmək üzrə: “Nizami için ölçü yoxdur, onu ancaq kəndisiylə ölçmək olur” deyir. Nizamiyi Çığatay ədəbiyyatının böyük ustadı Əlişir Nəvai də tartmaq istəmiş və bunun için tərəzi kafası “əflak”dan, çəki daşı “küreyi haq”dan bir kantar təsəvvür etmişdir.

Şairliyindən, fantaziyasından və ədəbiyyatdakı mövqeyindən çoxca bəhs olunan bu şəxsiyyətin iki tərəfi, nisbətən, örtülü və ya tamamilə qapalı qalmışdır. Bunlardan biri şairin azərbaycanlı bir türk olması və türklük duyğusu daşması, o biri də yetişdiyi məmləkətin geopolitikindən doğan siyasi məsələlərlə candan bağlı olmasıdır. Konuları baxımından xalis bir türk olan bu şair, eyni zamanda, Qafqasyanın siyasi müqəddəratıyla dərinədən ilgili bir yurddaşdır. “Azərbaycan şairi Nizami” adındakı əsərimizdə (Ankara, 1951, Milli Egitim Yayınlarından) bu konuya önəmli bir yer ayrılmışdır. Bu məqalədə isə yalnız şairin zamanındakı rus təhlükəsi haqqındakı düşüncəsini təsbit etmək istəyirik. Şairi bugünkü dünya durumuna bağlayan konu da budur.

“Xəmsə”nin beşinci məsnəvisini “İskəndərnamə” təşkil edər. “İskəndərnamə” Makedoniyalı böyük İskəndərin hal tərcüməsindən bəhs edən tarixi bir romandır. Fəqət biz burada, tarixdəki İskəndərin şəxsindən ziyadə, mütəfəkkir şairin zəhnində ideallaşdırdığı ədəbi bir tip buluruq. Buradakı İskəndər şairin gələcək üçün təsəvvür etdiyi dünya quruluşunu gerçəkləşdirən bir qəhrəmandır. Nizaminin İskəndəri, Firdovsinin təsəvvür etdiyi kimi, damarlarında İran qanı axan və İrana ancaq bu səbəblə qələbə çalan bir fatih deyildir. O, müvəffəqiyyətini kəndi idarə sistemiylə imanına ancaq borcludur. **Sözün məcazi mənasıyla o, bir türkdür.** Çünki çağındakı ümumi modaya görə, əsərlərini farsca yazmış bulunan gəncəli şairin qələmində türk – yüksəkliyin, qəhrəmanlığın, ağıl və hikmətin, ümumiyyətlə, bütün

gözəlliklər ilə iyiliklərin bir simvolu və məcazi bir ifadəsidir. Nitekim (*necə ki*), Firdovsinin İskəndər haqqındakı görüşünü çürüdən şair deyir ki:

*Bilginlərə daim qulaq asardı,
İşlərini bilginliklə yapardı.
Yoxsa bir Rum qalpağı geymiş bir türk,
Hində, Çinə nə surətlə qonardı?!..*

Tarixdəki İskəndər Qafqasyaya uğramadan doğruca Doğuya getmiş ikən, Nizami onu buraya gətiriyor. Şairə görə İskəndərin ən həyəcanlı icraatı Qafqasyada cərəyan etmişdir. Məşhur Dərbənd divarı belə İskəndərin təvsiyəsi və yardımıyla yapılmışdır. Nizami kəndi çağındakı bütün məsələləri ideallaşdırdığı İskəndərin dövrünə çəkər və bunlar bu qəhrəmanın əliylə həll etdirir.

Şairə görə İskəndər Qafqasyaya iki dəfə gəlmişdir. İlk dəfəsində o, Bərdə kraliçası Nüşabə ilə mənkiyəli bir şəkildə görüşmüş və bu “Amazonlar şəhəri”nin hökmdarıyla keçirdiyi həyəcanlı macərələrdən sonra dost və müttəfiq olmuşdur. Bundan sonra isə Qafqasyayı buraxan İskəndər Çin səfərinə yollanmışdır.

Bu sırada rus axıncıları Volqa (*İtil*) nəhriylə Xəzər kıyılarına (*sahillərinə*) eniyor və Kura (*Kür*) nəhriylə gələrək indiki Gəncə çevrəsində bulunan Bərdə şəhərini tutuyor. Əhalisini qılıncdan keçiriyor, zənginliklərini yağma ediyor, gözəl kraliçası Nüşabəyi də əsir aparıyorlar.

Hadisə, təbii, İskəndərin dövründən çox sonra, ərəb tarixçisi Məsudinin qeydi, erməni tarixçisi Kağan-Katvatsinin də təyid etdiyi IX yüzilə aid bir olaydır. Buna bənzər bir rus axınını Nizaminin yaşadığı XII yüzildə Şirvan şahı Axsitan dəxi dəf etmişdir. Yetmiş gəmilik bir filo ilə gələn rus istilaçılarını Bakı limanında yenən “zəfər babası” Axsitanı Şirvanlı Xaqani məşhur bir qəsidəsində öymüşdür. Nizami kəndi çağındakı bu olayı kəndinə məxsus bir metodla (*üsul-*

la), geriyə, İskəndər dövrünə çəkmiş, yurdunu qorxunc düşmənin istilasından bu dostunun əliylə qurtarmışdır.

Bərdə faciəsi üzərinə Qafqasyayı böyük bir qorxu bürümüş, fəlakəti İskəndərə xəbər vermək üzərə, bəylərdən biri qoşaraq Çin hüduduna gəlmiş və İskəndərin hüzuruna çıxaraq rus vəhşətini kəndisinə xəbər vermişdir.

Qafqasyalı elçinin ağziylə şair rusları bu surətlə anlatmışdır:

*Bunlar-demiş-şehir yıxar, yaxarlar;
Dünyanın tortusu, alçaqlar, hamlar,
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar;
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar.
Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxışdan!*

Qafqasyalı elçi sözlərinə bunları da əlavə etmişdir: “Təhlükənin özü alınmazsa, ruslar Yaxın Doğuya enərlər və o zaman Rum da, Xorasan da, Hind də, Çin də əldən gedər və bütün dünya vəhşilər tərəfindən istila olunur”.

Elçiyi dinləyən İskəndər həmənin rusun haqqından gəlməyi qərarlaşdırıyor və bütün ordusu ilə Çin hüdudundan qalxaraq, Qırçaq səhrasıylə Qafqasya yardımına qoşuyor. İki ordu Quzey Qafqasyada qarşılaşıyor. Şair bu qarşılaşmayı kəndinə məxsus böyük bir qüdrətlə təsvir ediyor. XII yüzildə çizilən bu qarşılaşma tablosu iki böyük cəbhəyə bölünmüş, bugünkü cahan mənəzərəsini andırıyor. Bir yanda “qüvvəti cəhlindən gələn” döyüşkən, fəqət mədəniliyi yox, yıxıcı bir ünsür: ibtidai rus qüvvəti. O biri yanda bu təhlükəyi dəf etmək için başda rumlar olmaq üzərə mədəni dünya millətlərindən qurulu birləşmiş bir qüvvət: **Mədəni İskəndər ordusu!** Diqqətə dəyərdir ki, İskəndər dövründəki mədəniyyət koalisiyonu da, indi olduğu kimi, bilgi, teknik və silah baxımından qarşı tərəfə üstündür.

Qafqasya və dolayısıyla bütün dünya uğrunda yapılacak savaşın tarixi önəmini bəlirtmək üzərə şair biri rus komandanı Qıntala, biri

də mədəniyyət qəhrəmanı İskəndərə kəndi qüvvətlərinə xitabla birər nitq söylədiyor. Qıntal deyir ki:

*Tanrı verir qazanırsaq burda biz,
Arzı tutar, şah oluruz şübhəsiz!*

İskəndər deyir ki:

*Qafqasyadan tutmuş ta Çin dənizinə,
Türklər yayılmış hər yerin üzünə.
Gerçə onlar əqrabamız deyillər,
Rusdan fəzlə həm rumlara kinlilər.
Türkün güciylə biz fəqət gerçəkdən,
Tam kəsəriz rus ayağını bu yerdən!*

Heyrət! XII yüzil şairi çağdaş bir dillə konuşuyor. Rusdan ziyadə ruma bəslənən kindən bəhsi sakın bizi şaşırmasın: bu kinayə şairə, şübhəsiz, Səlcuq-Bizans mücadiləsiylə ilham olunmuşdur. Fəqət nə olağanüstü bir zəka, nə peyğəmbəranə bir əda ki, mədəniyyət dünyasıylə bərabər, bütün türklüyü təhdid edən əsl qorxuyu ta o zaman sezmiş və xəbər vermişdir.

Nizaminin zamanında Amerika daha kəşf edilməmişdi. Mədəniyyət dünyası yalnız Ağdənizlə Çin dənizi arasına münhəsirdi (*bağlı idi*). Rumlu İskəndər yerinə, fərəza, amerikalı bir komandan görsəniz, 800 il əvvəl çizilən tablo bu günlərdə yaşadığımız millətlərarası bir durumun tam bir əşini təşkil edər! Mədəniyyət dünyasının yıxıcısı kommunizmə qarşı almış olduğu cəbhədə türk gücünə verilən önəm belə İskəndərin bu nitqində bəldirdilmişdir!

Nizami sadə durumu təsvir etmək və təhlükəyi göstərməklə qalmamış, eyni zamanda, anarşi və ahəngsizlik içində bocalayan dünyanın islahı çarəsini də göstərmişdir. Cəhlin qara qüvvətiylə elmin aydın qüvvəti arasında cahən hakimiyyəti uğrunda əmsalsız bir mücadilə vardır. **Zəfər bilginin və haqqındır!** Nitəkim, bəhs edilən

“Qafqasya hərbi”ndə də qələbə haqq və mədəniyyət qəhrəmanı İskəndərə nəsib olmuşdur, “gözəl Nüşabə” rus əsarətindən qurtulmuşdur!

Cahan hakimiyyəti, Nizamiyə görə, heç bir zaman qara niyyət və qaba qüvvətlə təmin olunamaz. Millətlərə zorla deyil, mənəvi otorite ilə ancaq nüfuz edilə bilər. Yetiştir ki, onların vicdanlarına xitab edilə bilinsin!

Dünyayı siyasətən fəth etdikdən sonra İskəndərə göydən bir səs “Ya İskəndər, indi də peyğəmbər olacaq, dünyayı yeni başdan dolaşacaq, millətləri təkallahlıq dininə gətirəcəksən!” demişdir.

Bu ilahi xitab qarşısında sarsılan İskəndər:

– Mənmi peyğəmbər?!, möcüzəm nə? – deyə sormuş və tərəddüd göstərmişdir. O zaman ilahi səs İskəndərə:

– Möcüzən bu – bütün millətlərin dilini tərcümansız anlayacaqsan, millətlər də sənənin rumcanı, eyni şəkildə, vasitəsiz anlayacaqlardır!

Milli vicdanın tərcümanı dil deyilmidir?.. Öylə ya... Şair demək istiyor ki, millətlərəarası nizam ancaq milli haqların tanınmasıyla kökləşə bilər!

İnsanlığın susadığı tək dünya barışının bundan daha yüksək formulu kim vermişdir?!..

*“Qafqasya” jurnalı, Münhen, 1952,
avqust, N 13, s.5-8*

Nizamidə türklük
(“Azərbaycan şairi Nizami” cildindən)

(Klassik ədəbiyyatla uğraşanlar XII yüzil şairi Gəncəli Nizamiyi bilirlər. Üləmayi-rüsum (*rəsmi alimlər*) deyilən bir çox bilgin və ədəbiyyatçılar Nizamiyi bir əcəm şairi qəbul edirlər. Çünki o, əsərlərini əcəmcə, yəni farsca yazmışdır. Fəqət bəziləri Nizaminin Gəncəli olduğunu nəzərə alaraq, onun türk olduğunu söylərlər. Halbuki Nizami sadə Gəncəli olduğu üçün deyil, farsca yazmış olmasına rəğmən, duyularıyla, düşüncələrində türk anlamına olağanüstü bir dəyər verməkdədir. Əsil buna, bu duyuş və düşüncə tərzinə görə o, bir türkdür və azərbaycanlı bir şairdir.

Böyük qitədə 400 səhifə tutan “Azərbaycan şairi Nizami” adlı incələməsində möhtərəm ustad Mehmed Əmin Rəsulzadə Azərbaycanlı bir şair deyil, bir Azərbaycan şairi olduğunu müvəffəqiyyətlə isbat etməkdədir. “Konuları (*mövzuları*) baxımından Nizami” bölümü kitabın ən orijinal səhifələrini təşkil etməkdədir. Əsərin “Nizamidə farslıq”, “Nizamidə türklük”, “Nizamidə Qafqasya”, “Nizami görüşü ilə rus”, “Nizamiyə görə qadınlıq” bəhslərini incələyən bu bölümdə müəllif bu nəticəyə varmışdır:

*Farscılığı yox Onun,
Türklüyə çox bağlıdır.
Qafqaz deyə zövq alır,
Rusdan canı dağlıdır.
Gözəl qadın tipləri,
Ya türk, ya Qafqashıdır.*

*Şübhəsi yoxdur ki O,
Bir Azərbaycanlıdır.*

Dünya ədəbiyyat çapında müstəsna bir yer tutan Şərqi böyük şairi Nizaminin azərbaycanlılığını təşkil edən ünsürlərdən biri onun türklüyə qarşı duyduğu sevgi və bağlılıqdır. Bu bağlılıq Əmin bəyin əsərində “Nizamidə türklük” başlığını daşıyan səhifələrdə anlaşılmışdır. Bu fəslə ixtisasa tələq haşiyə və farsca mətnlərdən ayıraraq və qismən də qısaldaraq aşağıya nəql edirik.

Klassik İran ədəbiyyatında “türk” sözünün gözəl mənasına qullanıldığı (*işlənilməyi*) vəqədir (*həqiqətdir*). Şirazlı Hafizin bir qəzəlinə “tork-e Şirazi”dən bəhs etməsi məşhurdur:

*Şirazlı türk edərsə könlümüzü şadman,
Səmərqəndlə Buxara bənli (çilli) yanağına qurban.*

Buradakı “Şiraz türkü”ndən məqsəd Şiraz vilayətində, əndam tənəsübü və üzlərinin gözəllikləriylə məşhur Qaşqay türklərindən, sözün həqiqi mənasıyla, bir türkmüdür, yoxsa “türk” sözü burada məcaz olaraq gözəl mənasını qullanılmışdır? Bu xüsusda türlü təfsirlərdə bulunanlar vardır.

Hafizin “İnsanlar mey qədirini bilsələr, gecələri uyumaz, üzüm əkərlər. Asmaları (*tənəkləri*) ud ağacından yapar, arxılardan gülab axıdılardı və hər salxımın altında bir türk qızı oturdub sinək (*milçək*) qovdururlardı” deyir.

Gözəllik qarşılığı olaraq qullanılan “türk” sözünün həqiqi və ya məcazi mənalarında başqa şair və yazarlarda dəxi misallarını bulmaq qabildir (*mümkündür*).

Fəqət heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir şeirdə türk anlamı Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqli bir silsilə ilə ifadə edilməmiş olsa gərəkdir. Şairin incələməkdə olduğumuz “Beş kitab”ında

(“*Xəmsə*” *sində – red.*) bu iddianın 80-ni keçən türlü dəlil və dayanaqlarını təsbit etmişizdir.

Gerçək və məcazi mənada türlü anlamlar və türlü münasibətlər dolayısıyla, şairin bolca qullandığı “türk” isim və sifətlərini genəl bir tərifi təbə tutarsaq görürüz ki: Nizami, türk deyir – gözəl, mərd, qəhrəman, əskər, komandan, bilgin, ər, rəhbər və şef (*başçı*) anlıyor, türklük deyir – gözəllik, eyilik, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, komandanlıq, şeflik anlıyor, **Türkistan** deyir – vəfa, doğruluq və aranılan yer ilə ərmişlik (*visal*) anlıyor.

Türk gözəldir. “Dilbər” deyəcəyi yerdə şair çox kərə, sadəcə, “türk” deyir. “Tork-e delsetan”, “tork-e tənəz”, “tork-e nəzənin əndam” kimi tərkiblərə Nizamidə sıx-sıx rastlanıyor.

Gözəl gözdən bəhs etmək istərkən “türk gözü” deyir, onu “ahu” (*gəzal*) gözüylə qarşılaşdırır. Bir gülüşün dadlılığını anlatmaq istərsə, buna “türk gülüşü” deyir. Bu gülüş Nizaminin təsəvvüründə o qədər dadlıdır ki, “şəkər belə onu qısqanırmış”.

“Həft peykər” əfsanəsində yeddi iqlimin yeddi prinsesini (*şahzadəsini*) Bəhram-Gurun yeddi köşkündə oturdub həftənin yeddi gecəsində kəndilərinə ayrı-ayrı birər eşq masalı söylədən şair masal söyləyən gözəlləri də, masaldakı dilbərləri də “türk” deyər təsvif (*vəşf*) etməkdədir. Rum prinsesi, ona görə, “Rum cinsindən bir türk”dür (*tork-e rumi nəsəb*). Bir kürd qızının gözəlliyini anladırkən “gözləri bir türk gözü qədər gözəldi” deyir. Ərəb gözəllərini anladıyor, yəne türklə müqayisə yapıyor. Məcnunun sevgilisi Leylinin ətrafındakı ərəb qızlarına “Ərəbistanda oturan türklər” deyir, sonra da “ərəb əndamı türklərə” bayılıyor (*məftun olur*).

Çin gözəlimi, Hind gözəlimi, nə gözəli olursa-olsun, Nizamidə onun bir türkə bənzədildiyini görürsünüz.

Şair gözəllərin bulunduğu saraya “Türkistan” deyir. “Xosrov ilə Şirin”də Şapur Şirinin “şahın Türkistanı”na nasıl göndərildiyini anladıyor. Burada “Türkistan” sözü “hərəm” mənasına kullanılmışdır.

Hətta “Həft-peykər” mənzuməsinin fantazi baxımından ən parlağı bulunan “Qara köşk” (*qəsr*) prinsesinin hekayəsindəki “narin (*zərif*) vücutlu türk kraliça”nın adı belə “Türknaz”dır.

Məcəzlarla işlənmiş Nizami üslubunda türklük qüvvət və qəhrəmanlıq simvoludur. Məsələ: Xosrov ilə düşmanı Bəhram cəng ediyorlar, ikisi də iranlıdır. Birinin ordusu rumlardan, ötəsininki (*o birininki*) iranlılardan toplanmış ikən, şair bu iki qüvvət arasındakı çarpışmayı təsvir edərkən “bu türklər arasında qızıışan savaşa türk borusunun (*neyinin*) bağirtisindən türklərin qırtlağı qısılıyordu” deyir Burada “türk” “cəngavər”, “əskər” və “muharib” (*döyüşçü*) qarşılığı olaraq qullanılmışdır.

Xosrovun Şirini aramağa getdiyini anladırkən şair “türklüyü” əzmkarlıq mənasında qullanıyor. Məsələ, “atını Şirinin səmtinə qoşturaraq türkdən türklüklə qarət almaq istədi” deyir. Bir savaşı təsvir edərkən igidlərdən birinin savaş meydanına atılışını “ordunun qəlbighından (*mərkəzindən*) fırlıyan (*sıçrayan*) dəmir geyimli birisi türk kimi (*torkvar – bu söz farsca yazılıb – red.*) meydana atılıverdi” deyir. Dara ilə İskəndər orduları qarşılaşıyorlar, şair yenə “türk yürüyüşündən” və “türklərin coşqunluqlarından” bəhs ediyor.

Türklərin qəhrəmanlıq və cəngavərliklərinin bənzəri yoxdur. Dara İskəndərə xitab edərkən qarşısındakını “türkləri” ilə qorxuduyor: “Türklərimin oxunu yemədinmi ki, mənə çıxışıyorsun?!..” deyə soruyor.

İskəndər dəxi, hind xaqanı ilə yapıdığı deyişmədə “Türklərim əl qaldırırlarsa, atdıqları bir tək oxla bir orduyu yıxarlar” deyə öyünüyor.

Sözün qızası “türk” maddi-mənəvi bütün yüksəkliklərin simvoludur. O, günəşin ta kəndisidir: sabahın açılıb günəşin doğduğunu anlatmaq istərkən, Nizami “sultan şükuhlu (*əzəmətli*) türkün Çin dərvasından yüksələrək dağlara nur saçdığından” bəhs edər.

“Türk” demək Nizaminin lüğətində bir rəhbər, bir şef deməkdir. Ən böyük şefi, ən böyük peyğəmbəri, ən böyük imperatoru bir təşbih ilə anlatmaq istərkən, Nizami “türk” sifətini qullanıyor. Bu qədər idealizə etdiyi İskəndəri Nizami “İskəndərnamə”nin ikinci qismində İskəndərin aqlını, tədbirini, işləri iş bilənlərə vermək əsasına dayanan idarə sistemini anladırkən “Əgər böylə olmasaydı, Rum külahlı (*papaqlı*) bir türk Hind ilə Çinə nasıl sahib olurdu?” demək olan bu beyiti yazıyor:

*Bilginlərə daim qulaq asardı,
İşlərini bilginliklə yapardı.
Yoxsa bu Rum qalpağı geymiş bir türk,
Hində, Çinə nə surətlə qonardı?!*

Həzrəti Peyğəmbəri mədh edərəkən şair yenə “türk” sifətini qullanıyor. Nizaminin bu beyitləri eyniyə nəql edilməyə dəyər bir şah əsərdir:

*Öylə peyğəmbər ki, Əfridun ilə Cəmşid anın,
Hökmü altında duyur qorxu-güvən.
Bir ərənlər heylinin sərheyli kim,
Ta qiyamət tək odur söz söyləyən.
Öylə bir əmir ki əmriylə anın,
Uslanır hər kəs, görür dünya düzən.
Yerdə, göydə həp odur yol göstərən!*

“Sultani Kəbə” başlığını daşıyan qəsidəsində də şair Məhəmməd Peyğəmbərə **ərəb vücutlu türk** deyir.

Ədalət üzərində qurulmuş dövləti idealizə edən Nizami bu idealini türk dövləti tipində buluyor. Nitəkim (*necə ki*), didaktik əsəri olan “Məxzənül-əsrar”da zülmə uğramış ixtiyar bir qadının ağzıyla Böyük Səlcuqlulardan Sultan Səncərə xitabla: “Madam ki

ədalətsizliyə təhəmmül (*dözürsən*) ediyorsun, demək ki, türk deyilsən!” – deyir.

Azərbaycan padşahlarından şairin, bilxassə, yüksəltdiyi Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhlivana yazdığı mədhiyədə Nizami Məhəmməddəki iki “mim” üzərində oynayaraq “tarac hökmü olmaqsızın *qələm türklərinə* “mim”inin biri kəmə, digəri də tac bağışlar” mənasındakı beyiti yazmışdır. “**Türk**” sözü burada “**sahib**” mənasına istifadə edilmişdir.

Bütün dünya münəqqidlərinin (*araşdırıcılarının*) bildiyimiz genəl təqdirlərinə görə, Nizami ən böyük bir *qələm türküdür*.

Bu böyük türk çağdaşlarından şikayət edən bir yazısında “bu həbəşlikdə **türkcəmi** anlayan yox” deyər oxuyucularına dərd yanmaqda və eynən bunları yazmaqdadır:

*Ağıl bilir ki, mən nələr söylərim,
İşarətimlə həp nələr istərim.
Heç qıramaz məni soyu pozuqlar,
Arxamda çün yoxluq kimi varlıq var.
Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox,
Doğayı (şorba) bir yemək deyər sayan yox!*

“Həbəşlik”dən məqsəd mütəəssiblərin (*təəssübkeşlərin*) qara cəhaləti, “türkcəsi”ndən məqsəd də dühasının məhsulu bulunan yüksək düşüncələridir. Siz istərsəniz, bu şikayəti şairin yaşadığı devirdə türkcə yazmanın daha adət olmayışı üzündən duyduğu təəssür (*təəssüf*) deyər yorunuz.

Hər halda türk anlamına sezişlərində, duyuşlarında, düşüncə və buluşlarında bu qədər yüksək yer verən bir Azərbaycan övladına *gözəl ilə böyüyə – türk, gözəllik ilə böyüklüyə – türklük, gözəl və böyük ifadəyə – türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına – Türkiyə* deyən bir şairə sırf farsca yazmışdır deyər türk deməmək qabildir?..

Əsla!!!

Əsərlərini ərəbcə yazmışlar ikən türklük haqqındakı duyğularıyla türk kültür və milliyətçiliyi tarixində müstəsna yer tutan Kaşğarlı Mahmudlar, Qurlu Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Zəməxsərli Mahmudlar nə qədər türklərsə, Nizami də onlar qədər türkdür!

Nizaminin türklüyünü inkar etmək onun 800 il sonra dəxi təzəliyini mühafizə edən “türkcə”sini anlamayan fəci bir “həbəşilik” olur.

*“Azərbaycan” jurnalı, Ankara, 1 mayıs,
1952, il-1, sayı-2, s.3-6.*

Doğu islam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu

M.Ə.Rəsulzadənin (“Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin müqəddiməsindən)

Müəyyən milliyyət və irqdən olanların islam mədəniyyətinin irəliləməsindəki yerlərini bəlli etmək qeyrəti nisbətən yaxın zamanların işidir. Coğrafi bölgələrin bu xüsusdakı dəyərlərini göstərmək isə daha əskidir.

Türk olmaları etibarilə azərbaycanlıların islam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri bulunduğu kimi, bir Doğu islam məmləkəti olmaq üzrə də Azərbaycanın bu işdə önəmli bir rolu vardır.

Türkcədən başqa, əsərlərini yalnız ərəbcə və farsca yazmış olan azərbaycanlı tanınmış şəxsiyyətlərin bir listəsi (*siyahısı*) yazılırsa, böyük bir cild olur. M.Ə.Tərbiyətin “Azərbaycan bilginləri”nə ayrılmış olduğu çox qısaldılmış cildi belə 400 böyük səhifəyi aşmaqdadır.

Bu qədərini qeyd etmək yetər ki, islamiyyətdən əvvəlki əski dövrlərə aid məşhurlar ilə Batının təsiri ilə islam dünyasında başlayan yeni oyanış dövrünə aid isimlərdən başqa sadəcə, Nizami və çağdaşları üzərinə doğrudan-doğruya təsir yapan və onlardan təsir alan dövrlərdə yetişmiş mədəniyyətə xidmət edənlərin azərbaycanlı olanları belə, həm sayı, həm də dəyər baxımından diqqətə layiq bir önəmdədir (məsələn məşhur fars peyğəmbəri Zərdüşt də azərbaycanlıdır).

Bunlardan bir neçə önəmlisinə burada işarət etmək istəriz. Bu surətlə Doğu islam mədəniyyətinin hər alanında (*sahəsində*) Azər-

baycanın tutmuş olduğu yer haqqında genəl (*başlıca*) bir fikir verilmiş oluyor.

Hicrətdən sonra 421 ilində (m. X. yüzil) doğulmuş olan Təbrizli Xətib ərəb ədəbləri ilə sözlükçüləri arasında çox önəmli bir mövqə sahibidir, ərəb ədəbiyyatının ana kitablarından bir çoxunu anlatmış və aydınlatmışdır.

Hicri 458-də ölənlər (X yüzildə yaşamış) Mərzban oğlu Əbül Həsən Bəhmənyar “müəllimi əvvəl” Əbu Əli Sinanın böyük şagirdlərindən biridir. Ustadının fəlsəfəsini davam etdirmişdir. Əsərləri Avropa dillərinə də çevrilmişdir.

Hicri 6-cı yüzil münəccimlərindən Şirvanlı Fəridəddin otuz illik əməyin məhsulu zicləriylə (*astronomik təqvimləriylə*) məşhurdur. Onun tanınmış rəsadı (*astronomik müşahidəsi*) h. 541 sənəsinə aiddir.

Hicri 8-ci yüzildə yaşamış bakılı Əbdül Rəşid ərəb coğrafiyaçıları arasında yüksək dəyərli bir müəllif deyərək tanınmaqdadır. Rus və türk tayfalarına aid maraqlı təfəsilat verən adlı əsəriylə Avropada da tanınmışdır.

Yenə 8-ci yüzil adamlarından **Marağalı Əbdülqadir** musiqidəki bilgisi, bu xüsusda yazmış olduğu əsərləri və yaptığı yeni icadlarıylə tanınmışdır.

9-cu yüzilin bilinmiş təbiblərindən Şirvanlı Şükrullah kəndi ixtisasında olduğu qədər başqa-başqa bilgilərə aid əsərləriylə də məşhurdur. Fateh Sultan Məhəmmədin xüsusi təbibisi olan bu adam təhsilini Misirdə yapmışdır.

Türkiстан fatehi Əmir Teymurun tarixini yazan Nizaməddin Şam Qazani də Azəridir. Şam-Qazan, Təbrizdə bir məhəllədir.

Memarlıq, çincilik, nəqqaşlıq və gözəl yazı (*kalliqrafiya – xəttatlıq* (bu söz ərəb əlifbası ilədir – red.) kimi gözəl sənətlərdə azərbaycanlı sənətkarları Təbrizdə, Ərdəbildə, Naxçıvanda və Bakıda duran yüksək əsərləriylə təqib edə bilirik.

Təbrizdəki Göy məscidin çincilik sənəti baxımından almış olduğu şöhrət yığıntıları üzərində araşdırmalar yapan mütəxəssislərcə bir ağızdan təsdiq olunmaqdadır. Göy Məscid, Qaraqoyunlulardan məşhur Cahan Şah tərəfindən yaptırılmışdır. XV yüzüylün başlanğıcına aid olan bu məscidin (*cami*) yanında böyük bir kitabxana, elm adamlarına məxsus zaviyələr və bir mədrəsə dəxi varmış ki, həpsinə birlikdə “Müzəffəriyə” deyiliyormuş. Cahan Şahın bir aralıq İraq ilə Hindistan hüduduna qədər yayılan Azərbaycandakı hökuməti 35 il sürmüşdür. Bilgi və sənətin hamisi olmaqla bərabər Cahan Şah kəndisi dəxi ədəbiyata intisab etmiş “Həqiqi” adı altında şeirlər yazmışdır.

Naxçıvanda, Azərbaycan Atabəylərinin yaptıkları “Möminə xatun” türbəsi yüksək bir sənətin qalıntısıdır. Möminə xatun, Azərbaycan Atabəylər sülaləsinin rəisi Eldənizin (Eldəgiz) qarısı və Məhəməd Cahan Pəhlivanın annəsidir. Türbə 1172-1185-də yapılmışdır.

Azərbaycan memarlarından S.A.Dadaşov ilə M.A.Hüseynovların “Bakı Akropolu” dedikləri, Şirvanşahlar zamanından qalma, “Şaşal” üstündəki saraya aid binalardan ən məşhuru “Divanxana”nın, ağ daş üzərinə işlənmiş oymalarla, yapılışındakı memari özəllik zövq və sənət əhillərini heyranlıqlar içində buraxmaqdadır. (“Şaşal” İçərişəhər deyilən əski Bakıda Şah Məscidi ilə Xan Sarayı binalarının kümələndiyi təpəyə deyilir. “Şaşal” adı altı mənasına gələn, şeş Əlidən dəyişmişdir ki, bu da Xan sarayı qapılarından birinin üstündəki ağ daş üzərinə qazılmış Əli adının sənətkəranə işlənmiş bir oymadan çıxmaqdadır. Bu oymada Əli ismi altı dəfə təkrar olunuyor.) Rus mühəndislərindən birinin, Hötenin “memarlıq susmuş musiqidir” vəcizəsindən (*bənzətməsindən*) mülhəm (*ilhamlanmış*) olacaq, “daşa dönmüş musiqi” deyə heyran olduğu bu binayı 1845-də nəşr olunmuş səyahətnaməsində Kazan Universitəsi professoru İ.Berezin “Müsəlman memarlığının ən gözəl abidələrindən biri” deyə tərif

etməkdədir. 1683-də Bakını ziyarət edən isveçli Kemfero Engelberto bu abidə haqqında bunları yazmışır: “Divanxana özəl bir heyranlıq verməkdə... Kəndisinə məxsus şəkli və memarlıqdakı tərziylə də bu seçkin bina sarayın ən ehtişamlı bir ziynətini dəxi, təşkil etməkdədir”.

XIV yüzil şairi Ərdəbilli Arif Şirvanda Axsitandan qalma bir qaladan bəhs edər ki, divarlarında tikili bulunan incə yapılı birər gözəl statüdən (*heykəllərdən*) fısıqyələr (*fantan*) halında sular axarmış.

Gərək bunları, gərəkə Bakıdakı memari anıtları bu şair nəfəs almadan anlatmaqda və “Fərhad oğullarının” bu əsərlərinə ciddən bayılmaqdadır. (Arif Ərdəbilinin “Fərhad ilə Şirin” adındakı əlyazmasının biricik (*tək, yeganə*) nüsxəsi İstanbulda, Ayasofya kitabxanasındadır, qeyd nömrəsi 3335-dir.)

İran nəqqaşlığının ən məşhur ustadı Kəmaləddin Behzadın öyrətməni Pir Seyid Əhməd Təbrizlidir. Bu zat Elxanlılardan, rəsm və sənətlə yaxından ilgilənən Əbu Səidin zamanında yetişən Əhməd Musa, Əmir Dövlətyar, Şəmsəddin, Pir Əhməd Baqi-Şimali kimi məruf Azərbaycan rəssam və nəqqaşlarındandır.

Timurlulardan Hüseyn Bayqaranın zamanında Heratda Əlişir Nəvainin himayəsi göztməsi altında çalışmışdır. Timurlular dövrü miniatürçülüğü adıyla məşhur nəqqaşlıq okulunun (*məktəbinin*) qurulmasında təsiri vardır.

Eyni okulun bəlli ustalarından əski əlyazmalarını nəfis əsərləriylə süsləyən məşhur miniatürçülərdən Ağa Mirək dəxi təbrizlidir.

Nəvainin zamanında Heratda çalışmış bulunan təbrizli məşhur rəssamlardan biri də Sultan Məhəmməddir. Bu adam sonradan oğlu Məhəmməd ilə birlikdə Səfəvilərin hizmətinə keçmişdir.

Sultan Üveys Cəlayirlə oğlu Sultan Əhməd zamanlarının seçkin müsəvvirlərindən (*yaradan, təsvir verən, rəssam*) imişlər.

Təbrizli Əbdülhəy müsəvvir Sultan Üveysin tələbəsi və oğlu Əhmədin ustadıdır ki, sonradan Timur tərəfindən Səmərqəndə götürülmüşdür. Azərbaycanlılardan Xacə Qiyasəddin nəqqaş, Kəməli müsəvvir ilə Mirzə Əlilərin isimləri də tanılır. Elxanlılar dövründə əvvəlcə daha çox çinlilər və uyğurların işi olan naxış və təsvir sonradan azərbaycanlı türklərin əlində qalmışdır.

(Davamı gələcək sayda)

*“Azərbaycan” jurnalı. Ankara, 1 həzian (iyun) 1952,
il-1, sayı-3, s.3-6*

*Qeyd: Bu yazının davamı “Azərbaycan” jurnalının 1952-ci il,
1 iyul 4-cü sayında çap olunmuşdur. Məqalə M.Ə.Rəsulzadənin
“Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin “Başlanğıc”ından alınmışdır.*

“Amerikanın səsi” radiosunda Nizami

31.7.1952-də, “Amerikanın səsi” radiosuna aşağıdakı fikrəyi¹ (yazını) yayınlamışdır. Məzkur fikrəyi azəri ləhcəsini eynən mühafizə etmək şərtilə nəql edirik.

Bir çox Şərq böyükləri kimi, Azərbaycanın böyük şairi Gəncəli Nizaminin də anadan olduğu ilə dünyadan getdiyi gün bəlli deyildir. Fəqət şairin əsərlərindən bəzilərinin yazıldığıları gün məlumdur: məsələn, sənət baxımından ən parlaq mənzuməsi “Yeddi gözəl” 1197-ci il, iyulun 31-də yazılmışdır. Bu vəsilə ilə bu gün Azərbaycan şairi Nizamini xatırlatmaq istəyirik.

“Məxzənül əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”), “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Həft peykər” (“Yeddi gözəl”) və “İskəndərnamə” adındakı beş mənzumədən ibarət olan “Xəmsə”silə məşhur Nizaminin yalnız Azərbaycan və Yaxın Şərq ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ədəbiyyatında şərəfli bir yeri vardır.

Bundan səkkiz yüz bu qədər il əvvəl, 1141-də Gəncədə anadan olan və bütün ömrünü burada keçirən şair əsrinin ən tanınmış bir şeir və fikir adamıdır. XII əsrə ədəbiyyatçılar romantik epope dövrü deyirlər, çünki bu dövrdə Gəncəli Nizami yaşamışdır. Nizami məşhur İran dastançısı Firdovsinin yaratdığı qəhrəmanlıq romanının dar çərçivəsini aşaraq lirik eşq əfsanəsi yazmışdır. Hissi romançılığın binasını qoyan Nizamidir.

Nizamiyə farsca və türkcə mübaliğəsiz yüzlərcə bənzətmələr yazılmışdır. Bu bənzətmə yazanlar arasında hindistanlı Xosrov Dəhləvi, türküstanlı Əlişir Nəvai, azərbaycanlı Füzuli kimi dünyaca tanınmış Şərq məşhurları vardır. Avropalılardan dünya şairi Höte Nizaminin heyranıdır. “Yeddi gözəl”i ingiliscəyə tərcümə edən Vilson Nizamini

¹ Yazını.

Shakespear (Şekspir) və Petrarca (Petrark)ə tay tutur. Nizaminin ölçü-yəgəlməz böyüklüyü Şərqdə də, Qərbdə də təqdir olunmuşdur. Nəvai Nizaminin vəznini ölçmək üçün gözləri “əflak”dan, çəki daşı “küreyi-xak”dən bir tərəzi təsəvvür etmişdir. Bir müstəşiq də “Nizamini ölçəcəkdir bir ölçü yoxdur, onu ancaq onun özüylə ölçmək olar” demişdir.

Nizaminin şeiri, sənəti və hikməti haqqında çox kitab yazılmışdır. Şair hər cəhətdən təhlil olunmuşdur. Fəqət onun iki tərəfi: azərbaycanlı türk olmasıyla yetişdiyi məmləkətin ana məsələləriylə ürəkdən ilgilənməsi, nisbətən, örtülü qalmışdır.

İşlədiyi mövzular baxımından şair xalis bir azəri türkü olduğu qə-dər məmləkərtinin siyasi müqəddəratıyla candan bağlı bir qafqaslıdır. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin 1951-də Ankarada Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Məarif mətbəəsi tərəfindən nəşr olunan 400 bö-yük səhifəlik “Azərbaycan şairi Nizami” kitabı bu iki bəhsi incədən tədqiq etməkdədir. Kitabın “Konularına görə Nizami” fəslə bu beyit-lərlə xülasə edilmişdir:

*Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.*

*Qafqas deyə zövq alar,
Rusdan canı dağlıdır.
Gözəl qadın tipləri –
Ya türk, ya qafqaslıdır.*

*Şübhəsi yoxdur ki,
O, bir Azərbaycanlıdır!..*

Bütün əsərlərində gözəl sənətini yüksək fikirlərinin xidmətinə verən şair zamanındakı modaya (*dəb, qayda*) tabe olaraq əsərlərini farsca yazmışsa da, hissələrində tamamiylə azərbaycanlı bir türkdür. Ədalət fikrinə candan vurğun olan Nizaminin nəzərində türk demək adil deməkdir. Adil olmayan türk də ola bilməz. Polisin zülmünə

uğramış aciz bir qoca arvadın ağziylə o, Səlcuqlu Sultan Səncərə belə xitab edit:

*Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki sən zülmə amil olursan,
Bir türk deyil, çapolçu bir hindusan!*

“İskəndərnamə” şairin sosial və siyasi fikirlərini toplu olaraq anladan olğun bir əsərdir. Bu əsər zahirdə makedoniyalı Böyük İskəndərin sərgüzəştini anladır. Fəqət həqiqətdə buradakı qəhrəman tarixdəki İskəndər deyil, şairin öz zövqünə görə yaratdığı ədəbi bir tipdir. Bu tipi ilə Nizami gələcək üçün təsəvvür etdiyi dünya quruluşunu gerçəkləşdirən bir qəhrəman təsvir etmişdir. Tarixdə Qafqasyaya uğramamış olan İskəndəri Nizami buraya gətirir.

Rus təcavüzünə uğrayan qafqasyalılar İskəndəri köməyə çağırırlar. Göndərdikləri qasidlərin ağziylə “Qafqasyaya yapılan hücumun önü alınmazsa, bütün mədəniyyət dünyası təhlükəyə düşər” deyirlər. Mədəni millətlərdən qurulmuş müttəfiq bir ordunun başında İskəndər həməən Qafqasyaya gəlir. İstila ilə istiqlal, istibdad ilə azadlıq, vəhşət ilə mədəniyyət qüvvətləri qarşılaşırlar. Oxucuların gözündə dünyanın bugünkü vəziyyətini andıran bir səhnə canlanır. Həyəcanlı anlar və böhranlı günlər keçirən bu mücadilə, nəhayət, mədəniyyət ordusunun zəfəriylə bitir. Azadlığı rəmzi Bərdənin gözəl kraliçası Nüşabə əsirlikdən qurtarır.

Nizami insaniyyətçi bir şairdir. İnsanı insan olaraq sevər. Azadlığın aşıqıdır. Zülmün, istibdadın düşmənidir. Fəqirlik və səfalətdən mütəəssirdir. Bütün əsərlərində ədalət, azadlıq və müsəvat (bərabərlik) fikirlərini yayar. “İskəndərnamə”sinin sonunda şair bir “Cənnət şəhər” təsvir edir. Bir peyğəmbər sifətiylə bütün dünyanı dolaşdıqdan sonra İskəndər bu şəhərdə ideal bir nizam tapır: buradakı insanlar arasında tam bir təsanüd və qardaşlıq vardır. Qovğa və niza nədir bilməzlər. Şəhərdə polis, qapılarda qıfil

yoxdur. Kimsənin kimsəyə ehtiyacı yox, hər kəsin özünə görə mali və güzəranı vardır.

İnsaniyyətçi və sosial ədalət tərəfdarı Nizamini bolşeviklər mənimləyir, Onu öz propaqandalarına alət edirlər. Nizami onların şairi imiş: sovet rejiminin gələcəyini bundan ta 800 il əvvəl xəbər vermiş imiş. Hətta “Cənnət şəhər”i “Sovet cənnəti”nin olduğu bir yerdə yerləşdirmiş imiş.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kitabında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu mövzudan bəhs açaraq deyir ki: “Nizamının “Cənnət şəhəri” dindardır, “Sovet cənnəti” isə dinsizdir, birincisi Allah tanıyır, o birisi Allahı danar. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük propaqanda (*təbliğət*) silahıdır. Birincidə sevgi əsasdır, ikincidə isə nifrət. Birincidə heyvanlar belə əmniyyətdə ikən, ikincidə insanlar daima ölüm qorxusu altındadırlar. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci oğurluq nədir bilməz, ikincidə hakim olan oğurluqdur. Birincidə polis yox, ikinci ən qanlı bir polis rejimidir. Birinci casusluq bilməz, ikincidə hər kəs casusdur. Birinci silahsız və barışçıdır, ikinci dışından dırnağına qədər silahlıdır. Birinci fitnə nədir bilməz, ikinci bütün dünyanı alovlandırmaq istəyən bir fitnə yuvasıdır!”

Sözün qıssası: dini əxlaqa və ictimai təsanüdə dayanan Nizami sosializmi ilə dini danan və siniflər qovğasını körükləyən (*alovlandırılan*) qanlı bolşevik sosializminin bir-birinə bənzəyən heç bir tərəfi yoxdur!

“Azərbaycan şairi Nizami” kitabından nəql etdiyimiz bu sözlər aşağıdakı sətirlərlə tamamlanır:

“Bolşeviklər “zamanımızda yaşamış olsa idi, Nizami bizimlə bərabər olardı” deyirlər. Fəqət, bizə görə, sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya gələ bilərlərsə, Nizami ilə bolşeviklər dəxi o qədər bərabər ola bilərlər!..”

“Qafqasya”, jurnalı, Münhen, Ağustos 1952, №13, s.8-10.

RƏSULZADƏ

Yazan – Həsən Əli Yücel

Üç həftə qədər öncə Ankarada bir qərib həyata gözlərini yumdu. Hər türk ay-yıldızlı bayrağının dalğalandığı hər yerdə – Vətənidir. Buna şübhə yox! Fəqət yenə hər türk evini, köyünü və kəndini ayrıca sevdiyi, onlara ayrıca könlünü bağladığı için evindən, köyündən və kəndindən uzaqda olunca kəndini “qərib” hiss etməkdən qurtulamaz. Rəhmətlik Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, iştə (*əslində*), böylə bir qəribdi. Bu mənada evindən və köyündən və yurdundan iraqda qaldığı için...

Əsasən, uzun boyu ilə geniş gövdəsinin üstündə daşdığı başın bir öksüz bükülüşilə çox kərə yana iğik duruşu, gözlərinin gülüş zamanlarında belə məhzun baxışı, daima çəkingən, mütəvazi, əsl tavrırları mühaatəsinə bu “qəriblik” intibasını verirdi. Vüqarını bir an zədələmədən, fəvqəladə nazik, son dərəcə kübar olmasını bilirdi. Konuşarkən bir şeyə inanmış adamlara xas bəliqli fikirlərini bu yumşaq zərfin içində kəsinliklə ifadə edərdi. **Hakim, kamil bir insandı.**

Üzərimdəki bu təsirləri onunla topu-topu üç dəfə görüşmüş olaraq doğruluqla, səmimiyyətlə dilə gətirdim. Görüşmələrimizin hər üçü də fikir və ədəbiyyat üstünə idi. Nə o, nə mən həməən bir kəlimə belə günlük siyasət haqqında konuşmadıq. Onunla bu alanda (*sahədə*) ayrı qalmamıza imkan olmayan ən mühüm nöqtə bir-birimizə açılmadan bir-birimizi anlamağa yetmişdi. **O da türkdü, mən də türkdüm.** Bağlandığımız bu müştərək və qudsal varlıq üstündə söz açıb, fikir qarşılaşdırmağa ehtiyac duyurmadan anlaşmamıza yetişmişdi. Nizamiyə dair 1951-də Milli Eytim Bakanlıq klassik serisi içində yayımlanan kitabını bana (*mənə*) lütf edib gətirdiyi zaman söylədiyimiz fikirlər həp o mühüm nöqtənin ətrafında dönüb durmuşdu.

Bu kitab böyük şairin 800-cü (1141-1941) ildönümü münasibətiylə yazılmışdı. Yazar şeirin adının üstünə bu qeydi qoymuşdu: **“Azərbaycan şairi”**.

Bu 400 səhifəlik əsərin ruhu Azərbaycandır! Fars və dünya ədəbiyyatının ən önəmli simalarından biri olan şəkildə iranlı, özde türk olduğunu isbat etmək üçün Rəsulzadə bütün diqqətini xərcimişdir. Nizaminin ilk qadınının qıpçaqlı bir türk qızı olduğunu və tək oğlu Məhəmmədin bundan doğulduğunu, “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin yazılması sırasında sevgilisinin öldüyünü və məsnəvinin sonunda Xosrovun cənazəsi üstündə can verən Şirin için: “O, mənim qıpçaqlı Afaqıma bənzərdir, bəlkə də onun ta kəndisi idi” deyişini öylə içli anladır ki, bütün bu həzin macərələr sanki Rəsulzadənin başından keçmişdir.

Rəsulzadə Nizamidə türk ruhunu haqlı olaraq bulmuşdu. Nizamidə nə Sədinin hər şeyə “eyvallah” deməyi tövsiyə edən dərvişanə hikməti, nə bir taqım sufi şairlərin dünyadan əl ətək çəkməyə səlamət olduğunu söyləyən öyüdləri yer almamışdır. O da mütəsəvvif olmaqla bərabər həyata bağlı, həyatın gözəlliklərinə heyrandı. “Leyli və Məcnun”un başındakı Saqinamədə də böylə deyir:

*Nə vaxta qədər böylə buz kimi donub qalmaq?
Nə vaxta qədər siçan kimi su üstündə ölü durmaq?
Keç gül kimi yumşaq huyuluqdan!
Mənəqşə kimi iki yüzlülükdən sıyrıl!..
“Yer olur, tikanlaşmalı”,
“Gün olur, dəlilik etməli”.
“Tikan kimi mizrağını umzuna vur”,
Güldən çələnglər sənə olsun!..”*

Bu şeir kəndi dilindən söylənmiş kimi onun ruhuna uyuyor. Rəsulzadə Dantenin ustadı Vergilius kimi Nizamini önə alıb daha da “övlədir”:

“Bu öylə bir yer ki, ağılsızların qalası”,
“Hər zalimlərin vergi deyə yerlər verirlər...”
“Arslan ürəkli olmayan başa keçməz”.
“Öküz ürəklilərdə iş olmaz”.
“Hər qəzaya boyun əymək, niçin?”
“Hər cəfaya riza göstərmək, nədən?”
“Yüksək dağlar kimi ərkanı bərk tut”.
“Qatı ürəklilərə qarşı sərt ol!..”

Bu yaşa gəldim, tamam bizdən olan Nizaminin bu tərəflərini bilməzdim. Bugünkü dilə bəsit bir farsca həvəslisi olaraq əlimdən gələn qədər tərcümə etdiyim bu şeirlərdə nə yaman bir ruh varmış... Bu öyüdlərə baxın!.. Milli bir davanın adamı millətindən bir şairin böylə atəşli sözlərini bulur da, dilə gətirməz olurmu? Ah, biz bizi nə qədər bilməyiz, nə qədər tanımayız. Bu onun misallarından, sadəcə, bir danəsidir. Sanki bu gün aramızda yaşayıb Gəncəli böyük Nizaminin bu öyüdlərini tutanları, heç deyilsə, tutmağa çalışanları tanıyıyırıq? Tanımağa çalışıyırmuyuz?

Rəsulzadə, işlə, 70 illik uzun ömründə evsiz, barksız (evi mülkü olmayan) sırasında yoxsul kimsəsiz, bir milli dava üçün mızırığı sırtında bir ideal savaşıçı olaraq yaşadı və heç bir şeysiz, fəqət tək şeyi olan iman könlündə Allahın hüzuruna getdi. Ona rəhmət, Tanrının inayəti olsun!

Rəsulzadə düşünən, oxuyan, yazan bir aksiyon adamı idi. Bütün həyatında bir tək siyasət tutdu: Milli politika. Yəni Türk varlığı və Türk istiqlalı. Kimə qarşı olursa-olsun, o, bu siyasətə bağlı qaldı. Çarlıq Rusiyasına olduğu kimi, bolşevik rejiminə də bu səbəblə daima qarşı oldu. İkinci Dünya hərbi içində nasist Almaniyasının bu xüsusdəki anlayışsızlığını gördüncə ondan üz çevirmək üçün də bir an tərəddüd etmədi. Çünki parolu hər zaman bu idi – İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!..

Rəsulzadə qısa, fəqət özlü bir yazısında idealistlər, oportunistlər və pozğunçuları anladır. İdealistlər – siyasi olsun, ictimai olsun, bü-

tün hərəkətlərini bir fikrə, bir ideyaya bağlaya bilən və ona sadıq qalaraq yaşayan, hətta ölən insanlardır. Bunlar real olayları ihmal etməməklə bərabər, bu realitələrin gəlişməsini o ideal yolunda sağlamağa çalışırlar. Bir qisim insanlar da vardır ki, onlar tarixin axışı ilə var olacaq hədəflə fəzlə məşğul olmadan, günü-gününə bir rol oynamaq üçün kəndilərini axıntıya buraxırlar. Axıntının kafiləyi istənilən sahildən başqa bir yerə götürülməsi ilə ilgilməzlər. Bunlar opotunistlərdir.

İdealistin gerçəkliyi ilə opotunistin gerçəkliyi başqa-başqa mahiyyətdədir. Birincilər sosial hədəfin realitəsi üstündə dururlar, ikincilər günlük oluşun gerçəyində qalıb ilərini düşünməzlər. Böylə olmaqla bərabər zaman, məkan və digər şərtlər bu iki tip insanın bəzən birləşməsini mümkün qılar. Fəqət idealistin hər zaman uzaq qaldığı tip pozğunçulardır. Onlar sadəcə mövcudu yıxmaqdan zövq alırlar. Bunların nə tərəfsiz görüşləri, nə müsbət proqramları olur. Niyyətləri həp kötüyədir. Çalışmaları “inkara” və “ixlalə” doğrudur. Böylələri ilə yalnız idealistlər deyil, hətta opotunistlər belə mücadilə etməlidir. Çünki pozğunçular oportunistlər üçün də təhlükəlidir.

Rəsulzadə – bu anlatdığı üçünün birincilərindəndir. **Azərbaycanın qalxınmasını, istiqlal və hürriyyətini bütün həyatının hədəfi bildi. Bu yolda hər şeyi fəda etdi.** Təhlükəli, məhrum bir yaşayışa razı oldu. Kimsədən bir şey istəmədi. Həbslərə, siyasi basqılara təhəmmül etdi. Çünki tək qət etdiyi idealı idi. Bütün millətdaşlarını kəndisindən alacaqlı saydı. Varlığının səbəbini idealında gördü. Nəyi varsa, bu uğurda həpsini verməkdən çəkinmədi. Onu yaxından və uzun sənələr tanıyan dostları onda ümitsiz bir an görmədilər. Məyus olmadı. Hər zaman üzü güldü. Millətinin qüdrətinə imanı heç bir zaman sarsılmadı. Toprağı nur olsun.

Bu sətirləri nə bir mərsiyə, nə bir mədhiyə olaraq yazmıyorum. Aramızda nə türlü qiymətlər yaşıyor və yaşamaqda. Onu bizdən sonra sonrakı nəsillərə duyurmaq istiyorum. Sadəcə o qədər!... Topluluğumuz yetişdirdiyi türlü tipdə insanlarını qiymətləndirərək qiymət bulacaqdır. Buna şiddətlə inanmaqdayım. Bütün ömürlərinə şüurla-

rımızda və ürəklərimizdə yer aramış adamlarımızı kayıdsızlıq çuxuruna atmayalım. Onların məzarları yaşayan qardaşlarının, övladlarının könülləri olmamalı? Bu fədakar insanlara qarşı bu qədər fədakarlığı kəndimiz için bir zəhmət saymamalıyız.

“Cümhuriyyət” qəzeti, 27 mart 1955-ci il

SƏNƏDLƏR

SEKİZYÜZÜNCÜ YILDÖNÖMÜ MÜNASEBETİYLE

1141 — 1941

AZERBAJYCAN ŞAİRİ

NİZAMİ

YAZAN:

Mehmet Emin RESULZADE



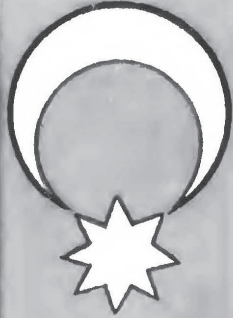
ANKARA, 1951 — MİLLİ EĞİTİM BASİMEVİ

*M.Ə.Rəsulzadənin 1951-ci ildə Ankarada nəşr edilən
“Azərbaycan şairi Nizami” kitabı*

مەلۇمات ئۆزبېكچە : مەلۇمات ۱

آذربايجان جمهوريتى

كەڭەشچىلىكى ۋە شەكىللىنىشى



مۇھەررىرى :

مەسئۇل زادە مۇھەممەد مەمىن

مەلۇمات ئۆزبېكچە شەكىللىنىشى

ئىستانبۇل

M.Ə.Rəsulzadənin 1923-cü ildə nəşr edilən "Azərbaycan Cümhuriyyəti (keyfiyyəti-təşəkkülü və indiki vəziyyəti" kitabı. Bu kitabda Nizami haqqında müəllifin ilk məlumatları təqdim olunub

МАМЕД ЭМИН РАСУЛ-ЗАДЭ

**С О В Р Е М Е Н Н А Я
Л И Т Е Р А Т У Р А
А З Е Р Б А Й Д Ж А Н А**

Д О К Л А Д

**ПРОЧИТАН В ОБЩЕСТВЕ ДРУЖБЫ НАРОДОВ
КАВКАЗА, ТУРКЕСТАНА И УКРАИНЫ
В П А Р И Ж Е**

1 9 3 6

*М.Ə.Рәsulzadənin 1936-cı ildə rus dilində Fransada nəşr edilən
“Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı. Bu kitabda
Nizami haqqında bilgiler vardır*

Mehmet Emin Resulzade

AZERBAIJAN Kültür Gelenekleri

"AZERBAIJAN KÜLTÜR DERNEĞİ" NİN
TEŞEBBÜSÜ İLE, 28 MAYIS 1949 DA,
ANKARA HALKEVİ BİNASINDA VERİLEN
K O N F E R A N S .



2310036266

ANKARA 1949
SİPAHI MATBAASI

*M.Ə.Rəsulzadənin 1949-cu ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan Kültür
Gələnləri" kitabı. Bu kitabda Nizami haqqında da dəyərli
bilgilər vardır*

AZERBAJYCAN

AZERBAJYCAN KÜLTÜR DERNEĞİNİN ORGANİDİR

A Y D A B İ R Ç I K A R

YIL : 1 SAYI : 2

Birlik - Diriliktir

1/Mayıs/1952

İÇİNDEKİLER:

	<u>Sahife No.</u>
<i>Dernek hakkında</i>	2
<i>Nizamî'de Türklük (M. E. Resulzade)</i>	3
<i>Bayraklaşan bir şiar (Mirza Bala)</i>	7
<i>Hurşid Bânu "Nâtevan,, (A. Vahap Yurtsever)</i>	9
<i>Ahmet Ağaoğlu (**)</i>	11
<i>Neden Yarandın (Şiir, Ahmet Cevat)</i>	14
<i>Vatan Hasreti (Şiir, Günay Behbut)</i>	
<i>Dernek Çalışmaları</i>	
<i>Ayın takvimi</i>	
<i>Haberler</i>	

M.Ə.Rəsulzadənin "Nizamidə türklük" məqaləsinin nəşr edildiyi "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1952-ci il

NİZAMİ'de TÜRK LÜK

Mehmet Emin RESULZADE

"Azerbaycan şairi Nizami,, cildinden

(Klasik edebiyatla uğraşanlar XII. ci yüz yıl şairi Genceli Nizami'yi bilirler. Ülema-yi rüsüm denilen birçok bilgin ve edebiyatçılar Nizami'yi bir Acem şairi diye kabul ederler. Çünkü o, eserlerini Acemce, yani Farsça yazmıştır. Fakat bazıları Nizami'nin, Genceli olduğunu nazara alarak, onun Türk olduğunu söylerler. Halbuki Nizami sade Genceli olduğu için değil, Farsça yazmış olmasına rağmen, duygularıyla, düşünüşlerinde Türk anlamına olağan üstü bir değer vermektedir. Asıl buna, bu duygu ve düşünüş tarzına göre o bir Türktür ve Azerbaycanlı bir şairdir.

Büyük kıt'ada 400 sahife tutan "Azerbaycan Şairi Nizami,, adlı incelemede muhterem üstad Mehmet Emin Resulzade Nizami'nin sade Azerbaycanlı bir şair değil, bir Azerbaycan şair olduğunu muvaffakiyetle ispat etmektedir. "Konuları bakımından Nizami,, bölümü kitabın en orijinal sahifelerini teşkil etmektedir. Eserin, Nizami'de Farslık, Nizami'de Türklük, Nizami'de Kafkasya, Nizami görüşü ile Rus, Nizami'ye göre kadınlık bahislerini inceleyen bu bölümde müellif şu neticeye varmıştır :

*Farslığı yok O'nun,
Türklüğe çok bağlıdır;
Kafkas diye zevk alır,
Rustan canı dağılıdır,
Güzel kadın tipleri,
Ya Türk, ya Kafkaslıdır.
Şüphesi yoktur ki O,
Bir Azerbaycanlıdır.*

Dünya edebiyat çapında müstesna bir yer tutan Şarkın büyük şairi Nizami'nin Azerbaycanlılığını teşkil eden unsurlardan biri, onun Türklüğe karşı duyduğu sevgi ve bağlılıktır. Bu bağlılık Emin beyin eserinde "Nizami'de Türklük,, başlığını taşıyan sahifelerde anlatılmıştır. Bu faslı ihtisase taallük eden haşiyeye ve Farsça metinlerden ayırarak ve kısmende kısaltarak aşağıya naklediyoruz)

Klasik İran edebiyatında "Türk,, sözünün güzel manasına kullanıldığı vakidir, Şirazlı Hafız'ın bir gazelinde "Türk-i Şirazi,, den bahsetmesi meşhurdur.

*M.Ə. Resulzadənin 1952-ci ildə "Azərbaycan"
jurnalında nəşr edilmiş "Nizamidə türklük" məqaləsi*

Dođu İslâm medeniyetinde Azerbaycan'ın rolü

M. E. RESULZADE'nin (*Azerbaycan Şairi Nizâmî
eserinin mukaddemesinden*)

Muayyen milliyet ve ırktan olanların, İslâm medeniyetinin ilerle-
mesindeki yerlerini belli etmek gayreti, nispeten, yakın zamanların işi-
dir. Coğrafi bölgelerin bu husustaki değerlerini göstermek ise daha
eskidir.

Türk olmaları itibariyle Azerbaycanlıların İslâm medeniyetine hiz-
met etmiş Türkler arasında yerleri bulunduğu gibi, bir dođu İslâm
memleketi olmak üzere, Azerbaycan'ın bu işte önemli bir rolü vardır.

Türkçeden başka eserlerini yalnız Arapça ve Farsça yazmış olan
Azerbaycanlı tanınmış şahsiyetlerin bir listesi yazılırsa, büyük bir cilt
olur.

M. A. Terbiyet'in, "Azerbaycan bilginleri, ne ayırmış olduđu çok
kısaltılmış cildi bile 400 büyük sahifeyi aşmaktadır, "Dânişmendân-ı
Azerbaycanı", adındaki bu kitap eserlerini bilhassa Arapça ve Farsça
yazmış Azerbaycanlılara ayırmıştır. Şu kadarını kaydetmek yeterli,
İslâmiyetten evvelki eski devirlere ait meşhurlar ile batının tesiri ile
İslâm dünyasında başlayan yeni uyanış devrine ait isimlerden başka
sadece, Nizâmî ve Çağdaşları üzerine doğrudan doğruya tesir yapan
ve onlardan tesir alan devirlerde yetişmiş medeniyete hizmet edenle-
rin Azerbaycanlı olanları bile, hem sayı, hemde değer bakımından
dikkate lâyık bir önemdedir. (Meselâ meşhur Fars peygamberi Zerdüş-
t de Azerbaycanlıdır.)

Bunlardan birkaç önemlisine burada işaret etmek isteriz. Bu su-
retle, Dođu İslâm medeniyetinin her alanında Azerbaycan'ın tutmuş ol-
duđu yer hakkında genel bir fikir verilmiş olur.

Hicretten sonra 421 yılında (M. X. yüzyıl) doğmuş olan Tebrizli
Hatip, Arap edipleriyle sözlükçüleri arasında çok önemli bir mevki
sahibidir; Arap edebiyatının ana kitaplarından bir çođunu anlatmış ve
aydınlatmıştır. Hatib-i Tebrizî adıyla tanınan bu adam, meşhur Filozof
Ebül - Ülä Maarri'nin şakirtidir. Konuşma dilinin Azerbaycanca oldu-
đu hatıralarıyla sabittir.

Hicri 458 de ölen (X. yüzyılda yaşamış) Merzban ođlu Ebül - Ha-
san Behmenyar, Ebu Ali Sina'nın büyük şakirtlerinden biridir. Üstadı-

*M. Ə. Rəsulzadənin 1952-ci ildə "Azərbaycan" jurnalında nəşr edilmiş
"Dođu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu" məqaləsi. Bu məqalə
müəllifin "Azərbaycan şairi Nizami" kitabından götürülmüş*

KAFKASYA

(DER KAUKASUS)

Milli İstiklâl Mefkûresini Yayar Aylık Mecmua

Mes'ul Müdür: A. KANTEMİR

No. 13

Ağustos 1952

Fiyatı DM 1.—

İçindekiler:

İki blok arasında İslâm camiası	1
Azerbaycan şairi Nizami ve dünyanın bugünkü durumu M. E. Resulzade	5
Sovyetler Birliği gayrı-rus memleketlerinin vaziyeti	Sozati Kansau 10
Milli istiklâl davamızın bugünkü safhası	Mirza Bala 16
Çılgınlık kurbanları	T. Ramazan 19
"Ukrayna — Rusya değildir" 21
İkinci dünya savaşında Kafkasya gönüllüleri	İskenderoğlu 25
Rusların amiral Kerk ile mülakatı 27
Starnberg konferansı 28
İki yüzlülerin gayretleri 29
Tarihi notlar ve vesikalar 31

MÜNCHEN

Almaniyada, Münhendə nəşr edilən "Qafqasya" jurnalında M.Ə.Rəsulzadənin nəşr etdirdiyi "Azərbaycan şairi Nizami və dünyanın bugünkü durumu" məqaləsi, 1952-ci il

Azərbaycan Şairi Genceli Nizami

(«Amerika'nın Sesi» radyosunun 31/Temmuz/1952 yayınladığı makale)

Bir çox şark bütökləri gibi Azərbaycan'ın büyük şairi Genceli Nizami'nde doğduğu ve öldüğü gün belli değildir. Fakat şairin eserlerinden bazılarının yazıldıkları gün malumdur. Mesela, san'at bakımından, en parlak manzumesi «yedi güzel» 31.Temmuz.1197 de yazılmıştır. Bu vesile ile bugün Azərbaycan şairi Nizami'yi hatırlamak istiyoruz.

«Mahzen-ül-Esrâr» (şiiirler hazinesi), «Hüsrev ve Şirin» «Leyla ve Mecnun», «Heft - Peyker» (Yedi güzel) ve «İskendername» adındaki beş manzumeden ibaret olan «Hamse» siyle meşhur Nizami'nin, yalnız Azərbaycan ve Yakın Şark edebiyatında değil, bütün dünya edebiyatında şerefli bir yeri vardır.

Bundan 800 yıl evvel, 1141 de, Gence'de anadan olan ve bütün ömrünü burada geçiren Şair, asrının en tanınmış bir şiiir, san'at ve fikir adamıdır. XII. ci asra edebiyatçılar romantik destan devri diyorlar; çünkü, bu devirde Genceli Nizami yaşamıştır. Nizami meşhur bir İran destancısı «Fırdevst» nin yarattığı kahramanlık romanının dar çerçevesini aşarak, lirik aşk efsanesi yazmıştır. Hissi romancılığın binasını koyan Nizami'dir.

Nizami'ye, Farsça ve Türkçe, mübalâğasız, yüzlerce benzetmeler yazılmıştır. Bunları yazanlar arasında Hindistanlı «Hüsrev-i Dehlevi» Türkistanlı «Ali Şir Nevalı», Azərbaycanlı Fuzuli gibi dünyaca tanınmış şark meşhurları vardır. Avrupalılardan dünya şairi Göthe, Nizami'nin hayranıdır. «Yedi güzel» i İngilizceye tercüme eden Wilson, Nizami'yi Shakespear (Şekspir) ve Petrarc (Petrark) a benzetmektedir. Ni-

halde, İran'da 6 telli ve gayri muntazam perdelidir. Azərbaycan, makamata hakkiyle vâkıf ve makamata kendilerine has bir özellikle terennüm eden bir çok çalgıcı ve hanendeler yetiştirmiştir. Bunlardan tarıcı Sadıkcın Kurban Pirimli, hânendelerden Cabbar Karyagdıoğlu, Mirza Hüseyin (bunun kendi yarattığı Segâh var ki ismini yukarda gördük), Şekli Ali Asgar, Keçeciöğlü Muhammet, Muhammet Farzâh, Seyyit Şuşalı, İslâm Şuşalı, Hân Şuşalı, Hakikat Hanım, Cihan Hanım Tâlışlı ve sairayı zikretmek olur. (Devamı var)

«Amerikanın səsi» radiosunda M.Ə.Rəsulzadənin araşdırmaları əsasında Nizami haqqında əfirə getmiş verilmiş mətni

Edebî Sahife:**İHTİYAR KADIN İLE SULTAN SENCER**

Nizâmî'nin «Mahzen-ül-Esrar»'ından :

Çeviren : M. E. RESULZADE

Zulâm görmüş, âciz, ihtiyar nine,
El attı Sultan Sencer'in eteğine.

Senden, dedi, görmedim hiç inayet,
Zulâm gördüm diye, etti şikâyet :

Zil-zurna bir darğa (1) geldi köyüme,
Rüsvay etti, zorla girdi evime.

Suçum yokken, tuttu evimden aldı,
Saçlarımdan çekti, sokağa saldı;
Amansızca vurdu, yaktı canımı,
Tutak etti, incitti vicdanımı !

Mahallede katil olmuş bir gece,
Ben bilmelimişim nasıl ve nasıl.

Evimde kanlıyı kalktı arattı,
Söyle Şâhım, bu kadarını kim tattı ?

Darganın sarhoşu kendi kan yapar,
Âcize kalkar da sonra şer atar.

Davul vurur vilâyeti soyarlar,
İhtiyarlar, bakın, suçlu çıkarlar.

Bunları görmeyip örtbas edenler,
Hakkı benden, adli senden ederler.

Çiğnendi büsbütün benim vücudum,
Kalmadı benliğim, kırıldı ruhum!

Hakkımı almaz da, dâde getmezsin,
Gelir hesap günü rahat etmezsin.

Büyüklüğü'n nerde, hanı adâlet ?
Zulümden yükselir yer yer şikâyet.

Hakanlardan medet, kuvvet beklenir,
Sendedse hep horluk ve zillet gelir.

Yetim malı yemek işten sağılmaz.
Bırak bu âdeti, sana yakışmaz !

Fakir kadınlara utan, ilişme,
Gün değildir gördükleri, didişme !

Sen kölesin, fakat şahlık satarsın,
Şahlığa uyumayan işler yaparsın.

M.Ə.Rəsulzadənin Nizamidən – farscadan çevirdiyi “İhtiyar qadın
ilə Sultan Səncər” əsərinin “Azərbaycan” jurnalında nəşri.

Ankara, 1952-ci il

T. C.
MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI
Talim ve Terbiye Dairesi

207

Sayı	35	Özet:	"Nizami" adlı eserin bastırılması h.
Tarih	10 Mayıs 1949		
Önceki kararın sayısı			
Tarihi			

Mehmet Emin Resulzade'nin evvelce dairemizce incelenerek bir doküman olmak üzere satın alınmış bulunan "Nizami" adlı eserinin, muhteva bakımından Bakanlıkça yayımlanan ilmî bir eserde bulunması mahzurlu kısımları çıkarılmak ve lisanı düzeltilmek şartıyla, bastırılması uygun olacağı hususunun Yüksek Bakanlığın tensiplerine arzına karar verildi.

Başkan Üye Üye Üye Üye Üye Üye
H. Z. Kalkancı M. Akdik B. Koryak M. Doğanay H. Ardıç B. Toprak
H. Z. Kalkancı M. Akdik B. Koryak M. Doğanay H. Ardıç B. Toprak
Bakanlık yüksek makamına

"Nizami" adlı eserin bastırılması hakkında beyefimizce verilen kararın onayına sunarım,

Talim ve Terbiye Dairesi
Başkanı

Uygundur

10 - V - 1949

M. Eğ. Bakanı

T. Bayraktar

KURUM

Ş. K. V. A. 3/5/949

Dosya sayısı: 46 / 1947

Aslının ayıdır

— — 194

Tek veya son sahife

Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Təhsil Nazirliyinin 1949-cu ilə aid sənədi.
Bu sənəddə müəyyən ixtisarlara aparılması şərti ilə (yəni ruslar aleyhinə Nizamının fikirlərinin çıxarılması) kitabın nəşrinin mümkünliyə qeyd edilib. M. Ə. Rəsulzadə isə bu sənədlə razılaşmayıb

nizami

Mehmet Emin RESULZADE



TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

*M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami"
kitabının 1991-ci ildə Türkiyədə təkrar nəşri*

